

21932

**ЧЕРВОНИЙ
ШЛЯХ**

№ 5-6

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Продовжується передплату на 1926 рік на великий український
громадсько - політичний і літературно - науковий місячник

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

Редагують: С. Пилипенко, П. Тичина, М. Хвильовий, О. Шумський
(головний редактор), М. Яловий

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антопенка - Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, проф. О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, С. Вітика, В. Вражливого, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня, М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Г. Епіка, І. Єрофієва, Д. Загула, М. Зерова, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Я. Качури, Г. Коляди, П. Козицького, В. Коряка, Г. Коцюби, Г. Коваленка - Коломацького, О. Копиленка, Г. Косипки, С. Кравцова (Криги), І. Кулика, О. Лана, А. Лейтеса, А. Любченка, проф. Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, Н. Мірза-Авак'янц, В. Мисика, Мих. Могілянського, А. Музички, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петренка, В. Підмогильного, Є. Плужника, проф. М. Плевако, П. Попова, О. Попова, М. Равича - Черкаського, Х. Раковського, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, О. Слісаренка, В. Сосюри, М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткаченка, акад. Тутківського, П. Усенка, Д. Фельдмана, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, М. Чернявського, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, Г. Шпитерса, В. Юринця, В. Яблуненка, проф. М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського, В. Ярошенка та инш.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“ № 7—8

(липень - серпень) 1926 р.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВІДДІЛ:

О. Лан.— Вірші. Л. Рогальський.— Оповідання. Абрум Різний. О. Корж.— Черемха. Вірші. В. Чередниченко.— За плугом. Роман. М. Йогансен.— Ось іду по річці. Вірші. Д. Гордієнко.— Стою біля воріт. Вірші. О. Мізерницький.— Гануся. Повесть. Леконт-де-Ліль.— Слови. Перекл. М. Драй-Хмари. Ф. Фрайміграт.— Перекл. О. Бургардта.

ЗАГАЛЬНО - НАУКОВИЙ ВІДДІЛ:

Т. Степовий.— Буржуазні соціологічні ш. зли (закінчення). Акад. П. Тутківський.— Перспективи електрофікації на Україні. Д. Соболів.— Еволюція й революція.

ЛІТЕРАТУРНО - КРИТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

Б. Ейхенбаум.— Формальний метод у мистецтві. З. Чучмарів.— Соціологічний метод в історії й теорії літератури. А. Шамрай.— „Формальний“ метод у літературі.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД:

Я. Шик.— Проблема взаємовідносин по між французькою та германською тяжкою промисловістю.

ХРОНІКА й БІБЛІОГРАФІЯ.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

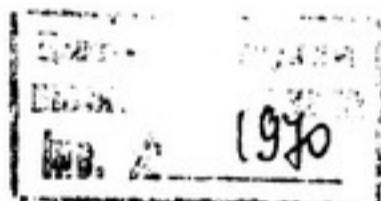
5729

№ 5—6
(38—39)

ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ, 1926

5 (47 . 714) „1926“ = 91 . 79

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

365-23

ЗМІСТ

	Стор.
Василь Мисик. Син. Поезія	5
М. Івченко. Ранок	7
В. Сосюра. Ой, весна. Поезія	14
В. Чередниченко. За плугом	16
Василь Атаманюк. У мене і слів не було...-Я згадую... Поезія	52
Лібер Рабінович. Україно... Поезія	53
Тамара Барабаш. Тривога. Любов. Поезія	54
Павло Коломієць. Впливає сивий парус. Поезія	55
Шолом - Алейхем. Великий виграш	56
Іжі Волькер. Коханці. Поезія	103
Н. Кручинін. Ну, що мені у тім. О півночі. Поезія	104
Г. Соболев-Удінов. В Парижі перед двадцятьма роками	105
Г. Гринько. Нарис української економіки	120
Т. Степовий. Буржуазні соціологічні школи	137
Володимир Чучмарів. Кілька уваг з приводу роботи А. І. Аксель- род-Ортодокс про Спінозу й матеріалізм	156
В. Десняк. Великий Каменяр	165
І. Айзеншток. Франко, як історик письменства	205
М. Сулима. До характеристики мови Архіна Тесленка	218
Проф. Я. Полферов. Іван Франко в музиці	230
Економічний огляд	235
Хроніка	241
Бібліографія	252

ІВАН ФРАНКО
1856 — 1916

ВАСИЛЬ МИСИК

С И Н

То шум хиляє поле,
То хмара закрива.
Все поле, поле, поле
в городі удова.
Виполює будяччя,
а часом у степи
погляне та й заплаче,
схилившись до сапи.
Привидиться під сонцем
син її немов,
що волі оборонцем
в армію пішов.
— Може у бою десь...
Все полю, полю.
Чи-ж коли позбудусь
мук та жалю?..

Находять хмари, хвилинні тіні
женуть по травах у поля,
а слідом інші в громокипінні
встають і сивіють здаля,
встають з-за обрію сухого,
з широким рокотом вперед
ідуть і жруть дороги,
жруть спеки мертвий мед.
Ударив грім.
Вшухло в травах.
Сунуть стіни дощові.
З криком враз на тім'я гава
впала удові.
Впала чорна, лиховісна.
Кров од жаху вдовина
похолола: — буде звістка,
добра чи смутна?
Б'ють по стежці дощосмуги.
Світло хмари роздира.
Як ударить... тільки глухо
десь гуде гора.
Вікна блимають у хаті.
Швидко шум перешумів.

Линуть хмари волохаті.
Тихне гомін ручаїв.
Сонце, сонце над землею!
Щось мелькнуло у вікні.
Тихо рипнули вереї...
— Сину,
сину мій!

Звідкіля, сподіваний, — чи вітри холодні
принесли? чи синя навіяла мла?
Ждала тебе довго я, ждала, — аж сьогодні
мені гава звістку з неба подала.
Чи не кинеш знову?
— Ні не кину,
вже назавжди я:
доправили до згину
ми багатія.
— Ой стомився ти з дороги?
— Одпочину вмить.
Ходім зараз та старого
плуга покажіть.
Обома візьму руками
зараз молотка.
Вже нам буде, буде, мамо,
доля не така!..
Кріпко взявся за чепіги.
Радісно вдові.
Тільки в далях перебіги
грали грозіві.

М. ІВЧЕНКО

РАНОК

На її вустах лягли запеклі смужки нужди, але з очей ще йшло тепле блискуче світло прихованого сміху. Ця жінка, справді, сьогодні раділа кожній билині, що зустрічалась їй по дорозі.

Вона несла на плечах велику торбину різного збіжжя; в руках у неї було відро з картоплею, під пахвою тримала повісмо конопель і ще якийсь жмут ганчірок.

А до всього ще в ноги їй біла холодна роса, по тілу проходив неприємний вогкий мороз. Та вона на все це не зважала.

Найтрудніш було йти левадою, бо стежка вибиралась круто вгору, з боків дряпали кущі, ноги ковзали на втоптаній росяній землі.

Але знизу йшов туман, поволі й ледаче, і з ним сунув угору дружній напоений бризками спів соловейка, а йому десь іздалеку ніби капала стиха в очі горлиця.

Мокрина кілька разів спинялася спочити під горою. Вона мимоволі вбирала собі в груди і спів пташиний, і сиве листя, і далекі зорі квіток на луках.

Тоді очі їй розбивалися на дрібні скалки діамантів, проміння горіло в них жовтавим пухом. Серце повніло теплим сміхом, а вона не знала, кому сміятися тут.

Вона ніби вперше бачила цю леваду, а на лиці їй так і застиг тихий сміх, що йшов із грудей.

Коли вона вийшла на гору, в очі вдарило їй бризками сонця.

Поле червоніло промінням і росою. Десь на обрії застрягла смуга сивого туману, а його обвив дим з хуторянських осель.

Із-за дубини виганяли худобу. Пастух - хлопчисько гнався за биком і щось завзято кричав на нього, а його голос дзвінкою луною розбивався в кущах.

Завернувши бика, хлопчисько подався на дубину, голосно наспівуючи.

І цей спів злився з полем і наповнював його густим і теплим соком.

Мокрина ніби вперше бачила цю землю, окутану червоними пасмами світла, і жадібно вбирала її собі в серце.

Їй здавалося, що вона знала це поле колись з давнього давна. І так само хлопець дзвінко й тривожно кричав на худобу, і було їй тоді легко й радісно.

На хвилину їй рантом чомусь стало сумно, та вона зразу й одігнала той сум.

— Здоров був, Іване! — привіталася вона, порівнявшись з хлопцем.

— Драстуйте! — байдуже відповів той.

... Чию то ти худобу пасеш?

— Дядькову Трохимову.

— Отак рано вигониш?

Але хлопець нічого не відповів і подався знову в глибіню дубини, голосно лаючись. Залунала якась нова пісня, а Мокрині здавалося, що з ним співає й земля й дубина.

Мокрина швидко перейшла полем і спинилася над яром.

Знизу було чути повне, але глухе цюкання сокирою.

— Дід Кирило вже майструють... Ранній який, як пташка. Де вже тебе й послав господь?

Тут у лісі, сходячи під гору, вона приймала кожен куш, як свою рідну улюблену дитину, й пестила його в глибині серця.

Вона підійшла близько до хати й привіталася.

— Здорові були, діду! Боже допоможи вам!..

— А, ти вже тут, дочко?.. Дорова, дорова!..

— Майструєте вже, дідусю? Рано як... З соловейками встаєте мабуть!

— А вже - ж, дочко! Кубло тобі майструємо, щоб радісно жилося в ньому! Щастя тобі, дочко, на здоров'я!

— Спасибі, дідусю!..

— Та й ти дочко, як та квочка, дбаєш та й дбаєш собі, обсмикуєшся, кублишся!.. Ловко й дивиться!

— Еге - ж, снідати вам принесла. Ось зараз почну варити.

— Ну, ну, йди вари! А то вже й у мене попискує.

— А де Яким, діду?

— А хто зна — пішов кудись. — Він ото, як кріт той: усе щось возиться, щось колупається! Та й то — дбати треба, бо земля вам попалася добра. Совецькая власть дала таки добру землю! Справді, таки дала.

— І — і, діду! Земля всьо дно, як рай. І не думалось ніколи й не снилось.

— А є багато таких, що й заздрять.

Дід Кирило взяв у руки сокиру, заплямкав люлькою й почав стиха цюкати деревину.

— Чуєш, всяк по своєму говорить! Шарпаки, голопузі дістали землю! А де - ж шарпакам діватися, спитати їх, га?

Мокрина нічого не відповіла, тільки важко зітхнула й одійшла. Осторонь, коло обідраної катраги вона сіла на землю й стала чистити картоплю, готуючи сніданок.

Швидко із села прийшло ще двоє майстрів.

Вони роздяглися, запалили цигарки й стали до роботи.

Ліс наповнився бадьорими звуками цюкання, пахло свіжими трісками. Коло катраги палахкотіло полум'я, і до майстрів що - разу доходив приємний дух присмаленої каші.

Мокрина прискала, сичала від полум'я й мішала кашу.

Незабаром поблизу почувся шелест. Із кущів виповз Яким із довгим дрючком осики.

Мокрина нащулено підвела голову.

— Що то ти?

— А, це ти?! Бач, лату приволік! Ху!

Яким сів і кволо став крутити цигарку.

Розчервоніле обличчя пашіло втомою й спокоем. З-під м'якого білявого вуса лягала тиха посмішка.

— А дід Кирило пнеться здорово. Диви, як!.. Хоч старий, а береться.

— Е, він ловкий дід, уважительний!

— Трудно йому — літа не ті. Отак от чоловік пнеться, пнеться, а воно дивись: геть — і нема! Чорт його зна, що воно й таке!

— Буде тобі язиком молоти! Он краще треба подумати, що робити з худобою.

— А що?

— Та Пархом не дає.

— Як не дає?

— Та так. Це, каже, Палажчина. Як же, Палажчина, як мати нам одказали! А він і слухати не хоче. Хто, каже, чув, як мати одказували?

— Ну, й на його не вийде. Я телицю заберу, та й годі.

— Нахвалився: й голови, каже, позбудеться, як забере.

— Ну, нехай поспробує.

Яким сердито сплюнув і пішов доволікати лату.

Каша докипала й ледаче булькотіла.

Майстрі ще який час цюкали та далі не втерпіли, кинули роботу й запалили цигарки. Сонце вже пекло. Над квітками гуділи бджоли. Тільки на катрагу лягав ще густий тінявий ріг.

Поснідавши, майстрі знову запалили цигарок, дід Кирило заплямавав люлькою і, вдивляючись кудись у гущавину помутнілим зором, говорив:

— Колись тут Демидовський виїздив на полювання. І-і, що тої собачні було, що то люду! І то було в-осени що дня — їздять, виграють, кричать! Веселе життя, їдять його мухи!

— Де вони тепер, діду?

— Хе! Тепер вони у Хранції кандьор жеруть. Їм тепер, хлопче, амба. Тепер Яким тут хату ставить; а за Якимом — піде Панас, Степан, Лука, Кіндрат. До лихої години вас тут набереться.

— Х-ги, ги-ги!.. Значить, наша бере, діду?

— А що, воно, діду, буде, як пани повернуться?

— Хе!.. Панам не вертатися! Не вернеться вже їхнє ніколи. Та й що він робитиме, коли тут люд посяде всю їхню землю?

Майстрі ще трохи потоптались і знову пішли до хати.

Швидко зацюкали сокири, один із майстрів зотяг довгу пісню.

Обриваючи її, він кричав до Мокрина:

— Ахи, молодичко!.. Будь здорова, чорноброва!

Але Мокрина не обзивалася. Десь у глибині серця снувалася їй срібна нитка, і не хотілось обривати її.

Яким знову подався до лісу по нові лати.

Опівдні Мокрина принесла із села обід, що зварила ще вдосвіта.

— Там той!.. Пархом нахвалився. Казав, хай тільки покажеться на село! І що йому так крутить?

— Заздрісно чоловікові стало! Де-ж таки!

— А що ми йому? Він увесь вік свій прожив у розкошах. А нам що? Як оце хата тут? Так скільки-ж муки було до того!..

— Да! Ніколи людина не помириться з іншою. Як не одбиратиме їжу, то їй задрісно буде, що в другого лежить шматок хліба, ще не з'їдений, — зауважив стиха дід Кирило.

Та Яким не в жарт розпалився:

— Що він, свиня, там репетує? Що я йому зробив? Ограбував його, обдер чи що? Як так він ото, — то сьогодні заберу в нього теличку, й нехай собі як знає.

— Отож за теличку він і репетує: — ніяк не помириться.

— Бач, яке мурло! Йому свого мало, що то він і моє хоче загарбати! Ні, цього не буде!

Над вечір сонце порохнявою напоювало ліс і повітря. Тіні проколувались дрібними золотими дірочками. А тиша на долині густіла.

Тоді Яким привів теличку й прив'язав до катраги.

— Тпру! Отепер тут тобі, голубко, бути!

Яким став, важко передихнув і втішно оглянувся навкруги.

Теличка обвела здивованими очима катрагу, але, побачивши поблизу куші, почувши дух трави — заспокоїлася і байдуже покрутила хвостом.

У вечері Мокрина пестила її: поїла пойлом, чухала шию, вичісувала.

Вона розмовляла з нею, як з людиною:

— У, дурненька! Не хотіла йти! Чому тобі погано тут? Ледащо яке! Паші тобі по коліна тут, є й водиця й листячко! А на зиму хліва тут виллемо такого!

З хати доходили ще напоєні вечірньою задумою згуки. Хтось утомно цюкав сокирою.

Але швидко звук обірвався. Щось затупало.

Майстрі сходилися до катраги. Сідали на сукуватого дуба й курили.

На лиця їм лягали червоні похапливі блиски полум'я. Парувало кашею, засмаленим салом.

Яким кидав свою роботу і йшов до гурту.

— Значить, сьогодні вже й вікна вигнали?

— Вигнали, вигнали. Хата йде, як трава росте.

— Ну, от. А я вам кроквів наготовив! Лати сьогодні настягав!

Дід Кирило в задумі плямкав люлькою.

— Стягай, стягай, хлопче! А вже ми тобі й хату оділлемо, така буде, аж дзвенітиме!

— Да, ето тобі, Якиме, вроді, як панське життя випало! — зауважив русявий майстер.

— За Миколая — говорив далі дід — хати було ставили. Так ото часто із станції готову вже привозили. Тільки ставляй, було! То куди тим до твоєї? Хе! Такої хати в усьому околі не знайдеш.

— А от дивись ти — люди заздять. Не дають тобі й дихати вільно — по щирості признався Яким.

— А ти думав, як? Щоб тобі сміялися, як ти вирвав шматок щастя? Чудак чоловік!

— Ну так що - ж я, дедушка? Що я кому лихого заподіяв?

— Що він кому заподіяв?! Аже в комнезамі був? — Був! Аже ґрунта маєш, хату собі ставиш? Ну, й буде з тебе, щоб другі присікувались.

— Та ні, за чужими ще можна жити. Тут свої спокійствія не дають. З свояком он, дедушка, не помиримось! Нахваляється й убити.

— За шматок щастя, — не слухаючи говорив дід Кирило — треба нести спокусу, як і за гріхи!

— Чуєш, нема тобі життя й спокою ані на крихту! — ніби сам собі відповів Яким.

Розмова що далі тихшала. Окремі уривки її помалу капали в сутінь вечора. З річки доходило сюди крекотання жаб, десь викрикував деркач. А як стихали вони, — тоді з яру йшов м'який радісний спів соловейків.

Пізніш майстрі вечеряли й розходилися додому.

В-останнє було чути покволу ходу діда Кирила. На горі він спинився, чиркнув сірником і довго запалював люльку. Та швидко постать його вгрузла в сутінь. І тільки десь далеко-далеко згасав захід, а на нім сутінню обперезувалась смуга лісу.

Мокрина прибирала коло катраги й тихо розмовляла.

— Як майстрі, Якиме? Коли кінчають?

— Та так, що днів з десять ще провозяться!

— Днів із десять? Лишенько. Що-ж вони робитимуть? Це вони просто, щоб затягти.

— Чого там затягти? Що їм з того? Адже-ж вони од хати беруть, а не поденно.

Яким сердито посунувся на деревині, повозивсь у кишені й почав крутити цигарку.

— А я вже й молодичь підмовляла. Хвалилися прийти толокою мазати. А дід Настасій казав, що піч прийде ставити.

Вона вчувала, що слова її м'ярко лягають у тіні кущів і звідти обзиваються до неї незвичайно тепло.

Тоді сутінь лягала їй на груди й пестила м'яркою оксамитовою ворсою.

— Аж не віриться, що через півмісяця в своїй хаті житимемо.

Мокрина спинилася, вирівнялася й глибоко зітхнула. Далі вп'ялася очима в темряву й замислилася.

Хтось ростив у серці м'яккі солодкі нитки й напоював соком груди.

Мокрина в-останнє зазирнула до телички, підклала їй свіжої трави, міцніше прив'язала й пішла до катраги.

Але дорогою ще раз спинилася і вслухалась у глибіню ночі. Хтось із неба, із золотих теплих зір зазірав їй просто в груди — і точив їй густінь радості.

На порозі катраги Мокрина спинилась у задумі й повагалась. але цього разу перехрестилась і тоді ввійшла до катраги.

Яким уже спав.

Вона знайшла стару свитку, відкрила собі ноги й тісніш притиснулася до Якіма, заплющила очі й прислухалась, як десь жевжіла самітна бджола.

Мокрина намагалася заснути, та сон їй не йшов. Тоді вона стала сіпати Якіма — доки той не прокинувся. Мокрина засипала його якимсь нестримним потоком пристрасних слів. Вона рвала собі груди й тиснулася до нього, і вчувала, як теплі ноги Якимові пестять їй тіло, як густий волос лоскотав її всю. Вона тихо сміялась і німіла з глибокої пристраси.

І коли розкривала очі, — бачила крізь дірки з темної синяви в небі великі вокаті зірки, що лоскотно-холодним спокоєм ніби оксамитом пестили їй душу, а душа тоді танула, як весняний сніг. Було чутно, що з кущів капали роси, одбиваючи хвилину за хвилиною ночі.

Коли вже проспівали другі півні, Мокрина почула, як хтось тяжко тупає коло катраги.

Вона зразу подумала, що то дід Кирило прийшов уже на роботу. Та було ще рано.

Вона напружено прислухалась, доки виразно не почула густих обережних кроків.

Хтось крався до катраги.

Вона ще хвилину послухала.

Тоді стала ворушити Якіма.

— Якіме, чуєш?

— Га? що?

— Хтось до телиці.

Яким раптом схопився і вискочив із катраги.

Мокрина лежала, зігнувшись, вкрита рудою порваною свиткою, але слух у ній увесь ішов за кроками Якіма.

Вона чула якісь глухі, але грізні й сварливі голоси.

Хтось до когось присікувався.

Тоді знову хтось важко загував і ніби впав.

Було чутно харчання та видавлені, захекані згуки.

І раптом дикий зойк, що з розпукою когось благав, перерізав повітря.

І тоді все стихло.

Коли Мокрина вискочила — зразу їй упало в вічі: тиха, ледве злотава смуга, сиві кущі й сірява пелена ранку, що танула десь на темній брамі тополь.

Вона швидко помітила витолочену плямину на галяві й побігла туди.

Під кущем лежав Яким, якимось холодно й самотно зігнувшись.

Мокрина кинулася до нього, припала й злякалася: розхрістані груди були холодні.

А з-під вуса дивилася спокійна усмішка.

— Якіме! Чуєш?

Вона безжалісно й нервово термосала його, але голова Якімова кволо перекочувалась.

Тоді Мокрина, як жадібна самиця, нахилилася до губ, прислухалася, помацала.

— І раптом прорізала ліс гострим, безнадійно-розпачливим криком. А яри їй обізвалися лунко-хрипким ревом гнівної й зляканої самиці.

Було моторошно й холодно, як завжди вранці.

Мокрина сіла, злякано впилася кудись у далечінь великими очима й заніміла.

Швидко за тим ліс наповнився радісним ранковим співом.

Десь поблизу бовкали солов'ї, витягували довгою ниткою шпаки, з сусіднього байраку журно обзивалася горлиця.

Прийшов дід Кирило, потюпав мовчки коло хати й став цюкати дерева.

І кожен згук його — ніби хтось Мокрині рубав серце.

Із-за шпиля вичісалось сонце, зяснилося, розсипалося рясними бризками — і впало просто Якимові в лице.

Тоді швидко тумани розтанули над байраками.

Із степу долітав жвавий спів Іванів.

На хвилину він затих і розійшовся голосним розтягнутим криком:
— Куди ти, бодай ти здохла!

А тоді знову степ пройнявся тим самим дзвінким хлоп'ячим співом.

Звідси з яру спів той стихав, а то виростав.

Дійшовши до лісу, Іван надумав заглянути до хати в яру.

В кущах Іван так само голосно виспівував, бавлючись, як десь на луках йому обзивалася лунга. Вийшовши на галявину, він жваво привітався.

— Дорові були, тітко Мокрино!..

— Доров, Івасю!..

— Боже поможи вам!..

Мокрина не обізвалася. Івась не зважив на це й почав далі співати.

— Івасю!.. Не співай так болізно! -- глухо сказала Мокрина.

— А що?

— Якима вбито.

Івась помовчав..

— Хе... Як це так?

Ніхто не відповів.

Мокрина підвелася. Їй було дивно. Ліс ніби темний став, як осінньої ночі. Коли вона стала йти, земля під нею немов обривалась, — і було страшно по ній ходити.

В. СОСЮРА

ОЙ, ВЕСНА!..

Ой, весна!.. Ой, шумлять дерева,
і хитаються віти в нестямі!..
Хочу слухать забуті слова,
хочу бачити місячні плями...
Тіні й плями... О сон мій ясний,
як далекий садок повітовий!..
Милий образ і мій і не мій,
весь залитий сльозами любови...

Ну чого я не можу забути,
Ну чого я не можу згадати
твої плечі, і губи, і груди,
весь твій стан молодий і проклятий?..
Під очима і в'яне й горить,
я не хочу ні Налі, ні Раї...
Я нікого не можу любити,
бо тебе до нестями кохаю...

Як це вийшло, далека, що я
своє щастя розбив, як дитина?..
Ти казала: „Бери... я твоя...“
я - ж, дурний, тільки гладив коліна...
Тільки гладив коліна, мовчав...
цілував тільки плечі та брови...
Хоч і добре до неї я знав
все, що треба нам знати для любови...

Я не міг... Хоч і кликала кров,
теплі хмари і зір твій чудовий...
Ми казали про вічну любов,
і хотів я такої любови.
Може й треба, що згинула мить,
і тому ти зі мною віками...
Я боявся тебе розлюбити
після того, що буде між нами...

Підіймається хвилями жуть
і оточує траурним гаєм...
восьмий рік, мов дурний, я хожу,
восьмий рік по тобі я ридаю...
Я тебе не забуду, а ти
одрубала до себе дорогу...

Бо коли я пішов на fronti
ти взяла й полюбила другого ...
Заливає прибоюми гнів...
я живу... а мені все не миле...
Ну чого я тоді не зробив,
так як ти, о далека, хотіла?..
Вже ніщо й не цікавить мене...
Тільки жутко, як ніч наступає...
бо другий твоє тіло ясне
кожну ніч до знемоги кохає...
Я не можу і спати від ран,
не дає мені жити минуле...
Все частіше дивлюсь на наган,
все страшніше мені його дуло...
Кличеш ти!.. Я-ж не можу ніяк...
хоч і знаю до тебе дорогу...
Повстає уся гордість моя,
Вся любов повстає проти цього...
Є таке, що жене мою жуть,
що кида мої муки додолу:
Не назад, а вперед я гляжу,
Як почую пісні Комсомолу...
І стає спокійніша душа,
Пліч твоїх пропадають овали...
Ти для нашого руху чужа,
бо нужди ти ніколи не знала.
Ми з тобою зійшлись у маю,
ще не знав я, що значить ідея...
Ти й тоді Україну мою
не любила, сміялась із неї...
Вже давно одлунали бої
і нові ми побачили гони...
Ти ще дужче не любиш її,
коли стала Вкраїна Червона...
Бачу в тьмі я пожежу руду
і знамена червоні без краю...
До стола я нагана кладу
і два рази ключем замикаю.
Світові підіймаються дні,
як щасливо у їхньому русі...
Ще наган пригодиться мені,—
для других я іще пригожуся.

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ЗА ПЛУГОМ

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

XII

Застібнулось небо на всі гудзики, тільки десь на заході вітер червоною підкладкою матляє...

Стернясті сиво-руді лани глухо мовчать.

Зелена озимина зустріла провесну морозами пририта. По ярках та балках сніг брудними застіраними хустками.

Тиша.

Вітер безшелесно червоною підкладкою. Вітер косматі чорні крила, крила вечора на степ.

— Друг ти мій сердечний, як-же воно так? Коли царя долой, так і бога... Бо в писані десь записано: один бог на небі й один цар на землі! Друг ти мій...

Почтар, дід Архип, лежав на возі земської пошти й напружено розв'язував філософські проблеми. Діда невиднo цілком: так лежить старий рваний кожух кимось кинутий жужмом.

Одноока, безклуба шкапа плететься по кальному шляху: її ноги й черево вкриті товстою шкаралющею темного глею, що надає цій ясно-гнідій постаті фантастичного вигляду. Шкапа глибокодумно приймала філософію свого друга, сумно похитуючи головою.

Діда добре почастовано в селі, з якого це вони виїхали, а шкапу за метушнею тільки напоено. Можливо, що це саме згадала шкапа і зупинилась. Дід переждав з годину... закінчив свою промову й, побачивши, що віз стоїть серед степу, сів і запитав:

— Друг, як же це воно? Бачиш, ніч... Вже постарайся до Житняків, а там я тебе убаготворю по-губернаторському.

І шкапа слухняно почвачкотіла. Дід ліг, але тепер він уже уважав за свій обов'язок задобрювати гніду приємними розмовами.

— Веземо ми з тобою революцію в Житняки... Десь нічого ще не знають. Перве діло заїдемо з тобою в економію до Михайловки... От вже видно, ось! Ну, друг сердечний... Але першим зустрів пошту жартівливий механик Федот Кислиця. Він зупинив воза. Дід йому:

— Цілий віз у Житняки. Мабуть нічого й не знаєте?

— Як то нічого? У Верболоза Прохора жінка дев'яте породила, а у Секлети Горової корова отелилася, а... — прикинувсь той.

— Хоч ви й механиком величаєтеся, Федоту Панасовичу, а звиніть — темнота сірая! Царя скинуто, а ви про Секлетине теля...

— Що?! Як?! Уже...

— Друг, ти хочеш мені весь віз покинути? Калічний же я розносити... Вези у волость!

— Та це все—вам! З Петрограда!

Так докотився до Житняків на страсному тижні відгомін Лютневої Революції 1917 року. Салдати писали родичам з фронту, студенти, школярі й заробітчани з міст, а Горпина з Федотом Кислицею одержали з Петрограда газети, прокламації й тоненькі книжечки, ще й листи... Писав Семен уже з волі.

Забули жінки, що страсний тиждень: хат не чепурять, пасок не вчиняють... Ходять з школи у волость, з волости в споживачку до Горпини... Царя скинуто—війні кінець!

Пан-отець злякався, що церкву обминають, звелів вдарити в усі дзвони. На цвинтарі молебень благодарственный „о дарованії революції“ одправив. Всі служачі економії і старі Білозуби, і всі поприходили: тузи, королі, дами та валети. Селяни—прості карти—геть заповнили цвинтар.

По молебні казали промови пан-отець Сава, економський управитель Коцюра Карпо (поранений капітан) і вчитель Іван Степанович. Всі в одно б'ють:

— Спокійно треба держатися і побідоносно скінчити війну!

А чоловіки проміж себе про панську землю, пальцями в бородах длубаючи... Жінки: треба війну кінчати! Федот Кислиця іменинником похожає, а мовчить... в своєму гурті руками розводить, до сипоти сперечається з Максимом Птицею. Прохор Верболоз кулаком в свої ребра цупить і кричить:

— Не розводьтєся довго, а ріжете прямо: орати мені свою десятину, чи підождати, поки панської одріжуть та насіння з економчеської клуні дадуть?! Коли панські клуні під замком, а ви землю панську трактором знову затракторите, на... хотів я на вашу революцію!

*

Закрутило життя закарлюками: розгадай їх! Що не день—новина, що не день—слова нечувані з губи взлітають. Були житняківці з діда-прадіда хахлами безмозглими, мазепами, галушками, мужиками, православними християнами, а на великоднім тижні 1917 року стали українцями. У всіх українців прапор один.— жовтоблакитний. Пошили у Білозубів в їдальні жовто-блакитного прапора й прибили його високо над волостью:

„Хай увесь світ знає, що в Житняках українці живуть!“

Переогодом прибув з повіту якийсь парубчак з жовто-блакитною стьожкою і довго докоряв житняківцям, що в них немає „Просвіти“.

Правду кажучи, в школі й вчення вже ніякого не було, то вчитель одкрив там „Просвіту“. Що-дня газети читає, почав книжки видавати селянам для читання, попервах на книжки накинудися псами на кістки, та охололи: казочки про панів, про мужиків... Не знайшли в них селяни головного:— як бути з панською та своєю землею і що робити з паном Везубським та Білозубами? Дехто назад книжки повернув, а більше на цигарки скурили. Гнівався Іван Степанович:

— Це некультурне поводження з культурними цінностями!

А селяни один до другого:

— Що він культикає на нас? Ми — хлібороби, а не як!

„Мітинг“ — нове знов.

Хто знає, звідкіль приїздили у село різні люди, та збирали мітинги.

Казали про установчі збори, про вибори до них і кожен про свою партію розпинався: наша партія така, і он яка, і ось яка, і краща за всіх!

Селяни слухали, головами похитували, а декотрі молодші в долоні плескали, а поміж себе глузували:

— Хе - хе - хе, — заметушилися панки, чують, — кінець їм приходить! Вже партії повигадували!

— Ні, голубчики наші, вас ніякі партії вже не врятують. Коли царя геть, так вас нічого на насіння залишати.

А в Горпини наче очі на потилиці стали. Хазяйство на Карла кинула, а сама тільки їсти зварить, та вже й пішла в школу, у волость, в ті хати, де підлітки книжками зачитуються. Ходить, розпитує, прислухається, а все цілої правди не знаходить про революцію. А того, що Федот Кислиця каже, страхається...

*

Засиділися пізно гості в Коцюр. Велика всяча лампа під білим везерунковим абажуром освітлювала ситі, задоволені обличчя житняківських хазяїв... На столах стояли глибокі миски з цукерками, пряниками, горіхами й насінням... Багато переспівали вже пісень, коли розмова господаря з Мехтодом Ситником луснула батогом по гомону голосів.

— Голота на землю націлилась! Отой приبلуда, машиніст Кислиця, такеє верзе, що... Хіба не чули? Покіль установиться лад, то нас на порох зітруть! Треба й нам об'єднатися, бо поодинці переріжуть, як курчат...

На ці слова Ситника сказав твердо Петро Коцюра:

— Коли царя немає, то немає й високородних панів: тепер Вerezубські й Коцюри однакові громадяни! А для рівних і права і шлях рівний! Торік Вerezубський засіяв півтори тисячі десятин, Білозуб — дев'ятсот, а Коцюра тільки триста сім...

Ситник підказав:

— А Ситник усього сто тринадцять...

Гаврило Неїмборщ й собі:

— Неїмборщ тільки дев'яносто вісім.

Господар продовжував:

— А чому так? Тому, що у Вerezубського при царі родичі були... Вerezубський за війну стільки нагарбав з інтенданства, що всі свої борги повиплачував, автобіля купив і он скільки машин припер в економію... Окономія почала назад скуповувати землю у вдів та бабів... Перед війною Вerezубський, пригадуєте - ж, сів уже тільки сімсот десятин, а все здавав у оренду... А тепер півтори тисячі, а оце в церкві вчора хвалився мені Юхим Гопкало, той, що в конторі за старшого, ніби старий пан заготовив насіння на дві тисячі десятин!

Ситничиха засміялася!

— Голота, хрест мене покарай, сама чула, як Прохор Верболоз казав, що економію будуть ділити... Салдати он що розказують! Ха-ха-ха...

Старий Коцюра зсунув сиві волохаті брови на молодицю:

— Коли економію розіб'ють, — нам клопіт не який, а от щоб нашу кривавицю, хоронь боже... Треба нам бути на чеку. А як отой самий головний скупщик яврей Шиц приїде, так... моя думка закликати його та нам і заключити з ним умову на постановку для армії зерна і волче: бо як тепера революція, то права у всіх рівні. Чи згода?

Ситничиха:

— Учора, в церкві я взяла й стала на килимі біля попаді... Глянула тільки на мене скоса, а промовчала, бо революція — нічого не вдіє!

Коцюра вдруге метнув сердито очима на молодицю:

— Хоч би ти, кумо, помовчала! Тут діло про усю будучність, можна сказати... Коли економії в Житняках не буде: чия тоді буде земля, сад, ліс і луги?! Го-ло-ти скажете? Та на біса воно їм? Тоді все, чуєте... (голос старого впав тихо-низько) тоді... все... буде наше... хазяїв!

Серед зачарованих гостей слова господаря пролунали, як оглас попа в церкві:

— Нам з Білозубом треба в ногу йти, він — наша кров і сини в нього до селян липнуть... а Вerezубських голота вижене, тільки ми свою лінію повинні хитро вести, мудро вести і волче. Баби, ви язики...

Хоч і засиділися гості пізно, а не були п'яні... Бідкалася гостинно Коцюриха:

— Вже звиняйте, за цією анахтемською революцією й великдень наче не такий, як звикли... І діти хати не держаться: та й не приїхала, а Карпо хоч і дома, та цілі дні...

Зідхання матери жінки зрозуміли живо:

— Що? Та невже-ж Карпо Петрович та й візьме її за себе?! І-і-і, господи...

Швиденько, наче не слова — разок наміста розсипала Ситничиха. Неїжборщиха, вже стара, підігнала губи та:

— Чи-ж мало йому дівчат? Удову з трьома дітьми, віковічну заробітницю... Е, ви попускаєте ще дуже, Федосіє Опанасовно, та коли-б та мій син це... Я-б їй, суці, кучері обірвала-б... та де це видано? З германцем живе і ще он куди зазіхає... я цюю Горпину знаю, ще відколи в мене дівчиною служила: до хазяйства аж горить! Там така заздросна на чужу худобу та добро.

Коцюриха тільки тяжко зідхнула, неспокійно поглянувши вбік до чоловіків, що вели свої розмови:

І кому ви кажете? Та я-ж її, стерву, на свою голову й виростила, і вивчила, і... Та ще тоді пощастило мені Карпа свого одтягти: спокусила його вченням в Інституті, ну, а її... пам'ятаєте-ж заміж видала.

— А це — удова цоп, а Карпа в руку поранено: злигавсь і днює й ночеє як не в споживчому, так в просвіті... Я йому: коли мене на стіл покладеш, тоді роби, що хочеш!

Ситничиха :

— Ну, а він? Що Карпо Петрович? От шкода, що його немає... такий же він ловкий став і форма капітана так же то йому до лиця!

Коцюриха :

— Та що? Мовчить... Одно мовчить, а хіба я не бачу?..

Ніч обертає село в тваринне сельбище. Півні, пси і худоба. Їхні голоси і їхні запахи. В чорній тваринній п'їтмі і люди більш на тварини подібні: коли не співають півнями, не лаються псами, то сплять худобою...

Горпина повертала темнотою з просвіти. Її хода нагадувала голонду лисицю, що повертає в рідне кубло, втомлена невдалим мисливством. Де сьогодні не була: і в лікарні у фельдшера Квача, де відбулися збори за приводом Федота Кислиці, і в Івана Степановича на засіданні правління просвіти і оце, допіру, покинула виставу... а голова молодіці не задоволена, пекучі питання ятрять мозок вогнем... Від чийого перелазу пішла за жінкою висока постать.

— Постой, Груню... Чом так летиш? Мені треба з тобою поговорити...

Горпина чує тремтячий голос Карпа і прибавляє ходи.

— Будь ласка, прийдіть завтра в просвіту... У мене зараз часу немає — з рана вдома не була.

— Соскучилася?! Я он, сім років тебе... Який я тобі ворог, що ти мене уникаєш...? Може думаєш, що я буду мститися за германця, так він мені...

— Що-о, що ви сказали? Гетьте!!! Коли була молодою, коли дівчиною була і... з кохання мого посміявся!? гетьте!

— Царице моя!

— Цариць немає вже! Пустіть пройти...

Витягла з плоту коляку. Цикнув слиною і за кілька кроків далі почула пошепт з присвистом:

— Тоже... шлюха германська!

Засвербіли в Горпини кулаки. Та що з таким вдієш? А ніч темна... І тільки гавкання псів. Бігає тепер, а хіба-ж вона його не кохала дівчиною? Не висижувала ночі в обіймах?

Обміняв її на інститута. Зрадив, покинув. Мусіла коритися батькові з мачухою, коли пропили її за Кузьму Гудзика... Мусіла. А тепер бігає... хай пообігає лишень! Германцем докоряє...

І пригадала, що сьогодні у волості одержали папера: збирають полонених в лагерь... добре хоч обсіялися. Не легко їй буде без Карла, та рано, чи пізно, а розлучатись треба... Фотографічну карточку Карлової жінки з дітьми уявила: тоже нещасниця там сама бідує, поки її чоловік чужий лан у ворожій країні обробляє... Регіною звуть Карлову жінку, білява і молода з себе.

У хаті співав цвіркун під прип'їчком... На лаві хріп Карло.

— Це ти, дочко? — свекор з печі.

— Та я...

— Під рушником на столі миска й хліб... Полуношниця!

„Треба докінчити сорочку, це за революцією ніяк і не зберуся. Хай згадає дома мене та перед жінкою хвалиться“! Останнє подумала Горпина і міцно заснула.

*

І що це воно таке тая революція? Чого од неї ждати? Мало не кожного дня повертався додому хтось з фронту. Горпина, як тільки почує, що з'явився, вже й рветься в ту хату. Слухає, розпитує, та кожен по - своєму революцію бачив. Кирило з фронту прийшов, хвалився:

— Фронт одмінився з революцією. Тепера офіцерня нижча трави, тихша води стала. Знову-ж таки ми з німцями братаємося. Значиться, у гості одні до одних ходимо, бо їм, як і нам, осточортіла війна.

А Федот Скибка із Петрограда приїхав, так той все більше про Керенського та Леніна розказував:

— Як царя скинули, так намісто нього панок один став, — Керенський називається. Я його не раз бачив, — ще не старий, а кричить здорово! І почав цей Керенський збирати до себе помічників усяких. Усіх зібрав, а про одного забув. Докладують йому: — так і так, Керенський, усіх ти зібрав, а про Леніна й забув! Зараз же Керенський телеграм за телеграмом, вістового за вістовим:

— Так і так, Ленін, приїзди, бо треба якось революцію кінчать!

А Ленін десь аж за Німеччиною жив, цар Микола його туди загнав. Скільки там часу пройшло, вже не знаю, а тільки по весні наказує Керенський військові і всім міністрам їхати на вокзал Леніна зустрічати. Наш полк, канешна, з музикою. Ждемо коло вокзалу на майдані і всякі у нас балачки йдуть про цього Леніна, а ніхто не розкаже до пуття. Тільки, видать, не аби-шо, бо і сам Керенський за ним посилав та таку зустріч приготував. Ждали-ждали, чуємо паровик гуде, як і полагається. Приїхав, сідає на автобель, лисий такий, а з ним двоє підстаркуватих пань, чи як їх там. Ми, значиться, уру йому закричали і музика не здрефіла, а він рукою махає-махає, мовляв, — замовчіть, балакати хочу. Ми замовкли, а він тоді до нас:

— А що у вас дома діла ніякого немає, що ви всі тут з рушницями стовбичите? Кидайте війну та беріться за революцію! Що вам німецькі селяни та робітники заподіяли, що ви їх убиваєте? Вбивайте краще своїх ворогів споконвічних — панів та буржуїв! Я здаля був і не все розібрав, та в нас про Леніна цілу ніч сварилися. Ну й всі його слова переказували.

Приїхав Ленін та прямо до Керенського. А той у драку. Схватив його т. Ленін за фраканий комір та вже лаяв-лаяв, трохи не бив:

— Що ти, сукин син, з революції зробив? Пощо людей досі в окопах гноїш? Чому робочим людям ходу не даєш? Та вже чистив... та вже чистив... Керенському з панами такі слова, звісно, не спонаравилися. А суперечити Ленінові ніхто не посмів. Вилаяв їх Ленін, як тільки хотів, плюнув з пересердя і пішов у свій палаць, Керенський і йому палаць одвів, ще такий, якого Миколка царь полюбовниці своїй — танцюристі — збудував. Після того, Ленін з Керенським і балакати більше не захотів.

Збереться було коло палацу кілька сот або й тисячів майстрових салдатів, матросів, і я ходив не раз. Ленін вийде на балкон і почне про революцію розказувати, та все словами такими, не з книжки, а прямо з ума-голови. І так як в рота накладе:

— Кидайте хронти! кінчайте війну, починайте революцію по селах, бо це ще пани по містах власть держать, на село сподіваються!

Чолові-ік, що й казати.— Питають Федота:

— А де-ж Ленін тепер? Чому Керенського не проженуть і досі?
Федот свиснув:

— Еге, пробували оце прогнати, так проти панів хіба підеш? Так до часу взяли та Леніна й вивезли, бо пани вже й до його добираються. Іван Дудник з Росії приїхав, так хвалився, що там усі окономії панські у щепки рознесли. а всю панську землю й добро селяни поділили між собою.

А в Києві вже Українська Центральна Рада сидить. Своє, українське, правительство урядили.

XIII

Липень 1917 року.

Віктор Федорович пив з Ульяною Гордієвною ранкову каву на веранді. Троянди, осипані краплями роси, блищали підробленими діамантами й лоскотали приємно ніздрі справжніми пахощами. Віктор Федорович смикав вуса:

— Поводження Бертки огидне! ця авантюристка вимагає од мене грошей, щоб переїхати з Мірою до Києва... Звісно, до Аполлона... Я не знаю, може одружитися надумали, — я усьому повірю!

— А ти що, сину?

— Я?! паспорт в зуби й щоб і не смерділа тут! Тепер — воля! Доволі.

— Ой, голубе... А вибори-ж в губернське земство? Вороги роздзвонять та й Міра, ще дівчина... А на Бертку як найде: нікого не пошкодує... хай вже їде: дешевше нам обійдеться. Честь дому — вища за все!

— З Вerezубським тяганина... То з інвентарем, то саму землю! Шкода саду: в добрих руках тисяч до 6 приносив би щорічно.

— Купує чотирьохповерхового будинка в Києві. Ну, а я не боюся, у мене землю не вирвуть. Куди тій вошивій шантрапі з окопів самій вправитися? І власним наділам ладу не дадуть, а не то що... А бог дасть в голови губерніяльного пройду...

Ульяна Гордієвна підсунула до сина бісквіт:

— Твій батько — князь Федір сімнадцять років губернією правив... Знаю я, которий гласний чим і дихає!

— Та оце новий закон, що й усяку шушвару в гласні... Я й то в партію записатися думаю. та не знаю, в яку вигідніше.

— Твій батько, небіжчик князь, про соціялістів і чути не міг... дарма, що за молодих літ революціонером був!

Віктор Федорович, зідхаючи:

— Тепер, мамо, без партії не можна... Ні об що спертися в цю хуртовину... Я такий радий: Аполлон — ес-дек, в міністри кандидат! Ерос — ес-ер, також в центрі своєї партії, фігура... На кожеш випадок — не страшно

У ідальні наймичка кахикає в жменю, щоб пани почули. В неї на рожевій щоці по-зрадницькому біліє нестерта сметана.

— А що тобі, Івго?

— Там якийсь панич приїхав. З земства, — каже, — і по важливому ділу.

— Поклич його сюди. Кава ще є? Треба, мамо, підігріти, може...

— Та це я, чи не забули? Захар Миколаєнко, з вашим Еросом на одному курсі, а тепер як кооператор-інструктор, обраний за уповноваженого по продовольствію на повіт... Іздю по хліборобських хазяйствах... Маю наказа взяти на учот все збіжжя...

У Віктора Федоровича витягується обличчя, він приглядається з-під долоні на сонце й клопочеться:

— І де це Юхимчук забарився? Пробачте, ми вже випили по філіжанці, але кава на спиртівці в один момент... І де це Юхимчук?.. Може ви звикли снідати плотніше?

Захар Миколаєнко, юнак з постаттю чоловіка під шістдесят, по-сміхаючись, проводить рукою по великому м'якому животі, поправляє чесунчового жилета й, зиркаючи маленькими очками з капшуків навколо очей (хворий на нирки), каже, сідаючи між господарями:

— Наказ: учот для війська, а я собі,— вивеземо все з України, а при чому зостанемося?.. Найшли дурних!..

Віктор Федорович радо простягає обидві руки:

— Вашу руку... Чується одразу державний розум... Ви якої партії? Ес-ерів! З Еросом... Я завжди кажу своєму старшому синові Аполлону, ес-деку—твоя партія не для України!— Ес-ери, ось національна українська партія! Я оце тут перед вашим приїздом гомонів з пані-маткою, що доведеться мені старому до ес-ерів проситися. Чи ви власників-експлоататорів приймаєте?

Ульяна Гордієвна, посміхаючись, дивилася на ставну постать синову й кивала ледве помітно Миколаєнкові.

— Ми вас ще й в міністри хліборобства обберемо: Центральна рада вже вчинила рпару...

Віктор Федорович споважнівши, захитав головою:

— Вчинити то вчинила, а чи-ж вистачить сили як слід на свою державу замісити? Може так, тільки млинців напече, та й квит?!

— Е ні... По всьому видать: як не автономна, так самостійна! Військо за республіку українську...

І хто-б такеє провидів?.. Хто?.. Здавалося, вмерла, згнила й сліду ніякого, а от на: „Ще не вмерла Україна“... співають од Бугу до Дону в кожному селі! Інтелігенції немає! Аристократії немає! От чого страшно... Рук, ніг— скільки й не треба, а голови, серця немає... Матеріялісти кажуть, що мозок і серце— єрунда, аби шлунок травив добре, та це-ж гола теорія... О, сама господиня просить до столу!

На веранду вийшла Марія Віссаріоновна, трусячи драглистим тілом під рожевим батистовим капотом:

— Вікторе, ти маєш дати розпорядження, щоб Юхимчук не наводив економії на просі й кукурудзі для мого подвір'я... Здається, що мої вимоги од життя наймізерніші: „дайте мені все необхідне для моїх курчаток“!..

Господар, а за ним і гість приложили губи до пухкої руки, од якої пахтіло конвалієвим одеколоном.

— Міра, ти зовсім, зовсім не думаєш про мої нерви... Яку ти зробила зачіску? Ах... Скільки разів я казала, щоб ти не зачісувала волосся на цей манір?! Не слухаєш— не хочу й цілувати!

— Мамо, ця зачіска мені личить і подобається... Правда-ж личить?

Дівчина з слізьми на очах крутила до всіх головою. Батько дипломатично мовчав. Бабуся сказала:

— Молодим, гарненьким панночкам всі зачіски личать!

Гість, міцно стиснувши руку:

— Ви наче фея у цій зачісці! — І слова підтвердив поглядом.

— Берточко, знайомся: уповноважений земства Захар... — Гість підказав швиденько — Іванович. — Господар продовжував. — Іванович Миколаєнко.

Гість поцілував у німкені руку, чим викликав недвозначну посмішку на обличчі Марії Віссаріоновни. Берта сяяла двома золотими зубами й блакитно-зеленим пеньюаром з легкого едабу. Німкеня останніми тижнями появлялася за столом в елегантних туалетах. Ніжно зелена блузка Міри й фісташкового кольору сукня старої вносили свою частку в гармонію кольорів за ранковим столом Білозубів.

— Сьогодні приїздить Аполлон, чи вислали коней на станцію? — запитала німкеня. Ульяна Гордієвна злегка іронічно:

— За кандидатом в міністри вислано екіпаж!

— Ах, я не більше, як законна дружина свого чоловіка й мати своїх дітей! А порядні жінки тепер так мало значать...

Пані Білозубова мала єдину тему для розмов на все своє життя, а саме — власну персону. І треба віддати їй справедливість: ніхто більше про неї не клопотався і не розмовляв.

— Тоді Аполлон повинен вже бути... Що це означає?.. Я починаю турбуватися.

Подавала сигнали до бою німкеня. Бою, що вже не був таємницею в родині. Віктор Федорович переживував біфштекс з гарніром з зеленого горошку.

З саду донеслася бравурна французька пісенька і сама співачка кількома хлоп'ячими стрибками (розірвавши до вище колін легку вовняну спідничку) стала на порозі, своєю появою викликавши брязкіт посуду, шерх і скрип стільців і здивовані поклики:

— Музика! Задавлю!!!

— А як же... Де ти діла

— Ти з неба впала?

чоловіка?

— Ах, мої нерви... Ти зірвала всі троянди з улюбленого мого куща!

— Іди, я хочу поцілувати тебе першою!

Молода жінка була стиснута кожним вбранням, за винятком Миколаєнка, що тільки поцілував у неї руку й одійшов до свого стільця за столом.

— Мій чоловік з Аполлоном ідуть... ось вони. Валерку, оце — Білозуби, за винятком фрейлен Берти, ще моєї і всіх нас бонни і... мосьє, котрого я не знаю!

Аполлон виступив:

— Дозволь справити твою помилку, Музочко: не бонни, а найкращого друга нашої родини й моєї коханої й поважаної дружини!

Муза витягла золотого лорнета й бравурно кинула:

— Твоєї... Дру-у... Але-ж Берта є наложниця батька здавна. Я ще маленькою підглядила... пробач, татку!

Міра вискочила й, обхопивши руками шию виховательки, закричала серед гнітючої мовчанки:

— Не смієш! Не смієш на мою Берточку! О-о-о, як тобі не соромно?

Берта мелодраматично:

— Віктор, ти повинен нарешті здійняти з мене тавро позору! Віктор, Віктор, дай руку, виведи мене! Ах, моє серце...

— Берточка, моя, моя...

Ульяна Гордієвна зробила крок до Музи:

— Ти, анфан терібль, розумієш, що кажеш?!

Марія Віссаріоновна ефектно впала непритомною на канапу. Берта в чомусь упевняла Міру й Аполлона. Муза підійшла до Ульяни Гордієвни. Миколаєнко закінчував своє снідання, він єдиний в кімнаті сидів. Князь Валеріян Нарцисович Пісочинський розглядав портрета Т. Шевченка.

Скандал мав цілком шляхетний тон.

По обіді Віктор Федорович, Аполлон і князь Валеріян палили цигарки у великому кабінеті господаря. На таці стояли дві пляшки видержаного цимлянського...

Аполлон пахкав з рота кільця диму:

— Ми тут свої... Як марксист, я — далекий забобонів... І, оскільки я є дорослий мужчина, — в своєму батькові бачу лише старішого мужчину...

Князь Валеріян, з чемности більш, процідив:

— То, оригінально, правдизо...

Віктор Федорович:

— Не в нас справа, а в жінках... в честі, вірніше в престижі нашої родини: ми громадські діячі? І коли такі шмендрики, як Віктор Чернов дозволяють собі кидати жінку з малими дітьми, щоб самому одружитися з молодшою, то я... своє чуття приніс... офірував родині!

Князь Валеріян, одпиваючи з шклянки:

— Найліпше розіграти! Минулої зими в Петрограді при подібній ситуації просто розіграли... Напишіть на одному папірці одно слово „Берта“, а другий згорніть чистий. Тут ніякої обіди вже...

Аполлон:

— Тут ще й жінка... Може лише дамо їй витягати квитки з нашими йменнями?

— Пощо? Покличемо її і запитаємо при князі Валеріянові!

Віктор Федорович надавив кнопку електричного дзвінка. У двері увійшла покоївка.

— Що панові завгодно?

— Докійко, попросіть сюди Берту Карловну. — Дівчина обвела карими очима кімнату й:

— Слухаю, пане!

Через хвилину 10 увійшла Берта... На ній був ясно-бузковий едвабовий пеньюар (вона, як і Марія Віссаріоновна, не обідала за спільним столом), по якому гофриваними хвилями спускалися довгі коси, чоло зав'язане батистовим компресом... Чоловіки підвелися при її вході.

Ця зустріч справила на жінку гарне вражіння. Віктор Федорович звернувся перший:

— Пробачте, Берто Карловно, що ми потурбували вас у вашому нездоров'ю, але дальше одволікання ще більше знервує всіх нас і може спричинитися навіть до хвороби де-кого.

— Берто Карловно, ми обоє у вашій владі... Кого ви вибираєте? Мене (Аполлон лівою рукою доторкнувся до своїх грудей), а чи Віктора Федоровича? (і він схилив голову в бік батька), — ми безропотно скоримося вам!

— Звичайно умови рівні: офіційний шлюб як у першому, так і в другому разі! На щастя, тепер з розводом легко...

Берта Карловна витягнула свої ноги в червоних зграбних капцях і глибше напівлягла в кріслі. Подивилася на кінчики пальців, а тоді на обох претендентів, усміхнулася різно кожному й почала розглядати свої рожево пофарбовані нігті... Князь Валеріян в епічному спокої цідив цимлянське.

Нарешті Берта сказала і слова її згучали по вивченому заздалегідь, нудно-стомлено.

— Аполлон Вікторович молодший від мене на 6 років, а Віктор Федорович старший на 19... Це відіграє головнішу причину в моєму вирішенні. І на разі Віктор Федорович дає зараз чесне слово своєю запоною, що... обвінчається зі мною, я свій вибір зупиняю на ньому.

Князь Валеріян наповнив чотирі шклянки.

— Віват!.. Вип'ємо за мудре розв'язання... Віват!

Аполлон кріпко прикусив свого висячого вуса, і, підійшовши до Берти, поцілував у неї руку, вийшов з кабінету. Віктор Федорович також підійшов до своєї нареченої і поцілував її в обидві щоки.

XIV

У Житняках мулять очі панська економія. Стоїть собі за яром над ставком і дратує кожного своїми білими стовбами палацу, своїм розкішним, в 7 десятин, садом та будівлями під черепицею й залізом. Свекор старий, та й той до Горпини головою захитав:

— І що тут зробиш? Чоловіцтво повіліває, а пан з економії як ні, так ніт?!

Пан фаетоном у місто їде і з міста повертається. При зустрічах головою хитає. Наче йому революція й за вухом не свербить.

„Просвіта“ вистави впорядковує: „По ревизії“, „Ковбаса та чарка“, „Безталанна“ — це такі п'єси ставлять, а студентки з учителем, писар, з економії служачі за артистів.

У школі дітей вчать по українських книжках. Діти радіють — їм так ловко. Батьки неймовірно головами: чи немає тут якогось хитрування з мужицькою грамотою?

У пан-отця Сави не все благополучно. На Різдво приїхали сини-студенти та мало не позабивали один одного. Старший кричить, що він росіянин, а менший доводить, що вони всі українці... і обоє поїхали в різні сторони. Пан-отець Сава ще більше облісів, і вже не договорює селян на одробіток.

Гай - гай, наче Житняки й завернули на новий шлях, а тільки-ж: чи на той саме, на який треба?

А цього ніхто не знає. Ніяким словам вже віри не ймуть!

Слухала Горпина про революцію, слухали багато чого й усі житняківці і ніяк діждатися не могли, коли-ж то й до них революція прийде.

— Що ж це за революція? Пан як посіяв, так і зібрав.

У Житняках мітинг за мітингом. Це все готуються панки до виборів в установчі збори і кожен свого списку вихваляє. Селяни дивляться на промовця, і гомонять між собою прадідівськими думками.

— Що за птиця, чи шпак, чи хом'як, чи перепелиця?

— Це той пан, що, видать, на соломі спить, а зубами ськається!

— Видно між ложками ополовника.

— Красне пір'я на одуді, та сам смердить.

— А цей каже, що йому слина до губів принесе!

Так глузували, висміювали кожного. Слухати — слухали і розпитували хитро й довго, а тільки віри не йняли нікому:

— Знаємо, кожне моститься на нашу шию сісти.

Ще осінньої глибокої ночі вирядила Горпина свого Карла з села. Плакав Карло, руку в неї цілував, і дітей довго обіймав та пригортав.

В перші дні в хаті так було журно та тоскно, як за кривим.

*

Ходить Горпина по хатах, де є приїжджі, у „Просвіту“ навідується. Про своїх: чи обідали, чи не обідали, тільки-б животи завідали. Про варево й не пеклується. Рветься молодиця до правди, і слухає, і читає, та нічого не кажуть їй газети та книжки.

Ось і вибори одбулися в Житняках. За есерівський список найбільше голосували. Як не кричав Федот Скибка попервах против, а й він пристав до гурту безземельників та малоземельників.

— Ех ви, пролетарія безмозка: не хочу, щоб в одиночку мій голос тільки пропадав!

Одбули вибори... Заспокоїлися од мітингів житняківці, та не надовго. Ік різдву як понаїхали в село свої фронтовики:

— За кого голоси подали? У - у сволота кизякова, за есерів! За війну?!

— Вам тут добре галушки ковтати, а кулі — не галушки, так не проковтнеш, роз - зтуди! переттуди!!!

— Чого на пана дивитесь? Подобається возити його своїми дітьми?

— З есерами? Як же - ж? Не знаєте, хто з псами лягає, той з блохами встає!!

У шинелях, вошиві, худими вилицями на обличчях грають, матюками на всі боки сиплять, люті, самі з рушницями всі, а в декого ще й бомби ручні... Розскаженіли, здичавіли в окопах за чотири роки, що й казати. Умовляли їх старих послухати. Глузували тільки:

— І собака старий, не батьком же його кликати?!

А економія то вже більмом в очі кожному. І без того й старому й малому:

— Що-ж то він думає? Торік засіяв та зібрав і цього року так само?

— Чого на сам - ділі ми задніх пасемо?

— У Києві не знають чого матляють, а ми жди!

Сход не сход, а народу що - дня повно. Кричать, лаються, правдою мужицькою один одному вихваляються. Про революцію всякі слова... Кипить у Житняках, як у казані. Тиждень кипіло, а на другий порішив сход з паном розправитися по - доброму: на фаєтона з сім'єю і вирядить у місто. Ну, а добро розподілити все поміж громадою. Вранці зібралися усі житняківці великим натовпом. Рушили до економії.

Після водохреща було. Тепло стояло. Сніг чорними вже плямами взявся, а спідсподу водою підплив. Сонце... Горобці... Хороше... Весна буде рання.

Перейшли греблю. Озирнулася Горпина, спереду жовто - блакитний прапор майорить, а в кінці вози їдуть — це на зерно для сіянки деякі запасливі взяли. Так гадали зробити, а вийшло на інший лад.

Увійшли в двір. Гукнули сторожу:

— Запрягай, діду, фаєтона, живо!

Покоївка визирнула з ганку:

— А ну, виклич сюди пана!

— Виходь, ясновельможний, сюди! — загоготало в натовпі.

Поводилися стримано. На балкон вийшла пані, висока, огрядна і сива.

— А нащо вам пана потрібно?

Салдат Федот, як у трубу крикнув їй:

— Так що з настоящою революцією проздравити хочемо! Випровадити вас з Житняків прийшли!

— Го - гого - го - го!!!

— Випровадити!!!

Загуло в натовпі. У пані звисла спідня губа. Глянула розгублено, а людей — людей... Закуталася щільніше в хустку, повернула голову до дверей.

— П'єр, ради бога... — І до натовпу. — Чим ми вам заважаємо? Були - жили стільки часу добрими сусідами, хіба - ж не ви в економії знаходили заробіток? Мало ми робили добра? Хто вам школу збудував? Хто одкрив лікарню? Це - ж божевілля найшло на вас?! Зрозумійте, що ви самі собі шкодите!

Федот перебив:

— Ми вашим розумом жили — знаємо, а тепер хочемо ще й своїм спробувати пожити! Не гайте часу та збирайтеся в дорогу, вже на вас фаєтон дожидає!

— Ге - ге - ге — зз - абирайтеся! — У натовпі гомін пішов.

— Та що на сам - ділі!

Гамір у натовпі дужчав. З флігелю вийшов управитель - німець. Він простував до панів. Натовп, давлячи один одного, з гомоном дав йому пройти до ганку.

— Стой, люде добрі, як буде з німцем? Так і фаєтонів не вистачить на їх усіх?!

Німець повернув голову до натовпу й пригрозив:

— Я у вас туракоф не служиф, сам знай, что делай, пока вас казакі розкам! розкам!!!

— А, так ти так?

Малий, безбровий і безвусий салдат розмахнувся гладким тілом німця й кинув його в юрбу. Натовп тільки ухнув і розтоптав, розніс жирне черевате тіло на простих селянських чоботах, щедро усіяних цвяхами. Поважна стриманість натовпу зникла без сліду. Порожній балкон. На вікнах ворушається завіси та фіранки.

— Ге-ге-ге — добром з ними?!?

— З ними добром???

Кожен рот мав зуби, щоб рвати усе, що паном диха... кожен рот. Залила економія кожному за шкіру сала, добре залила...

Звірем заревіло закордонне піаніно під мужицькими чобітьми. Піаніно ненавиділи з давніх давен в Житняках.

— Га, га, га... панська музика!!!

— Грали пани, тепер ми! Хе!-хе!-хе!

— Ха-ха-ха!

— Го-го-го!

— Го-го-го!

Золота рама великого люстра на момент одбила на шклі юрбу у захваті лютих веселощів. Роззявлені роти бородаті, білі міцні зуби. Безліч зубів. З вікон, з балкону кидали речі панських розкошів, одяг і людей. Все зникало під великими чобітьми зубатих.

Високий і сутулий дядько Прохор Верболос, у рудій латаній кацавайці, присікався до дівчини, що спробувала заховати якусь рожеву єдвабову в мережевах кохту, чи спідницю:

— Собі? Собі? Це революція — чуєш, а ти грабувати прийшла?!
Ось-тобі, ось!

І з дикою зненавистю розчавучив дівчині кулаками лице, що в тої залила кров вже безносу, безоку балабуху — не обличчя. А сам драв на дрізочки єдвабове шмаття.

Дерли розкішні укривала пухові, тонкі простирала, у гній випускали пух з перин і подушок, викручували і трошили пружини з меблів.

Люто. Вперто... Працюючи над силу, обливаючись потом, калічачи руки, псуючи одягу. Були переконані, що роблять революцію.

... Горять у Горпини очі. Високі груди ходором. Чорні кучері геть з під синьої хустки. А зубів два разки перловими іклами блищать.

Викидає у вікна все, що є в покоях, сама тримається стримано, не поспішає. Що не під силу, кличе на підмогу. З покою виходить аж тоді, коли в ньому нічого німає.

Одбила замок коло комори в їдальні... присвітила...

У кутку, за чувалами з цукром тремтить пан, зщулившись і переляканими очима по ногах Горпини... трусяться холодцем голені щокі у слюзах і в слині. Себе руками затуляє, вимовити нічого не в силі. Хто-б пізнав гордого пана? Зубами:

— Р-р-р-р... г-г-г-г...

Горпина хазяйським оком по коморі, міцно зціпивши зуби:

— Ага, он в окориці стремить ніж, довгий та тонкий. Схопила ножа в праву руку... До пана... А пан на собі роздер сорочку до пула й голе, волосате тіло підставля:

— Вбий батька, а-а-а-а! Вбий! Ббатькаа, ббий! до-очко Горпино!

— Брешеш, гаде! Брешеш, собако!

— Присягаюсь... Твоя ммати ттебе понесс... Тільки... ввон-на...

— Коли признався?! Та за це-ж я... Ха-хах-ха! Гадюко! Скажена собака! Не знав, коли я маленькою по наймах поневірялася? Хамську породу благородив, кнуре?!

— Ддочко...

— У-у, гаде!..

І досвідченим ловким рухом, котрим колола кабанів, всадила ножа в серце.

Працювала громада до вечора в економії. Підвищав натовп на подвір'ї, мало не на піваршина, чобітьми уминаючи панські розкоші. В сутіні вечора селянські обличчя поважно серйозні й стомлено радісні нагадували ікони в церквах. Рухи повільні. Гострі погляди глибоких очей. І зморшки на обличчях. Зморшками записана в кожного історія його злиденного (напівтоварячого) життя.

Вирішили завтра прийти хазяйство оглянути, переписати. Постановили вартових на ніч і рушили назад. Ішли з прапором цілою громадою і в твердій пітьмі морозного вечора губився спів шевченківського заповіту.

Натомишися за день, Горпина спала кріпко. Ледве її розштовхали... Крізь сон почула голос Параски та свекра, лупнула очима:

— Економія палає, Горпино.

Жінка прокинулася одразу. Сіла на полу, а в хаті червонувате світло крізь шибки.

— Ой, лишенько! — Тремтячими руками на себе спідницю, чоботи, свитку!

Вулицями люди, балачки за живе чіпають. Плачуть, голосять баби.

— Там і зерно! Там і солома! і сіно!

— А корови німки! А кури! А птиці усякої!

— Ой, коли-б на село не перекинулося полум'я!

По цей бік ставка юрба. Од вогню аж гаряче. Червоне полум'я ясно освітлює мовчазний крутий селянський жаль. Гомонять стиха. Іван Дудник, дядько за тридцять, рудуватий, захинається словами, розповідає:

— Стара сука підпалила!.. Панія... Ото заховалася вчора, а вночі й пішла з сірниками од скирти до скирти! От сучище сива!

Труситься борідка Дудникова. Заливають зморшки рясні сльози. Гуде громада.

По темних різьблених обличчях червоні сльози блищать. Міцно зціплені губи.

— Люде добрі, громадонько, карайте мене! Я винен! Я всьому причиною, я...

І той самий високий, худий Прохор Верболоз, що вчора бив дівчину за рожевий єдаб, кинувся навколішки перед натовпом, мнучи на грудях витерту баранячу шапку. Надлюдська мука скривила його щелепи:

— Все кажи! — громадою слово вдарило.

Постать чоловіка на червоному снігу собакою в ногах повзає, а за нею вниз ставок. А з-по-за ставка велетенська піч полум'я у небесні челюсті. Громада голови до землі. Вдарила словом ще раз:

— Кажі все!

— Учора надибав я стару суку... Чоботи цілувала... сином називала... присягалася, що богу молитиметься, гріхи замолють, і я... я...

Громада звірем:

— ... пожалів гадюку? Жалістю громаду свою продав. Серце з гівна видно, м'яке?!

Чоловік тільки:

— А - а - а - а!

— Діток... Жінку!

І зник під громадою навіки...

— Суку шукати!..

— Знайти гадюку!..

— Гайда обшукати попа!!!

— Живою на огні спрягти!

Зосталася сама Горпина. Широко розплющеними очима дивилася навкруги... Пожежа червоним огнем світила. Остеронь чорніла розчавчена пляма, що залишилася од злидаря Верболоза... Спустила руки вздовж тіла й тихо... малим кроком попрямувала до дітей, мліючи од жаху й радості.

— Таки й до нас прийшла настояща революція.

*

Весна. Місяць.

Горпина в самій сорочці з напіврозпущеною косою стоїть навколішках перед ліжком. Сріблосяйна постіль держить трьох малят. Горпина тішить своє безсоння рвучкими словами самотности. І коли її висока струнка постать нагадує Афіню - Палладу то слова... спосіб мислення нагадують брязкіт, коли раб рве кайдани.

— Матінко революціє! Як тобі служити, чим догоджати? Страшно мені... Не за себе боюся, а за діток маленьких... Якою стежкою вести їх, чого вчити? Заплуталися й переплуталися усі стежки та усі доріженьки. А я темна, невидюша, не знаю, як на правдивий шлях направити і вже віру загубила в людські слова... А в бога не вірую...

— Матінко революціє! Я не лайдачка, попереходили мої ніженьки сотні разів чужі лани, з кінця в кінець! Робили мої рученьки, гнулася спина. Вірила я в працю свою, тільки за неї змалечку держалася. А тепер чую я, що моя праця ані до чого. За що я маю вхопитися?

— Чим буду з дітками дрібними рятуватися? Ненько - ж моя, матінко, революціє! Показуєш ти шлях на життя наше, та у десятках люстер одбиваєш свого пальця. З усіх сторін луною оддає твій голос. Не вгадаєш, що тобі належить. Чи так, матінко, прийшла ти, тільки панів покарати, а чи на нас вбогих покуту накласти? Де твоя правда?

Розкинулися усі трійко на полу. Сплять — посапують носиками, а Горпина над ними упадає... Руки простягає, руки заломлює...

— Дітки - ж мої, квітоньки! Любі, маленькі та нерозумні! Одна я у вас, як сонце на небі. Що з вами буде, коли мене не стане? Голодні

собаки на шматки розірвуть, бо ще малі ваші рученьки, щоб поласилися на них хазяї. Діточки - ж мої, пташечки веселі! Та ви - ж моє серце тішите, щастям - надією душу розважаєте. Вузлички - ж мої, кокні жвавії! Та ви - ж скували мене, звязали по руках і ногах, думки мої до себе прилютували кріпко - наглухо. Вже не про громаду, не про себе, а про вас насамперед дбати мушу. Матінко, революціє! Чом ти не прийшла тоді, як була я вільною дівчиною?! Як піду я битися за тебе, коли в мене діти... Як груди підставляю, — на грудях - же дитина. Руку підйму, — а на руці друге.

— Ой, сама - ж я, сама...

Сіла з краєчку коло дітей, схилилася на подушку.

Під вікнами ходив і об стіни бився весняний вітер... Голі з пахучими пуп'янками гілки в садку колошматив: шрр вв - у - у - у! Дратував тисячоголосу тишу темної весняної ночі й лашився вовком у димарі.

XV

Всі вісім кімнат помешкання голови Губерніяльного Земства (демократичного складу) сьогодні освітлені електрикою. Заля, обмєбльована в стилю рококо, має дві пальми й цілі снопи хризантем... Господиня Берта Карловна Білозуб в ніжно - бузкового кольору туалеті приймає губерніяльне панство.

Міра в білому вбранні, напахана витонченими парфюмами, сьогодні героїня вечора, — святкується 18 - ті роковини її народження. Панночка має од тата разок дрібних перлів, од мами (справжньої мами Берти) гарнісіньку платинову браслетку з годинником в рямочці дрібненьких діамантів, од бабуні ящик с золотим гарнітуром у чудових рубінах і ще багато всілякої цінности подарунків.

Княгиня Муза у жовто - гарячій туалеті з червоною облямовкою ексцентричною плямою яскравіє серед виборного товариства.

Ерос в чорному смокінгу блищить викрохмаленою сорочкою й старовинними запонками коло вовняної синьої сукні Ніни Савишни, своєї вінчаної дружини.

Переливи жіночих голосів, сміх і низьке згучання чоловіків свідчили, що настрої гостей саме потрібної температури.

Берта Карловна тримала інтимну нараду з княгинєю Музою:

— Я спеціально зробила візиту до пані Звігельської, піяністки, котра, кажуть, робила турне по Європі... Обіцяла бути, а вже 9 - та година... Маємо баса, тенора і баритона... Мірочка програє свої пісеньки на лютні... Ти проспіваш шансонетки, але прошу, анфант терібль... Я і твій батько віримо, що княгиня Пісочинська...

— Справа - ж вирішена: ви даруєте мені вітальню графа Любського... Хоч то і стиль ренесанс, та вигляд має старовинно - аристократичний... Тепер, коли Валеріян губерніяльним старостою, мій обов'язок обставити свій салон по - князькому.

Льокай, вбраний в костюм Петра з „Наталки Полтавки“, вісімнадцятилітній Федір Верболоз (син дядька Прохора з Житняків) одчинив двері й голосно доповів:

— Граф фон - Шторх! начальник генерального штабу, полковник фон - Бірштет і лейтенант фон - Бурвассер!

Серед паній здивовано - радісний пошепт. Господиня, держачи руку на плечі панни Міряї, зробила крок назустріч блискучим германським мундирам. Німецька мова приглушила українську і французьку. Вечір обіцяв бути надзвичайно цікавим і, дійсно, аристократичним.

В кабінеті Віктора Федоровича (стилю строго американського) кінчалось літуче засідання Губерніяльної Управи демократичного складу: Крім господаря, граф Шляпінин, правник Кунтуш (кадет), кооператор Богоявленський (в смокінгу і манери обережні) і дідич Захвалько, — з приводу одкриття в місті українського університету. Закінчив господар українською мовою:

— Мені здається, позиція наша мусить бути непохитно тверда: дипломи, — річ хороша, звичайно, та коли наш відомий український діяч десять років тому видрукував свою анатомію і фізіологію, писану рідною мовою й ця книжка видержала три видання, то справи великої не робить, що автор має тільки диплом провізора... важні заслуги перед українською культурою і прекрасна українська мова! Для наших професорів це головне!

Що-ж до того, що кандидати в професори здебільшого мають освіту семінарій та духовних академій — не страшно: московський університет одкривався при професорах з дипломами церковних шкіл... Важно одкрити університет!

5629. Вечеря була художнім центром... Старовинне срібло князів Огоновських і дорогоцінні сервізи (недавно куплені в розгромлених дідичів) на білому полотні квітами затканих скатертів і серветок... Дорогі вина й страви заповнювали шлунки й кишки гостей. Ульяна Гордієвна гоноровито привітно всміхалася потокові направлених на її адресу похвал і виразів щирого захоплення.

Вона була сусідкою графа фон-Шторх і зачарувала його патріотичне серце чудесним знанням німецьких курортів і дотепною французькою гутіркою.

— Ваша ненька, пане голову, одна з найрозумніших і захоплюючих жінок, котрих я тільки зустрічав за своє життя!

— Що ви хочете? Морганістична дружина революціонера (мій батько, князь із рюриковичів, був завзятим революціонером, за що заплатив молодістю в Сибіру) — аристократа з десятками тисяч десятин землі: життя моїх батьків ішло в обстановці тисячолітніх уніків культурних досягнень людскости...

Віктор Федорович саяв, він вчасно підійняв бокал:

— За революцію, панове! За нашу Україну - неньку!

— Слава! слава! Го! Ура! Слава!

Віктор Федорович мав цілковиту рацію пити за революцію на своєму урочистому родинному святі. Ерос Вікторович з Ніною Савишною також випили свої бокали, хоч і не кричали: „Слава“.

Героїня свята піднесла свій келих.

— За славу наших українських університетів! За розвиток українських шкіл по селах!

— Гох! Гох! Гох! Слава! Ура! Слава - а!..

1970

365-23

Граф фон-Шторх:

— За переможне германське військо і її коронованого ватажка імператора Вільгельма II-го!

— Гох!гох! гох! гох! гох! Слава! Гох!..

Пили...

XVI

У Житняках одна хата від другої садками та городами одгородилася. Димом обкурюється, собачим гавканням обороняється. У кожній хаті свої порядки ведуться, своїм норовом живуть. Коли в одній хаті недобре діється, в інших язика об зуби б'ють, судять, пересужують. Слова жалісні та думки не такі. А коли де по-доброму йде, знову язиками цокотять, поганого, недоброго шукають, лихе віщують!

Живуть хати у Житняках, свої животи так сяк напихаючи, свої рамена зодягаючи, церковним ладаном розум задурюючи, турботами про власну хату, вовчою кров'ю серця наливаючи.

Благовістилася революція у Житняках мало не рік. А коли прийшла, то не зрозуміли її голосу, не впізнали її обличчя. Тільки й того, що поперелякувалися житняківські хати на смерть, а з переляку кожна ще завзятіше почала дбати про свій живіт, ще марудніше почала клопотатися про свої лахи. Одна хата на другу вовчими очима та зубами світить. Церкву, як і економську контору, занехаяли, диму од порошу вдосталь нанюхавшись.

Поливає дощ усі хати разом. І гроза освічає не окрему хату, а все село. Прийшов у волость наказ Житнякам дати стільки то пудів гов'ядини, стільки птиці, сала, масла, яєць, меду, воску, ще чогось...

Наказ од гетьмана всеї України Павла Скоропадського, а все це добро для Німеччини. Строку дано три дні.

Великі хати дровцями покурюють, паляницями гарячими пахтять і дверима не рипнуть, під ворітьми пси на ланцюгах власність сторожать. А халупи незаможницькі з переляку вже й кізяками не куряться та дверима клаць-клаць, ворота як не скриплять, так і зовсім розчинені стоять.

Як у багатіїв по 3 корови й більше, то вони й дома, а в Горпини була одна — та й ту забрали для німців. Благала, кланялася, дорікала.

— Люди, та згляньтеся на моїх малих діточок! Змилуйтеся, що-ж я робитиму без корови? Та вона-ж нас усіх годувала, ще й яку копійку приносила. Ви-ж люди! Нащо у мене останнє забираєте, а багатіям залишаєте?

Нічого не допомогло. Ще й три десятки яєць наказали у волость принести.

Кричали, волосся на собі скубли, проклинали, а все віддали... Куди-ж там? Старі хазяї гадюками сичали:

— Оце так! Як та собака, — жайворонка ловила та й хазяїна загубила.

Наповнено село гайдамаками у шапках хвостатих, озброєними як для війни, ще й з кінями. Годуй коней, годуй гайдамаків та ще постачай їм усе ласеньке та п'яньке, а вони самі вже вибирають дівчат та молодиць. Тиждень гостювали гайдамаки в Житняках. Добре гостювали. По багатьох халупах і хатах той тиждень за рік став.

Одних гостей вирядили, а другі вже є... Сини пана Верезубського з карним загоном у Житняки налетіли помститися й рахунки звести. Старший полковник, а менший хорунжий Кажуть люди, при самому гетьмані служить. З ними і слідчий військовий і ще щось за панок.

Зупинилися в пан-отця Сави, а загін у школі на постой розмістився. У школу вже люди повинні були харчі приносити. Дві вчительки, молоді ще дівки, по людях ночували. Вже завідуючий Іван Степанович з сім'єю терпів у школі. Таке творили там... Два дні стояли, а ні одної шибки не оставили.

І хоч на дворі був місяць травень, а в учительській нужника зробили. Було... Збирали на селі відомості. Служачих розшукували... Через три дні на ганкові волосного правління стіл зелений застелили, за столом обидва Верезубські наплічниками блищать і ще двоє, хто й розбере, в якій вони формі. Перед ганком селяни всім селом. І дітей малих зігнали. Читав один пан, довго читав... Почав другий. Потерпли ноги у дідів. Слухають... Кругом на конях карники, порядку стережуть і по боках столу піших по десятку з рушницями чатують.

Дочитав і другий.

Як не вискочить старший Верезубський. Викапаний батько. Сам кров'ю налився, аж пашить. З рота слиною у всі сторони:

— Навколішки, скоти! Зараз мені навколішки станьте...

Карники навколо на конях в юрбу нагайками:

— Навколішки!!!

Стала уся житняківська громада, починаючи од вісімдесятилітнього діда Гаврила до семилітнього Горпинчиного Петрика, навколішки. У натовпі тільки носи видніють... великі, кирпаті, тонкі... Немає очей... і губів червоних не видно. А щоки двиготять... Бороди трусяться...

— Бидло!.. Скоти! Як насмілилися посягнути ви на свого добродія пана?! Звірським злодійством одплатили ви за його батьківське сорокап'ятилітнє пеклування про ваше щастя! У-у, падлюки! Кажі, старий пес, що лихого зробив тобі мій батько?

Полковник схопив білу бороду діда Гаврила, котрий стояв навколішках попереду, спершися на кійок руками. Кійок впав, а діда вдержала борода у панових руках. Дід закліпав сльоззявими очима, з болю й остраху, і мовчав.

— Чого мовчиш, пес? Ти-ж раб мого діда... Відповідай! — Шарпонував за бороду.

У діда сльози бобами покотилися по щоках, — він мовчав. Громада вщухла, очі в себе, вниз.

— Мовчиш, старе падло?

— Залиште мого батька. Не сором? Не сором вам, освіченому полковникові, над безпорадним старцем? Не сором...

І фельдшер Юрко Гаврилович (у чесучовому піджаку) руками одвів батькову бороду, а сам став перед полковником.

Крейдюю збілів полковник. Витягає револьвера з кобури, а руки в нього не туди попадають. Юрко Гаврилович стоїть твердо, тільки щелепи в його грають ледве примітно.

— Ти... ти... меррзавец! Руку на мене?!

— Не хвилюйтеся. Я не на вас руку підняв, а тільки за свого батька заступився. Старий він... Крім печі нікуди й нічого вже... Самі бачите його старість.

— Мовчать...

Покинув револьвера, не витягнувши, та по щоці— другій Юрка Гавриловича.

— Ви й вчителі найбільше во всьом віновати с вашою „Просвітою“, Центральною Радой,— вас первих надо под суд!!!

Юрко Гаврилович стояв попереду з червоними набряклими щоками, на ногах, а за ним дід Гаврило навколішках, як і вся громада.

Довго лютував полковник Везубський, довго умовляв признатися громаду, хто саме повів „грабіжників і душолюбів“ у економію та хто забив батька, матір і сестру Анету...

Громада оглухло й оніміло стояла навколішках. Де-не-де вередували на руках діти та плакали малюки, перестоявши колінки. Бризжав слиною, тупав ногами, матірно лаявся.

Глухі... німі... тільки носи на посірілих обличчях стремлять...

Сів за стола пан-полковник Везубський, одхекуєчись і витираючи обличчя білою хусткою.

Вийшов наперед пан-отець Сава в епітрахлі з золотим хрестом на грудях і слізю прохав з християнським смиренієм покаятись і видати злочинців. Дуже красномовно казав пан-отець Сава, не раз приводив він слова святого письма: здавалося, каміння й те-б розчулилося...

Житняківська громада, як в землю вросла, стояла глуха й німа.

Сів за стола пан-отець Сава, знявши епітрахіль. Почали балакати поміж собою. Балакали, балакали, пішли в середину.

Стояла громада навколішках з десятої години ранку до третьої дня. Декілька з жінок знепритомніли, але їх боялися винести з юрби, зідхання декотрих переходило в стогін, плакали, кричали діти.

Знову вийшов суд. Оголосили присуд, що кожному десятому буде дано по 50 шомполів. Почали читати списки. Примічає Горпина, як дев'ять, то все заможненькі, а як десятий, то вже неодмінно злидар. Стоїть, дітей собою прикриває, щаслива, що хоч поснули, а серцем тліє. Ось і її ймення читають, так як і знала: де-ся-та! Почали вигукувати десятих. Першим діда Гаврила. Пополотнів фельдшер, підійшов тільки просити, наче великої милости, щоб його за батька взяли. Пан полковник Везубський весело посміхнувся:

— Цього, голубе, ніяк не можна! Ми присудили, щоб Гаврилу висікли ви, своїми руками, пане фельдшере... Самі посудіть: таку стару людину без медицини карати: ми — не дикуни...

— Ви... ви...— закричав Юрко Гаврилович та й вдавився. Підійшов до батька, підвів його з колін і зарідав од безсилля:

— Шиночку, в тебе тріпні діти... в тебе дрібні дітки. Я штарий шкарбан, кріпак з роду, видать, знову кріпашкі права назад...

Юрко Гаврилович прокусив губу до крові, а оволодів собою. Обійняв кріпко батька, руку в його поцілував, а коли випростався, побачили всі,— постарів років на п'ятнадцять.

Усіх „десятих“ оточили верхові карники. Громаді дозволено було підвестися з колін. Наперед винесли широкого ослона і купу шомполів.

— Хо-хо-хо! Мужицькі спина, як залізни! — оскалився менший Верезубський.

Спустили штани дідові Гаврилові і розклали на ослоні. Підвели сина, дали йому в руки шомпола. Узяв... Глянув на батька. Безпорадними очима по громаді провів, — аж на шпиньки поставали та цікавими очима впиваються... Карники скорять. Підняв син руку з шомполом, а сам лантухом на землю. Зомлів...

— Е, слідуєчого! хай его фельдшерское благородіє поучится раньше у мастеров етого дела! — наказав пан полковник.

Сікти належало сто вісімдесять четверо. Полковник дуже поспішав. Наказав сікти одночасно п'ятьох, принесли ще ослони, коло кожного стали з шомполами карники. Горпина була сто третя. Її сікли при факелах у ночі. Параска з трьома жінками ледве дотягли її скривавлену до хати. Набрали два фартухи бузкового листа, сяк так шматки м'яса порозправляли, листям позакривали, рушниками обв'язали.

Пан полковник Верезубський наклав на житняківців контрибуцію в 10 тисяч карбованців. Збирали з кожного двору.

До Горпини другого дня прийшли карники, вона сама лежала в хаті. Свекор пішов на ставок шмаття скривавлене пополоскати. Дітей Параска забрала. Вивели карники коня. Трохи не рачки лазила Горпина, тільки глузували з неї у волості:

— А ми хіба що? У списках ти не значишся конем, а коли забрали, то докажи, що не злодій.

Вила, зубами скреготала од безсилля. Та хіба мало житняківське небо чуло минулої ночі людських прокльонів, люття, скреготу...

*

Об'єднало лихо сто вісімдесять чотирі халупи одним чуттям... вже вірним, а що до цих „десятих“ приєдналося, тих не злічити.

Коло колодязя кілька день тихо, як у церкві. Одна баба на другу очі зведе і віями мерщій вниз.

— Тіточко. Молодичко. Бабусю. Дівчатко. Серце. Голуб'ятко. — Тільки рідні голоси ласкаві. Хлюпання води. Скрип барабану колодязьного і кроки похнюплених, заплаканих жінок під коромислами.

Жовтоблакитний прапор в повітрі над волостю має, а село згадує панщину. Колишні діди та баби в шану ввійшли: кожне слухає спогадів-оповідань лихих про кріпацтво.

Ще подія сумна житняківців на ноги поставила: дід Гаврило на четвертий день після каранья помер. Син, що весь час од батька не одходив — лікував, як тільки побачив старого мертвим — отруївся.

Піп одразу-ж ховати одмовився: старий без святого причастя помер, а син — самовбивця. Та ще так: і хреста з церкви заборонив для похорону взяти. Може образився, може розгнівався, чи гедз панський на нього наскочив, а тільки попа не дуже й прохали.

Все знущання гайдамаків та карників, все лихо останнього місяця вилилося в одному, — зненависті до церкви й до всіх її служаших. Реакція після гарячих благань — молитов.

Фельдшер з батьком на столах лежать, а коло них десятки людей одні приходять, другі одходять. Цілий мітинг з сходу сонця до заходу...

Цю сім'ю поважали у Житняках: хазяйство в сім десятин, трудове... Своїми руками два брати обробляли, а третій фельдшер мав тільки хату на помості коло братів. Жили дружно: дітей старалися з усіх сил повиучувати.

Мітинг у Квачів (прізвище фельдшерої родини таке) три дні стояв: поки лісу добули та труни поробили. Мітинг проти церкви, супроти попа... В ті дні зібрано було до купи всі провини, усі злочини пан-отця Сави та його прибічників. На що вже богомольні баби, а й ті попригадували чимало... А фронтовики ще більше цю зненависть роздмухували:

— Патлатий діявол! Не бачив хіба, як над дідом Гаврилом пан знущався? Золотим хрестом блищав на череві.

— Не чув, як сина присудили рідного батька полосувати?

— Що Юрко Гаврилович один-два рази вдарить, а сам на землю впаде... Так його шомполами підіймали...

— А все таки тридцять п'ять на себе Юрко взяв з батька...

— Вірите? у Юрка Гавриловича все тіло в шматтях кривавих — аж обмивати страшно було. — Баби, голосячи, розповідали...

— На що-ж та церква з попом нам іздалася? — Федот Скибка кричить: — Економія давила, а церква видавлювала!!! Неси свою кривавицю панові та ще й попові?.. Брешуть попи — бога немає! Більшовики в бога не вірять! Я власними вухами чув, як Ленін проти бога казав!

Другий фронтовик Дудник і від себе ще:

— Бог — казка для темних людей. А попи — панські прибічники, щоб народ у страху перед панами держати. Розбили економію — прийде час розіб'ємо й церкву!

Очі багатьох страхом бралися, а ніхто не зупиняв промовців. Здавалося, житняківці переступили через споконвічний острах перед церквою, попом і богом, коло трун Квачів.

— Ми їх, голубчиків, без охрестів поховаємо!

— За громаду загинули, сердечні.

Навідався до Квачів писар з волости:

— Гріх який... Православних християн та як псів закопувати збираєтеся.

Дячок з псалтирем сунувся... Пан-отець чекав-чекав, що придуть вдруге благи та не втерпів — підслав з умовлянням.

Ситник — волосний старшина:

— Не допустю поганства супроти бога! Геть з ям повикидаю!..

Старший брат Квач в одпір:

— А графа Льва Толстого не викинули-ж? А соціалістів не викидають же?

Добилися свого і, як хотіли, так і похорон одбули.

Народу, народу на похорон зібралося... І старі, і малі, а вже шомполовані, як один... Фронтовики похороном керують: їм без попа ховати — діло звичне. Федот з червоним прапором:

— Тільки обов'язково повз попа нести!

Дуки та багачі через тини дивляться, а все чесне село за трунами. Бідна молодиця фельдшера з трьома дітьми чорною тінню прямо за труною чоловіка йде. А труни червоним прикриті на руках — плечах

пливуть... Червоний прапор попереду один. Нащо жовтоблакитний? Жовтоблакитний на волості трипотів, як шомпола свистіли...

Суне вулицею похід жалобний.

— „Вічная пам'ять...“

„Як умру, то поховайте“...

„В нещадній боротьбі ми всі полягли“...

Одно за другим співають. Повз церкву. Повз попа. Попада (бачили) крізь шибку дивилася. Попові собаки мало з ланцюгів не зірвалися - гавкали. Похід співав жалібного марша. Баби хрестилися і витирали кінцями хусток піт та сльози з обличчів. Сонце пекло по червневому. Квіток, квіток несли, і вінки сплетені на вікові трун, і в руках.

Це був перший громадський похорон у Житняках. Слава про нього розійшлася далеко по повіту і належить до найкращих революційних сторінок історії села.

XVII

— Що таке земля? — запитав Федот Кислиця. Максим і Горпина дивилися на зелену пшеницю й мовчали. Одповів собі сам:

— Земля, це жінка, що віддається кожному, хто тільки захоче... Он, як Химка Ситничиха приміром: має хлопця від пана Везубського, дочку від Білозубенка, це породила від германця... А хіба земля не родить кожному, хто тільки її не обсеменить? Земля — шлюха, ось хто, щоб ви знали!

Федот випустив з пальців бороду і гостро подивився на Горпину, а тоді на Максима. Максим несмілою рукою поправив на голові кашкета й смачно харкнув прямо в зелені полоски. Горпина зітхнула:

— Коли земля... така, то хлібороби по-вашому... байстриюки? Безбатченки... Замислилася й скрикнула ображено:

— Ви, Федоте Панасовичу, коли шануєте машину, то шануйте, а тільки й нас нічого. В землі схована велика сила...

— І правда і воля! Хо-хо-хо... Так, так, авже-ж, та тільки за дверима чугунними, за замками залізними і стережуть її дванадцятиголові дракони: одну голову одрубаєш, натомісць нових п'ять виросте! Стара казка... Стара казка, голубочко! Хе-хе-хе, ваша земля — ненька, — споконвічна розпусниця і ви, ви її розпустою живете...

Горпина захопила рукою колоски й інстинктивно перебирала колючу м'якість пальцями, а в голові збирала нашвидку й зв'язувала слова в думки так, як робила це в-осени з цибулею...

Максим харкнув ще раз і промовив:

— Все цеє, так би мовити, ярунда! Ваш завод не батько, машина не мати... Так і в нас! Що таке земля, — питаєте? Земля — копальні чистого золота. Хто таке селянство? Селянство ті, що міняють мішок золота за чувала картоплі!

Голос у Максима низький і згучить глухо, як з-під землі. Максим закинув свою лисину на потилицю й захлинувся сміхом, аж закашлявся. Сказала Горпина правду, що виносила в собі за півтора роки революції.

— Треба зрівняти всі межі, треба всю житняківську землю, хто скільки має, об'єднати в одну економію: всім повинна знайтися

робота й заробіток в економії. Економія повинна стати нашим хліборобським заводом!

Ще веселіше засміявсь Федот... Чуючи його кашляння посмутили Максим і Горпина. Федот підморгнув їм:

— Не журіться... Це я на ловах одного разу бачив вовка, що вчив вовченят вовчого ремесла... ха-ха-ха...

— Я вас, Федоте Паїасовиче, забираю на тиждень до себе в хату... ви не бережете свого здоров'я знов!

— Оттаке?! Та це Москва згадується... Ох і билися-ж тоді... Барикади в нас були... Не пишуть тепер! Забули Кислицю, а колись же — то...

Посідали на межі, наче потонули. Ромен, васильки, волошки, дикий горох і шебрець... Пахучо-дзвінкоголосий одпочинок у полі. Забули час за спогадами Федота Кислиці...

Геть за околицею стрінувся їм Карпо Коцюра, одкликав Горпину і з притиском так:

— Полюбились руді... германця на цього проміняла! — І ще тихіше жалібно — тоскно: — Скажи, чого ти од мене хочеш?

*

Шемшить уже колос на нивах... Наїхали в економію посланці Верезубських не їми сіяний хліб жати. Чутка йде: Білозуб права свої доказує: землю в старого мов купив. Селяни-ж, що орали та сіяли панську землю, тільки прислухаються: що й до чого воно йде... Жати однак ще зарано.

Постом тхне по хатах. Запаси позабирали. Худобу позабирали. Заробити ніде. Багато таких, що й не сіялися... Курей і тих нічим годувати. Хлібороб, як оре, ще не знає, чи їстиме хліб. Як зібрав хліб, розкладає те зерно на рік, щоб вистачило... Сьогоднішній день сяк чи так: хай і вовна, аби кишка повна. Завтрашній, позавтрашній... У петрівку журить голову пилипівчаний, всеїдний, весняний день!

Хлібороб, що приховав сто пуд хліба, худне й в'яне нарівні з тим, що три пуди усього має... На скільки ще животів хазяйство запосясане, бо порятунок тільки в новому врожаю, а чи вродить же ще...

Селу підмоги ждати нема звідки: місто тільки й знає, що останнє забирає. А на селі кожна хата сама піч топить, сама і в піч свою дбає.

Золотіє хвилями хлібне поле. А в хаті остання хлібина з останнього борошна. Ріжуться скибки, та й думається, щоб менш та тонш виходили. Горпина більше вареним надолужує. Та що-ж і варити, коли ні олії, ні масличка, ні сала. Піснятиною аж смердить, а в людей не розживешся. Коли-б ще стояла у хліву Мура... Помічає мати, — діти день від дня марніють. Тільки про це й думку в голові держить. А тут ще свекор зліг. В Горпини і серце холоне:

„Коли-б не вмер? Ні-за-що й рук зачепити, а не те, щоб похорон справляти“. На останньому тижні перед жнивими зварила Горпина кулішу пшоняного замісто олії, крашанкою затерла і вечеряє з дітьми коло хати. Свекор під повіткою лежав, од вечері одмовившись. Їдять собі. Діти про Марійчині вигадки розповідають, як вона сьогодні рибу хотіла в ставку наловити, сміються.

Бровко од повітки—грр! гавв! На перелазі постать салдата манячить.

Горпина собі: „хто - б це?“.

— Добрий вечір, Гудзихо! Можна до тебе пройти?

Ні, голос незнайомий. Горпина до перелазу мерщій. Діти в неї вимуштрувані,— від миски не рухнулись. У салдата чорна борода. Під очі й волосся, довге, чорне. Щось наче й знайоме, а не розбереш.

— Горпино, сестро! Брата не впізнала. Я—Семен, тільки не треба, щоб хто про це, а діти найпаче.

Зрозуміла з півслова. Найперше вечеряти посадовила. Щаслива така, останній краєць щедро крає. У Параски сальця шматочок позичила, яєшню дорогому гостеві смажить. А Семен їсть, як та людина, що давно вже хліб бачила. Пояснив:

— Три дні, як і зубами кусав, тільки зерно з колосків лущив.

Повклала Горпина дітей. До свекра навідалася Кулішу мисочку, хліба та кухоль з водою йому поставила.

— На - те, тату, закортить мо пізніше! Там салдат один прийшов про брата вістку приніс.

— Іди, дочко! Спасибі тобі.

Горпина до Семена, а той:

— Ходім, сестро, до хати!

Гомоніли вдвох у хаті, скільки схотіли й про що кортіло. І так Горпині стало легко та радісно, що й не сказати, хоч і не про радісне була рада. Гомонять та й гомонять. Семен на лавці лежить, а Горпина коло нього. Через шибки місяць пасмами світить по долівці, а на дворі, під призьбою, діти сплять. Місяць виблестів ряденце на них ясне - ясне. Причулося жінці, що Бровко загавчав. Замовкли, прислухаються. Таки так. У причільне віконце: тох - то - рох. Заніміли обоє, ще: тох - торох. Вийшла Горпина з хати. Стала на порозі, саме проти місяця і запитує:

— А хто там?

— Груню, це я! Зайди у сутінок, щоб не бачили.

Пошепт Коцюрин. У думці жінка:

— А бодай ти сказився!— а язиком:— А чого вам треба?

— Та не так голосно. Груничко, я ось тобі приніс борошна і ще дечого. Твій Петрик нашому Микиті хвалився, що у вас уже... Та хіба-ж я що?

Мигнуло в Горпини: „Семен прийшов слабий, батько хворий, діти, а тут тільки на снідання хліба“... А в голос сердито:

— А чого - ж уночі?

— Та не так голосно... Та це-ж я, щоб ніхто не знав, не бачив... Хіба-ж як... я-ж за тобою...

Постояла Горпина, поки Коцюра зник, а тоді за чувал та в хату. Ледве піднесла.

До сонця прокуйовдилася на горищі в себе, квартиру братові приспособлюючи. Семен, допомагаючи, жартував.

— Ну, солом'яні дахи — просто щастя влітку. Та це коб залізний — зварився - б тут! Ага, ще мені, сестро, щось такеє приспособ, щоб я писати міг.

— Семеночку, а ти хіба грамотний?

— От таке... Диплом навчителя маю... Розкажу колись свої митарства. Не те, що грамотний, а й у газетах пишу. Ось і треба мені дещо обмізкувати на дозвіллі. — В Горпини й дух захопило. „Та - а - кий чоловік її брат. Отой Сьомка в драних штанцях, якого мати копи-сткою біла!“

Ще турбувалася за Кислицю: „Семен сказав, що пошле Кислицю до Харкова... Коли-б встигнути його зібрати. То-то зрадіє...“

*

В революцію волочиться місяць за рік. Горпина зажила, наче у когось життя позичила, таке виходило воно дивне та чудне в неї. Хазяйство й у голову не йшло. Працювала, покуту одбуваючи — коб швидче.

Місяць — зрадник, темна ніч — товаришка. Темними ночами в льоху збиралося 18 мужиків з тих „десятих“. Горпина вибрала самих занозистих. Ці 18 взяв Семен в роботу велику. Темні ночі з ними гуторив. Кожен повинен був десяток підібрати товаришів під свою стать і вже сам їх обробляти.

— Перво-на перво, списки треба скласти: усіх багачів узяти на учот, щоб знати, хто й скільки має, та де добро своє переховує,— вчив Семен.

Почали дивуватися багачі-хазяї.

— І що за знак? То було дзисом, морду на бік. Тепер шапку скидають і „мое почтеніє“ оддають та в робітники йдуть охоче. Що то святіє угодники шомпола зробили!

— Цяя голота, як шомполів покоштувала, шовкова стала!

А Горпина надумала споживче товариство одновити:

— Ну, ні за що рук зачепити! Може тим-сим розживуся на яку коровчину, чи шкапину,— жалілася жінка і свої сповідання підсилювала:

— У місті-ж у мене брат живе! Оце їздила до нього, пообіцяв приторговуватися і, що поцінне, мені доставляти.

Не захотіли були спочатку справу починати, та таки пощастило на своєму поставити. Вчитель допоміг з Коцюрою. Зібрання скликали. Паї збирали. Начиння й крамниця готові. Почала з міста підвода їздити раз або двічі на місяць. Ящик мила, бакалею усяку, припас хазяйський, то що... Вже, як підводу побачать, і біжать житняківські хазяйки. Горпина всіх привічує та просить другого дня прийти. Треба, мовляв, розпакувати та переважити і ціну накласти.

І коли цілу ніч світло в Горпини — не дивувалися. — з крамом жінка вправляється. Воно так і було. Тільки вона вправлялася з крамом не продажнім: рушниці, обрізи, порох, кулі, книжки, газети, все — речі потрібні.

— Ти в мене молодчина, сестро! Пам'ятай тільки одне. — Ти революції не знаєш, яка-б влада не прийшла в Житняки — твоя хата з краю! — Це саме і всім Семен в голови втокмачував. То воно-ж не спроста. Крамна підвода удосвіта виїздила що-разу з возом, навантаженим важкою землею. Одного льоху стало мало. Мало не місяць шестеро по черзі день і ніч копали. Був на городі колодязь — геть.

засипали землею. Чувадами з провалля повиносили чимало, так небезпечно. У серпні місяці приїздили німці в економський сад повидло та варення варити, настойки заготовлювати. Добре вторгувала тоді Горпина на духовитому милі, тютюні та галантереї.

Семен пробув тільки сім тижнів, поки позагоював свої рани. Та горище Горпини не пустувало жодного дня. Семен завжди когось присилав на поправку. Тому товаришеві треба після тифусу підгодуватися, тому рани загоїти, або й просто прожити. Ті так само не гаяли часу, а виучку продовжували. Ну, і в безпечному місці, у затишку жили. Льох був штабквартирою більшовиків на більшу половину повіту. Звідси розходилася література й зброя, тут накази писалося.

Торгувала-торгувала, платню справжню одержувала, а прибутків не помічали. Хлівець порожній та й порожній. Жаліється бабам, скаржиться чоловікам Горпина:

— Таке лихо—діло сирітське! Ні вдень, ні вночі спокою не знаю, а тільки-тільки годуюся та зодягаюся з дітьми.

І всі вболівали на словах за бідною крамаркою, а за очі судили її, звісно-ж, по-жіночому:

— Ну, хіба не стерва ця Горпина? Дивіться на неї, ми он за чоловіками, та й з дітьми, та й при хазяйстві, а вона-ж сама одна кругом. Та ми-ж старі баби насупроти неї, а вона як приворожила Коцюру, та й ходить як дурень в крамницю, раденький, що в голови споживачки вибрали.

— І-ї-ї, сестрички, була я оце в крамниці. Ходить, як пава, до всіх зубами блищить, а вже вилупків своїх чистими паненятами водить! І де тільки видано, щоб кожна дитина та мала свою свиточку й кожушаночку й чобітки? Та он у мене три корови, два плуги коней, а по черзі бігають у дідовій кацавайці та моїх чоботях!.. І-ї-ї, суцище, сучище, високо ти літаєш, та низенько владеш!

XVIII

Вірили селяни—земля буде їхня. Вірили салдати—кінець війні. Полупанки вірили, що стали панами. Ціла країна увіровала—воскресла Україна для державного життя. І вдсятеро зневірилася громадська сила.

На Україні знову нова влада. У Київ урочисто в'їхала Директорія.

Приїхав Віктор Федорович Білозуб у Житняки. Ціле село в один голос:

— Мітинга треба! Хай про землю розкаже! Що там чути?

Перед волостю зібралося мало не все село. Прийшов Білозуб: у кожусі, чоботях, смушковій шапці. Шапку здійняв, уклонився по-селянському:

— Серед вас я виріс... Знаєте мою матір і все життя моє!

Громада очима в нього впилася. Згадка про дитинство і матір підкупила село: „свій, мовляв“!

— Тепер про землю... Багато було з'їздів, а ще більше постанов... Кожна влада по-своєму справу вирішує, а тільки суть одна: „В землі вся сила України“!

Громада головами закивала: — А вся сила... Присунулися ближче.

Зі стріх капала одлига.

— Селяни роблять коло хліба, але самим зерном задовольнитися держава не може! Самим селянам потрібна мануфактура, машини, всякі вироби фабрик, заводів та майстерень, котрих на Україні немає — тому такі вони й дорогі. Отже треба, щоб держава, раз своєї промисловості немає, у других держав їхні вироби купувала. Зрозуміли?

В громаді незадовольняюче:

— Та ще-б пак... Не діти!

— Гаразд! Але в інших державах хоч збіжжя й обмалъ, так зате-ж воно гарне: і більше зерно і важче, а тому й борошно цінніше... Бо в тих державах техніка хліборобства високо стоїть: машинами обробляють землю... От, як у панській економії було. Пам'ятаєте, як усі старалися на насіння розжитися зерна звідтіля? А й панське зерно йшло за кордон погано, — дешево платили за нього... Борошном нам вигідніше було - б продавати — не купували: млини їх краще мелють! В інших державах хліборобство високе технікою, та землі немає, а в нас землі багато, та хлібороби з панів були недотепні, а що вдіють з землею тепер самі селяни? Ось ви кажете про землю... А коли - б оддати всю як є землю вам, що ви з нею зробите? На латочки між собою поділите та дідовими плугами коvirятимете? Яка користь від такого хліборобства Україні буде? Та ви-ж самі себе прокормите сяк-так, а місто буде як? А промисловість на які гроші держава підсилуватиме? А виробів закордонних купувати не зможемо, бо й нам продавати буде нічого... Селянського зерна ані англійці, ані французи не купуватимуть!

Громада сопе... Залисніли над засмаленими сонцем щоками — носами білі поорані селянськими злиднями лоби — чола. Старий Білозуб розстібнув кожуха і все кричав:

— Питаєте, коли вам панську землю? Ні, цього не буде!.. Революція дала вам „просвіту“, дала вам рідну школу... Поклала початок культурі, а щоб всю землю забрати, треба науку хліборобську знати! Треба технічне знаряддя, машини мати! Треба землю скупчити у великих господарствах, а не різати її на скибки... Треба... ось...

Погонули слова Віктора Федоровича в роздратованому гаморі селянського сходу... Виступив наперед фронтовик Федот Скибка, шинеля на ньому драна, кашкет брудний, зім'ятий, одна нога в постолі — хвора, а друга в чоботі, бичовками звязаному, сам низенький, синіми губами під ріденькими вусами — бородою труситься весь, закричав на Білозуба з очима, кров'ю налитими.

— Ловко по образованому, по українському виходить у вас! Ло-вко! Голодранці, мовляв, дураки! Вони самі й їсти не зуміють з миски, хай гризуть масляки. А хто-ж землю обробляв? Пан Верезубський, чи ви, ваше благородіє? Ми... Ось цими руками для вас... Для вас обробляли, так вам робити вміли, а собі не зможемо?! А артілі що? А комуною як? Що ми не зуміємо? А... Розтуди... Думаєш, як до нас нашим словом озиваєшся, та шапку скидаєш, чак уже ми й дозволимо тобі нашу кров?! наших дітей кров... розтуди!!!

— Товариші, громадяни! На Україні по городах робітники нам не допомога! Ми панів з села, а вони їх у города приймають! Треба гнати їх геть! Треба, щоб на Україні паном і не смерділо... (оплески)

Ху... Ви не плескайте мені... Верезубські полосували нас німецькими шомполами! (по громаді прокльони, лайка, гамір), а Білозуби приведуть Директорію... Бо ви бидло! Бо ви неосвічені мужики! Не вмієте приставляти панів у „просвіті“!.. А пам'ятаєте, пане - добродію, як ви мене хлопцем прогнали, й копійки не заплативши? За рік служби й копійки не дали??? Дудник кричав.

Білозуб застібнув кожуха й ціпком сніг з чобота свого збивав. Фронтовики в драних шинелях виступили наперед. Білозуб скинув шапку, перемиг свій страх, махнув шапкою.

— Дарма, Федоте, лаєш: матюком нічого не вдієш! На Україні не одні Житняки, а тридцять мільйонів ротів хліб кусає!.. Що сказав Білозуб, думає тільки він, а одна голова ніщо.

— Брешеш, сукин син, всі панки так! Брешеш!!!

— Дуднику, я твого батька ровесник, так ото я хотів сказати. Буде так, як вирішать виборні з усіх сіл українських у Києві... Пощо ми будемо сваритися? Нам треба на захист нової влади стати! а то як прийдуть кацапи, та тут ось сядуть... в постолах, пізно вже буде!

Шапку одяг і пішов собі, кілька разів наслідок низько уклонившись... Проводили очима дебелу постать. Розірвати готові були в шматки, так... Щось здержало сход.

У Білозубів велася довго нарада в кабінеті господаря: постановили забрати все, що цінніше і перебраться в місто; господар своєму вірному Юхимчику:

— Щоб будинок не брали під постої, — заселити його треба надійними людьми! Переберися ти з сім'єю, хай Уляся переїде і ще... сам подбай...

*

До Коцюрихи пришла попадя. Сидять удвох і плачуть: тиждень тому вирядили молоде подружжя за кордон, а тепер зміна влади одрізала їм поворот. Повінчалася після пречистої Галя Коцюрівна з Василем — поповичем, що все доказував, який він росіянин, а тепер там такий з нього українець вийшов, хоч куди, — іншої сорочки, як не вишиваної, й не одяга...

— У Бельгію - ж поїхали... Та ще Василь і мов не знає, що там за останній рік вивчив!

— Та й Галочка - ж, поки гуляла з Білозубенком то й взялася була за французьке... Випийте тернівочки, Олімпіядо Анемподістовно!

— Дякую красенько, Феодосіє Опанасовно... ніяк з голови мені сон не йде: йшли Галя з Васею по чорній ріллі в самих сорочках і босі... Як серце чуло, не хотіла, щоб вони їхали. Ох, діти, діти... Ніна з Еросом вже до лівих ес - ерів перейшли, проти Директорії що... А Юрко біля Петлюри... З піною кричав тут, що він українець, тільки українець, а батько - мати йому не Україна... Тройко маю, а серцем болю за десять!

— І, моя свашечко! І, моя голубочко, а мені, скажіть, легко хіба? Та - ж як і вам звісно: не досипала з - замолоду, не доїдала за тим господарством... Діткам дбала... коли - б так не надрилася — може й діти виживали - б. Дев'ятеро малими заховала, а ці двоє... Галя — одна печаль, а Карпо...

Затрусилася плечі в старої. Дістала рукою навмання рушник та лице в нього й надривно заридала:

— Легко хіба матері? Одним же один... Тішила й кохала його, порошинку здувала... Та й старий було „хазяїн росте“! А я вже...

Та хіба - ж проти Карпа є що закинути? Парубок — сокіл! Та - ж приворожила гадина... Чи напоїла... Чи скупала... Тільки й диха, коли її бачить. Чи - ж про таку я невістку марила? Для такої хвойди сина викохувала? Здоровий, вивчений, хазяїн кругом, і за голодрабкою, попихачем від колиски чужим, пробачайте... сохне... Каже: „Мені, мамо, крім неї другі жінки чи дівчата не існують! І радий би, та їхній запах одгонить мене од них“. Питаю: „Чим же Горпина так пахтить тобі“? — „Не знаю, мамо, а тільки голос здаля її почую, постать побачу, чи піт нюхну — сам не свій роблюся“... От приворожила! Ми з старим її за Гудзика просватали: думали, буде чужою жінкою, оживе Карпо... І з германцем тягалася... А це знову сама! Ото - ж крамарює, а Карпо за голову споживчого собі взувся... „Треба, каже, за касою комусь стояти“. Попросить, свашечко, пан - отця... Може є молебствіє яке, чи служеніє, ми вже за грошима не постоїмо...

— Гаразд... Це можна!.. У Сави є така старовинна книга з службами супроти чар та ворожби усякої... Як рукою все здійме, не сумлівайтесь!

Простора хата в Коцюр. Підлога жовто пофарбована. Подушки мережевом просвічують зелені напірники, мало не під стелю. Малюнки по стінах. Квіти на вікнах за тюлевими занавісками зеленіють. І диван з кріслами зеленим плюшем оббиті... Чистота скрізь гріє затишком.

Стара витирала краєм рушника заплакані очі й впрошувала попадію гоститися.

...Для обох матерів революція добра не віщувала.

XIX

Прекрасний палац Верезубських лежить у руїнах: зацілів від усієї тої розкоши тільки один лев на парадному ганкові. Лежить собі, як і сто років тому, і, поклавши голову на передні лапи, усміхається Вольтеровською посмішкою... Від його товариша по другий бік східців zostались лише шматки білого мармуру, забраковані житняківськими бабами для гніту на квашену капусту, буряки й инш.

Коло лева збираються теплими вечорами мешканці економії. Тепер січень. Сидять всі по теплих кутках. Одна місс Дорфільд, незмінно що - дня роблячи свою прохідку, зупиняється коло лева, котрому містець дав посмішку філософа...

Міс Дорфільд — висока, костиста британка в картатому драповому пальті і невеличкому чорному капелюхові. Обличчя в неї нагадувало шкіру печеного гарбуза, очі — калюжу в глинищі в блакитнонебий день, а рухи й манери zostалися тими - ж, з якими вона приїхала з батьківщини, щоб заробити собі віно для одружіння з коханим. Міс Дорфільд з весни 1914 року немала жодної вістки. Дарма... як тільки буде можливо, вона повернеться на батьківщину в коло родичів, а коли коханий загинув на війні або помер... вона присвятить кінець свого життя маленьким небожатам і спогадам про весну своїх юнацьких

років. Про це розповідала міс Дорфільд левові — він один розумів її в цій зачаровано-казковій країні.

Пани існують доти, покіль живуть їхні слуги. Наука й мистецтво не одмітили в своїх шедеврах генія слуги, — цього справжнього заводника — переможця двох світоглядів, двох культур, двох ворожих світів.

Василь Іванович належав до таких геніїв, не зареєстрованих не-вдячною людськістю: він мав постать і обличчя скомороха, а поводження й рухи високородного магната.

Стара довірена покоївка пані-господині, Степанівна, цілком була під пару Василеві Івановичеві. Вона, не вагаючись, повінчалась з ним у житняківській церкві після розгрому економії...

Машталір Іван з своєю жінкою Мотрею, котра за довгі роки служби панночкам так звикла опікуватися міс Дорфільд, що й тепер по звичці пеклувалася нею.

Садівник Тарасович, що з економського саду створив для себе всемогутнього ідола, котрому офірував усі свої думки й чуття. Це головні лідери населення економії, що жило з саду, з городу, з прихованих рештків панських розкошів.

Всі старі слуги вірили без вагання, що минеться революційне лихоліття неслави їхнього панства і Верезубських родина заживе ще в більших розкошах, ще в більшій славі... Це була їхня віра, бо слава й розкоші Верезубських були й їхніми розкошами та їхнею славою.

До жнив минулого літа жив ще в економії машиніст Федот Кислиця з своїм підручним Максимом Птицею — обидва мали з усіма непогані відносини, хоч не сиділи за ячмінною кавою разом, не грали в карти і мало слухали спогадів про панство. Кислиця майже цілі дні проводив у каретнику (великому цегляному сараї, що зацілів од пожежі), де стояли всі машини. Там завжди горів горн і Птиця що-дня щось клепавав на ковадлі...

Пояснивав Кислиця:

— Я так дивлюсь: людину не штука покинути, сама собі раду знайде, а машина пошани до себе потребує і вопче... Покинути машину на призволяще — гірше за все.

Тарасович ломав свою бороду підборіддям і потакував.

— Ще і рослини, скажім, що - б з трояндами сталось, коли - б я їх покинув?! А в нас рідкостні сорта, з Бельгії виписані...

Працював, працював Кислиця, а одного ранку з усіма попрощався та й подався:

— Треба у губернське змахати на тиждень: ось вам ключі, Василь Ваничу, від гаражу і вопче!

Василь Іванович поклав ключі в шухлядку столу і гостинно запрохав машиніста на „філіжанку кави“. Той подякував, odmовився, — коні біля волости чекали на нього...

Птиця одкрив собі кузню в Житняках і з економію й не навідувався, а Кислиця зник... більше про нього в економії чуток і не було.

Перестали в економії вже й згадувати машиніста, коли ось...

Білозуб мав якісь справи по купівлі економії з старим паном. Старий конторщик Гойкало, поки не виїхав до Києва, теж це стверджував, а тільки молоді Верезубські ніяким твердженням Білозубовим віри

не йняли і як садовину, так і збіжжя на свою користь повернули. Білозубові дуже тягатися торік з своїми сусідами було не з руки. Верезубські коло самого гетьмана були та й документи були більш добросусідські, ніж нотаріяльні... закон їх мав не визнати.

Тепер инша справа. Верезубські втекли з гетьманом за кордон. Україна не мала твердої влади... а сіяти треба ось—ось...

Приїхав Білозуб з Мірою в Житняки. Пішов у волость і показав там папери з печатками: економія здана йому в оренду з садом і землею в 1000 десятин...

В економії нічого не знали, коли перед ганком флігеля, де жив Василь Іванович, зупинилася висока бідка Білозуба. Вилізли Віктор Федорович з Юхимчуком.

Василь Іванович розкладав пасьянс з трьох колод панських карт. Степановна недалечко у фотелі плела панчошу і розмовляла з жирним сибірським котом.

— Доброго здоровля!

— Милости просимо, добродію Вікторе Федоровичу! Прошу тут сідати, чи, коли ваша милість бажає, в контору пройдемо...

— А що в конторі у вас є?— примружив око Білозуб і сів у фотелю біля вікна:— Сідай і ти!— додав своєму довіреному.

Василь Іванович хапливо збирав карти, усміхавсь і не міг здержати наполоханих очей. Вже два тижні даремно добивається в нього Юхимчук згоди приступити до реєстрації „живого і мертвого інвентаря економії“.

— Я тебе, Василь Іванович, не затримаю... Мені потрібні тільки ключі від усього й твоя допомога: економія тепер моя! Тебе я готовий залишити на твоїй посаді, а за труд по передачі заплачу особо... Ось яка справа!

Степановна плела панчошу, скоса, крізь окуляри, до всіх приглядаючися. Василь Іванович склав карти і підвівся з фотелі: заяложений і подраний халат розійшовся і на момент показав надзвичайного білого кольору тонку і свіжу полотняну білизну... Голос його тримтів, коли він казав:

— Добродію мій, пане - добродію Вікторе Федоровичу! Ви знаєте мене давно, коли ще ви ходили з гріфельною дошкою до школи, я вже носив ліврею і мав довір'я свого пана. Мого нещасливого небіжчика— пана Петра Ерастовича Верезубського... Старий приклав біло-сніжну обідрану шматинку (замість носовки) до своїх очей і, помовчавши трохи, закінчив:

— Пане - добродію, моє життя вже скінчене і пізно мені починати нову службу в нового пана!

Закінчивши ці слова, старий розвів руками й уклонився з жалем привітно, точнісінько так, як робив це його пан.

— Але я маю папери! Ось вони... Ось підписи обох ваших панів!

Юхимчук задоволено хмукнув на весь pokій. Степановна нагородила його за це прокурорським поглядом.

Василь Іванович зщулювався у фотелі, розглядаючи папери... Його перев'язані зеленим гарусом рогові окуляри все не хотіли держатися на носі.

*

Міс Дорфільд, Степановна, Тарасович, Іван і Мотря ходили слідом за Білозубом і Юхимчуком і ловили слова Василя Івановича, наче ті слова були смачніші за полуниці з улюбленої грядки пані-господині.

Дійшли до каретника.

— Небіжчик Петро Ерастович найбільшу увагу останніми роками звертав на машини... Багато грошей переводили ми за них в Америку. Тут у нас і трактор, і снопов'язалки і... Думка була така, щоб зовсім обходитись своїми робітниками... Механик-машиніст у нас все содержав у повному порядку і справності... Прошу, пане-добродію Вікторе Федоровичу...

Білозуб кривився від цієї балаканини... він краще за старого дворецького знав усі машини економії, але не хотілося псувати миролюбного настрою цих старо-панських мумій. Він ледве міг дочекатися моменту, поки став на порозі заповідного схоронища.

Одімкнули браму-двері ковалі товстим залізом. Увійшли всі й остовпіли... величезний каретник місткістю столичного гаража був... порожнісінький.

Цеб-то в ньому стояли старовинні важкі карети, висіли колеса, валялись по кутках порвані шини і рурки потрошених велесипедів... Зрештою висіла блискуча зброя, але жадної машини.

Міс Дорфільд скрикнула радісно в темному кутку і закричала:

— Стер'кес, Стер'кес е шов'л!!! (Драбина, драбина і лопата!)

Її не зрозуміли і підійшли, а, побачивши стару залізну драбину й кілька лопат, розсердились:

— Дурна потороча!

І Юхимчук грубо відштовхнув англійку, котра, догадавшись, що той її вилаяв, одповіла гнівно:

— Енкерст лор'ел! (Проклятий негідник!)

Що це означає? Я вас питаю: що це означає? — грізно запитав Білозуб старого дворецького і перевів грізний скам'янілий погляд на всю громадку мешканців економії.

Василь Іванович був цілком приголомшений цим одкриттям. По ньому не було помітно, чи він чув слова нового господаря, або чи зрозумів їх.

Три дні пропадав Білозуб в економії. Старанно обшукав усі льохи, всі сараї— жадної сільськогосподарчої машини. Покликав коваля Птицю.

Той неймовірно озирався:

— Та ось тутечки-ж стояв трактор! Та я-ж, як тільки зажмурюся, бачу! Ось тут стоїть! А сівалка... А молотарка... Та ось... Та якже-ж це?

І парубок так неймовірно кліпав очима, колошматив своє глинястоколірне волосся й харкав на всі боки, що Білозуб охоче повірив йому: машиніст та ще коваль міг йому стати за велику допомогу. І він вирішив:

— Це штуки старого панського блюдолиза Івановича! Пострашити його — не змовчить!

І Білозуб викликав в економію загін за-для аресту всіх мешканців економії, за винятком міс Дорфільд (британська піддана) і Тарасовича (на кого-ж тоді доручити сад?).

*

Період агітації в льохах Житняківського Споживчого Товариства закінчився, час уже був зорганізуватися за-для активного виступу.

На сьогодні призначено загальні збори. Семен Вовкогон, Федот Скибка, Максим Птиця й Горпина радилися перед одкриттям засідання.

Високий, худорлявий Семен був всім рідний і незнайомий. Він розповідав останні новини: „Центральний Виконавчий Комітет України існує в Харкові... В середині партії йдуть цілі бої по українському національному питанню... Ось двоє комуністів Мазлах і Шахрай — Семен показав рудого грубенського зошита: — в Саратові книжку видрукували... Од Леніна самого відповіді вимагають“.

Книжка пішла по руках... Перегортали сторінки, наче боялися друковані літери змазати... Федот обома руками придержав:

— Будь товаришем, на ніч дай! Про що вони і як село ставлять, першим ділом...

— Так давайте, прочитаємо лист до Леніна... Це в самому кінці... небагато... ось скілечки!

Семен сів на діжку й, розбірно вимовляючи слова, прочитав розділ... Федот застромив десятеро пальців у свої темні патли й зубами скрипнув:

— А пече хлопців здорово... Ну, та з своїми договоришся—єрунда, одно слово... Тут коли-б наша тільки взяла! А Ленін — не дурень... тільки пригадаю його голос, усмішку й сам наче порозумнішаю... Оце тут скільки перечитав я... одного слова Леніна не переважить. Він розкаже. Він українців не дасть в обіду... Та хіба-ж наша обіда од свого-ж пролетарія не є по заग्रивку усьому „пролетарії всіх країн єднайтеся“?! Та боже мій! Та це-ж так... Хлопці б'ються, а думати ніколи їм... та наша пролетарія, коли переможе та нагряне в Москву та гаркне їм всім одно слово „Пролетарія всіх країн єднайсь“! Кінець... А хлопці молодці! Їй богу молодці... Вдвох одчубучили!

Горпина:

— Та ще й назвали: „До хвилі“ або „Що діється на Україні і з Україною“. Це-ж нам, Семене, зостанеться?

— Вам... Так давайте вибирати...

Максим тихо, не поспішаючи, одказав:

— Вибори у нас короткі: Вовкогон — головнокомандующий, Скиба його заступник, ну, а ми з Горпиною — коло них на затичку: в мене кузня, а в неї крамниця...

Федот:

— Маніжитися не будемо! Так хай і буде. Тільки ось: зброя є, а все проче як? У мене нога хвора й чобіт немає... та й у наших партизан у такій же пропорції...

Семен твердо:

— Єрунда! Коли будемо на одержу звертати увагу, то як-раз сяде нам директорія на хребет... обмотай ноги повстю чи дрантям яким і гайда. Коли життя несеш, так ніг жаліти нема чого!

Федот густо зчервонів і як вдавився.

Ввійшли в найбільший льох, де зібралися всі десятники. Семен зробив доповідь про стан революції за Січень 1919 року, бо було тільки

16 лютого. Умовилися про порядок вирушення з села до призначеного пункту, де мусіли з'єднатися з партизанами. Розібрали команду. І тільки Горпина вилізла, як це вона й що - разу робила, щоб обійти подвір'я й перевірити вартових в потайних схованках. Тільки вилізла з льоху й пішла до хати наче, як од сіней їй назустріч Карпо Коцюра:

— Де була? З ким?

Ніч хмарна. Темно. Здавив руки й захекані вуса в ніс — щоки тиче:

— Кажі!

Засміялася безжурно:

— Ну й налякав же ти мене! Тут мені за два тижні не було частинки вільно з кружків у льоху позмивати... Геть пліснятиною взялися, капуста вже мало не засняділа... оце перемивала та так втомилася та намерзлася, що ні рук, ні ніг не чую... Ху, як серце з переляку!..

— А ти - ж казала, що застудилася й на печі паритимешся?

— А хіба не чуєш, як хриплю?... А тільки кружки - ж... Оце ще хини випью!

— Та ходім же в хату... Труситься й стоїть...

— Та батько не спить, мене дожидає...

— Батько... чий батько? Хіба ти дівчина, що боїшся так?

— Е... старі наче діти! Що знають, те й вибалакають...

— Ну... прощай! Прощай, люба! Серце моє! Біжи - ж... Ще раз тільки...

Гуркнула сінешними дверима Горпина і причаїлася коло дверей... Добігла до перелазу, вже ген - ген од собак одбивався ціпком Карпів голос...

Перевірила вартових і повернулася до льоху, де товариші вже непокоїлися.

— Коцюра на подвір'ї був! Ледве збулася...

Сказала... В багатьох підозріння заплодилися тої хвилини. Промовчали... Завтра удосвіта рушати, — багато свого в голові в кожного...

А Семен однаково мусів ще про багато де-чого порадитися Горпини. Одіслав на пізніше. Пройшов через льох у крамницю, де вже було йому постелено й наготовлено їсти...

Горпина в хаті на лаві просиділа коло печи години зо три. Все боялася, що Карпо повернеться й зопалу наробить галасу... Останні часи ніколи було з ним... А він і так підозривав. Кохає Карпа. І брата кохає. Обидва вони Україну люблять... Один розповідає про кривди, що батьківщина терпить... І другий розповідає... Обох кохає Горпина. Лампадиком засвітила думка: „Руденьку книжечку треба Карпові дати почитати“!

Зідхнула глибоко й важко: налякала голосистого цвіркуна під припічком.

ВАСИЛЬ АТАМАНЮК

У МЕНЕ І СЛІВ НЕ БУЛО...

У мене і слів не було.
Жаль мов собака стис горло:
— Та ти будеш фрейтарем, хло!
Наш війт потішав мене гордо.
Набили нас хуру селянських хлоп'ят;
А фурманом був старий Зейда.
І сонце і кров — все упало до п'ят,
І кожен був білий мов крейда.
Не плакала мати... Де брати вже сліз?
То ж стільки тих літ пережито!
Рипів, наче плакав, немазаний віз,
Побільшував біль нарочито.
І доки конята і рижий візник
Тягли із села нас байдуже —
Згадалися літа: всі дні і всі сни,
Затянулись лиця й калюжі.
І врешті туман любу стать заволік
Німої, сумної матусі...
Не знав я тоді, що кидаю навік,
Що більше назад не вернуся.
Забрав мене цісар і Зейда одвіз,
Вкрили молодість літа; мов скиби.
... Рипів, наче плакав, немазаний віз,
Побільшував біль нарочито...

Я ЗГАДУЮ...

Я згадую часом минуле,
Часто в майбутнє лечу,
Душа, немов губка набухла —
І скільки там втіхи й плачу!
Що - вечора присмерки сині
Чешуть волосся мені,
І все, що прожито вже нині,
Згоря на вечірнім огні.
І все, що зустрінеться завтра,
Займається дальнім огнем.
Життя — розікладена ватра
І в неї наш вік ми несем.
Що - вечора присмерки сині

Розчісують чуба мені,—
Я чую, як близьке щось гине
В неясній, глухій далині.
І може - б я з розпачу плакав,
І може - б долоні я гриз,
Коли - б з догорілого шлаку
Вогні вже нові не знялись.
Чергуються дні з вечорами,
Чергує надія і сум,
Вогонь свій до чорної брами
І я, як усі, донесу.
Я згадую часом минуле,
Часто в майбутнє лечу.
Душа, немов губка набухла —
Ой, скільки там втіх та плачу!

ЛІБЕР РАБІНОВІЧ

*

Україно... Степ та поле
чорноземні розляглись.
Їх одмухують тополі,
оперізує їх ліс.
Рівний степ... як на долоні,
небо — синяя гора,
по степу мчать бистрі коні,
по степу лунає храп.
Іду. В серце лється радість,
ллються хвилями пісні...
і лунає гімн Дніпра десь...
Чи то в казці, чи ві сні?
К - га - к - га - а -- гегочуть гави,
мітингують: степ — сельбуд,
та цілуються заграви
з небом, з вітром на степу.
Он колонії навколо,
чую близький крик коня...
Гей хутчіше, бал - аголо,
„степових“ своїх ганяй!
Сонце гасне. Небо літне
вже сховалось в синій млі...
Тпр - ру! і стали коні пітні
і приріс віз до землі,
все сховалося у пільмі,
з днем і степ уже зомлів.
А навколо — степ та поле
чорноземні розляглись.
Їх одмухують тополі,
оперізує їх ліс.

Колонія Сейде - Менузо

ТАМАРА БАРАБАШ

ТРИВОГА

Ну, щось мене заливає, щось мене мучить,
руки, очі, тіло простягну, віддам.
Хай усе, що маю, з цілим світом лучить —
все моє бажане й краще там.
Можу я стратити тільки пута,
а вірю, — вибороти вільний шлях.
Нам чорне, мертво, немиле забути,
Нам квітку кожному мати в очах.
Дайте мені зброї! Дайте мені зброї!
ні хвали, ні цілунків, ні любих слів.
Великої, великої тривоги оттакої
жага в мені не одної дитини,
жага мільйонів років, світів.
Дайте мені зброї!

ЛЮБОВ

Каміння — це м'язи, як нерви дроти
слова — гудки, сірени і дзв'язк,
і очі, очі — вікна, і що тут
гречаного лану казка?
А очі твої, як льон, такі сині,
як мак, соковиті уста.
Я так би пестила твого сина
дитину свою, — ну, встань!
Скажи, що ти хочеш жити, горіти,
змагатися за нове.
— Під ноги тобі буду стелити *
непокору, тіло живе.
Кожен крок землею, жаданим тілом
болючим, родючим моїм!
Ну, так би до смерті, а все-б хотіла
бджолою з тобою, з ними — в рої.

ПАВЛО КОЛОМІЄЦЬ

*

(Уривок із ліричної поеми „Хлопчик“)

Впливає сивий парус
Хмарки чіткої у небі,
підганя отару шляхом
на домівку з лугу — з бору.
Парус плине — не долине
до смуглястих стежок шляху,
розкида похмурі плями
по - над полем, по - над житом.
Йде отара, поспішає
по домівках розбрестися :
розчиняй, матусю, фіртку,
приголуб свого малого.
А чабан ген - ген за полем
розкида кругом пожежу,
на болоті по - за шляхом
загорнувсь в одержу сизу.
Стогнуть сосни, грізно носить
вітер зелень, як одержу,
покидав вбрання із бору
і сміється ненажерно.
Вітер стогне все лютіше,
скупчив хмари по - над лугом,
розкидає всі копиці
і летить, летить мов кіньми.
Розірвало хмару чорну,
чорну воду оснопило, —
грізно, люто вдарить громом
по - над шляхом, по - над лугом...
Змовк, заплакав — покотились
сльози буйні, як пшениця,
Затопили стежки в лузі
і покоси затопило.
Тихо - тихо... Чутно: сльози
із очей великих сиплять,
заливають буйну поросль,
дику поросль над рікою.

ШОЛОМ АЛЕЙХЕМ

Великий виграш

НАРОДНЯ П'ЕСА НА 5 ДІЙ

ДІЄВІ ОСОБИ:

Шіме ле Сорокер — кравець з діда-прадіда. Людина середніх літ. Любить наспівувати.

Еті-Мені — його жінка. Цікава єврейка.

Бельке — їхня дочка. Моторна дівчина.

Мотл Косий { хлопці - кравці.

Копл Фалбон {

Оскар Соломонович (реб Ошер) Файн — єврей, багач, аристократ із черевом та з лисиною.

Гертруда Володимирівна (Голд) Файн — його дружина. Зелена як трава.

Соломон Оскарович Файн — його синок, вродливий хлопець.

Ковтун — за управителя у Файна. Гниляк.

Соловейчик — новомодний сват. У кепці.

Голдентоллер — директор банку.

Гімельфарб — бухгалтер. Слизькоязикий.

Вігдорчук — колишній музикант. Людина з думками в голові.

Рубінчик — колишній парикмахер, його партнер.

Перл — торгує борошном і меле, як млин.

Мендл — лакей. Колишній наймит — тепер лакей.

Ейхе вед — покоївка. Дівчина з гонором.

Шмул-Йосі — м'ясник. Здоровенний єврей в різницькому хвартусі.

Мейше-Велвул — вимазаний оселедцями бакалійник.

Члени общини, панове й пані і взагалі чоловіки та жінки.

Діється в єврейському місті на Україні перед війною 1914 року.

ДІЯ ПЕРША

Велика кімната, умебльована по-робітницькому. Довгий стіл. На столі накидано матерії, валяються великі ножиці й оцупок крейди.

Побіля столу сидять два парубки Мотл Косий та Копл Фалбон, заглиблені в роботу, й зітхають.

Коло вікна стоїть машинка до шиття. Двоє дверей: одні — надвір, другі — до кухні.

1

Мотл Косий. Гоям на голову! Чого ти зітхаєш, Копле?

Копл Фалбон. А ти чого зітхаєш, Мотле? Тобі так можна?!

Мотл Косий. Давай об заклад вдаримо, що я знаю, чого ти зітхаєш!

Копл Фалбон. А як знаєш, то чого - ж ти питаєш? (Мовчанка).

Мотл Косий. Копле! Коли ти забожишся, що нікому не говориш і слова, то я тобі скажу щось...

Копл Фалбон. Ось тобі (протяга йому руку) моя рука!

Мотл Косий (озирається). Копле! Доки ми будем грати у піжмурки? Навіщо ця комедія? Час уже нам побалакати раз назавжди. Що нам з того? Нічого та й усе! Адже обидва ми кохаємо одну дівчину, що аж чортам у пеклі душно!..

Копл Фалбон. Ти маєш на думці Бельке? (Спускає очі).

Мотл Косий. Ну, й розумний же ти, не взяв би тебе дідько! А кого - ж я маю на думці? Рабинівну?! Уже - ж не іншого кого, як не хазяйську Бельке на думці маю. Так отак - о: або я, або ти! Не братися - ж обом нам з одною дівкою! Як ти гадаєш, Копле?!

Копл Фалбон. Гадаю я, що ні.

Мотл Косий. Бодай би я так жив, як ти такий розумний! Кого, значить, вона кохає, того й вибере. Це тобі ясно?

Копл Фалбон. Авжеж, що так! Що - ж тоді робити?

Мотл Косий. Коли так, то я тебе люблю! Тоді інший кінець є.

Копл Фалбон. Який, наприклад, кінець, Мотле? Що за кінець?

Мотл Косий. Ми кинемо жеребки: будемо тягти вузлики. Хто вузлик витягне, той і буде щасливий. Ти це вшолопав?

Копл Фалбон (киває на ознаку згоди головою).

Мотл Косий. А коли так, то ми повинні заприсягтись, що те, що ми зробили, святе навіки - вічні! І ми повинні тягти в - одно, допомагати один одному в скруті й напружити всі сили, щоб Бельке була наша, цеб - то, щоб вона стала або моєю, або твоєю! Так справі край? А дай - но свою руку!

Копл Фалбон (протягає руку).

Мотл Косий. А дай - но сюди й пику свою! Хоч поцілую я тебе...

(Цілуються смачно й голосно).

2

Знадвору відчиняються двері й виходить Бельке.

Бельке (з пачкою полотняного краму. Кладе пачку на стіл, скидає брилик, чепурить волосся й лагодиться сідати до машинки). Мотле Косий! Копле Фалбон! Чого ви сидите, як женихи? Чого ви не розмотуєте пакунка? (Обидва хлопці кидаються до пакунка. Бельке сміється).

Мотл Косий (до Бельке). Ми вас хотіли запитати про одну річ...

Копл Фалбон (зітхає). Ну - да, запитати про одну річ.

Бельке. Обидва про ту саму річ, чи кожен про особну?

Мотл Косий. Це річ одна, але вона стосується до кожного зосібна... до нас обох.

Копл Фалбон. Таки до нас обох, значить...

Бельке (затуляє вуха). Тра - та - та - та - та! Коли ви будете казати обидва разом...

Мотл Косий (до Копла). Дай мені: я казатиму!

Копл Фалбон (до Мотла). Кажі... Кажі!..

Мотл Косий. Ой, Бельке! Що ви знаєте? Ми вже давно лаштуємось...

Копл Фалбон (зітхає). Ще з минулого року!..

Мотл Косий (до Копла). Ож не перебивай! Або я, або ти!..

Копл Фалбон (до Мотла). Ну, кажи, кажи!.. Хто-ж тобі не дає?

Мотл Косий (до Бельке). Так ми хотіли спершу погомоніти з тате...

Копл Фалбон. З хазяїном тоб-то!

Мотл Косий (як не їсть очима Копла)... а потім поклали: ні! не годиться! Насамперед треба погомоніти з вами...

Копл Фалбон... бо ми-ж не знаємо, хто з нас двох...

Мотл Косий (до Копла). Чого ти вихоплюєш у мене слово з рота?

Бельке. Ша! Ви знаєте, що? Давайте кидати жеребки: вузлики тягти. (На хусточці до носа в'яже вузлики). Хто вузлик витягне, той буде говорити.

Мотл Косий. Ой, щоб вам жити так, Бельке—серденько! Ми тут ось допіру змовились між собою вузлики тягти...

Копл Фалбон. Не на те, кому говорити, а на інше діло.

Бельке. На яке діло?

Копл Фалбон. Що ми... що ви...

Мотл Косий. Оце так розповів! (Кривить його). Що ми!.. що ви... Ось я!..

Копл Фалбон. Ну, кажи ти! Кажи!

Мотл Косий. Так ми і змовились: як ми не знаєм, хто... це, значить, кого... тоб-то: хто кого... так щоб перше ми кидали жеребки: хто вузлик витягне, той щоб вас... тоб-то... щоб ви того... Пху! Як він не дає говорити!

Бельке. Ха-ха-ха!

3

Знадвору відчиняються двері.

Еті-Мені (вкочується з великим кошиком, повним всякого зілля з базару. Хлопці кидаються до роботи. Бельке—до машинки). Тате ще нема? (Береться до кошика, спорожняє його) Часник пішов угору, хай бог рятує. Хоч трішки щастя, що цибуля дешева... А говориш з ним, так він в один голос:— „тільки часнику!“ Ось він, хлібодавець наш, легко згадати нам месію!

4

Ввійходить Шімеле Сорокер. На голові чудернацький великий картуз. На плечах старий рудий рипсовий лапсердак. Тільки увійшов, зараз же скидає лапсердак і свігить білими рукавами: ще й нитку з талескотну видно спід кацавейки, що замість жилета, з великими кешенями та з голками на лацкані. В бороді заплутались білі нитки. З шиї звисає в нього довгий сантиметр. Шімеле чіпляє на ніс окуляри. Ярмолка на голові ледве-ледве виглядає з-між густого волосся. Він береться просто до ножиць, намалювавши спершу крейдою на чорній матерії, що виготовлено її на столі. Ріжучи, наспівує під ніс.

Шімеле-Сорокер. Наш брат—ножиці й утюг! (До жінки). Що ти казала: месія?

Еті-Мені (внісши в хату два горщики, сідає обік і чистить картоплю). Я кажу: легко згадати нам месію... Про часник саме гомоніли, а ти ввійшов.

Шімеле-Сорокер (креслить крейдою). Прирівняла! На городі бузина, а в Києві дядько—тим я тебе полюбив, що на вербі груші. (Дочка й хлопці сміються).

Еті-Мені (зняковівши). Він небилиці плете, а вони скалять зуби. Чи хоч знаєш ти, з чого ті смішки?

Шімеле Сорокер. То що, як ні? Коли йде мова про часник, так хіба що?!

Еті-Мені. Я кажу, що чи часник, чи золото—все одно, а ти-ж любиш часник...

Шімеле Сорокер. Так ото через те має прийти місяць? (Стукає об стіл). Де мої ножиці? (Знаходить ножиці). Агось вони! (Бере ножиці й ріже по лінії. Що-хвилини знімає з ший сантиметр і наспівує пісеньку. Обидва хлопці й дочка підтримують).

Еті-Мені. Зараз ось прийде закуція: отой гарний приказчик від прекрасного хазяїна, халера прийшла-б йому на голову й хазяїнові на руки й ноги! І на синка хазяїньського також!.. (Обидва хлопці сміються).

Шімеле Сорокер. Що тобі до хазяїна? Чи він винен, що має квартиру, а ми сидимо в ній? (До хлопців). Може-б ви краще взяли за утюги?! Зараз має прийти хазяїньський синок на примірку пальта. (Хлопці беруться за утюги). Я сказав йому на сьогодні, так треба додержати слова: Шімеле Сорокер—не з тих кравців, що їм... ножиці й утюг—наш брат!

5

Відчиняються двері, й виходить Соломон Файн, чепурний, вигодуваний і прибраний з ніг до голови, як лялечка.

Шімеле Сорокер. Легенькі на спомин! Тільки-тільки що гомоніли про вас!

Соломон (розмовляє здебільшого по-російському). Неужелі? (Дивиться на Бельке). По крайній мері, хоть добром вспомінали?

Еті-Мені. А що? Лихом вас—боронь, боже!—згадувати? Що ми маєм до вас?!

Соломон (до кравчихи). Очень рад! (До кравця). А що чути, дорогой, про мій летній костюм?

Шімеле Сорокер. Ваш літній костюм?! Щоб я був так забезпечений у платі за квартиру вашому татові, як ви забезпечені в літньому костюмі!

Еті-Мені (чоловікові). Може-б ти таки побалакав з ним, щоб він перебалакав із своїм батьком, щоб батько побалакав з тим гарним приказчиком, щоб той був такий добрий, щоб не докучав з платою за квартиру.

Шімеле Сорокер (знямає з вішалки літній костюм і приміряє на Соломона білий піджак). Щоб мені цей рік так жить, як воно на вас лежить: як вилите! Коли беру я клаптик роботи, то я дивлюсь, щоб воно було ножиці й утюг—наш брат—щоб мені цей рік так жить!

Еті-Мені. Амінь.

Шімеле Сорокер (втішається з піджака). Я-б навмисне хотів, щоб у що-найбільшому магазині готового вбрання та дали вам такий клаптик роботи! Хай їм зависне, ножиці й утюг—наш брат!

Еті - Мені. Амінь.

Шімеле Сорокер (до жінки). Хай ім'я його благословене буде. Амінь. Ти в синагозі, — присвятилася - б ти! — що розамінькалась?

Соломон. Так коли?

Шімеле Сорокер. Коли це буде готове?! Коли - б мені вже так готовим бути з платою за квартиру, що мушу я платити вашому татові, бо управитель ваш допоминається — жити не дає. Може - б ви погмоніли з вашим папашею, щоб...

Соломон (перебиває його). Ето меня не касається!

Шімеле Сорокер (до жінки). Він каже, що до батькових справ він не встряє.

Соломон (до кравця й до кравчихи, не зводячи очей з Бельке). До свідання!

Шімеле Сорокер (проважаючи його, вклоняється). До свідання! Прощайте! Поклон вашому папаші. Скажіть йому, хай не клопочеться: я йому, як бог поможе, скоро, мабуть, виплачу.

Еті - Мені (гукає вслід). Ще й з великою подякою.

Соломон (спустивши голову, коло дверей вже). Ето меня не касається. (Виходить. З хвилину в хаті німа тиша: кожен робить своє діло).

6

Еті - Мені (чистить картоплю). Дідько - б не вхопив його, коли - б він папаші добре слово за нас мовив!

Мотл Косий (гладить). Яблучко від яблуньки недалеко одкотиться!

Копл Фалбон (плює на палець і на утюг). Буржук буржуком і здохне!

Шімеле Сорокер (кладе ножиці коло хлопців). Буржук? Хотів би я побачити, що сказали - б ви, голодранці, коли - б у вас був батьком реб Ошер Файн: чи кращі - б ви були? Аби тільки язиком ляпати! Буржук! (До жінки). А ти теж критиками займаєшся, Петі - Меті? (Приглядається їй до горщика). Ти, здається, інтелігентну роботу робиш, так ото ж чисть. Хіба ти знаєш інше діло, як не картоплю?! (Приспівує).

Що в неділю бульба!

В понеділок бульба!

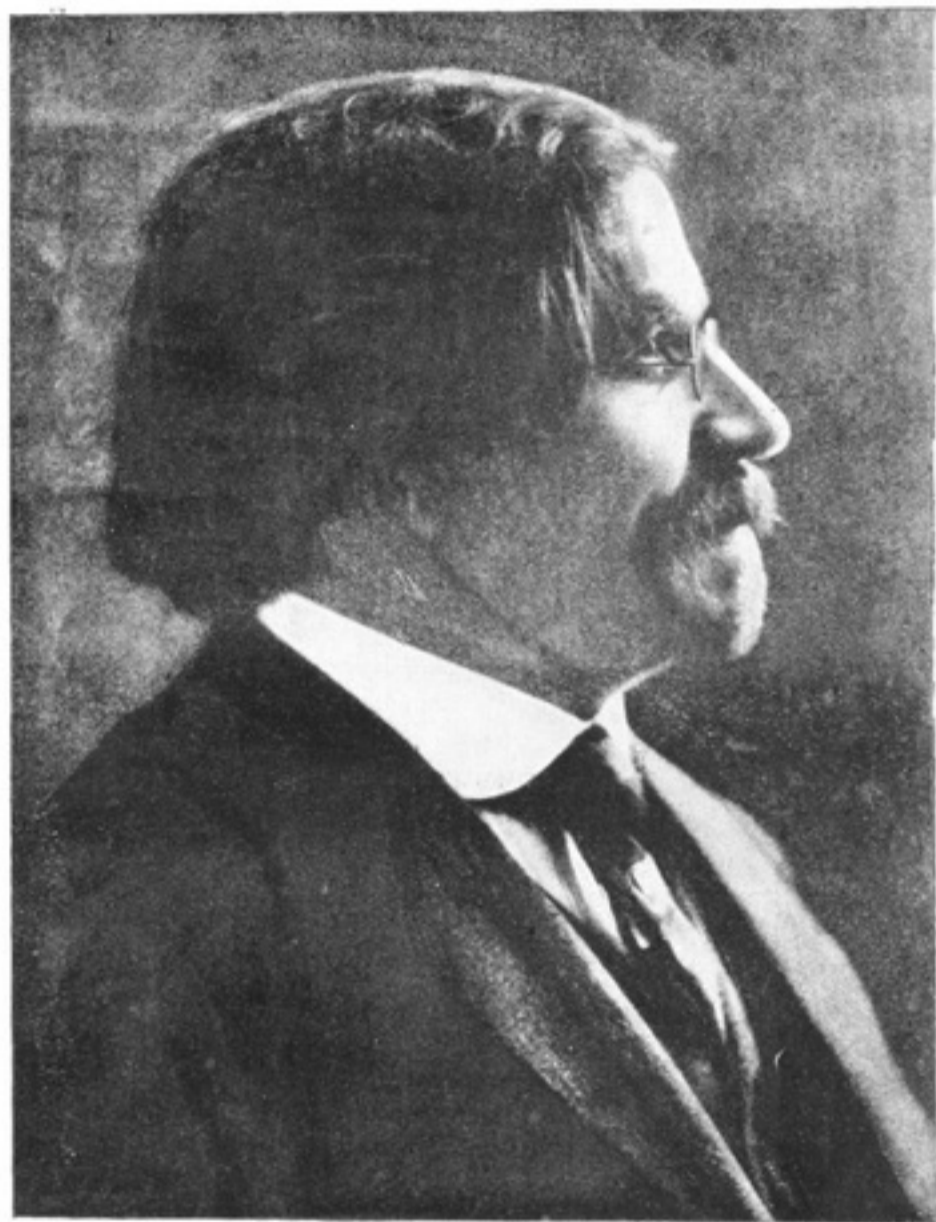
У вівторок бульба!

Еті - Мені. А тобі це не до смаку? Може - б смажених голуб'ят з марципанами?! (Кидає чистити картоплю і дрібно кришить її, перекладаючи з одного горшка в другий).

Шімеле Сорокер. А що ти думаєш? Коли бог схоче, то в нас і сьогодні смажені голуб'ята з марципанами будуть: сьогодні - ж — друге травня. Сьогодні вже можна знати... (Дивиться на дзигарі на стіні). Ще десяти годин нема, а то - б я послав у банк спитати, скільки вибрав мій квиток.

Еті - Мені. Ха - ха - ха. Скільки вибрав! Поперідь узнай, чи вибрав він що, а тоді вже: скільки?

Шімеле Сорокер (скидає окулярами на жінку). Так? Розумнице моя! Що мій квиток вибрав, так цього не треба мені й питати!

ШОЛОМ - АЛЕЙХЕМ
1859 — 1916

Еті-Мені. Звідки ти знаєш це? Тобі листа хто писав?!

Шімеле Сорокер (поглядає з усмішкою крізь окуляри, як людина, що знає якийсь секрет). Коли-б ви знали, що за сон мені снився, то перестали-б словами бавитись! Але що з вами говорити?! (Розстібає кацавейку, що замість жилета, роев'язує бокову кешеню з середини, витягає звідти хустинку, що вмотано в ній рудий папірець, потертий і засмальцьований). Ось слухайте, що за сон снився Шімеле! (Всі кидають роботу, налагодившись слухати). Я не люблю сяких-таких снів! Коли Шімеле сниться сон, то є що послухати, ножиці й утюг — наш брат! (Скидає окуляри). Сниться мені, — слухайте-ж! — що стою я собі отак коло свого столу, як бачите ви мене оце, з своїми ножицями та утюгом і прикроюю клаптик роботи „сукняний принц альберт“ на вісімдесят чотири аршини. Стою отак собі я з ножицями в руці, підвожу очі й дивлюся просто навпроти себе... Бачу: дерево посеред хати.

Бельке. Дерево посеред хати?

Шімеле Сорокер. А на дереві рясніють золоті червінці.

Бельке. На дереві червінці?

Шімеле Сорокер. Золоті червінці. От обзиваюсь я до маме. „Еті-Мені! — кажу я. — Бачиш червінці?“ Вона каже: — „бачу“. Я й кажу: — „що-ж ти мовчиш?“ А вона мені каже: — „що-ж мені робити?“ А я кажу: — „полізь — вибач мені — наверх на дерево й труси, а я — кажу я — збиратиму“. А вона каже: — „сам лізь! Чого-б я лізла?“ Я й кажу: — „Чого-ж ти боїшся? У тебе — боронь боже! — нічого не одпаде!“ А вона каже: „щоб у ворогів моїх цілими шматками одпадало!“

Еті-Мені. Брехня! Цього я не казала!

Шімеле Сорокер (до жінки). Ну, й корова! Це-ж сон! (До дочки). Оце ось квиток. Як дошиєш оце на машині, поклопочись: навідайся до банку. Ти-ж знаєш, де!

Бельке (працюючи). До приватно-комерційного?

Шімеле Сорокер. До приватно-комерційного! І покажеш їм оцей квиток. Не віддаси, а тільки покажеш... І спитаєш, скільки я вибрав

Еті-Мені (не кидаючи своєї роботи). Ще раз: скільки? Комедія з ним!

Шімеле Сорокер (роздратовано). Річ непогана, хто на комедії розуміється. Як мені сниться сон, так вона торочить мені: комедія! Вона думає: просто устав я оце вранці і з якоїсь радости намовив себе. Хоч я й кравець, але щоб вибрати великий виграш, мені розуму вистачить, як і великому багачеві. Та й це-ж уже — геройство: держати квиток аж двадцять літ, гинути за копійку, а квитка не збувати. Це може тільки Шімеле Сорокер, наш брат — ножиці й утюг! (Гладить і наспівує в цей час якусь пісню під ніс. Хлопці піддержують його. Після мовчанки до дочки). Ти вже скінчила? Тепер можеш іти. (Передає їй обережно квиток). Гляди тільки, щоб — не дай бог! — не згубила квитка! Це — гроші! І багато грошей! (Бельке виходить).

Еті-Мені. Шіме? А скільки це?

Шімеле Сорокер. Що?

Еті-Мені. Та оцей великий виграш, що ти кажеш!

Шімеле Сорокер (наставляє на неї свої окуляри). Як я тобі скажу, то так ти й знатимеш? Двічі по сто тисяч.

Еті-Мені (злякано). Двічі по тисяч сто?

Шімеле Сорокер. Не двічі по тисяч сто, а двічі по сто тисяч! Ой, ці жінки мені. Тільки в книжки-б їх посписувати!

Еті-Мені. Таке! Так уже й комедія зо мною!?

Шімеле Сорокер. А що-ж? Зо мною?

8

Відчиняються двері. Виходить Ковтун — приказчик, чорнявий молодий чоловік, трохи сутулий, в новому ввесь від ніг до голови, але на ньому все тіліпається, як лантух. Коли говорить, посміхається. Раз-у-раз хапається за довгі рукава й закачує їх. Замість *m* вимовляє *s* і балакає хутко-хапливо, мов ковтає нежовану страву. На голові в нього парші, зачісані ріденьким довгим чорним волоссям. Завжди потіє.

Шімеле Сорокер. О! Легкі на спомин! Тільки що балакали про вас!

Ковтун. Чи хоч добре що? Хе-хе! (Розглядається на всі боки).

Еті-Мені. А що-ж? Погане що про вас будемо балакати?!

Шімеле Сорокер (показує йому на стілець). Сідайте, пане Ковтун.

Ковтун. Спасибі, я не идіги прийшов, хе-хе! Я прийшов по ділу... (Оглядається, шукає когось. Її-ж, мабуть, знаєте, мабуть, по віщо я прийшов?)

Еті-Мені (стежить за його поглядом). Бодай ми не знали так! Кого ви шукаєте, хотіла-б я знать? Вчорашнього дня??

Ковтун (наче не чує). Сьогодні вже друге травня. Хе-хе!

Шімеле Сорокер (протягає нитку й лиже палець). Я маю добру ознаку, що сьогодні—друге травня, бо вчора тягли квітки: хто виграє... (Дивиться на дзигарі).

Ковтун. Які квітки тягли? (Закурює товсту сигару).

Шімеле Сорокер (закашлюється від Ковтунової сигари). Почом ви платите, пане Ковтуне, за ваші цурупалки?

Ковтун. По-перше, не кличте мене: пане Ковтуне,—хе-хе!—а кличте мене на справжнє ім'я: Юхиме Пантелеймоновичу! Так мене всі кличуть...

Шімеле Сорокер. Не гнівайтесь, Юхиме Панталоневичу!

Ковтун. Не Панталоневич, а Пантелеймонович.

Шімеле Сорокер. Хай буде й Пантелеймович! Ви вірите у сні, чи ні?

Ковтун. А чому й ні? Он мені снилося колись, що виривають зуб, то в мене таки вмерла сестра ще перше, ніж снився сон. Навпроти чого зайшло це на балачку? (Оглядається). Де це ваша дочка, що її не видно? (Хлопці презириються).

Шімеле Сорокер. Моя Бельке? Ось вона прийде. (Зітхає). Ой, коли-б тільки бог схотів, так я сьогодні—багач і насипаю отаку-от шапку грішми! (Показує обома руками).

Ковтун. Чи ти ба! Це-б річ була непогана, і було-б таки—хе-хе!—дуже-дуже до діла?

Шімеле Сорокер (оглядає його). А що-б же саме було до діла?

Ковтун. Вам не треба-б було відстрочувати з тижня на тиждень, з місяця на місяць. Але-ж звідки в вас візьметься таке багатство? Багатий дядя помер у вас в Америці, чи що?!

Шімеле Сорокер (одкладає набік робсту). Ні, мій дядя в Америці ще житиме до ста двадцяти літ. (Дивиться на дзигарі, що на стіні). Іще от з півгодини, то ми й дізнаємось. Я маю — розумієте ви мене? — виграшний квиток маю я.

Ковтун (здивовано). Ви маєте виграшні квитки, маєте ви? А як приходиш за платою за квартиру...

Еті-Мені. Квитки? Один-однісінький квиток, та й той лежить заставлений, у закладі ще за царя Гороха! Вороги-б мої мали те, що він має з цього квитка!

Шімеле Сорокер. А все таки такий квиток може вибрати великий виграш. Ніхто не знає, хто завтра пан.

Ковтун (зводиться з місця). Коли ви думаєте з цього плату за квартиру виплатити мені, то промиляєтесь, мій любий! Виграшні квитки не виграють. Сміття! Це банки та контори повигадували. Швидче оця - от стеля впаде на вас!..

Еті-Мені. Кішка вмивається, а добра людина добра бажає. Хай грім на голову впаде моїм ворогам! Чи ти чував таке?

Ковтун. Жінки ви! Це говориться так просто за-ради жарту!.. Хазяї мої трохи більше квитків мають, і ні один ще з них не виграв. Про такі справи забудьте й думати! Шукайте краще краю, як би за квартиру плату дістати, бо мушу вам сказати — хоча мені й не до душі це — що (дивиться на дзигарі) через півгодини я прихожу до вас із судовим приставом і викидаю вас з квартири. (Слова ці падають, як грім. Усі, як скам'яніли. Ніхто не може вимовити й слова, хіба що Еті-Мені).

Еті-Мені (встає й підходить до Ковтуна). Викинути? З приставом?! Що значить: викинути? Ще й з приставом! Свобода цибулі? Шімене! Чого-ж ти мовчиш, Шімене? Я й сама також потраплю до Файнів. Я їх спитаю, чи це годиться викидати сусід, що живуть уже кілька літ? Я їх...

Ковтун (руки в кешені). Не ремствуйте, моя люба пані! До Файнів, як ви говорите, це аніяк не стосується: це покладено на мене. Це я подав на вас жалобу. Це я привожу до вас судового пристава, і це я з квартири вас викидаю, коли ви не виплатите мені за три місяці за квартиру!

Шімеле Сорокер. Ага! Це, значить, ви? Як так, то йдіть же ви к бісовій мамі, наш брат — ножиці й утюг!.. (Бере його за комір ззаду і викидає за поріг. І звідти чути: кілька душ гомонять).

9

Через хвилину входить Шмуль-Йосі — м'ясник, здоровенний єврей в різницькому квартисі, за ним Мейше-Велвул — бакалійник, вимазаний в оселеді, і Перл, що торгує борошном, уся, як стій, у борошні.

Шмуль-Йосі. Хто це шпурнув так цього... Він трохи не повбивав усіх нас! Щастя, що я турнув його назад так, що в його аж зуби всі повилітали!

Шімеле Сорокер. Це я йому показав, що там за порогом є! Сідайте, реб Шмульт-Йосі! Сідайте, реб Мейше-Велвул! Що нового чути в світі?

Шмульт-Йосі. Спасибі за ласку, але нам нема коли сидіти: ми прийшли по гроші. Ви-ж мусите знати, мій коханий кравче, що я вам завжди давав м'ясо — не кістки!

Мейше-Велвул. А я вам давав бакалію...

Еті-Мені (до Перл). Сідайте, Перл! Чого ви не сідаєте?

Перл. Спасибі! Насиділися вже. (Сідає й меле, як млинок). Ви думаєте, чого я прийшла? Мої вороги, й наші вороги, і нас усіх вороги щоб мали отак часу шматочок хліба ззісти, як я маю час свою крамничку з борошном залишати та ходити старі борги правити, як учорашнього дня шукати! У мене-ж нікого нема, щоб кинути на кого крамничку. Може вітер і занесе яку нетечу, може... Бо син пірнув у книжки: день і ніч тільки книжки та книжки. А дочка в хаті... Хата? Що — хата?! Хто — хата?! Провалля — не хата! А тим часом бачу я: Мейше-Велвул іде... Мейше-Велвул — бакалійник. — Добридень! — Добридень. — Куди це? — Він і каже: — До кравця. До Шімеле-Сорокера по гроші. А я й питаю його: — У його вже є гроші? — А він і каже: — А ну-да!..

Еті-Мені (до бакалійника). Що значить?

Мейше-Велвул (хоче почати розказувати). Це справа така: сват Соловейчик...

Перл (не дає йому говорити й меле). Раз так, то треба йти, думаю я, собі, бо не слід мені за копченину та за брилянти: за борошно слід мені, а борошно це — що-найнеобхідніша річ. От лежить хліб... (Угледіла на полиці півхлібини, встає, бере її і меле далі). Оцю хлібину спечено з мого борошна. Мое добро! Моя кров! Життя моє! Хіба у мене є що, крім того засічку борошна? Коли кожен та всякий прийде до мене та братиме, братиме у мене наборг, то що мені залишиться, що? Де я візьму заплатити у млин. де? Хто мені буде утримувати дітей, хто?

Еті-Мені. Ша! Дайте ще кому вимовити слово! (До Мейше-Велвула). Що ви щось сказали: сват Соловейчик?

Мейше-Велвул. Сват Соловейчик казав мені, що він має для вас гроші.

Шімеле-Сорокер (до жінки). Що це за халепа?

Еті-Мені. А знать його морока!

Перл. Я-ж не навіжена, я?!

10

Відчиняються двері, й виходить сват Соловейчик, єврей у картузі, що правда, в потертому, в куцому піджаку, правда, не в новому, в широких штаних, хоч і в куценьких, у покривлених чоботах.

Шімеле Сорокер. Благословен будь всякий, хто приходить, пане-свате! Легкі на спомин! Допіру, ну, от-от сієї міні згадували ми про вас.

Соловейчик. Неужелі?

Еті-Мені. А скажіть мені, пане Соловейчику, що мені те „неужелі“ — шмелі. Що це ви задзвонили по місту, що маєте за-для нас гроші?

Соловейчик. Ой! Скільки грошей! (Показує обома руками). Ви собі й уявити не можете! Це — що-нібудь особливо! (Цілує пучки).

Шімеле Сорокер. Мабуть, хтось нашу дочку сватає: я вже свата Соловейчика добре знаю. (Хлопці — кравці ззираються, беруться за утюги і голосно зітхають).

Соловейчик. Що за питання? Але куди з тим сватанням! Це що-нібудь замічательно! Щоб мені так у злагоді жити з вами і з жінкою вашою, коли кажу вам хоч слово неправди. Я вам розкажу, хто це, а ви, коли вам не дуже душно, як поподумаєте собі, то вхопитесь обома руками. Одне тільки недоречи, що людей забагато. (До сторонніх). Ізвініте, гаспада! (М'ясник та бакалійник одходять геть набік, а Перл сидить, як і сиділа. Соловейчик підходить до неї). Ізвініте, мадам!

Перл (ані з місця). Що мені „ізвініте“? Хто мені „мадам“? Ви принесли, кажете, кравцеві гроші?! Де ваші гроші? Мені слід, за борошно слід мені! Не за брилянти! Хлібину оцю, що бачите ви, спекли з мого борошна. Мое добро! Моя кров! Життя мое!

Соловейчик (одпихає од себе перекупку — борошняницю, що меле — не вгаває). Насланя якесь цяя борошняниця. Возмутительно! (До хазяїна). Жених, що я пропоную вашій доньці, людина самостійна. Він має добру посаду.

Він — найголовніший управитель будинків. Одне слово, ви його добре знаєте. Це — управитель цього дому, Ковтун. (У хлопців повипадали утюги з рук. У хаті шарварок).

Шімеле Сорокер (аж підскочив). Оцей Юхим Панталонович?! Оцей паскуда, що я його допіру витурив з хати, ножиці й утюг наш брат?!

11

Виходить Бельке.

Бельке (сама не своя: всилу-всилу обертає язиком). Тату! Велика радість!

Шімеле Сорокер (кидається до дочки). Га? Що? Скільки?!

Бельке. Великий виграш! Найбільший виграш!

Шімеле Сорокер (зовсім ошалів). Еті-Мені! Ти чуєш?!

Еті-Мені (сплеснувши руками). Боже!

Перл. Що і що? Ще яке лихо?! Вей із мір!

Шімеле Сорокер (сам не свій). Панове! Кажіть мені. Мазл-тов! Мій квиток вибрав! Великий виграш! Найбільший з усіх виграшів! (Починає гасати по хаті).

Перл. Пустіть! Пустіть! Де?

Соловейчик (одпихає Перл). Ізвініте, мадам! (Хоче сказати щось. Усі інші тільки дивляться мовчки, остовпівши. Мотл Косий та Копл Фалбон стовпилися в куточку, перелякані й мовчать).

Бельке (і досі в брилику. Весело й піднято). Все місто знає вже про це. Директор, бухгалтер, Файни — всі вони зараз прийдуть сюди.

Еті-Мені (сплеснувши руками). Усі сюди?! Вей із мір! (Наче ві сні сідає на стілець і втирає хвартухом піт).

12

Відчиняються двері. Виходить Гімельфарб — бухгалтер, за ним Голдентоллер — директор.

Гімельфарб. Де тут кравець?

Шімеле Сорокер (виступає гордо). Кравець це — я.

Гімельфарб (озирає остовпілу публіку. До кравця). Ви уже знаєте? Ваш квиток, що в нашім банку, виграв великий виграш. Наш банк, приватно-комерційний — найщасливіший банк у світі: вчетверте вже через наш банк виграють! Кожен, що бере в нас квиток, має шанси на виграш. Ось стоїть директор, пан Голдентоллер. Може ви не вірите?

Голдентоллер (озирає всіх. До кравця). Ви це той... той... Сорокер? Ви знаєте вже?! Мазл-тов вам! Мазл-тов!

Перл (спершу до банкира, потім до інших). Люди добрі! прошу вас... Що тут сталось? Що за мазл-тов? Хто дитину тут породив, чи заміж вийшов, чи заручився, чи що?!

Соловейчик (одпихає її). Ізвініте, мадам! (Стискає кравцеві руку). Поздравляю! (Починає з ним цілуватися).

13

Ні живий, ні мертвий ебігає Ковтун.

Ковтун. Га? Що? Таки правда? Хіба я що казав? Та й треба-ж було вам так турбуватися? Можете сидіти собі тут та й ще сидіти! Осьде й сам хазяїн тут. (Одходить набік і губить мову).

14

Реб Ошер Файн (подає руку директорові і більш нікому. Перекидається з ним кількома словами. До кравця звертається віддалеки). Мазл-тов вам, пане Сорокер! Я дуже радий, дуже радий, що в моїй хаті пішло вам на щастя!

15

Виходить Соломон.

Реб Ошер Файн (до сина). Ти чуєш? Це таки правда!

Соломон. Скільки? Двесті тисяч?! (Очі йому блищать. До кравця віддалеки. Очіма шукає кравцеву дочку). Поздравляю! Поздравляю! (До Бельке. Елегантно шаркає ніжкою). Надто я радий за вас! Очень рад! Очень счастлив, мадмуазель Сорокін!

Бельке (їй досі ще сама не своя. З усмішкою). По-перше: не Сорокін, а Сорокер. А по-друге: чого це ви такі раді?

Соломон. Бо... розумієте лі? (Хоче сказати щось, озирається і бачить установлені на себе дві пари очей хлопців — кравців. Хлопці одходять геть набік і розмовляють проміж себе спотиху).

Мотл Косий. Ну. Копл? Що ти заспіваш тепер?!

Копл Фалбон. Що-ж мені співати? Пофортунило чоловікові. Ураз зробиться буржуком, мілійонщиком!..

Мотл Косий. Від щирого серця не заздрю їм! А що-ж тепер нам робити?

Копл Фалбон. А ти хочеш, щоб що було?

Мотл Косий (дивиться на нього з хвилину). Ти таки корова... у вигляді коняки!

Рєб Ошер Файн (до кравця). Може, вам треба грошей?

Гім'ельфарб (підскакує). Грошей? Ні! Ні! Дозвольте! Гроші в нас у банку. Ви маєтеkonto в нас, контокоррент!... (Дивиться на директора. Усі присутні говорять разом).

Шмуль-Йосі—м'ясник (до кравчихи). Так скільки вам прислати м'яса?

Мейше-Велвул—бакалійник. Це так: як бог дає ложкою, так люди цебром.

Перл (почула, що йде річ про гроші. Продирається до реб Ошера Файна, а потім до директора). Що? Платять гроші? Гроші мені хоч і зараз! Я—вдова. Мені за борошно слід, а борошно—річ що-найнеобхідніша. (Рахує на пальцях). Поперідь за все—руб двадцять за рожеве борошно, шістдесят п'ять копійок—за житнє... і ще раз шістдесят п'ять, і ще раз шістдесят п'ять.

Соловейчик (відтручує її). Ізвініте, мадам! (Побачивши Соломона коло Бельке, до кравця). Послушайте. Ну, й маю я для вас ідею! Зовсім нову ідею. Ну, що-нібудь особенново! Щоб мені так у злагоді жити з вами і з жінкою вашою!

Шімеле Сорокер (як навіжений, бігає від цього до того, перекрикує всіх). Стривайте! Стривайте! Я вам... я вам усім покажу, хто такий Шімеле Сорокер! І що Шімеле Сорокер може! І що означа, ножиці й утюг—наш брат! (До жінки). Ну, Еті-Мені, що ти скажеш? Що мені сниться сон?!

Еті-Мені. Авжеж. Хіба ти мала дитина?

Шімеле Сорокер (скидає окуляри. До дочки). Дітки мої! (Розкриває обійми, цілує й плаче).

Тихо спускається завіса.

ДІЯ ДРУГА

Велика кімната навзірець кабінету. Має вигляд магазину меблів. Яких тільки меблів на світі немає, вони тут є! Усе нове. Усе блищить.

1

Господар Шімеле Сорокер зодягнений в нове все й елегантно: шовковий халат шойно від кравця, кольоровий жилет з оксамиту з золотими гудзиками. Усе нове, шойно з—під утюга. Сорочка аж сяє біллю. Боріака в Сорокера дуже підстрижена. Золоті окуляри.

Без ярмолки. Дотеперішнього кравця всилу хіба пізнати.

Його жінка Еті-Мені в шовках уся та в оксамиті з оздобою з мережева. На шії брилянти. В ухах великі брилянтові серги. На всіх восьми пальцях мигтять персні.

Він держить книжку, хитається й читає: з великим, очевидячки, інтересом. Вона просто так собі сидить, втішається з свого вбрання.

Еті-Мені (до чоловіка, співаючи). Шімеле! Шімеле! (Він не чує. Вона—ще раз так само, наче співаючи, тільки голосніше). Шімене! Шімене!

Шімеле Сорокер (одірвався від книги. Кривить її на той-он, що й вона). Шімене! Шімене! Семене Макаровичу, а не Шімене.

Еті-Мені. Семене Макаровичу! Скільки показує твій золотий годинник?

Шімеле Сорокер (витагає золотий годинник). Десять і три чверті. А що хіба?

Еті-Мені. Нічого. Просто так... За три тижні перед цим ми ще не знали, що наш квиток вибере великий виграш. (Хрускає кожен палець зокрема й любує з своїх брилянтів. Мовчанка). Шімене! Шімене!

Шімеле Сорокер (повертає до неї голову). Ще раз: Шімене?! Куряча голова! Скільки разів на день треба вбивати тобі в голову: Семен Макарович! Семен Макарович!

Еті-Мені. Не ремствуй, Семене Макаровичу! Що ти там робиш?

Шімеле Сорокер. Ти-ж бачиш, що я роблю?! Читаю. (Не може одірватися од книги).

Еті-Мені. Бачу, що читаєш. Я питаю, що ти читаєш?

Шімеле Сорокер. А як скажу я, хіба ти знатимеш? Я читаю, оповідання читаю я...

Еті-Мені. Що за оповідання читаєш ти?

Шімеле-Сорокер. Не оповідання, а так просто: опис, критика, Одчепись! (Хитається й читає далі).

Еті-Мені. Ти, мабуть, встав сьогодні з лівої ноги! Як ти саме тепер лихої волі, то я боюсь, що ти читаєш і сам не знаєш, що?

Шімеле Сорокер (одно хитається). Уяви собі, що я вже таки знаю, що читаю! Я читаю критику одного глузівника, що висміює весь світ, а звать його: Шодем-Алейхем.

Еті-Мені. Шодем-Алейхем? Як нема чого робити, то й це — робота! Що йому той світ?

Шімеле Сорокер. Про світ йому байдуже, але він описує тут одного кравця, що поневірявся в злиднях і враз виріс та й став багатцем.

Еті-Мені. Його батькові діло! Ну, а далі що?

Шімеле Сорокер. А далі — нічого. Так він глузує з нього і з його жінки. От байстрюк! Чистісінський тобі наш брат!

Еті-Мені. Лихо-б моє та йому на голову! А що йому до тієї жінки?

Шімеле Сорокер. Він глузує з обох їх по саме нікуди! А з неї, з кравчихи, він робить чисту ламішку, вітер йому в бік!

Еті-Мені. А хай йому болячка! Я-б таке паскудство і в руки не взяла і взагалі, що це за робота: ні з сього, ні з того сіда єврей читати книжку! Наче в суботу по обіді. Та ще й хитається!

Шімеле Сорокер. А що-ж? Як я трохи не божеволю! Коли-б я мав яку роботу. Наш брат ізвик робити!

Еті-Мені. Ти вже доволі наробився. Хай уже вороги твої за тебе роблять! (Мовчать). Шімене! Пху! Хотіла сказати: Семене Макаровичу! Куди ми сьогодні ввечері підемо?

Шімеле Сорокер. Може, хочеш в триатер?

Еті-Мені. Фе! Триатер! (Позіхає). Нудота! Я не розумію й слова. Коли-б хоч ще по-людськи грали!.. Краще в люзіон!

Шімеле Сорокер. В кінематограф, думаєш ти? Стривай, ось я зроблю гешефт із фільм-компанією, то ми тоді ходитимем та й ще ходитимем: і без копійки грошей!

Еті-Мені (улесливо). Ти не ремствуватимеш, що я тобі скажу щось?

Шімеле-Сорокер: Я? Ремствувати?! Чи дуже я ремствую? Аби тільки доладу!.. Можеш казати.

Еті-Мені. Мені не до душі оце товаришування з двома жуликами, що знюхався ти з ними!

Шімеле Сорокер. Хіба ти знаєш їх, що узиваєш жуликами?

Еті-Мені. Затим, що я не знаю їх, то я й боюсь, щоб вони не підвели тебе під монастир.

Шімеле Сорокер. Мене? Під монастир?! Сміття! Мене не підведуть! Я з ними роблю не аби-яку умову: вони в мене ось тут: у кулаці! Аж двадцять два пункти, ножиці й утюг наш брат!

Еті-Мені. Аж двадцять два пункти? А на двадцять третьому вони в тебе видурять гроші, як руками візьмуть.

Шімеле Сорокер (вже лютіючи). Язик собі відкуси! Корова! Прислухайся, що язиком мелеш! Хіба ти знаєш, що він у тебе меле?

Еті-Мені. Ото-ж і лихо, що з тобою й словом перекинутися не можна: зараз тебе хапають лютощі.

Шімеле Сорокер (б'є кулаком об стіл). Петі-Меті! Не дратуй ти мене! (Встає, проходиться кілька разів то сюди, то туди). Ти забуваєш, з ким ти говориш! Тобі здається, що ти ведеш розмову з Шімеле-кравцем! Ти забуваєш, що я тепер — не наш брат! Не наш брат — ножиці й утюг! Я вже тепер Семен Макарович Сорокер, один з найбільших, коли не найбільший багач у місті! (Сновигає сюди та туди. Серце йому втихає). Піді-но, послухай, що говорять про мене! А люди, що вхожі до мене? А гешефти, що пропонують мені, наш брат?

Еті-Мені. Для мене ти — такий, як і був.

Шімеле Сорокер. Ото-ж то й лихо! Треба більше поважання мати!

Еті-Мені. Так я зараз і вклонюся тобі!

Шімеле Сорокер (махнув рукою). Що з тобою балакати?! (Мовчать) Де це наша Бельке? Хотів сказати: Ізабелічке.

Еті-Мені. Нащо тобі здалася Бельке? Думала сказати: Ізабелічке.

Шімеле Сорокер. Я хочу, щоб вона мені почту прочитала, хочу я...

Еті-Мені. Ізнову почта? Ти знов одержав почту?!

Шімеле Сорокер. Ще й яку почту! (Показує на стіл до писання. На ньому купа нерозпечатаних листів).

Еті-Мені. Дуже їй ті листи потрібні! Мабуть, від єврея, що вигнали його з села із жінкою та з дітьми... Та від вдови, що чоловік її на гілці через неї почепився... Або просто від дівчини, що їй кортить віддатись, а приданого в неї кат ма.

Шімеле Сорокер. Та й що ти собі думаєш? Таки й шкода її: ту саму дівчину.

Еті-Мені. Так ти повинен тоб-то забезпечити весь світ?

Шімеле Сорокер. Оскільки сили в мене стане...

Еті-Мені. Значить, для цього дав тобі бог великий виграш?

Шімеле Сорокер. А за-для чого-ж? Щоб їли ми суп та кашу?

Еті-Мені. На скільки-ж вистачить тобі його?

Шімеле Сорокер (вже зовсім лагідно). Дурко! Гешефт із фільм-компанією виважить все! Все місто мені заздрить. Кажуть, що справа пахне півмільйоном. Але що тямиш ти у мільйонах, наш брат?..

Еті-Мені. Добре тобі, що ти тямиш, бо ти-ж у мільйонах виріс!
Шімеле Сорокер. А все таки ти бачиш це! (Сідає знов на
своє місце, хитається і дивиться в ту саму книгу. Через хвилину стиха). Еті-Мені!
(Через півхвилини — ще раз, тільки голосніше трохи). Еті-Мені!

Еті-Мені. Що я тобі за Еті-Мені? Його щоб кликали: Семен
Макарович, а мене (кривить його): Еті-Мені! Еті-Мені!

Шімеле Сорокер (наче забитий). Що правда, то правда! Не гнівай-
ся! Я зовсім викинув із голови, що тебе тепер звати: Ернестина Юхимовна.

Еті-Мені. Ти-ж на мене кажеш, що в мене куряча голова?

Шімеле Сорокер. Ти таки правду кажеш. Прошу прощення.
Знаєш, чого я в тебе прохатиму, Ернестино Юхимовно?

Еті-Мені. А чого-ж, наприклад, ти прохатимеш, Семене Ма-
каровичу?

Шімеле Сорокер (лагідно). Трішки вареннячка.

Еті-Мені. Ні з сього, ні з того: вареннячка? (Гукає вголос) Дівчино!
Дівчино!

2

Обіч відчиняються двері й виходить Ейхевед. Держить себе з гонором.

Ейхевед. Ви мене кликали?

Еті-Мені. Ні. А кого-ж? Рабина?!

Ейхевед. Хіба я иншого ім'я не маю, як тільки „дівчина“?

Еті-Мені. А як „дівчина“, то тобі не до смаку? Дівчина — тобі
не до вподоби?! (Дає їй ключі) На! Піди лишень візьми блюдце та при-
неси хазяїнові варення з розпечатаної банки, що прикрита блюдцем
і об'язана хустиною.

Ейхевед. Скільки мені принести?

Еті-Мені. Ти-ж — кажеш ти — служила по багатих панах, то й
сама мусиш знати, скільки багач уживає варення.

Ейхевед. Багачі усякі є. Є багатій, що лизькає із кінчика ножа,
як птичечка, а є — вибачте на слові — багач, як та свиня: скільки-б
не їв, все йому мало.

Еті-Мені. Бодай би тебе черви ззіли! Що за балачки в дівчини?!

Ейхевед (іде з ключами. На хвилину спиняється. До господині). Мене
звати Ейхевед.

Еті-Мені. Ейхевед? Гаразд, що ти сказала. В землю-б пішла
ти, Ейхевед! (Ейхевед виходить).

3

Еті-Мені (до чоловіка). Ця дівчина просто в вічі лізе! (Гукає)
Мендл! Мендл!

4

Виходить Мендл — лакей у фраку при білій краватці з високим комірцем. Губи в нього
чорні, широко й рясно пообростали. Готову держить трохи набік. Руки теліпаються, мов
причеплені.

Мендл (осміхається). Це ви мене кличете?

Еті-Мені. А кого-ж? Рабиншу?! Іди-но, поглядай: я послала
дівчину по варення, щоб вона там не дуже пристала, як голодна кішка
до сметани.

Мендл (іде й вертається назад. Звертається до господаря). Пане! Свистуни там дожидають у передпокої.

Шімеле Сорокер. Які свистуни?

Мендл. Оті два, що з триатра.

Шімеле Сорокер (кладе книжку). А? Вігдорчук та Рубінчик? Мої компаньйони з фількомпанії!? Чого-ж вони не входять?

Мендл (на його товстих губах з'являється усмішка). Бо я їх не пускаю.

Шімеле Сорокер (здивовано). Що значить: не пускаєш?

Мендл (цілком серйозно). Бо так заведено у багатів: як хто приходить, то, коли він в одязі бідній, дають йому по шиї й викидають геть, а як у гарній, то зараз треба панові доложити, і, аж потім, як пан звелять, щоб його впустили, то пускають.

Шімеле Сорокер (до жінки з захватом). Ернестино Юхимовно! Що ти скажеш на це? Наш брат...

Еті-Мені. Чи я знаю? Що ти з слугою став знечев'я теревені правити, а дівчина тимчасом вилопає там все варення! (До лакея) Іди: роби, що тобі велять.

Мендл (іде. Спинається. До господаря). Так як мені сказати їм?

Шімеле Сорокер. Кому?

Мендл. Свистунам.

Шімеле Сорокер. Дарма. Хай ідуть сюди. (Мендл — лакей виходить. На порозі зустрічається з Ейхевед, вмочає палець свій у варення й облизує, виходючи).

5

Ейхевед (б'є його по руці, підносить господареві варення і йде. Спинається. До господині). А далі нічого?

Еті-Мені. А ти хотіла ще що?

Ейхевед (примовчала). Як треба буде мене вам вдруге, щоб знали, що мене звати Ейхевед (виходить).

6

Еті-Мені (до чоловіка). Що це за наслання? Це якась кара єгипецька, не дівчина!

7

Відчиняються двері, і Мендл один-по-одному пускає Вігдорчука й Рубінчика, а сам виходить.

8

Обидва зодягнені чудово, виголені, як артисти, з циліндрами в руках. При рукавичках і в чудових краватках.

Шімеле Сорокер (встає й вітає гостей дуже люб'язно). Благословений будь всякий, хто приходить, гості мої! (до жінки) Ернестино Юхимовно! Скажи, хай ще дадуть варення та й вишнівки за одним заходом! (Еті-Мені неохоче підводиться й сама йде за вишнівкою та за закускою).

Шімеле Сорокер (до молодих людей). Дайте сюди контракт: ми його переглянемо. (Вігдорчук витягає списаний папір). Цеб-то дочка моя перегляне його: я, не вам кажучи, трохи кущий в молитві... зате маю дочку. Бог мене наділив: удатна. Ви-ж її знаєте: вона в мене разом бухгалтер, приказчик, писар і все инше. Читає, пише й рахує, як вода біжить! (Підносить їм срібну коробочку з цигарками). Пане Рубінчику! Пане Вігдорчук! А-ну лишень, спробуйте цих цигарок! Це вже як цигарки, так інших таких і нема! Чистий наш брат! (Обидва молодчики встають і — кожен двома пальцями — беруть по цигарці). Так. То на чім ми, значить, зупинилися? Скажіть мені, прошу вас, любий мій Вігдорчук, і ви, любий Рубінчику, що я у вас питаю: як це ви, два молодики, — звиняйте, що кажу вам це так відкрито й просто! — як ви додумалися до такого золотого діла, як оцей фільм-гешефт?

Вігдорчук. О! Тут ціла історія!

Рубінчик. Що її можна розказати трьома словами, як ви нас бачите оце...

Вігдорчук (не дає йому говорити). Дай мені! Я їм передам трьома словами. Я і мій товариш Рубінчик — люди з думками в голові...

Рубінчик. З комбінаціями!

Вігдорчук. І ми завжди мали стосунки з театром. Я, наприклад, був колись музикою й музикою відомим: по всіх театрах грав. А мій товариш Рубінчик теж не аби-хто: він держав парикмахерську й ходив, було, в театр гримувати акторів. Я мушу в вічі сказати йому, цьому свистунові, що він, як загримує, було, кого, так це — натура! Отут і трапилась історія. Часи були лихі, — не тепер згадуючи, не вам кажучи, — то я найнявся грати в кінематографі. Граю ніч, граю я дві, граю три... починаю я приглядатися: що за мудрація в тому кінематографі? А вийшло, що ніякісінької мудрації тут нема.

Рубінчик. Це сміх та й годі!

Вігдорчук (схаменувся). Тоб-то, що мудрація, то велика мудрація, але за-для того, хто знає, то й мудрація — не мудрація.

Рубінчик. А-ніякісінької!

Шімеле Сорокер. Я не розумію... Я людина проста, наш брат... Або молочне, або м'ясне! Або сюди, або туди! А в вас виходить: це ось велика мудрація, і це ось — сміх та й годі: а-ніякісінької мудрації! У мене в голові пішло все шкереберть!

Вігдорчук (до Рубінчика). Це твоя провина, що ти мене перебиваєш! Я їм хочу дати зрозуміти усю мудрацію, як слід!

Рубінчик. Ну, й дай їм зрозуміти. Хто-ж тобі не дає?

Шімеле Сорокер. Ні. Ви-ж повинні знати, що в нас до цього велика охота. Ще, як був я, не тепер кажучи, звичайнісінький собі „наш брат“, ми що-тижня ходили в люзіон, аби тільки було за що. А тепер з того часу, як ошастив нас бог великим виграшем, нема майже тієї ночі, щоб не ходили ми туди. Так я-б дуже хотів знати, — а тепер тим паче, раз я в цю справу з грішми встряваю, — де тут закопано собаку? В чім тут мудрація?! Тут мусить бути якийсь фокус!.. Якийсь... (плюскає пальцями) якийсь наш брат!

Вігдорчук. Авже-ж, що тут є фокус!

Рубінчик. Фокус та ще й який!..

Вігдорчук (перебиває його). Не заважай бо! Ось я з'ясую їм всю справу достоту. Вони — чоловік з головою... Справа проста. Розглядали ви, що за дверима проти сцени є лихтар з коліщатком? На коліщаткові, що крутиться там коло лихтаря, напнуто стрічку: довжелезну ливну. (Показує руками).

Рубінчик (дивиться товаришеві в рот і хитає головою). Фільму тоб-то!..

Вігдорчук. А на ливні зфотографовано усі картини, що бачите ви на полотні. Тепер ви розумієте?

Шімеле Сорокер. Звиняйте!.. Стривайте на хвилинку! Я хочу, щоб і дружина моя чула це: щоб і вона знала цю мудрацію. (Повертається до жінки, що входить з іншої кімнати).

10

Слідом за Еті-Мені йде Мендл-лакей з підносом. На підносі карафки з червоним напитком та з-чарочками. За Менделем іде Ейхевед також з підносом. На підносі слоїк з варенням, дрібненькі пряники, блюдечка й ложечки. Усе це становлять на стіл. Мендл і Ейхевед виходять.

11

Еті-Мені. Ось вам вишнівка! А це й варення! Можете брати, як хочете!

Шімеле Сорокер. Братимуть, братимуть!.. Авже-ж, що братимуть! (Наливає в чарочки й звертається до жінки). Ти хочеш послухати про мудрацію, що в тому люзіоні: чого воно крутиться, а ми все бачимо на полотні, що тільки не є на світі?! Сідай лишень! Ти щось почуєш... Ти-ж любиш це! Ти-б же днювала там і ночувала!

Еті-Мені. А ти тоб-то не любиш аніяк? (Сідає осторонь на м'якій кушетці, спирається на шовкові різнокольорові подушечки й складає руки так, щоб видно було коштовні прикраси на пальцях). Ну, будем слухати!

Вігдорчук (намагається сидіти лицем до мадам, а говорити — говорить до господаря). Так на чім же ми спинилися?

Рубінчик. Спинилися на фільмі: як коліщатко крутиться там коло лихтаря.

Шімеле Сорокер (до жінки). Над дверима зверху точнісінько навпроти полотна ти бачила лихтар? Так там є коліщатко... й крутиться... (Показує руками, як воно крутиться. Бере карафку, налива три чарки. Чащує. До гостей). Хай собі воно крутиться, а ми тимчасом спробуєм на губи. Лехаїм! Лехаїм! Хай же бог дасть, щоб було раз назавжди — наш брат! (П'є. Гості тільки пригублюють). А тепер смаліть далі!

Вігдорчук. Значить, іще раз, коротко... (Малює обома руками). Отут маєте полотно.

Рубінчик. Звичайне полотно.

Вігдорчук. На полотні нема нічого.

Рубінчик. А-нічогісінько!

Вігдорчук. По той бік полотна немає теж нічого...

Рубінчик. Теж ні-чогісінько! (Шімеле Сорокер дивиться на жінку з великим дивуванням).

Еті-Мені (не йме віри). Це вже бабі своїй ви розкажіть! Що значить: нема нічого?! Хіба не ходимо ми в люзіон? Мало грошей на його викидаєм? Інший справив би собі натомість, сама не знаю, що! А вони кажуть, що по той бік полотна... Ми - ж не маленькі діти, що нам будуть розказувати всякі казки?!

Вігдорчук (усміхається). Вибачайте, мадам! Ми — спеціалісти: ми робимо на цьому день і ніч. Ми здоров'я й життя на це уклали.

Рубінчик. Це — наша професія.

Шімеле Сорокер (до Вігдорчука). Коротко! Ну? Смалить далі!

Вігдорчук. Значить... Нічого. Найголовніше це — коліщатко, що там навпроти лихтаря... (Повертається лицем назад, показує рукою на двері. Всі повертаються до дверей) ... що на йому крутиться стрічка.

Рубінчик (крутить рукою). Фільма тоб - то.

12

Відчиняються двері, й відбувається така сценка: кілька євреїв рвуться, щоб увійти, а Мендл - лакей стримує їх обома руками.

Мендл - лакей. Одну хвилину потривайте, поки я доложу.

Євреї (разом всі). — Що мені: доложити?!

— Хто мені доложити?!

— Ми ходимо по пожертви на бідну місцеву талмуд - тойре!

Шімеле - Сорокер (гукає на лакея) Дурний Мендюк! Вітер би тобі спереду у саму пику! Що тобі ці люди! Пусти їх! (Мендл одступає, але показує євреям на голови рукою, щоб поскидали шапки. Євреї вагаються, чи їм скидати шапки, чи ні. Двоє скинуло, а два ні. Ідуть повагом).

Еті-Мені (до євреїв). Що ви скажете?

Шімеле Сорокер. Сідайте! Можна і в шапках: ми ще не гої. Ми поки - що євреї ще... (Євреї сміливішають, сідають).

Один із них (перший член общини. Звертається до кравця). Ми прийшли до вас, реб Шімеле, бо чули, що, відколи бог послав вам, ви не перестаєте давати. А ми — члени тутешньої школи бідних, і нам треба жертв, треба нам...

Еті-Мені (береться за кешеню. До євреїв). Нащо така велика передмова? Кажіть, що вам треба пожертви, і вам дадуть. Здача в вас буде?

Євреї (весело, разом усі). З чого?

Еті-Мені (витяга срібну монету). З семигривеника.

Євреї (здивовано один з одним переглядаються. Не мають, що й сказати).

Шімеле Сорокер (схоплюється. Міниться на лиці: хоче шпурнути всю свою злість на жінку, але стримується й говорить до євреїв із сміхом). Жінка моя не вчула — ха - ха - ха! — що ви члени місцевої талмуд - тойре! Вона, мать, думала, що просто так собі: пожертва для євреїв. Ходім, я вам дам! (Витягає маленький ключик з кешені із жилета, підходить до залізної шахви, поряється хвилину, виймає пачку: чотири четвертні й дає євреям). Натє! Оце вам жертва. І впишіть у книгу моє ім'я... Справжнє ім'я! Єврейське ім'я! Шімен син Мейерів Сорокер дарує місцевій талмуд - тойре сто карбованців. (Євреї встають усі: дуже здивовані, дякують широко).

Один із них (на тяжку силу видобуває з себе кілька слів). Реб Шімене! Ми кажем: — „ти нам життя дав, нас піддержав, і ми живі\й до цього

часу*. Відколи тутешня талмуд-тойре талмуд-тойрою, це — церша сотенна. Хай вам бог дає сто літ щастя і всякого добра! Амінь!

Євреї (всі). Щастя і всякого добра! Амінь! (Прощаються як-найщирше і виходять).

13

Настрій розбито. Еті-Мені горить, як у огні. Шімеле-Сорокер почуває себе негарзд. Ходить по хаті й спиняється.

Шімеле-Сорокер. Так, так... Неймовірна мудрація! Вигадали ж люди: стрічка, полотно, фільм — і це живе! Ворушиться, наш брат! (До молодих людей). Так де ми, значить, зупинилися? Ага! Щоб не забули!.. Ще є один пункт, що моя жінка ні в яким разі не допустить. (До жінки). Ернестино Юхимовно! Я хочу, щоб у контракті стояло певно, що ти і я, і наші, наприклад, родичі мають право ходити в — який ми хочемо! — театер... і коли ми хочемо: чи вдень, чи вночі, безплатно, тоб-то не платючи ні шеляга.

Еті-Мені (ламає руки). Хороша річ! В контракті ще цього нема? Вігдорчук. Забули вставити.

Рубінчик. Мадам! Сказано уже і буде!

Еті-Мені (зриває своє серце на ньому). Так ви говорите? А як до чого справа дійде, то скажете, що знать не знаєте!.. Знаєм ми теперішній світ! Ми також розуміємо, що значить: голова йде обертом!

Шімеле Сорокер. Так ти кажеш, щоб оце вставити. Я теж кажу, щоб вставити. (До Вігдорчука, показує йому на стіл до писання). Закачайте, будь ласка, рукава і впишіть!

Вігдорчук (кидається до столу, дописує на папері, потім читає). „Ми, нижчепідписані, додаємо ще пункт, що пан Сорокер, пані Сорокер чи инший хто з їхньої фамілії має право чи вдень, а чи й вночі ввійхидити і сидіти в кожному з наших кінотеатрів безплатно, без грошей“. Задоволені?

Шімеле-Сорокер (дивиться на жінку).

Еті-Мені. Я хочу, щоб у контракті й сестра моя Фейгл стояла.

Вігдорчук. Мадам! Стоїть же: фамілія Сорокер?

Еті-Мені. Її хвамілія не Сорокер! Її хвамілія: Вишкрьобенко!

Рубінчик. Мадам права.

Шімеле Сорокер. Коли так, то повставляйте усіх родичів і ще й знайомих.

Еті-Мені (зривається). Знайомих?! Коли мало, на тобі й ще! Блячка їм! Вони не хворі, щоб і заплатити!

Рубінчик. Мадам цілком права! (До товариша). Пиши! Впиши мадам Вишкрьобенчиху й дітей її.

Еті-Мені. Ні! Вона хай, а діти — ні! Вона має таких дітей, що хай їм скрутиться! Один більший шелихвіст, як другий!..

Рубінчик. Мадам права! Пишіть! Мадам Вишкрьобенчиха і край!

Еті-Мені. Яка мадам! Гарна мадам! Обідрана злидарка, азох ун вей їй!

14

Ввійхидить Бельке, зодягнена звичайно, як і завжди.

Шімеле Сорокер. Добре, що ти нагодилася. А йди сюди! Прочитаеш мені контракт: чи тут усе є, що ми про нього вчора гомоніли? (Обидва молодики встають, вітають Бельке, дають їй контракт і сідають на місце).

Бельке (бере контракт). Чи можу я прочитати сама собі? (Сіде на стілець і читає про себе).

Шімеле Сорокер (до молодих людей стиха). Вона вже добре вміє: єврейське й руське, українське й німецьке... що тільки хочете!

15

Ввіходить Мендл з букетом.

Мендл. Ізабеллі Семеновні. Ще й картка!

Бельке. Мені? (Бере квітки).

Шімеле Сорокер (задоволений). Квітки?! Від кого це?

Бельке (читає картку). Соломон Оскарович Файн. Ха-ха-ха!

Шімеле Сорокер. Що-ж тут за сміх? (Лакеєві). Можеш іти.
(Мендл виходить).

16

Бельке. А що? Хіба не чудно?!. Що це — ні впав, ні зачепився — подарунок: квітки? А де він був три тижні перед цим? Пам'ятаєш, як його прохали - благали, щоб мовив перед своїм батьком добре слово про плату за квартиру, а він знизав плечима (кривить його) — „ето меня не касается“. (Передає батькові папери). Контракт написано, як і балакали ми. (Показує на купу листів, що на столі). Це — сьогоднішня почта? (Бере листи). Я беру це до себе. Я там перегляну почту, а потім передам тобі. (Вклоняється молодим людям, що шпарко посхоплювалися, й виходить).

17

Шімеле Сорокер (до молодих людей). Чудна в мене дівчина! Інші-б на її місці в такій розкоші, при такому багатстві...

Еті-Мені. Кажі хоч: не тепер кажучи!

Шімеле Сорокер. Чи не добре? Га? Він хоче, і син хоче, і я теж хочу!.. Вже-б можна було бити тарілки та й справі кінець, а вона каже — ні! Вона подумає ще. (Обидва молодики дуже здивовані).

18

Мендл-лакей (з'являється й жує). Ота притика знов тут!

Шімеле Сорокер. Яка притика?

Мендл-лакей. Сват Соловейчик.

Шімеле Сорокер. Соловейчик? А де він?

Мендл-лакей. Отам в передпокої!

Шімеле-Сорокер. Так чом же він не входить?

Мендл-лакей. Я-ж вам казав вже, що я не вперше у багатій хаті. А в богачів заведено, що...

Шімеле Сорокер. Що треба спершу доложити. Ну, так ти-ж мені вже й доложив! Тепер іди, поклич його. (Мендл виходить).

19

Шімеле Сорокер. Ой! Це звичаї та церемонії — чуєте ви? — в оцих стзкратів, між нами кажучи, нехай нас бог скарає за таке слово!

20

Двері широко відчиняються. Мендл-лакей впускає свата Соловейчика, зачиняє двері й виходить.

21

Шімеле Сорокер. Благословен будь всякий, хто приходить, пане — свате! Легкі на спомин! Сідайте, пане Соловейчику!

Соловейчик. Ой і спека-ж сьогодні! Что-нібудь особенново! А хто—ці панове? Щось дуже знайомі. (Оглядає молодиків і згадує). А-а, це ті самі, що з театру! Це ви з ними зробили той гешефт, що всеньке місто тільки й говорить про це? (Подає їм руку). Як же ви ся маєте? Кажуть, що ви грошики гребете?! (показує обома руками).

Вігдорчук. Еге-ж, гребемо гроші! А в тім байдуже: заробіток є.

Рубінчик. Карбованця відкласти можна.

Соловейчик (до кравця). Оттакої! Та що ви їх слухаєте? Ви мене спитайте! Це—золотий гешефт! Це—колодязь, що його ніколи не вибрати до дна! Люди багачами робляться, а вони кажуть відкласти карбованця! (Обидва молодики розпливаються від задоволення).

Шімеле Сорокер (до свата). Так ви кажете, що в місті знають уже про фільм-гешефт, що я роблю? Може ви спробуєте нашої вишнівки?

Соловейчик. Что за вопрос? Всі знають, у всіх на язиці і всі вам задрять.

Шімеле Сорокер. Задрять?

Соловейчик. Щоб я так живу злагоді з вами і з вашою дружиною! Що я? Вигадаю!? Тільки й балачки в кожного, що з вас буде мільонер! Хай вам бог помага! (До молодих людей). Семен Макарович самі люблять товсто заробити, і їм нешкода, коли й інший собі заробляє. Як селяни кажуть: живеш, то й людям давай жити! (До кравця). Тепер пішлося вам на щастя, Семене Макаровичу, так вам вже буде та й буде йти, як у святім письмі написано: коли почав ти падати, то й будеш падати!

Шімеле Сорокер (до жінки). Ти чуєш, що він каже? (Налива йому ще чарку).

Еті-Мені (дивиться на пляшку). Чую, не глуха! (До свата). Краще: що чути про ту справу, що ми знаєм?

Соловейчик (до кравчихи). І що-б там чути, мадам? Нехай би так і всім євреям! (До кравця й кравчихи). Вже коли Соловейчикові впадає в голову якась ідея, то хай весь світ до гори дрига стане, а він її втілить в життя! Оце допіру звідти від аристократів. Що вже вітали мене, моє почитеніє! І „садітесь“, і цигарки, і лімонад, бо спека й сухо в горлі... — что-нібудь особенново! (Випиває вдруге й закусує).

Шімеле Сорокер (підносить йому портсигар з цигарками). Ви йдете, значить, оце від Файнів? Так на чім же там скінчилося?!

Соловейчик. Добре скінчилося! Якби вже так мені скінчити з усіма моїми партіями, що я висватую. Соловейчикові як упадає в голову якась ідея... (Запалює цигарку). Коли вам не дуже кипить, то я розкажу про сьогоднішній візит: як я прийшов, і що казав, і що вони

казали, і що я їм одказував, і що вони відповідали: про весь наш розговор! (Закачує рукава: хоче взятись до справи).

Шімеле Сорокер (йому не терпиться). Нащо мені, пане Соловейчику, ці розговори? Ви-ж знаєте, що я—простий наш брат я, і я люблю: як пошити, то й вигладити! Ви мені скажіть останнє слово: що найголовніше!

Соловейчик. Що-найголовніше, це—те, що вони покличуть вас до себе на візит. Там буде вся аристократія! Але спершу вони до вас будуть з візитом і, може, ще й сьогодні. Ой, і вміє-ж Соловейчик!

Шімеле Сорокер (до жінки). Ти чуєш? (Стиха). Треба всякої закуски наготувати! (До свата). Так ви певні, що вони будуть тут?

Соловейчик (запиває варення). Так само, як певний, що звати мене: Соловейчик!

Шімеле Сорокер. А бравий хлопець їхній також буде?

Соловейчик (доїдає останнє варення). Что за вопрос?

Шімеле Сорокер. Він, тоб-то сам, значить, старий вам сказав?

Соловейчик. Таки сам він, старий, значить, мені сказав. „Ми будем—каже він—у пана Сорокера з візитом,—каже він.—Може й сьогодні ще. Все-ж таки він—каже—був колись сусідою нам“...

Шімеле Сорокер. Отак таки й сказав? (До жінки). Іди-ж, доглянь, щоб усе було! (Еті-Мені виходить).

22

Соловейчик. Отак таки! Отак таки й сказав! Щоб я жив так у злагоді з вами і з жінкою вашою! Що ви думаєте? Соловейчик—хлоп'я якийсь? Ще тільки треба мені перебалакати з вами сам-на-сам. (До молодих людей). Ізвініть. (Одводить Шімеле на бік). Дві слові. (Обидва стоять спереду).

Шімеле Сорокер. Я знаю наперед, що ви хочете, мені сказати! Ви хочете зо мною говорити про придане: скільки я даю.

Соловейчик (говорить тихо). Щоб ви мені здорові були, які ви розумні! Ви, мабуть, думаєте, що це вони хочуть знати або жених? Боронь, боже! Просто так! Коли вже надіходить справа от-от-от, то може,—панімаєте?—мене питають, а я-б то щоб стояв, як телепень?!

Шімеле Сорокер. Ви-ж добре знаєте: вона в мене одна, і після моєї смерті все—її.

Соловейчик. А все-ж таки?

Шімеле Сорокер. П'ятдесят тисяч наготовлено за-для неї в приватно-комерційному банкові... Цеб-то тричі по п'ятдесят тисяч, але п'ятдесят тисяч це за-для неї спеціально! А як вона в мене одна, то, коли покличуть туди—щоб ви мені простили!—наш брат... (Обидва молодики прислухаються).

Соловейчик. Чепуха! Хто тут про такі речі говорить? Ви ще, як дасть бог, будете жити та й жити! Ви повинні жити, бо ви робите багато добра! Про це знають: добро скрізь чути! Так значить: п'ятдесят тисяч? Це готівкою?!

Шімеле Сорокер. Хоч бери й рахуй! У мене лихої звички нема: пусті слова й обіцянки. В мене, коли кажу я: „даю“, так даю! Це—розумієте ви мене?—наш брат!..

Соловейчик. Одне слово, ми про все вже перебалакали. Следовательно, я можу йти вже далі. Іще я мушу бігти й бігти, балакати й балакати. Бувайте здоровенькі й робіть гарні гешефти! Прощайте! З божою поміччю незабаром і заручини. (До двох молодиків). Бажаю вам: по півмільйона на вашу долю, а компаньйонові вашому цілий мільйон... До свіданія! Прощайте! (Виходить).

23

Шімеле Сорокер (до молодиків). Вибаchte мені. У моїй хаті — щоб не наврочити! — все нові люди та нові гешефти. А тепер треба взятися до власного свого гешефту. (Надіває окуляри, заковчує рукав і йде до столу). Треба, значить, робити делікатну роботу: „покласти батька“. (Підписується на папері. За ним становлять свої підписи обидва компаньйони). А тепер, значить, тра дати вам грошей: дрібняку трохи. (Підходить до залізної каси). Але я мушу вам сказати, любі мої компаньйони, що готівки — і не говорити-б такого! — в мене нема. Залізну касу я таки маю, але таких грошей я в себе дома не держу. На те тут — розумієте мене? — є банк... (Відчиняє касу й виймає чекову книжку). Приватно-комерційний банк! Там я держу увесь свій капітал, а коли мені треба, і скільки мені треба, то я випишую чек, і мені видають. (Кладе чекову книжку на стіл). Що вже й казати: коли доводиться писати по-українському, я куций у молитві. Для того маю дочку. Вона в мене, як ви вже знаєте, справдешній мій бухгалтер.

24

Віходить Еті - Мені.

Шімеле Сорокер. А кликни сюди Бельке на хвилинку! Вона повинна мені черкнути дещо...

Еті - Мені. Ізабелічке? Кажись, що її нема дома... Ось я підудивлюсь (Виходить).

25

Шімеле Сорокер. А кепсько, — чуєте ви! — коли людина сліпа. Коли не тямить писати по-українському, то гірше ще, як без окулярів! (Мовчанка) Але — ша. Знаєте, що? Може-б ми так зробили: може-б були ви такі добрі?! Он вам чорнило і перо. Ви-б дали собі клопіт сами виписати оцей чек! Которий краще пише з вас? (Вігдорчук і Рубінчик обидва кидаються до письмового столу. Вігдорчук береться за перо й чернило. Шімеле накладає на ніс окуляри, тикає пальцями на чековій книжці, як людина, що тямить, як писати чеки). Отут ось з правої руки — бачите — потрудіться поставити цифрами: 15.000. Один і п'ять і три... Так! І три нолі... Отак! А там внизу проставте словами: п'ятнадцять тисяч. „Карбованців“ не треба... Вже стоїть? Отак - о! Так ви проставили? Тепер дайте, будь ласка, перо сюди, то ми ще раз „покладемо батька“. (Ще раз заковчує рукава й підписується помалу: аж потіє) Ху! Аж утомився сьогодні, пишучи! (Махає чеком у повітрі) А хто винен? Таки-ж мій тато, він саміснький: — земля йому пером! — не хтів мене учити писати. Мене якби

вчили писати, тоб з мене був одним - один писака на весь світ. А прикладом є те, що візьміть ви що - найбільший гешефт на цілий світ, то я його з одного погляду вкмітую.

Вігдорчук (прощається). У вас бо - ж неймовірні здібності!

Рубінчик (прощається). Хист! Особливий хист!

Шімеле Сорокер (дуже вдоволений стиска їм руки). Ой, же - ж і шкода, що моєї жінки тут нема! Вона - б хоча послухала, що люди кажуть! (Передає чек Вігдорчукові. Рубінчик дивиться на чек. Вігдорчук штовхає товариша ліктем, вкладає чек собі в бумажник, помітно нервується, застібається і лагодиться йти).

Вігдорчук. Ми в вас забрали стільки часу!

Рубінчик. Надурили вам голову!..

Шімеле Сорокер. Що ви говорите? Ми - ж гешефт зробили з божою поміччю!

Вігдорчук. Ще й путній гешефт!

Рубінчик. Що аж блиском блищить!

Шімеле Сорокер. Так чого - ж ви говорите! А коли так, то перед тим, як іти, треба випити ще по чарці оцієї вишнівочки (наливає три чарки, стоячи) і побажати собі, щоб цей півмільйончик не барився, а місто щоб знало, що значить наш брат! (Чаркуються і п'ють навстойки) Тепер ви можете іти здорові й будьте щасливі! (Вігдорчук та Рубінчик як - найпривітніше прощаються з ним і виходять. Шімеле їх провожає до дверей).

26

Через хвилину входить Еті - Мені.

Еті - Мені. Ось зараз Бельке прийде сюди (оглядається). А де ті дві халепи? Уже пішли? А хто - ж тобі написав, що треба? Чи ти відклав надалі?

Шімеле Сорокер. Що за відкладини? Я відкладати не люблю! У мене: як пошив, так і вигладив, наш брат!

Еті - Мені. Та хто - ж тобі написав?

Шімеле Сорокер. Вони - ж таки сами. Я їм проказував, а вони писали.

Еті - Мені (спліскує руками). Писали? Хто зна, що вони там написали! Не міг ти подождати Ізабелічке!..

27

Тут саме входить Бельке.

Бельке. Я вас прошу: не кличте ви мене Ізабелочке, а кличте дійсним моїм ім'ям: Бельке, як мене й звати!

Еті - Мені. Вже? Оце тобі й святові кінець! Та - ж ми не ті, що колись були!..

Бельке. Ото - ж то й лихо, маме, що не ті, що колись були! А виходить, що ми — такі самісінькі, як і були, але ми думаєм, що ми — не ми: ми робим те, чого не слід, ходим туди, куди не слід, вітаєм не того, кого - б нам слід у себе вітати. А той, що — рівня нам, наш дійсний друг, того ми не пускаєм і на поріг!..

Еті - Мені (до чоловіка) Вона щось так заплутано говорить, так химерно, що й толку не добрати!

Шімеле Сорокер (до жінки). Де вже тобі добрати, що ми балакаєм? (До дочки) А все таки одне до одного не стосується. Коли запросять нас до Файнів із візитом (я й не кажу про те, коли вони сами будуть до нас з візитом!), ти - ж, мабуть, не відмовишся з нами піти? Як не казати, а реб Ошер Файн...

Бельке. Це ми побачимо! Ми ще подумаєм: або піду, або і не піду!

Шімеле Сорокер (скипівши) Що значить: не підеш?! А я де? Батько я, чи ні?!

Еті-Мені (хоче їх помирити). Ну, що бо це? Диви! Ведмедя ще не вбив, а шкуру вже дере! Файнів у нас поки ще не було, і нас до них не кликали ще і до биття тарілок ще далеко!..

Шімеле Сорокер (лютішає ще більше) Мазл-тов! Так і вона тобі тут! (До жінки) Хто тебе просить всюди зводити на мир? (До дочки) З тобою ми не будемо сваритися: адже до цього часу не сварилися. Ми, наш брат, знаєм, що краще добре, ніж лихе. Скажи ти мені, дочко, що тобі поробилося, відколи бог нас ошастив великим виграшем? Бо щось не бачу я, щоб ти була веселою, у настрої щасливою... Немов не я це вибрав найбільший виграш!

Бельке. А ти чого хотів? Щоб танцювала я на вулиці?!

Шімеле Сорокер. Хіба хто каже: танцювати на вулиці? Я думаю собі: ти - б мусіла щось так... (показує пальцями) щось... жить... щось...

Бельке. Я тобі усю правду скажу, тате! Раз ти мене зводиш на те, то я й скажу. Мені не до душі! Мені ніщо не любе, ніяка річ не до серця. Все — через силу! Кожна річ — через силу! Того, що хочу я побачити, я не можу. Того, що бачу, я не хочу. Не можу я розкрити свого серця, бо ви не зрозумієте мене: не хочете мене ви зрозуміти. Не хочете мене ви зрозуміти й не можете, бо великий виграш так вам баки позабивав, що вам невидно й світу перед себе! Що біле, вам здається чорним, а що є чорне, воно вам видає за біле!..

Шімеле Сорокер. Тоб-то виходить, що це — нещастя, що вибрав я великий виграш?

Бельке. Кому щастя, а кому й нещастя! (Майже крізь плач). Ваше щастя — мое нещастя!..

Шімеле Сорокер (повторює її слова). Наше щастя — її нещастя!.. (До жінки). Що ти скажеш на це? Ти розумієш щось?

Еті-Мені (до чоловіка). Ти - ж кажеш, що тільки я не розумію, а ти розумієш усе? Це - ж вона тобі говорить, вона тобі дає почути, що вона не хоче йти до багатів: вона не любить їх!..

Шімеле Сорокер (спаленівши). Ти кажеш: „так“, а я кажу: не так! (Піднявши тон). Як я кажу: іти, то йдуть! (Б'є кулаком об сті). Наш брат — ножиці й утюг!

Бельке (хапається за голову). Лишенько моє! (Тікає).

Еті-Мені. Ну? Навіщо це тобі здалось?! Роздратував дитину!

Шімеле Сорокер (схопився, як опечений) Петі-Меті! Не розлютовуй ти мене!..

Еті-Мені. Скажи ти мені: ти застрахуєш мене своєю лютістю?
Шімеле Сорокер. Поважання! Язик за зубами держать!
Здається, знаєш ти, хто наш брат!..

Еті-Мені. Чи ба, як високо несеться!.. Голка та нитка поклін
тобі передають!

Шімеле Сорокер (сам не свій). Мені ти кажеш таке слово?!
Мені?! Що кожен шапку зніма, як я йду вулицею!

Еті-Мені. Кожен, тільки не я! Для них ти може й пан, а для
мене кравець! Партач!

Шімеле Сорокер. Мовчи, халепо! Бо я тобі покажу, хто я!..

Еті-Мені. А зась?! Не діждеш!

Шімеле Сорокер. Пху на тебе!

Еті-Мені. Пху на тебе!

29

Відчиняються двері, й з'являється Мендл-лакей.

Мендл-лакей (жує) У залі вас чекають гості.

Шімеле Сорокер. Які гості?

Мендл-лакей. Пан Файн і пані Файн.

Шімеле-Сорокер (враз отверезівши). Чого-ж ти мовчиш? (До жінки)
Ернестино Юхимовно! Вели поставити самовар! Вели подати вишнівки,
вина й варення!.. Усякого варення! (Хоче йти).

Еті-Мені (тягне чоловіка назад). Куди ти летиш? Хочеш вітати в
халаті таких гостей? (До лакея) Чого стовбичиш ти, як пришелепуватий?
Ти-ж бачиш, що хазяїн у халаті? Неси йому сюди сурдут. (Мендл
виходить).

* 30

Еті-Мені. А я піду тимчасом вітати гостей! (Чепуриться перед
дзеркалом і виходить).

31

Мендл вносить чорний сурдут і натягає на хазяїна. Шімеле Сорокер застібається на всі
гудзики, схиляє голову й вклінається: робить репетицію: як він увійде й представиться
перед високоповажними гостями. За спиною в нього Мендл-лакей точка в точку малпує
його. Широко ступаючи, пускається Шімеле Сорокер до дверей. Так само цибачучи, йде
за ним Мендл.

Завіса падає.

ДІЯ ТРЕТЯ*)

Передпокій. У ньому столик, дзеркало, вішалка й корзинка для ципків, дзигарі на стіні
й зо два плетених стільці. Обабіч двері. У задній стіні також двері.

I

Коло них стоїть Мендл-лакей, а біля нього в позі залежності — два хлопці-кравці
Мотл Косий та Коппл Фалбон втирають на собі піт, торгуються із Мендл-лакеєм, що за-
сунув руки в кешені, жує і уявляє з себе людину, що ніби має багато дечого сфазати.

*) Дію третю й четверту можна виставляти, як дві картини третьої дії.

В такому разі задня стіна картини першої — завіса, що намальовано на ній двері.
А по закінченню картини першої на хвилину робиться темно. В цей момент зникає деко-
рація і зачинається вистава другої картини без перерви.

Мендл-лакей. Щоб мені з цього місця не зійти! Для кого іншого, то я-б не взявся за таку справу, хоч би мені і повну хату оцю золота насипали! Я-б вам показав тоді, кудюю йти, бо... бо ви не знаєте, який це лихий хазяїн! (Сбидва хлопці здивовані).

Мотл Косий. Шімеле Сорокер—лихий хазяїн?! Це ви кепкуєте з нас!

Копл Фалбон. Берете нас на глузи!

Мендл-лакей. На глузи? Хай кому глузи на носі виростуть! Він мені тисячу разів, може, наказ давав, щоб чоловік у бідному зодягові й порога в нього не переступав, а робітника, приміром, кравця, щоб гнав я втришия! (Обидва хлопці остовпіли).

Мотл Косий (до товариша). Що ти скажеш на це? Ти поиняв би цьому, наприклад, віри?!

Копл Фалбон. Людина міняється. Як гроші дістанеш, то зробишся таким буржуком, як і інші буржуки!

Мотл Косий (витягає гаманець, вишкрібає монету й дає лакеєві). Натє вам! Хай уже буде, як ви кажете!

Мендл-лакей (оглядає монету й ховає в кешеню) Так кого ви кажете—щоб я покликав? Тільки її, панночку, значить, чи...

Мотл Косий. Тільки її! Тільки її!

Копл Фалбон. Не треба інших!

Мендл-лакей. А що їй сказати?

Мотл Косий. Скажіть їй, що два хлопці чекають її, мають їй два слова сказати...

Копл Фалбон. Не просто хлопці, а хлопці, що робили з нею аж три роки коло одного столу.

Мендл-лакей (жує. Згадав щось). Ні! Самі „хлопці“ не годяться! Мало яких хлопців на світі нема! Потрібне ім'я. Ім'я потрібне!

Мотл Косий. Коли так, то скажіть їй: Мотл Косий і Копл Фалбон мають її бачити.

Копл Фалбон. На два слова: не більше!

Мендл-лакей (заучує). Мотл Фалбон і Копл Косий. Мотл Фалбон і Копл Косий.

Мотл Косий. Не Мотл Фалбон і Копл Косий, а навпаки. Мотл Косий і Копл Фалбон!

Мендл-лакей. Ага! А слово „хлопці“ треба казати обов'язково? (Обидва хлопці починають нервуватися).

Мотл Косий. Ви-ж даремно гаєте час!

Копл Фалбон. Ще й сам він—гляди!—надійде.

Мендл-лакей. За нього не клопочіться. Його й дома нема! Пішов гуляти. Зробив—ай, зробив!—гешефт: усі трєатри в місті позакупляв. Як схочете ви піти в трєатр, то мусите прийти спершу до нас (обидва хлопці презираються), а ми: як схочемо, то пустимо вас, а ні, то не минеться вам попостояти на дворі. Шуткуєте ви з нами? (Бачить, що хлопців це не дивує, то провадить далі). А ви це знаєте, що ми багаччі за Файнів? Вони оббивають нам пороги. Поперідь вони до нас свата по тричі на день засилали, а потім і сами прийшли: і все з-за сватовства. Вони аж не тямляться, аж у землю лягають за нашу панночку! А синок їхній загруз аж оце поки! (Показує на вуха), а вона в ньому—по саме нікуди!

Мотл Косий. Закохана?

Копл Фалбон. Давно вже? З якого часу?!

Мендл-лакей. З якого часу, не знаю, але у них і вдень, і вночі шурки-мурки. Або він до неї, або вона до нього, та тільки обнімаються, тільки цмокаються!.. Так як же їй сказати? Два хлопці Копл Косий і Мотл Фалбон... Пху! Я заплутався через вас! Як ви мені морочите голову!

Мотл Косий. Не кажіть ім'я. Скажіть тільки: два хлопці та й кінець.

Копл Фалбон. Аби був кінець.

Мендл-лакей. Мені однаково. Я йду... Але може скоїтись, що сюди надійде халера...

Мотл Косий. Яка халера?

Копл Фалбон. Він, мабуть, має на увазі Еті-Мені.

Мендл-лакей. Яка Еті-Мені? Про Еті-Мені забудьте. Її вже кличуть не Еті-Мені, а Ернестина Юхимовна. (Іде й вертається назад). Посидьте поки-що отут, чи тут. (Сажая їх, іде, жує й заучує). Мокл Фосий і Фойл Фалбон... Котл Фосий і Мопл Фалбон. (Виходить).

2

Обидва хлопці - кравці обережно сідають на плетені крісла і розмовляють стиха.

Мотл Косий. Чудний лакей!

Копл Фалбон. Якийсь пришелепуватий! (Мовчать).

Мотл Косий. Хто перший почне: я чи ти?

Копл Фалбон. Починай перший ти, а потім я.

Мотл Косий. А як до чого прийде, то ти вихопишся перший?

Копл Фалбон. Я не буду вихоплюватися!.. Ти з чого почнеш?

Мотл Косий. Я почну так (відкахикується і репетирує схвильованим голосом): те, що ми прийшли сюди, Бельке, те, що принесло нас, не стосується ні до кого...

Копл Фалбон. Тільки до вас самих!

Мотл Косий. Ну? Ти хочеш казати? Кажі! (Сідає).

Копл Фалбон. Ні, кажи ти! Кажі!

Мотл Косий. Чого-ж ти мене перебиваєш? (Встає, прокашлюється, кладе руку на серце і репетирує далі). Тут ідеться тільки про вас, Бельке, про ваше щастя, про вашу долю на все життя! Нам не приходится встрявати до чужих справ. Ми знаєм це... Але нам несила було вдержати себе, бо ми дізналися, що ви з'ясуєте, чи інші пак з'язують вас на цілий вік з людиною, що негідна!—негідна бути під одним дахом з вами! Дихати з вами одним повітрям!

Копл Фалбон. Добре сказано! А як вона питає тебе, до чого ця розмова?

Мотл Косий. То я їй усю правду і скажу: як ми любимо її обидва, не знаю вже й відколи. Вмираємо...

Копл Фалбон... душею й тілом! (Прислухається одним ухом). Мені здається, вона йде...

Мотл Косий (дослухається) Хто? Бельке?! (Застібається на всі гудзики, лагодиться до виступу й відкашлюється).

3

Бельке (ввійходить. Хлопці ідуть назустріч. Вона їм простяга обидві руки). От добре, що ви прийшли! Сам бог приніс вас. Де ви були досі?.. Всі очі видивилась я, вас ждучи. Вже тиждень втратила...

Мотл. Чи ви знаєте, Бельке - серденько, як ми журилися!

Копл. Хіба до вас і допустять?!

Бельке. Хто?

Мотл. Отой жидівський оборонець ваш!

Бельке. Ох! Що ви знаєте? Що це за хата стала! А моїй журбі хіба є край?!

Мотл. Ми добиваємось до вас, не знають, з якого часу добиваємось ми!

Копл. Мов крізь залізну фортецю!

Мотл (до Копла). Не перебивай же мене! (Копл замовкає). Ми хотіли сказати вам, що ви й не знаєте, які ви любі, як нам запали у саме серце.

Копл. Немов сестра! Мов рідна сестра!

Бельке. Не те!.. Ні! Не час тепер на це! Тепер треба мене...

Мотл. Ми ладні для вас на все!

Копл. В огонь і в воду!

Бельке. От-от-от! Оце — найголовніше! Ви повинні допомогти урятуватись мені звідси: урятуватись з цієї хати! Ви бо й не знаєте, що це за хата стала! Що за людина — тате! Відколи вибрав він великий виграш, його й не пізнати! Ніколи я не бачила його таким сердитим. Тепер: якась дурниця, а він палає, як огонь. Не дає й слова вимовити й голови підвести... А головне: він хоче видати мене за того... (Затулюється).

Мотл. Знаємо! Чули вже! Ми знаєм все!

Копл. За того буржука?! Не дїждав би він!

Бельке. Він тут недавно був. Вони усі були тут: просили до себе... Ми обіцяли бути. Але я потім сказала, що не буду... так тате мій такий бешкет утнув!.. Було усяк. Галасування й сльози, і що ви хочете... А я собі поклала раз назавжди: ні! ні! ні! Що я? Якась лялька, що дам себе купувати та продавати?!

Мотл і Копл (разом). А вже - ж, що так! Инакше й бути не може!

Бельке. Я не віддамся! Ні за кого не віддамся! Я утечу від них. Тікати в світ: куди очі мої дивляться! Шматочок хліба на третій через два дні, аби не... (Затуляє обома руками лице і тихо плаче).

Мотл. Бельке! Душко! Серденько! Не плачте! Ми вам поможем!

Копл. В огонь і в воду!

Бельке (жваво). Так ви мені допоможете? Я знала, що ви мені можете. Я хочу їх провчити: — тате й маме хочу я провчити. Я хочу налякати їх: вчинити бешкет! Утекти! Насеред ночі утекти! Недалечко: в сусіднє місто, на першу станцію втекти. Ой, як вони перелякаються! Ой, як вони шукатимуть мене! Тоді я здобуду все, що схочу!..

Мотл. Ой, — щоб ви жили, Бельке! — які ви розумні!

Копл. Розумні, як світ!

Бельке. Так ви мені допоможете тікати?

Мотл. і Копл. Коли?

Бельке. Хоч і цієї ночі! Вони підуть туди. Я буду сама. А ви будьте наготові отут під вікном. Ви мусите наготувати візника... а вам же треба грошей?..

Мотл і Копл (обидва). Що гроші? Хто гроші? Не треба! У нас є гроші!

Бельке. Пам'ятайте - ж! Тільки вони підуть, я одчиняю вікно... Ой! Мама йде! (Кидається на бік).

4

Еті-Мені (ввіходить з другого боку. Обидва хлопці аж прикипіли до місця. Вона оглядає їх). Чи ти ба! Копл! Мотл! Мабуть, до чоловіка? Як же ви ся маєте? У кого робите? Чого ви не сідаєте? Що - ж! Раз зайшли вже, то можна - ж і посидіти трохи. Ви хочете побачити мого чоловіка? Сьогодні ви його не побачите... Завтра теж ні. Позавтрьому теж ні, бо він раз - у - раз дуже занятий.

Він підписав контракт із цілою компанією. Гешефт! Великий гешефт! Дуже великий гешефт!..

Мотл Косий. Ага! знаємо.

Копл Фалбон. Ми чули вже.

Еті-Мені. Що чули?

Мотл Косий. Що реб Шімен зробив великий гешефт.

Копл Фалбон. Все місто закупив!

Мотл Косий. З усіма театрами!

Копл Фалбон. З усіма готелями!

Еті-Мені (здивовано). Хто вам казав це?

Мотл Косий. Кажуть усі.

Копл Фалбон. Все місто, як стій!

Еті-Мені. Все місто?

Мотл Косий. Від краю й до краю!

Копл Фалбон. Аж клекотить, як у казані!

Еті-Мені. Бодай їм клекотіло в серці та в животі! Звідки вони визнають так швидко? Вже, мабуть, сват роздзвонив! От довгий язик!.. Так ви не можете його, значить, чоловіка мого, тепер побачити, але, коли його вам дуже треба, ви можете сказати мені.

Мотл Косий. Нетреба нам нічого.

Копл Фалбон. Ми ввійшли просто так.

Еті-Мені. У гості тоб - то? Ну, що - ж! Це дуже гарно з вашого боку. Ненавижу я оцих злидарів, оцих шелихвостів, — хай бог не кара за таке слово! — що скільки не давай їм, і скільки не роби їм, усе їм мало! Як в драний міх! Так ви, значить, маєте все? Мені дуже приємно. Дуже гарно з вашого боку, що ви не забуваєте старих своїх хазяїв! Заходьте коли - небудь! Знаєте, коли? Як бог дасть свято. (Обидва хлопці презираються й встають). Тоді мій чоловік буде вільний. Тільки щоб не заводили балачки про те, що колись було. Йому одвертає. Ви розумієте? Пальця у рот не треба вам вкладати, бо ви й одкусите. (Хлопці задкують до дверей, втираючи на собі піт). Ідть здорові й бувайте здорові! Пам'ятайте - ж! У свято, як бог дасть. Для нас ви — любі гості! Я вас вгощу вишнівкою й варенням... Ідть здорові! Бувайте здорові! (Еті - Мені виходить праворуч).

5

Хлопці повертають ліворуч і сам-саме біля виходу стрічаються з Шімеле Сорокером.

Шімелє Сорокер (ввіходить з надвору в пальті й з ципочком). А? Благословений будь усякий, хто приходить, гості мої! Що ви тут поробляєте насеред середи в суботу ввечері? Чого це вас весь час не видно? Чого ви ховаєтесь, наш брат — ножиці й утюг?..

Мотл Косий. До вас приступити тепер — все одно, як до царя! Ми вже кілька разів були тут, так він не підпускає.

Шімеле Сорокер. Хто?

Копл Фалбон. Костолом отой! Служник!

Шімеле Сорокер. Чого ви йому потураєте? Ви-ж свої люди, наш брат!

Мотл Косий. А він каже, що ви дали йому наказ, що як зайде, бува, сюди кравець який, то щоб давати йому в потилицю!

Копл Фалбон. Іменем бога Ізраїля к чортам собачим!

Шімеле Сорокер (аж скипів). Я так казав?! Я?! (Хапає дзвоник і калатає як на пожежу).

6

Ні жива, ні мертва вбігає Еті-Мені.

Еті-Мені. Хто це дзвонить? (Угледівши хлопців). Ви й досі тут? (Хлопці хочуть вислизнути, але Шімеле затримує їх).

Шімеле Сорокер. Це я дзвонив. Де він, той лакуза клишоногий?! Глузівник отой?

Еті-Мені. А що хіба? Нащо він тобі здався?

Шімеле Сорокер. На те, на що барана під ніж кладуть! Я йому хотів тільки показати, як козам роги правлять. Щоб він мені облишив вигонити людей із хати! (До хлопців). Як же ви ся маєте? Давно вже скучив я за вами: за одним все таки верстаком працювали який-он час? Заскакуйте, то ми посидимо трохи, погмонимо, перекинем по одній, наш брат!

Еті-Мені. Чи ти сказився? Хто тобі дасть тепер навіть краплину капнути на губи?! Ти викинув і з голови, що ми оце повинні до такого-он візиту готуватися? (Дивиться на дзигарі). І вже пора й вбиратися. Мотл і Копл не ремствуватимуть: вони — свої люди. Вони зайдуть краще колись удруге.

Мотл і Копл. (Задоволені. Обидва разом). Краще удруге.

Шімеле Сорокер (протяга їм руку). Не забудьте-ж, що тільки „до побачення“, й заходьте у суботу. Тільки йдіть просто: не питайтесь ні в кого. Не дивіться на запеклого воротаря, що коло дверей. А як він вас не впустить, то щоб ви йому показали, що то є наш брат! (Хлопці виходять обидва на один бік, Шімеле — на другий. Еті-Мені дзвонить у дзвоник).

7

Ввіходить Ейхевед.

Еті-Мені. Отут-о... бачиш? Іди, принеси щітку, вимети й зроби, щоб було чисто!

Ей хевед (придивляється). Де? Здається, тут доволі чисто! Що мені замітати тут? Що мені тут прибирати?

Еті-Мені. Дівчино! Тобі говорять: „чистити“, то ти повинна чистити! Ти-ж бачила, що тут сиділи два хамли?! Понапаскуджували тут своїми чоботярами! А вона ще совається з своїми запитаннями: де й що?..

Ей хевед (знижує плечима й виходить).

8

Бельке (ввіходить. Голова зав'язана їй білою хусткою. Держиться за голову). Що тут за галас?

Еті-Мені. Це я кликала сюди покоївку. (Занепокоєно). Чого ти держишся за голову, доню?

Бельке. Нічого, маме! Воно минеться.

Еті-Мені (ще більше занепокоєна). Чи в тебе не перехід часом? Не дай, боже, щоб ще не скоїлось тобі чого!

Бельке. Перехід не перехід, а просто морозить трохи...

Еті-Мені. А тобі часом не ломить кості або в боку не коле?..

Бельке. Кості не ломить, а в боку трохи коле...

Еті-Мені (ламає руки). Вей із мір! Це — флюєнція!

9

Шімеле (ввіходить з хати. Біла сорочка на випуст. Держиться за комір. Голову — вгору. Не бачить дочки). Еті-Мені! Пху! Хотів сказати: Ернестино Юхимовно! Де ти? Що ти за сорочку мені наготовила? А комір як не задавить! Він мені очі випирає з голови, хоч сядь та й плач, наш брат!

Еті-Мені. Скинь, то я тобі иншу сорочку дам. Є чого репетувати!

Шімеле-Сорокер (держиться за горло). Тобі легко сказати: иншу сорочку! Ні сюди, ні туди! Чистий тобі наш брат! (Побачив дочку). Що це? Голову зав'язала?

Еті-Мені. Дитина нездужає: у неї флюєнція.

Бельке. До інфлюєнці далеко ще. Трохи нездужаю...

Шімеле-Сорокер (забув і про комірець). Так чого-ж ви мовчите? Чого-ж ти не ляжеш? Пошліть по лікаря! (Дзвонить).

Бельке. Нащо? Не треба! Воно і так минеться. Я ляжу трохи. Може пересплю. Не будіть мене!..

Еті-Мені. Піди ляж. Спи на здоров'я! Тебе не будитеме ніхто! (Бельке виходить).

10

Ввіходить Мендл.

Шімеле-Сорокер. А-ну, Мендле, ноги на плечі та мерщій лікаря сюди!

Еті-Мені. Нехай опісля, як прийдеш із візиту! Хай вона краще тепер поспить! (До Мендла). Не треба кликати лікаря!

Шімеле-Сорокер. Може-б відклали ми візит на инший раз?

Еті-Мені. Про мене. Мені візит той, як у петлю лізти!

Шімеле-Сорокер. Що значить? А сватання?! Працював, головою об стінку бився, землю носом орав, а до самого кінця дійшло, так виходить: наш брат?

Еті-Мені. Коли так, то йди - ж та одягайся!

11

Виходить Ейхевед із шіткою, з крильцем і з вохкою ганчіркою.

Еті-Мені. Ось глянь на дівчину! Їй сказано замести трохи, а вона приперлася з усіма причандалами!

Шімеле-Сорокер. Так як ти кажеш? Щоб по лікаря не посилати?! (До лакея). Потривай трохи! (До жінки). Може, це так... інфлюенція?

Еті-Мені. Ти - ж чув, що дитина хоче спати? Просила, щоб її не будили!

Шімеле-Сорокер. Не мала баба клопоту та купила поросся. На віщо - ж здався мені усякий тарарам та всякий... наш брат? (Виходить у покої. За ним Еті-Мені).

12

Мендл-лакей і Ейхевед-покоївка дивляться одне на одне, не кажучи ні слова, ханаються потім за боки й захопляються від довгого сміху, що чим далі, тим голосніш бренить.

Хутко завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА.

Багаті покої. Гарно освітлена зала. Господар реб Ошер Файн, багач-єврей з пузом та з лисиною, мовчун великий, не випускає сигари з рота. Він сидить за зеленим столиком із трьома гістьми і грає в преферанс. Решта гостей-аристократів сидить побіля грачів і дивиться їм в карти з великим зацікавленням.

Від грачів злітають тільки поодинокі слова серед мовчанки:

- Винова сімка!
- Пас!
- Шістка - жир!
- Пас! Пас! Пас!

Коло другого столу, де лежать всякі альбоми великі й малі, сидить мадам Файн, зовсім инша, ніж її чоловік: зелена й худа, але затоплена уся в брилянтах, а біля неї гості — жінки з великопанства. Всі прибрані й обвішані коштовними прикрасами. Дами сидять поставно, як дійсні аристократки, перегортають альбоми, а дві з них сидять обабіч мадам Файн і точать з нею розмову впівголоса. Решта дам, що ніби заглиблені в альбомах, дослухаються до розмови на всі вуха й презираються поміж собою багатозначно, викривляючись по-модньому на всякі лади.

Ковтун Юхим Пантелеймонович заради Файнівської вечірки прибрався як-найпишніш: у фраку, з білою краваткою, у білих рукавичках і взяв на себе роль мажордома, що прислуговує гостям: не як слуга, а як гарний знайомий в домі. Тримає себе

оддалеки, але як-найбундючніше, як управитель, що паном є над всім і над всіма. Сват Соловейчик також тут. Прибрався він, як на свято — аж сяє! — Й не може всидіти на місці.

1

Мадам Файн. Не треба бути вродливою, не треба бути розумною: треба лиш мати щастя.

Перша пані. Що ви цим хочете сказати, Гертрудо Григоровно?

Мадам Файн (пропускає поз вуха). Ви розумієте? Мій чоловік має безліку виграшних квитків, не знати, з якого й часу, проте він не виграв. А цей, — з респектом будь сказано! — що тільки й мав, що один квиток, і мусив же його квиток нестемнісенько - ж вам узяти: ще й взяти щонайбільший виграш! (Сторонні дами переглядаються і посміхаються багатозначно). Ви вірите мені, чи ні, але я запевняю вас, що в той день, як мені розповіли, що великий виграш припав оцьому... Сорокеру, так я була, як не жива. Спершу я не йняла віри... Потім, як прийшов мій чоловік, а Соломон мій за ним, і сказали мені, що на власні очі бачили директора Голдентоллера, і що він їм сам сказав, що історія правдива, мені зробилося — з респектом сказано будь! — так погано, що — хвилина, і я-б упала непритомною. Цілісіньку ніч потім клали мені холодні рушники: мене здавили якісь спазми чи що... І тепер ще, як згадаю, аж мороз ходить мені по тілу!

Сторонні дами (хитають головами). А-яй-яй!

Перша пані. Він же от-от, кажу, буде вам сватом, Гертрудо Григоровно!

Мадам Файн (пропускає слова ці поз вуха). Ото-ж і з сватанням: я вже прохала бога, щоб він дав моему Соломонові одружіння з чужини, з великого міста, з великої сем'ї. Такий син, як мій Соломон!.. Але мені не приходитьсь його хвалити: його знають. А насамкінець і сюди приплуталася тінь: кохання — з респектом будь сказано. (Сторонні дами криво всміхаються).

Одна з них (стиха). Кохання до п'ятидесяти тисяч!

Друга. Гертрудо Григоровно! Це — правда, що — кажуть — він за своєю дочкою дає п'ятдесят тисяч?

Мадам Файн. Хай вам здається, що він дає й сімдесят п'ять тисяч! А коли-б дав він і всі сто тисяч? Не може?! Одним же одна дитина. Ви-ж не повинні забувати, хто — він, — з респектом сказано будь! — а хто — ми...

Перша дама. Зате дівчина, кажуть, із себе дуже гарна!

Друга дама, І кажуть, що й додільна!

Мадам Файн (пропускає це все поз вуха). Коли-б прийшов, наприклад, сват і запропонував мені такеє сватання, то, певне-б, відчинив у мого чоловіка головою двері, але, коли вплуталось у середину — з респектом сказано будь! — кохання...

2

Відчиняються двері, з'являється Ковтун і урочисто викликає, уклонившись, імення гостей що допіру прибули.

Ковтун. Семен Макарович Сорокер! Ернестина Юхимовна Сорокер! (Вклоняється їм, пропускає їх поз себе, як родич, по-панібратськи осміхаючись. Кравець у новому циліндрі на голові. Кравчиха, модно зодягнена, — у всіх фарбах веселки. Всі гості повертають свої очі до прибулих).

Шімеле Сорокер (протягає Ковтунові руку). Як ся має Юхим Панте... Панте...

Ковтун (закладає руки назад і підказує йому стиха). Пантелеймонович... Еті-Мені (смикнула чоловіка за рукав). Ходім! Із ким ти став балакати?

Шімеле Сорокер. Це-ж Ковтун! Наш колишній управитель, наш брат! Ти його не пізнала? (Господарь реб Ошер Файн кидає карти, встає і йде вітати любих гостей. Мадам Файн також звелася з місця).

3

З бокових дверей виходить Соломон і поспішає до прибулих гостей.

Реб Ошер Файн (до гостей ідучи). Благословен будь всякий, хто приходить гостем! Ми вас давно вже виглядаєм. Чого так пізно? Де ваша дочка?

Шімеле Сорокер (спиняється з циліндром на голові). Винна вона! (Указує на жінку). Як почали вбиратися—як почали вбиратися, що не зодянеш,—погане. А як ми вже були кругом готові (оглядає своє нове вбрання), так вона каже мені, що не піде зо мною, поки я не надіну циліндр. А я й кажу:—нащо мені циліндр, оцей димар на голові? Так вона мені каже:—„усі стикрати так“. А я й кажу:—„а як стикрати собі одріжуть носа, то й я мушу?“ (Знімає циліндр. Ковтун підбігає, хоче взяти покласти: кравець не дає).

Один з гостей. Ха-ха-ха! „Одрізати носа“... Добре сказано?

Сват Соловейчик (виростає). Ха-ха! Чудово! Як Семен Макарович скаже слово, так це—что-кібудь особенново!

Реб Ошер Файн (бере кравця за руку). Ходім, я вас представлю моїм гостям! (Підводить його до кожного зокрема. Голосно). Макар Семенович Сорокер! Будьте знайомі! Макар Семенович Сорокер!

Шімеле Сорокер (перебиває його). Не гнівайтесь, ви перекрутили на лівий бік!

А в цей же самий час мадам Файн ухопила мадам Сорокер, поцілувалася спершу в губи, а потім представляє її іншим дамам.

Мадам Файн. А де ваша донька?

Еті Мені. Щось не зовсім... Боюсь, як би не фленція!

Мадам Файн. Хай бог боронить! Звідки це ви взяли? Буває, що людина й захворіє... Ось і я була—з респектом сказано будь!—цілий тиждень не зовсім... (садить кравчиху на чільному місці).

Перша дама. Із неї б-самої на всіх нас вистачило, не вам кажучи!

Друга дама. А здоровнюща! Як не репне, боже милий!

Реб Ошер Файн (до кравця). Де це ваша дочка? Чого це невидно її?

Шімеле Сорокер. Зслабла ні з сього, ні з того. Застудилась, а може і вчаділа... Зосталась дома.

Реб Ошер Файн (садить гостя на чільному місці. Шімеле розташовується дуже широко. Господар підносить йому коробку з сигарами). Що ви палите? хотів сказати: що вам більш до смаку: сигари чи цигарки? Шкода,—овва!—що ваша донька не прийшла!

Шімеле Сорокер. Правду кажучи, не палю я ні сигар, ні цигарок, але дарма. Як селяни кажуть: від прибутку голова не болить? (Бере сигару).

Один з гостей. „Від прибутку голова не болить!“. Ха-ха! От сказано! (Всі інші сміються).

Соловейчик. Ха-ха! замечательно!

Шімеле Сорокер (підносить сигару до рота). Хто з вас, панове, гарячий? У кого є огонь? (Кілька душ хапаються до кешені й підносять кілька сірничків в один раз). Велике вам спасибі! (Стромляє сигару до огню, пихкає - пихкає, а вона не куриться).

Соловейчик (що стояв оддалеки, підбігає). Извініте! Ви забули одкусити пупчик.

Шімеле Сорокер (до свата). Що я: вагітна жінка, чи що, що буду одкусювати пупчик?

Хтось з-по-між гостей. Вагітна жінка? Ха-ха! Добре сказано? (Решта сміється).

Соловейчик. Замечательно. Ха-ха!

У цей же самий час дами упадають коло кравчихи: хто підносить їй стілець для сидіння хто підставляє стільчик під ноги, а хто показує альбом. Мадам Файн — сяє і осміхається! — наглядає, щоб усім давали чай. Чай сервірує Ковтун хвацько, як фокусник.

Шімеле Сорокер (хапає Ковтуна за фрак). Юхиме Пантелеймоновичу! Чого ви крутитесь, як кантор на молитві „вейнаріцох“? Стривайте на хвилинку: я вас хотів щось запитати. Чи пам'ятаєте, як ви казали три тижні перед цим, що на виграшний квиток, відколи світ стоїть, іще ніхто не вигравав? „Це банки та контори повигадували!“ — казали ви, наш брат!

Мадам Файн (сама не своя від скандалу, що сват її веде розмову з її приказником. Вона моргає чоловікові, щоб той урятував стан справ і локрив скандал).

Реб Ошер Файн. Вам слід „мазл-тов!“, Семене Макаровичу! Ви, кажуть, зробили великий гешефт!

Один з-по-між гостей. Мільйоновий гешефт.

Шімеле Сорокер. До мільйонів ще далеко, але, як бог захоче, то будуть і мільйони!

Один з-по-між гостей. Кажуть, що ви зробили синдикат на всі кінотеатри в місті?

Ще один з-по-між гостей. В Америці це звати „трест“.

Шімеле Сорокер. Як його звати в Америці, не знаю, але з усіх гешефтів, що мені пропонували, це — найкращий, найліпший і найповажніший! А мільйони в бога... (пускає дим) Ви не можете уявити, скільки мені гешефтів пропонували. Я стільки волосся не маю на голові. І всі, ввесь світ ураз заприятелювали зо мною як-найщиріше! (Дзвінок).

4

Ковтун (пливе до дверей. Вигукує). Генріх Феліксович Гімельфарб!

Реб Ошер Файн (бере Гімельфарба під руку, підводить його і представляє гостям). Генріх Феліксович Гімельфарб, бухгалтер комерційного банку.

Шімеле Сорокер. А-а, старий знайомий (дає йому руку). Що чути нового, наш брат?

Гімельфарб. Та-ак, старий... старий знайомий. (До господаря). Я перший сповістив їм добру звістку, що вони виграли великий виграш. (До кравця). Га? Не я хіба перший?!

Шімеле Сорокер. Перший — не перший, але з перших!..

Один з гостей. Перший — не перший, але з перших!.. ха-ха! Добре сказано!

Соловейчик. Як Семен Макарович скаже, так що-нібудь особеново!

Шімеле Сорокер (до свата). Хіба я що сказав такого?

Гімельфарб (до кравця). Взагалі жаліться вам на наш банк не приходиться!

Шімеле Сорокер. Щоб мені стільки здоров'я, скільки я в ваш банк поклав! Усім бідним ремесникам стільки - б вкладать!

Гімельфарб (до кравця). Спрашивається: коли так, що-ж за історія, що ви нас ні з сього, ні з того кинули? Це називається „чорная не-благодарность“, або: віддячили грудням у спину! Це не значить, що ви нас — не дай, бог! — обезщастили, але це зачіпає. Амбіція! У нас же не аби-який банчок, як інші є банчки! Наш банк міг би стояти і в Києві, тоб-то пошану й там мав би. Велика річ нам: видати півтора ста тисяч! Як пху! (Робить рукою).

Шімеле Сорокер (не розуміє, п'є свій чай і оглядається).

Гімельфарб (не кидає тієї самої розмови). Ми не кряжимо — боронь, боже! — за вашими грошима! Сількись, хотілося - б мати такого клієнта, як ви! Чому - б і ні? Але - ж, коли узять назад: що ми робили, коли ще ми не вигравали оцих двохсот тисяч? Нас тільки зачіпає, що ви ні з сього, ні з того забрали усі гроші.

Шімеле Сорокер (широко усміхається). Яка лемішка? Які сливи? Чого він крутить ярмолкою цей?

Гімельфарб (ведучи розмову й далі). В першу хвилину, як ми побачили ваш чек на таку суму, зробилось нам трохи не по собі, і ми хотіли послати до вас спитатися, чи це не помилка? Але, як чули ми, що робите ви якийсь колосальний гешефт, синдикат та що будете ви Пісон - Рамзес, то ми спиталися у нашого директора пана Голдентоллера, і нам директор велів не робити жодних запитань і видати. З його наказу видно було, що він ремствує, і він правий, бо який би гешефт великий не був, то вам не можуть бути потрібні в один день всі півтора ста тисяч! Следовательно, тут мусять бути якісь підстави, що ви хочете перенести свій контокоррент до іншого банку. Я не питаю вас, до якого саме, бо конкуренції ми не боїмось. Я лиш питаю: які цьому підстави? Чого-ж? Кажіть! Тут кругом — люди! (Публіка починає цікавитись оточує кравця й бухгалтера. Дами прислухаються віддалеки, про віщо йде розмова. Ніхто іще не розуміє, а менш за всіх кравець).

Шімеле Сорокер (до господаря). Скільки виняв я — каже він, оцей Йокл син Флеклів, оцей наш брат?

Реб Ошер Файн. Сто п'ятдесят тисяч! — каже...

Шімеле Сорокер. Ха-ха-ха! Справжній насміхач. (До бухгалтера). Чоловіче добрий! Ідіть лягайте спати!

Гімельфарб. Спати йдіть краще ви: вам вже пора! Я - ж іще молодий. Я хочу жити! Іще - ж кажуть: і танці будуть!.. Ви - ж не танцюєте, Семене Макаровичу, а я танцюю.

Шімеле Сорокер. Танцюй! Танцюй на здоров'я! Але що - ж це за півтораєта тисяч, що ти говориш?

Гімельфарб (З досадю). Во - первих, попрошу вас, щоб ви мені не тикали!

Шімеле Сорокер. Щоб що? (Заплющує одне око).

Гімельфарб. Не тикали щоб! Щоб не зверталися до мене на „ти“! Я таки молодший за вас, на багато молодший, але - ж я не хлопчик!

Реб Ошер Файн (хоче їх помирити). Оттакої!

Соловейчик (й собі між ними). Чепуха!

Гімельфарб. А во - вторих, на бісового батька вам те, що вмерло. „Що це за півтораєта тисяч“? Ви, може, скажете, що це — не ваш чек, що приніс якийсь Романчук чи Кременчук?!

Шімеле Сорокер. Не Романчук і не Кременчук, а Вігдорчук! Це — один із моїх двох компаньйонів, що я зробив із ними фільмге - шефт. Йому - ж ото я й виписав чек на п'ятнадцять тисяч.

Гімельфарб. Ви хочете сказати: на сто п'ятдесят тисяч!

Шімеле Сорокер. Це хочете сказати ви. Я кажу лише стільки, скільки там уписано!..

Гімельфарб. Коли ви кажете лише стільки, скільки написано там, то мусите сказати: сто п'ятдесят тисяч!

Шімеле Сорокер. Чого?

Гімельфарб. Того, що ви звеліли стільки видати!

Шімеле Сорокер. То ви, виходить, пошиваєте мене в дурні?

Гімельфарб. Ні, це ви мене хочете ославити брехуном а - чи мошенником, або глузуєте ви! Бог вас знаєт! (Публіка ще більше зацікавлюється: їх оточують іще щільніше).

Шімеле Сорокер (до Файна. Вже трохи стурбовано). Що ви скажете, прошу вас, про цю комедію? Я видаю добродієві чек на п'ятнадцять тисяч, а він мені торочить: сто п'ятдесят тисяч! Химерний якийсь наш брат!

Реб Ошер Файн. Поміж п'ятнадцятьма і сто п'ятдесятьма тисячами є якась різниця! Як поміж куркою й ведмедем!

Соловейчик. Замечательно!

Шімеле Сорокер. Що ви вигадки вигадуете? Я сам писав цей чек. Тоб - то не я! писав він, отой Вігдорчук, але я добре дивився, як чек підписував (малює у повітрі цифри). Один і п'ять, і три нолі!

Гімельфарб (малює і собі в повітрі). Один і п'ять, і чотирі нолі!

Шімеле Сорокер (малює в повітрі). Три нолі!

Гімельфарб (малює в повітрі). Чотирі нолі!

Шімеле Сорокер. Дивіться тільки, як він крутить рукою, оцей... Чотирі нолі? П'ять нолів! Шістсот нолів! А словами не стояло ясно: п'ятнадцять тисяч?! Що тепер ви скажете, наш брат?

Гімельфарб. Сто п'ятдесят тисяч! — хочете ви сказати? Сто п'ятдесят тисяч карбованців!

Реб Ошер Файн. Фе! Це — якась кепська історія! (Дами вже стовилися всі, почувавши, що тут щось відбувається).

Еті - Мені. Що тут діється, Шімеле? Хотіла сказати: Семене Макаровичу!

Весь час, що тут не робиться, Ковтун стоїть геть осторонь і осміхається по - мефістофельському: позирає то на одного, то на другого й сміється. Чути дзвоник.

5

Ковтун (пливе до дверей і оголошує). Максим Васильович Голдентоллер. (На хвилину усі повертають погляд до дверей. Реб Ошер Файн вітає директора й хоче його представити).

Гімельфарб (вискакує в запалі). Ша! Ось тут директор сам! (До Голдентоллера). Максиме Васильовичу! На скільки був чек від пана Сорокера, що виплатили ми отому Мейеровичу чи Відгоровичу?.. Так! Відгорчукові?

Голдентоллер (холодно). На сто п'ятдесят тисяч карбованців! А що?

Шімеле Сорокер (очі йому бликають). Еті-Мені! Де ми? (Побачив її. Гукає не своїм голосом). Панове! Рятуйте! Біжіть! Догоньте! Хапайте! Мене обікрали! Пограбували! Бідним зробили! Забрали все! Пошили в злидні!.. Поможіть мені піймати грабіжників! (Хапає циліндр і хоче бігти).

Відчиняються двері і вривається Мендл-лакей з переляканим обличчям.

Мендл-лакей (шукає очима). Ізабелли Семеновни тут не було? Як так, то ви — в великій біді. Пане! Ваша дочка вискочила в вікно й гай-гай!..

Еті-Мені (ламає руки). Вей із мір! Вей із мір! Нещастя! Біда на мою голову! Я вже знаю, що це! Я знала, що так буде! Вона мені таки казала: — „маме! Я утечу в світ!“

Шімеле Сорокер (до жінки). Так? Чого-ж мовчала ти, корова?! Чого ти мені й не заїкнулася?! (Хапається за голову). Доню моя! Дитино моя! Геть гроші! Усе геть к бісу за мою дитину! (Вихоплює бумажник із кешені, зриває з себе золотий годинник із цепкою, гука на жінку). Еті-Мені! Знімай! Давай сюди брилянти! Серги! Каблучки! Усі цінні прикраси! (Еті-Мені слухається його, скидає і передає йому. Він збирає це все в циліндр і підносить гостям). Панове! Натє вам оце усе, що в мене є! Робіть із цим, що хочете, аби тільки допомогли мені знайти мою дочку! Поможіть мені! Поможіть мені вернути мою дитину!.. (Вибухає плачем. Еті-Мені плаче й собі. Гості мовчать).

Завіса падає

ДІЯ П'ЯТА

На заїзді. Дві кімнати. В одній, великій і ясній, стоять два ліжка по-під стінами, застелені і прибрані. Столик, кілька стільців, канапа й дзеркало. На стінах дешеві портрети у простих рямцях. Два ставнички з квітками. Двоє дверей: одні — просто, другі — до іншої замкненої кімнати.

Коло других стоїть Мотл Косий, наставивши ухо. Посеред кімнати стоїть Копа Фалбон. Тихо розмовляють.

1

Копл Фалбон. Ну?

Мотл Косий (відходить від дверей навшпиньки). Ще спить.

Копл Фалбон. Це не жарти: такої ночі не спати!

Мотл Косий. А переляк? Страхи! Їй увесь час вздрівалося, що за нами ззаду женуться!

Копл Фалбон. Звідки ти знаєш це?

Мотл Косий. Вона мені казала.

Копл Фалбон. Коли?

Мотл Косий. Сьогодні! Саме, як ти ходив доставати попоїсти та ставити самовар, ми мали тим часом розмову.

Копл Фалбон. Про віщо?

Мотл Косий. Про всячину.

Копл Фалбон. И про те, що буде далі?

Мотл Косий. І про це.

Копл Фалбон. Що що?

Мотл Косий (жваво). Що що?! Ти-ж знаєш, що! Чого-ж ти питаєш? Вона боїться, що, може, батько її нас дожене, і всім нам буде край!

Копл Фалбон. Так яка-ж рада на це?

Мотл Косий. Та, що спершу треба звінчатися! Тоді, хоч він приїде з самим рабином ще й рабиншою, пропало все одно! Тепер зістається одна тільки справа: хто буде з нас двох щасливий?

Копл Фалбон. Авжеж! У цім же й уся справа!

Мотл Косий. Так про це-ж ми збалакалися вже давно: або ми віддамо все на її волю, на Бельке, тоб-то, щоб сама вона сказала, хто її вибранець, або-ж ми кинем жеребок!

Копл Фалбон (стурбовано). Але-ж вона поки-що нічого не казала, хто? Чи пак: кого?

Мотл Косий. Дурний! Якби вона казала, то я-б же тобі сказав!

Копл Фалбон. Значить, справа вся ще висить у повітрі?

Мотл Косий (дивиться в повітря). Авжеж, що у повітрі! Але-ж поки що не зайвим буде наготувати, що треба на вінчання!

Копл Фалбон. Наприклад?

Мотл Косий. Наприклад, міньон з євреїв.

Копл Фалбон. Це річ неважка. Дати їм по полтиннику, так вони поприбігають.

Мотл Косий (жваво). Бодай би я мав такий рік, коли такий план не до діла!

Копл Фалбон. А може в них рабина нема? То можна зробити, щоб простий єврей звінчав. Аби тільки людина чесна.

Мотл Косий. Щоб я так жив, з тебе розумна людина: є олія в голові!

Копл Фалбон. А, може, в них немає хупи, то можна й чотирма жординами обійтися, а зверху нав'язати велику хустку... Це — не біда!

Мотл Косий (обнімає його). Тебе слід вицілувати за це, Копле! Роби все, що ти кажеш, щоб було наготові. Ти підеш, а я залишусь тут: її-ж не можна залишати тут саму.

Копл Фалбон. Боронь боже! (Вагається). Справа тільки в тім: може, нам спершу дізнатися, хто кого, а потім тільки йти?

Мотл Косий. Нащо-ж нам, дурню, гаяти час? Поки ми пізнаємося, а його наднесе лиха година! Ти наготов усі оці обрядові речі, а потім, як прийдеш уже з усім причандаллям, то ми і з нею скінчимо: чи сюди, чи туди! Що-ж! Кому випаде щастя! Запевняю тебе, що, може, ти — цей щасливець, я тобі аніяк не заздритиму! Що мені до тебе? В обох у нас бажання: це — тільки Бельке бачити щасливою!

Копл Фалбон. Так само й я! Ти — може, то твоє щастя! Бо найголосніша річ — Бельке!.. Значить, я йду! (Одягається). Ти-ж доглядай її! (Іде до дверей, вертається, стоїть з хвилину і виходить).

2

Мотл Косий (сам собі). От лемішка! Він ще надію має! Мені здається, що й сліпий побачить уже, в кому Бельке закохана! (Дослухається). Здається мені, що вона ворушиться...

3

Відчиняються двері з другої кімнати, і на порозі становиться Бельке. Сяє і осміхається.

Бельке (чепурить розпатлане волосся і сзирається). Нема нікого? Де Копл?

Мотл Косий. Пішов по міньон, по хупу та по інше всяке приладдя, як ми умовлялися.

Бельке. Значить, воно сьогодні таки має бути, Мотле?

Мотл Косий. Авжеж! А що? На завтра відкладати?! А як занесе сюди тате?

Бельке. Ша! Не говори нічого, Мотле! Я зовсім не можу про це думати. (Надходить ближче). Мені тільки хочеться порахуватися: показати, що й я людина, що я маю свою хіть, а потім: хай приходять, кажуть, що хочуть... Ах, Мотле, Мотле! Єврейська дочка може звільнитися від свого тате-маме тільки тоді, коли вона віддає свою волю іншому!

Мотл Косий. Хто каже про волю? Хто хоче забрати волю? Бельке, любонько моя! Хіба ми не клялися один одному, що любимось дуже й назавжди! Чи ми не з'язані вже здавна одне з одним, ще перед тим, як татові твоєму прийшло велике щастя—чи пак велике лихо!—вибрати оцей великий виграш. Хіба що ми лиш не казали одне одному про це аж до цього часу!.. А тепер виходить щось таке, немов хто з нас задкує!..

Бельке (з огнем). Я ніколи не задкую! Я тільки плачу на свою долю: за що мені, укоханій одинакці у полохливих тате-маме, найкраще щастя, найкраще свято своєї душі справляти похапцем, крадькома, наче я дію якийсь злочин! Не забувай, Мотле, що тате-ж мені—все-таки тате, а маме—маме!

Мотл Косий. Коли тобі жаль тате-маме, то тут є два шляхи: або чекати, коли вони прибудуть сюди, або повернути голоблі і поганяти назад додому.

Бельке. Хай бог рятує! Тоді пропада я! Ти не знаєш мого тате!.. Ти думаєш, що це така людина, як і була? Не карай мене, боже! Відколи вибрав він великий виграш, то він здичавів! Ні!.. Я мушу зробити йому таку річ, що вже назад її не перевернути!

Мотл Косий. Значить, тільки за-ради цього?

Бельке (дивиться на Мотла і усміхається). Ах, Мотле! Цікавий Мотле! Ти хочеш зайвий раз вирвати в мене це слово з уст, що я тебе люблю, як життя?! Копл уже знає все? Ти вже балакав з ним?!

Мотл Косий. Ні, Бельке, я не можу!.. Мені не стає духу!.. Цей парубок—сліпий: він іще й досі має надію: а може він, не я,—вибранець!

Бельке (в журливій задумі). Шкода! Хлопець закоханий у мені!..

Мотл Косий. Неймовірно!

Бельке. Що-ж робити? Говорити мені з ним?!

Мотл Косий. Коли ти можеш! Я йому казав, що ти повинна наостанці сьогодні встановити, за кого з нас двох тобі віддатися. А як ти не встановиш, я його вмовив кидати жеребки чи тягти вузлики: хто вузлик витягне, той...

Бельке (голосно розсміялася). Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Мотл Косий (здиво ано). Що це за сміх?

Бельке. Мені спало на думку! (Вихоплює хустинку, робить вузлик та ще раз вузлик). Отут в мене два вузлики. Як старшому, я першому дам тягти тобі, то ти й витягнеш вузлик. Ха-ха-ха! (Чути кроки знадвору. Бельке відходить до вікна).

4

Ввіходить Копл Фалбон, спітнілий, обвішаний пакунками та кошиками.

Копл Фалбон. А-а, Бельке вже встала? (До Бельке). Добридень вам. Ху! Оце трохи набігався! (Кладе пакунки й кошики, і витирає піт).

Мотл Косий. Хоч бігав ти не по-дурному! (Дивиться, що є в пакунках).

Копл Фалбон. Боронь боже! Що значить: по-дурному? Зараз ось прийде гурт євреїв з усім приладдям, як умовлялись ми... (показує на кошики), а це хороші речі на закуску: пряники, оселедці й горілки трохи.

Мотл Косий. Браво, Копле! Хоч медалю тобі вішай! Тепер лишається одна річ... Міньон ми матимем. Той, що вінчатиме, вже є. Хупе є також. Пряниками, горілкою і закускою ми забезпечені також... І молода в нас є! Питання тільки: хто з нас двох—жених? Це повинна ти... (схоплюється) чи пак повинні ви, Бельке, встановити! Це залежить від тебе... чи пак: від вас!

Бельке. Ах, мені тяжко! Не по мені!.. Ви знаєте, що я обом вам вдячна: обидва ви для мене стільки зробили...

Мотл Косий. Ми тільки наготувалися робити!

Копл Фалбон. В огонь і в воду!

Бельке (ніби хвилину думає). Ша! Знаєте, що мені на думку спало? Давайте кидати жеребки!

Мотл Косий. Про це ми з Коплом думали уже давно!

Копл Фалбон. Ще перед тим, як скоївся отой великий виграш!

Бельке. Бачите? Про путне щось усі однакової думки! (Бере хустинку з наготовленими вузликами, в'яже ніби новий вузлик і простягає їм обом). Хто з вас старший?

Копл Фалбон (ладен вже був простягти руку). Ти, Мотле, старший!..

Мотл Косий. На цілий рік ще й тиждень наверх року!

Бельке (до Мотла). Як так, то мусиш ти... Чи пак: мусите ви, Мотле, тягти перший (подає тому обидва кінці на хусточці).

Мотл Косий (ніби думає з хвилину, вагається, тягне помалу двома пальцями за кінчик хусточки і... витягає вузлик). Ну?

Копл Фалбон (ізблід. Зітхає. До Мотла). Твоє щастя! Хай бог дасть!.. (Від хвилювання йому заціплює мову. Ковтає сльози).

Бельке. Ай! Фе, Копл! Я на вас не надіялась! За доброго друга вас вважала!

Мотл Косий (до Бельке). Хіба Копл що каже! Навпаки!..

Копл Фалбон. Навпаки! Хай мені буде так, як я обом вам бажаю! Це — доля! Лотерея!..

Мотл Косий. Коли-б він витяг, то-б він!..

Копл Фалбон. Коли-б я витяг, то-б я! Бажаю вам, щоб до старих вам літ усе на... на добре йшло!

Мотл Косий. Хай буде так! Іди-но, поцілуємось. (Мотл і Копл обнімаються й цілуються).

Копл Фалбон. Як на-правду, коли ви хочете знати, мені й давно здавалося, що щасливий буде Мотл, а не я! Куди мені?.. Я завсіди — п'яте колесо до воза! Я не жаліюсь ні на кого! Бог мені свідок, що я любив вас, Бельке, я вас і тепер люблю!.. і що я — добрий друг своєму товаришеві, Мотле! Кажу вам ще раз, що те, чого бажаю вам обом, нехай би хоч половина мені! А що я мав клаптик надії, так я не винен, я-ж — не більше, як людина!.. Але я кидав думкою й на другий бік: що як, не дай боже, я матиму апаца, то я просто їду в Америку... На доказ чого ви маєте. (Розстібається й витягає з бокової кешені книжечку). Оце ось наготовив я собі й паспорт!.. (Мотл Косий і Бельке презираються в зворушенні).

Бельке. Нащо-ж далеко так: аж у Америку? Лишайтеся тут. Будемо гарними приятелями.

Мотл Косий. Не забувай, Копле, хто тебе просить!

Копл Фалбон. Ми ще порадимось; іще поки я тут і мушу справити ваше весілля: я-ж — сват з боку жениха!

Бельке. Ні, з боку молодої!

Мотл Косий. З обох боків!

Копл Фалбон. З обох боків! (Прислухається). Кому-б це йти? Ідуть.

5

Один по одному виходить міньон євреїв. Яких тільки нема! В шапках і в картузах, в довгих лапсердаках і в кущих піджачках... А один з довгими пейсами і в ярмолці під кепкою. Лапсердак пов'язано йому червоною хусткою. Він буде замість раввіна. Другий держить пляшку й чарку. А цей — за шамеса. Іще чотири євреї держать жердиння. Вгорі велика хустка з китицями. Це — хупа. Дві жінки теж просунулись сюди й стоять віддалеки з побожними обличчями, наготові до відповіді: — „благословений він! благословене є ім'я його! амінь“. Хлопчаки вскочили й собі на тихому віччанні витришки пополовити ачи шматочком поласувати.

Копл Фалбон (киває на того єврея, що замість раввіна). Ну?

Той єврей (до Копла). Ну-ну?! (Моргає на одну жінку, щоб узяла молоду. Підходить до Бельке і бере жовту хустку).

Єврейка (підзиває Копла). Хто тут молодий?

Копл Фалбон (указує на Мотла). Він ось — молодий!

Мотл Косий. Це — я.

Єврейка (подває йому жовту хустку). Накрий, будь ласка, цією-от хусткою лице молодій. Це буде накривання. (Мотл бере жовту хустку, підходить до Бельке тихо і накриває їй обличчя. Єврейка бере Бельке за руку, киває Коплові, щоб той взяв жениха за руку, й ведуть їх до вінця).

Той єврей (до молодого). А табабс? (Молодий не розуміє).

Єврейка. Перстень? Каблучка для вівчання?

Копл Фалбон (хапається до кешені). Перстень?! Є! Є! Я подбав про все! геть про все чисто! Навіть про перстень для вінчання! (Витягає з кешені папірець, вигортає звідти перстень і передає Мотлеві).

Той єврей (до Мотла). Накладай цей перстень молодій і проказуй за мною кожне слово: (Мотл каже за ним) — „Ти присвячена мені цим перснем, як законом Мойсея“. Мазл - тов!

Присутні. Мазл - тов! Мазл - тов! (Копл Фалбон та Мотл Косий хапають один одного в обійми й цілуються).

6

Саме серед як - найбільшого гомону відчиняються двері і вриваються Шімеле Сорокер Еті - Мені. ще й сват — Соловейчик з ними разом. Счиняється гармидер.

Бельке (падає Мотлові на руки). Тате! Мама!

Шімеле Сорокер (оглядається. Не пізнає дочки під жовтою хусткою). Де це вона? Де моя дитина? Чого ви мовчите, панове, наш брат?!

Еті - Мені. Чи ти не пізнаєш її по голосу?

Соловейчик (протовплюється). Пазвольте! Ізвініте, гаспада! Та це - ж вона!... (Зриває з Бельке жовту хустку). Замечательно! Це історія — что - то особенново!..

Шімеле Сорокер (угледівши дочку, кидається до неї з розкритими обіймами). Донечки мої любі! Аби ти жива була, і мої очи бачили тебе!.. (Бельке падає йому в обійми. Обое плачуть).

Еті - Мені (ламає руки, падає на огілець, хитається і плаче з голосінням). Вей із мір і вінд із мір! Бий мене сила божа, до чого ми та й дожились! Що бачуть наші очі! Бога ми прогнівили, що дитина наша осоромила нас! Що тут робиться? З ким хоче вона до вінця йти?! Ой, сором мені! Сором навік!

Соловейчик (ухопив нишком з пару слівцець від єврсів і взнав в одну хвилину все. До Еті - Мені). Ізвініте, мадам! Ви зовсім не знаєте, що ви говорите! Вашу дочку допіру звінчано з оцим - о хлопцем! (Указує на Мотла). Вам слід: мазл - тов!

Еті - Мені (закидає голову, як знепритомнівши). Ой! Бий мене сила божа! Ой, мені лихо! Куля мені в груди! Списом — у серце!

Шімеле Сорокер. Ша! Тихо! Годі вже тобі ліпити галушки, дурна голосільнице, корова ти! Коли - б дитина твоя вмерла чи вихрестилася, то краще - б було? Чи ба, якеє лихо! Її дочка вийшла за рівню: взяла кравця, чистого наш брат, а їй гірко! (До дочки). Хто тебе бере? (Указує на Мотла і на Копла). Оцей чи той?! Я ще не розкумекав!

Копл Фабон (показує на Мотла). Це він — щасливець! Ми кидали жеребки!

Шімеле Сорокер. Що за жеребки?

Копл Фалбон. Як ми обидва були закохані, то тягли вузлики, а він тоб - то й витяг! Таке вже його щастя!

Соловейчик. Замечательно! А я вам не казав хіба, що один із цих двох вашу дочку візьме? Щоб я так жив у злагоді із вами і з вашою дружиною!

Шімеле Сорокер. Так нащо - ж ще й тікати треба було? Ви - ж могли мені сказати, так воно - б було доділа й гарно й ша і... наш брат!

Мотл Косий. Хто-б же посмів із вами говорити?

Бельке. ... після того лиха, що скоїлось, як ти вибрав великий виграш?

Шімеле Сорокер. Що за лемішка? Що за сливи? Нема вже того лиха! Великого виграшу немає й духу! Забрали! Виточили! Вимантачили! Все чисто вичистили геть до копійки! До краю! Такий самий наш брат зостався, як і був!

Бельке (дуже здивовано). Хто? Де?! Коли?!

Еті-Мені. Оті халепи дві, що із театру!

Бельке. Вігдорчук та Рубінчик? Як же це вийшло?!

Шімеле Сорокер. Як не вийшло, а вже пропало! Забрали, як руками, та й чкурнули туди, де білий перець росте, так, що й півень не кукурікнув! і — може, ти думаєш? — не снівся мені перед цим уночі поганий сон, на їхню-б голову він?

Еті-Мені. Амінь!

Жінки (набирають побожного вигляду). Амінь! Благословений він! Благословене є ім'я його!

Шімеле Сорокер. Але досить. Кат їх бери! Аби я свою дитину найшов, то я і радий. Здіймаю руки до бога й кажу: щастя на добре!

Еті-Мені. Амінь!

Жінки (з побожним виглядом). Амінь! Благословений він! Благословене є ім'я його!

Шімеле Сорокер. А що згинуло в мене усе до канцура, то — кара мені за те, що я схотів бути мільйонщиком! Що скортіло мені високого роду! Голова мені закрутилася, і я був п'яний, мов учадів. Тепер чад вискочив, я витверезився, то й бачу, що я був дурний, і що мені слід добряче штани полатати! (До публіки). Панове! Ви, мабуть, чули, що бідний кравець вибрав великий виграш: двісті тисяч карбованців? Це — я! Шімеле Сорокер — звати мене! Ці двісті тисяч витекли, пішли вітром та димом, і Шімеле Сорокер — такий самісінький наш брат, як і був! Тепер в мене весілля, свято: моя дочка на превелике щастя вийшла заміж. Де пряники й горілка? А - ну, лиш наливайте та будем п'ять лехаїм за наш нарід, за... ножиці й утюг... наш брат!

Копл Фалбон (кидається до пакунків та кошків, роз'язує й кладе на стіл) Отут є все: і пити, й закутити! (З євреєм, що за шамеса, виставляє на стіл — пляшки й чарки).

Соловейчик (бере на себе роль боярина й весільного промовця, садовить на чільне місце за стіл молодих, потім сватів: Шімеле та Еті-Мені). Ізвініте! Вам належить сидіти на покуті! (До євреїв). Панове! До столу! (До Копла). А - ну лиш з боку молодого! Наливай чарки! (До жінок). Жінки! Беріть пряники! Кажить „мезейнис“! (Роздає пряники, кладе й собі у рот, на хлопчаків показує) і байстрючатам дайте по шматочку. Це богові до-серця! Воно, таки і пряники-ж до-серця: что-нібудь замечательно! (Жує). Лехаїм, молоді! Лехаїм, свате! Лехаїм, свахо! Лехаїм, стан молодого! Лехаїм, стан молодой! і лехаїм; усі панове! Будьмо здорові! І танцювати нам на чужих весіллях і на своїх! (П'є. Усі чаркуються, п'ють і закусують).

Шімеле Сорокер. Ось слухайте, що я скажу, панове! Історія цього така. В мене сьогодні подвійне свято. Перше — що я найшов

свою дитину, одиначку свою, своє око у голові! Нехай буде здорова й дужа! Хай і мене переживе!

Еті-Мені. Амінь!

Жінки (з побожними виглядом). Амінь! Благословений він! Благословене є ім'я його!

Шімеле Сорокер. А друге — що вона спарувалася з рівнею і вибрала собі дружину з нашого коліна, ножиці й утюг — наш брат. І чути не хотіла про того прилизаного ристократа, що підлабузнювавсь до півста тисяч, що їх я мав дати їй в придане, та що їх оті два байстрюки — жулики й аферисти! — вимантачили в мене разом із стома тисячами, згинути-б їм із тими грішми за мене й за вас, і за всіх людей!

Еті-Мені. Амінь!

Жінки (з побожним виглядом). Амінь! Благословений він! Благословене є ім'я його!

Шімеле Сорокер. А коли так, то гукнемо ще по-разу: — Лехаїм в честь молодих і в честь їхніх приятелів, і в честь нас усіх, наш брат! (Чаркується і п'є. Усі п'ють з ним). А зовсім особо питиму я лехаїм до того, хто взяв мою дочку! (До Мотла) Лехаїм, Мотле! Хай бог дасть, щоб твій жеребок мав більше щастя і довше тривав, ніж мій!

Еті-Мені. Амінь!

Жінки (з побожним виглядом). Амінь! Благословений він! Благословене є ім'я його! (Шімеле й Мотл цілуються).

Шімеле (вже зовсім весело). Ось слухайте, що я скажу, панове! Коли вже доля нас звела отут всіх на весіллі, то й треба-ж веселитися: танцювати, щоб аж чортам у пеклі було душно! А-ну, візьмімося за руки! Ви нам допоможете співати, а ми ушкваримо танець, чи підемо пак у справжній... наш брат! (Гості становляться круг свата, припліскують в долоні й підхоплюють веселий мотив. Встряває і той єврей, що вінчав, а з ним ще один єврей, і йдуть обидва у танець).

Соловейчик (спиняє першого єврея). Дядю! Ви хто такий?

Той єврей (танцюючи). Я — той єврей, що вінчав!

Соловейчик (показує на другого, що з ним танцює). А другий оцей-хто?

Той єврей (танцюючи). Просто собі єврей!..

Шімеле Сорокер. І дуже добре! Це — бравий єврей! Справжній наш брат!

Соловейчик. А я-ж то де? (Закачує собі рукава і йде навпроти нього у танок. Обидва так один навпроти одного й танцюють усе гучніше й веселіше, аж поки вривається в коло єврейка, що була свашкою, і йде в танок, вимахуючи над головами з усякими вихиласами жовтою хусткою. Усі співають, всі плещуть у долоні. Над усіма — голос Шімеле).

Шімеле Сорокер. Голосніше, панове! Жвавіш! Жвавіш, наш брат ножиці й утюг, наш нарід, наш брат!

Завіса поволі спадає.

Перекл. із єврейськ. Гр. Михайлець

ІЖІ ВОЛЬКЕР

КОХАНЦІ

На півдні там, на затишних тих, кам'яних оселях —
Ми бачили: квітки сплелися густо...
Схилила ти голівку біля мене тут, — голівоньку веселу —
Близькі твої уста, — ось — біля моїх уст.
Сьогодні промінь місячний занадто вже великий, —
Щоб звивами обіймів наших переплівсь...
Безмежний світ малий нам все-ж! — і як покликати —
Аби по-серед нас собі він постеливсь?!
В серцях закоханих кричать фабричні сирени,
І польовая в тиху ніч дзвенить...
Як за тобою, люба, йде рука від мене
Сто-сот речей до неї вже кричить...
Ті сто-сот гострих, кам'яних-кривавих
Ста-сот німих, що в них залято плід...
Ти віриш — що рука моя їх у вінки промінить?
— І почекаєш, — аж з тобою обніму я світ?!

З чеської переклав *Ант. Павлюк*

Н. КРУЧІНІН

НУ, ЩО МЕНІ У ТІМ...

Мов велетні які, граніти скель над морем
Юрбою, без кінця, заковано лягли.
І сонця южний жар, і сміх зорею в зорі,
Покинута тюрма, і в далині вали...
Шуміли хвилі дня. О, далі сонні, сині!
І шум життя вставав і линув од землі.
Над нами, де не глянь, пропелерами в сині
Крицевий спів несли крицеві журавлі.
Ну, що мені у тім, що босий я і голий,
Ну, що мені у тім, що я давно не їв,
Коли у голові думок радіють бджоли,
І кличе в шум труда веселий шум машин?
Неначе пес брудний, я виліз із конури,
Та не чекав у тьмі омріяних месій.

Тепер уже не той, не той заброда хмурий,
 Тепер уже і він людина, як і всі.
 І все, чого чекав, що́ кликав я годами,
 Чого у боротьбі жадав єством усім,
 Навколо в прапорах замаяло над нами,
 Неначе по весні з росою перший грім...
 Тому й сьогодні я розставсь із сумом - болем
 І з кожним, хто вперед, еднаю сміх і спів.
 Ну, що мені у тім, що босий я і голий,
 Ну, що мені у тім, що я давно не їв?
 Навколо хвилі дня. О, далі сонні, сині,
 Де мариво ясне од неба до землі.
 То нам у далині пропелерами в сині
 Крицевий спів несуть крицеві журавлі.

ОПІВНОЧІ

Точка. Вирок ясний, безпощадний
 (опустилася траурна гать)
 ... „Іменем радянської влади...
 ...розстрілять“...
 Повели... Тільки східці тримтіли
 І гриміли останній хорал...
 На підлозі — тіла або тіні...
 А над ними вагою — підвал.
 В Валентина не очі — заграви...
 „Валентин, ти сьогодні блідий.
 Йди спочинь. А цю леді біляву
 розстріляє другий“.
 — „Не жартуй“... тільки знизив вії...
 На кубанці проміння звізди:
 „Я тримати нагана умію,
 На посту не хорий завжди“.
 Не почув він, як мить одлетіла,
 Мить, як постріл, ридання, як сміх...
 На підлозі — тіла, — не тіні.
 І петлюрівка - леді між них.
 Б'є годинник... ридають сірени
 Над холодною млою долин.
 „Ця білява — моя наречена“...
 прошептав Валентин.

З рос. переклав В. Сосюра

Г. СОБОЛЕВ - УДИНОВ

В Парижі перед двадцятьма роками

Двадцять літ тому, 1-го травня 1906 року, я був арештований в Парижі і 3 травня, з наказу Клемансо (тоді французького міністра внутрішніх справ), висланий з Франції. Подія ця сталася так.

Кампанія переведення пролетарського свята 1 травня мала у Франції 1906 року особливе значіння. Гаслом цієї кампанії синдикалісти оголосили, крім звичайних гасел робітничої класи у Франції, досягнення восьмигодинного робочого дня оказовим порядком. З того дня, з 1-го травня 1906 року, французькі робітники повинні були революційною дорогою, поза парламентом, через голову соціалістичних проводирів і проводирів соціалістичної частини професійного руху, добитися здійснення одного з найголовніших тоді першотравневих гасел. Тактика такої економічної — та не тільки економічної — боротьби шляхом оказового здійснення вимог робітничої класи дістала у Франції назву „прямої акції“ „action directe“.

Гасло „action directe“ на ґрунті розчарування робочих мас у парламенті, в парламентській боротьбі і в парламентаріях, зокрема і парламентських соціалістичних депутатах, серед яких чим-раз частіше з'являлися ренегати (Мільєран, Бріан, Вівіані), було популярне. Синдикалісти протиставили його парламентській боротьбі і мали успіх.

Російським соціалістичним революційним партіям протиставлення тактики прямої акції і парламентської боротьби було незрозуміле. Тактика прямої акції уживано в Росії раніше, ніж це поняття поширилося у Франції. Вся революція 1905 року була безпосередньою акцією робітничої класи і то на небачені перед тим розміри. Безпосередня акція для переведення восьмигодинного робочого дня також була застосована в Росії, а саме в Петербурзі в листопаді 1905 року, головню, за керуванням більшовиків. Правда, спроба запровадити восьмигодинний робочий день оказовим способом в Петербурзі взагалі кінчаладя нещасливо, але ця невдача пояснялася збігом різних обставин і не давала приводу поставитися негативно до тактики action directe, як такої. Принципіально прийняття тактики безпосередньої акції проте не значило, що російські соціалісти ігнорують парламентську боротьбу, хоча значна частина їх і бойкотувала булігінську Думу: але-ж то була булігінська Дума з підтасованим представництвом.

Не так ставилися до тактики безпосередньої акції соціалісти Франції. Вони і частина профспілок, що була під їх впливом, трималися в цій боротьбі невразно. Не повстаючи явно проти фактичного запровадження восьми годин роботи, говорили, що потрібна

попередня боротьба в парламенті за переведення закону про обмеження робочого дня, що можливі і потрібні в даний момент компроміси, що потрібні виступи строго організовані під керуванням професійних спілок, що зарано вдаватися до революційної тактики, що поразка неминуча.

Але в паризьких масах агітація синдикалістів мала голосний успіх, і на зборах робітників у Парижі вони незмінно зіставалися переможцями, проводячи свої резолюції. В провінції, за виїмком півдня Франції, вони мали менший успіх, але в Марселі і в Ліоні *повгорялася та сама картина, що і в Парижі.*

Центрами руху в Парижі (а також і на півдні Франції) були синдикалістські профспілки і особливо Біржа праці. Величезний будинок паризької Bourse du travail в квітні 1906 р. кипів масою народу, юрби безробітних що-дня приходили до біржі і там найширше розгорнулася агітація синдикалістів. Там таки оказовим порядком розташувалися і філіяли синдикалістських профспілок. Вплив синдикалістів на біржі панував цілком: соціалістичні й нейтральні профспілки зникали перед ними цілком. Гасло action directe ширилося, — і відчувалося, що 1-го травня закипить серйозна боротьба за поліпшення умов життя робітничої класи.

В даний момент приложення безпосередньої акції до боротьби за восьмигодинний робочий день означало, що 1-го травня 1906 р. на французьких фабриках, незалежно від звичайного гудка на закінчення роботи, робітники після восьми годин роботи самі будуть давати гасла покидати роботу — на півтори-дві години раніше від гасла фабричної адміністрації — і на це робітниче гасло роботи припиняться.

Критикуючи парламентську боротьбу, розвінчуючи надії на зміцнення дійсно-робітничого парламентського представництва, синдикалісти вказували, що вибори до буржуазного парламенту тільки відтягають увагу робітничої класи від справжньої боротьби за революційні досягнення, сіють химери, що quasi-робітниче представництво в парламенті відірване від робітничої класи і її інтересів, що робітничі представники в буржуазному парламенті неминуче декларуються, що депутат у парламенті завжди є або стає ренегатом і угодовцем, як Мільєран, Бріян і Вівіані, або асимілюється з парламентською говорільнею; в кращому випадку цей депутат залишається сектантом, як Гед, але завжди він відривається від робітничої класи і її дійсно-революційної боротьби. В парламенті французькі синдикалісти вбачали не політику, а політиканство. Тому вони переводили тактику бойкоту виборів і тим їх тактика накривалася з анархістською. Але, щоб надати бойкотові характеру демонстрації, вони оголосили активний бойкот, запрошуючи виборців-робітників подавати білі порожні листки замість виборчих списків. Число тих листків мало показати число бойкотистів і стати демонстрацією проти буржуазного парламенту і цілого буржуазного устрою. 1906 р. на додаткових виборах у Парижі число цих порожніх листків було досить велике.

Тактику участі в парламентській боротьбі, тактику угодовських профспілок мала заступити, на думку синдикалістів, тактика

безпосередньої акції—action directe. Гадалося, що дорогою безпосередньої акції поза парламентом, боротьби партій поза муніципалітетами і т. д. робітники фактично захоплять ряд прав, поліпшать своє становище. Коли-ж потім проти них ужито буде державної машини, вони будуть уже не нападати, а оборонятися, захищати свої захоплені права з усіма вигодами оборони.

Позиція російських соціал-демократичних організацій і гуртків так більшовицьких, як і меншовицьких супроти синдикалістів і парламенту була тоді подвійна. В основі вона визначалася перипетіями 1905 року. Не надаючи царському (Віттевському) маніфестові 17 жовтня того становчого значіння, яке надавали йому ліберальні кола буржуазії та інтелігенції, соціал-демократи обох таборів до весни 1906 р. гадали використати вибори до Державної Думи і саму Думу для дальшої політичної класової боротьби. Цих намірів не захитали ні жовтнево-листопадові погроми, ні розгром грудневих повстань. Використання всіх способів боротьби було на порядку дня. Вибори, що мали відбутися на весні, мусіли відбутися на основі принципів, оголошених в жовтневому маніфесті, і тих правил, які були намічені першим складом комісії для розроблення виборчого закону і про які було відомо з преси, а ще більше приватним шляхом і з закордонної преси. Ці правила рисували можливість широкої участі соціал-демократів в передвиборчій кампанії і в самих виборах. У соціал-демократів обох фракцій були цілком підставні надії утворити в першій Думі фракцію на кілька десятків чоловіка, яка зможе підсилити загальний робітничий рух у країні, користуючись організуючим значінням Думи і роботи в ній, а також думською трибуною, держучи зв'язок з революційним рухом в різній формі і зв'язок з „підземеллям“. З другого боку вирисовувалися можливості мати певний вплив у самій Думі, дякуючи численності робітничих представників і значній революційній масі, що стояла за ними. Всі ці перспективи були тим правдоподібніші і значніші, що первісні проекти виборчого закону дозволяли числити на думську більшість ліво-кадетського типу.

Однак після грудневої поразки пролетаріату відбулися зміни комісії для вироблення передвиборчого закону і дані були відповідні директиви новій булігінській комісії. Становище змінилося. І перші виборчі проекти відходили від принципів безпосереднього і рівного виборчого права, а останні проекти явно намагалися через багаторівневість, куріяльність і нерівність утворити таку систему виборів, щоб забезпечити в майбутній Думі більшість право-октябристського типу, збільшити роль поміщика, духовенства і великої буржуазії, скорити селянську курію духовенству і поміщикам і зменшити до мінімуму роль робітничої курії.

Таким чином, за новим проектом виборчого закону, що потім став законом, малося створити праву Думу з нікчемним заступництвом у ній лівих елементів.

Пізніше виявилось, що уряд помилувався що до сили лівих настроїв у країні: перша Дума мала велику більшість кадетів і трудовиків. Але тоді, перед виборами, і соціал-демократам і іншим революційним угрупованням здавалося, що план уряду вдасться, що в найкращому випадку в Думі буде октябристська більшість і що

вибори в робітничій курії можуть обернутися в фікцію, знуцання і провокацію. Більшовики і велика частина меншовиків гадали, що в таких умовах участь робітничої партії і робітників у виборах будуть означати неначе згоду на булігінську Думу, можуть створити їй шкідний авторитет, — і тому вони бойкотували вибори. Тільки кавказько-грузинські меншовики і частина меншовиків у деяких промислових краях Росії брали активну участь у виборах і провели в Думу невелику групу соціал-демократів. Пізніше тактика соціал-демократів змінилася і вони брали участь у виборах навіть до „третечервневої“ столипінської Думи, що з її трибуни по всій країні лунали більшовицькі промови.

Але тоді — на весні 1906 року — тактика бойкоту Державної Думи від соціал-демократів годилася з синдикалістською тактикою бойкоту парламенту.

А проте соціал-демократи — і більшовики, і меншовики, в тім числі і бойкотисти — ставилися негативно до синдикалістської тактики бойкоту французького парламенту.

Це негативне ставлення ґрунтувалося на можливості у Франції брати широку легальну участь у перевиборчій кампанії, яку використати на широкі розміри можна тільки виставивши свої списки; на можливості і конечності мати справжніх заступників робітничої класи в парламенті, щоб використовувати його, як трибуну; на тім, що робітничій класі конче треба брати безпосередню участь в парламентській боротьбі, щоб переводити в ній і критичну і почасти також органічну роботу, оскільки, висловлюючи вимоги робітничої класи, можна видерти від буржуазного парламенту бодай часткові поступки.

Але така позиція соціал-демократів не означала ні визнання угодівської тактики групи Мільєрана, — що тоді щойно вийшов із французької соціалістичної партії, — ні заперечення тактики *action directe*. Адже вся боротьба 1905 року, в якій російські соціал-демократи брали провідну участь, була *action directe*. З цього погляду уявлялися однаковою помилкою „нейтралітет“ соціалістів в боротьбі за оказове запровадження восьмигодинного робітничого дня і ігнорування в цій боротьбі синдикалістами парламенту і парламентської соціалістичної групи.

На такій позиції стояв тоді і автор цих рядків. Така була позиція російського меншевицького гуртка в Парижі, якого членом він тоді був.

Цей гурток рішив взяти активну участь в травневій кампанії в Парижі 1906 року. Відірвані через недостатнє знання языка й побуту, відірвані з причин національного і організаційного характеру від робітників і соціалістичних організацій Парижа, ми рішили взяти участь в переведенні кампанії 8-мигодинного робітничого дня серед російського робітничого населення Парижа.

Власне росіян-робітників в Парижі були одиниці, але робітників-євреїв — виходців з Росії — було кілька тисяч. Індустріальних фабричних робітників серед них було небагато. Більшість їх працювали в швейній і галантерейній промисловості, значна частина яко квартирники з задільною оплатою роботи на дому. В цій роботі хазяї

переводили систему, яка ще від часу Роберта Оуена дістала назву потогонної системи. Оплата роботи була задільна. Конкуренція робітників на ґрунті безробіття, злиднів і неорганізованості збивала розцінку праці і з того користалися хазяї. Задільна оплата роботи була така мала, що для вироблення прожиточного мінімуму потрібно було 13 — 15 годин інтенсивної роботи, в якій брали участь всі члени сім'ї, не виключаючи дітей. Робочого дня квартирників, завдань ніхто не визначав і не регулював. Вся справа була в розмірі задільної оплати. Це, звичайно, утрудняло переведення кампанії восьмигодинного робочого дня серед виходців із Росії, тим більше, що робітники квартирники були зле організовані, а спосіб оплати їх труда висував на перший план підвищення розцінок, а не регулювання робочого дня.

Тому й робота наша носила трохи загальний характер. В наших доповідях у робітничих клубах ми висвітлювали історію боротьби за 8-мигодинний робочий день, значіння її в даному моменті, з'єднання тактики *action directe* з парламентською боротьбою. Але з найбільшим інтересом аудиторія слухала наших принагідних оповідань про ті події в Росії, що їх учасниками багато з нас було і, зокрема, про листопадову спробу петербурзького пролетаріату встановити оказовим порядком восьмигодинний робочий день.

Наші клубні доповіді не приваблювали численної публіки, але були в нас виступи і на великих мітингах, головно на мітингах, уряджуваних від синдикалістів анархістів, які виявляли найбільшу активність.

За кілька день до 1-го травня відбувся і мій виступ на великому інтернаціональному робітничому мітингові. Мітинг цей був інтернаціональний не тільки в ідеї, але й самим складом учасників. Величезну залю вщерть виповняли робітники чужоземці, що імігрували до Франції і осілися в Парижі, проте були й французи. Багато було росіян, переважно євреїв, італійців, швейцарців, німців, іспанців і т. п. Вся ця різностайна маса змішалася і лиш подекуди по різних кутках залі видко було компактні групи одної національності. Над заллю стояло гудіння різномовних голосів. Дзвінко перегукувалися голоси італійців, вирізняючись серед інших.

Кожний промовець говорив своєю мовою, повторюючи інколи свої гасла і французькою мовою. Кожен звертався головно до своєї аудиторії, але говорив до всіх. І кожного промовця слухала вся маса на мітингу. Хто-небудь з президіуму, що складався з осіб різних національностей, переказував по скінченні кожної чужоземної промови її зміст французькою мовою.

Інтернаціональний склад мітингу був яскравою демонстрацією гасла „пролетарі усіх країн, єднайтеся“ і це надавало мітингові побільшеного інтересу, особливої урочистости. В самому складі мітингу, в його відношенні до промовців демонструвалася класова єдність пролетарів усіх країн, єдність класової боротьби, єдність гасел і завдань.

Голосний успіх мав відомий анархіст Малатеста — італієць і один француз — анархіст-синдикаліст. Інші промовці мали менший успіх, але гасла анархістсько-синдикалістського табору незмінно зустрічали бурхливе співчуття.

Після француза говорив я. Добре пам'ятаю зміст своєї промови, що дуже сподобалася одній частині і викликала гострі протести, свистіння і спроби зірвати її в другій частині.

„117 літ тому (тепер уже 137 літ тому) — так почав я свій виступ — великий якобинець Робесп'єр сказав: „людство іде наперед, удосконалюється техніка, спосіб урядування, але провалля між багатими й бідними незмінно росте¹⁾“. Далі я говорив про велике вагання діячів великої французької революції, про їх безсилість не то що розв'язати, але й поставити на цілий обсяг соціальної проблему, про комуну 71 року, про оформлення соціальних ідей і боротьбу за соціалізм, про майбутню соціальну революцію, про класову боротьбу, про політичну революцію і соціальну боротьбу 1905 року, в Росії. Але коли я зв'язав боротьбу російських робітників за політичні свободи і за російський парламент з використанням французького парламенту в боротьбі французьких робітників і зокрема в боротьбі за 8-мигодинний робітничий день, — це зірвало бурю протестів і свист частини зборів. Мені кричали в нестямі „action directe“, тільки „action directe“ виведе робітничу класу з тяжкого становища, а не надії на парламент. А я відповідав, що як-раз action directe в найширшому масштабі, в героїчних формах була застосована після 1870 року в Росії, в 1905 році, що спроба оказового запровадження 8-годинного робітничого дня уперше переведена була в листопаді 1905 року в Петербурзі. Тому для росіян синдикалістське гасло травня 1906 року не новина. Але треба поширити боротьбу, втягти в неї парламент, використати його трибуну, ужити всіх методів боротьби, не замикаючись в узьку тактику ігнорування сили й значіння парламенту. А коли прийде час, тоді через голову парламенту, через соціальну революцію — до соціалізму. Відповідаючи на репліки, користуючи з моментів спокою (при чім голова мітингу кілька разів спиняв мене), я розгортав програм і тактику революційного соціалізму проти соціалістів-опортуністів і проти анархістів; action directe — це тільки революційна тактика, частина революційної тактики.

Я зійшов з трибуни під громом оплесків і свистінням. Пристрасті розпалилися. Мені відповідали, лаялись, хтось боронив тих самих ідей, які на мітингу переводив і я. З трибуни суперечка перенеслася до залі. В самім розпалі суперечок голова оголосив, що давно вже час почати музичну програму мітингу і суперечки поволі стихли.

Перемога на мітингові осталася на боці синдикалістів та анархістів, але одностайність бойкотистського напрямку захиталася; проти переведення 8-годинного робітничого дня на мітингові заперечень не було.

За кілька днів відбувся пролетарський виступ 1-го травня. Сотні тисяч робітників демонстрували.

1 травня в Парижі мало тоді почасті святочний характер (може й тепер). Натовпи робітничих семей з жінками й дітьми ішли колонами за місто і в підміські сади. Оркестри музики, пискуні-чортки, конфеті, серпантин, веселий говір, співи — все мішалось в веселий гомін під травневим сонцем.

¹⁾ Цитую на пам'ять; тоді цигата була точна.

Але багато робітничих колон ішло, не мішаючись із святочною юрбою, несучи свої плакати за 8 годин роботи, починаючи з сьогоднішнього дня, за оказове захоплення робітниками своїх прав негайно, за *action directe*, плакати проти парламенту. Ці колони не тільки святкували, вони демонстрували. Були зіткнення з поліцією, арешти.

У вечорі першого травня, коли я вернувся додому з демонстрації, добродушна господиня квартири, де я жив (в Латинському кварталі), вдова дрібного крамаря, прихильна до мене, як до акуратного платільника і тихого взагалі квартиранта, з таємничим виглядом оповіла мені, що за мене вже три рази питалися два добродії. З розпитувань я дізнався, що ці добродії не з тих студентів і емігрантів пролетарського типу, які звичайно заходили до мене, що вони французи, справдешні елегантні *monsieur*, а не *citoyen*. Більше з тону й поваги, з якою говорила про них моя господиня, та з її виразистих жестів, я догадався, що це було якесь цілком незвичайне завітання.

Небавом прибіг наверх у квартиру і консьєрж, що разом з своєю дружиною виконував обов'язки одночасно і швейцара і дворника дому. Він виявляв менше пошани до моїх незвичайних гостей. Цей консьєрж був соціаліст і мій приятель „*samagade*“, ми з ним не раз розмовляли внизу на сходах. Він розповів, що ці два добродії раз-у-раз вертаються до нашого дому, ходять улицею. Він догадується, що це агенти політичної поліції. Але я можу не турбуватися — вони не мають права арештувати мене у мене вдома (за французькими законами тус або арешт удома можливий або з судового наказу або у випадку явного виявлення злочинця, право поліції робити арешти на вулиці також обмежене).

Не встиг іще мій консьєрж все це мені з'ясувати, як два елегантних добродії уже були — ось вони.

Після короткого дзвінка моя хазяйка одчинила їм двері і вони вступили до передпокою. Це були два рославі джентльмени в цивільному, бездоганно одягнені, в чорних пальтах, лайкових рукавичках і лакових черевиках; один був в циліндрі, другий в котелку. Обидва мали чудові плекані густі французькі бороди досить великі: в одного борода була чорна, в другого — темно-каштанова. Вже багато пізніше в мене виникла думка — чи не були ті бороди, а може й костюми — маскарадом. Але тоді я оглядав їх і ждав.

Уклонившись з вишуканою чемністю, вони спиталися, чи не можуть вони бачити *monsieur Sobolew* (з таким прізвищем я жив у Парижі). Я назвав себе.

Сказати правду, мої відвідачі були трохи збентежені, про всю свою елегантність і джентльменство. Здається, вони чекали мене на вулиці і саме на вулиці мали надію розмовляти зо мною.

Надзвичайно люб'язно, не даючи руки, суто по-французькому обидва добродії представилися мені, назвавши якісь прізвища, і заявили, що вони мають доручення конфіденціально поговорити зо мною. Сказавши це, обидва стали в вижидальних позах, сподіваючись, здається, що я запрошу їх до кімнати. Одначе я цього не зробив і запропонував їм, признаюся — без їх французької чемности і досить категорично, переказати їх доручення тут таки. Обмінявшись якимись півфразами і стевнувши з трохи ображеним виглядом плечима, вони заявили,

що вони мають доручення від начальника паризької префектури просити мене зайти всього на які 15 хвилин до префектури з моїми особистими документами.

Вони запевняли, що префектурі треба тільки прописати мої документи, що особисто явитися треба тільки для цього, що це тільки на яку чверть години. Я попросив їх почекати, а квартирну хазяйку і мого славного консьєржа попросив зайти до мене поговорити. Обидва мої відвідачі (якими подібними один на одного здавалися вони мені на одежі, постаті, манерах) увічливо і непорозуміло уклонилися, немов скоряючись необхідності, але виявляючи своє німе здивування, що за такі дрібниці можна ще радитися.

Коли я, моя хазяйка і консьєрж зайшли до моєї кімнати, я одверто сказав їм, що я не знаю французьких законів і радився їм, що мені чинити. Вони відповіли мені, що дома мене арештувати не можуть, але на вулиці мають право з якого-небудь приводу затримати мене. Коли це запрошення тільки для прописки, то відмовлення йти з ними нічим мого становища не поліпшує і може збудити підозріння, дати привід до яких-небудь „заходів“ (доповідно вони не могли з'ясувати мені можливий зміст цих заходів). А як є наказ мене затримати, то поставлять вартових і мене затримують на вулиці, коли я вийду. Однак, наказу про задержання не може бути, принаймні я сам повинен знати чи може бути такий наказ про мене — так говорив і консьєрж і хазяйка.

Обдумавши своє становище, я рішив, що про задержання мене не може бути й мови. Правда, 1-го травня були арешти, але це були арешти при вуличних сутичках з поліцією, а арешт в префектурі в Парижі після запрошення з дому — арешт соціал-демократа, хоч і російського, в той час, як соціалістична партія мала у Франції всі свободи, це, здавалося мені, — річ неможлива. Та й чим я міг завинити у Франції?

Адже мої виступи на легальних зборах не різнилися змістом від багатьох легальних виступів групи Геда і Вальяна, виступів, на яких я не раз був присутній. То в якому-ж порядку могли-б арештувати мене! Що могло-б бути, крім установа особи? Все це я обміркував і в мене з'явилася цілковита певність, що як би не пішла моя справа пізніше, але тепер поради хазяйки й консьєржа слухні і мене затримати не можуть.

Пізніше довелося мені пожалувати своєї самопевности, легко-важного довір'я до порад хазяйки і консьєржа. Я зрозумів, що не слід було так квапитися, що можна було день-два засісти в „бест“, що як член РСДРП я міг і повинен був викликати своїх більш досвідчених партійних товаришів, запросити кого-небудь з французьких товаришів-соціалістів або юриста для поважнішої наради і обміркованого рішення, що робити.

Але про це все я подумав тоді, коли було вже запізно. А тепер я рішив їхати до префектури. Мої відвідачі не ховали своєї радості — вони збувалися таким способом зайвого клопоту.

Це запрошення вийшло власне арештом. Але цей арешт був цілком неподібний на мій арешт в Росії на рік раніше, зовсім неподібний на російські арешти моїх товаришів і арешти, описані в літературі. І саме завітання цих agents було чудне і незвичайне: в Росії

жандарми приходили вночі з поліцією і понятими. Приходили і завжди робили трус, незалежно від того, чи мали арештувати після трусу. Тут усе було инакше. Якось дуже вже культурно, але неясно, і непокоїло, признаюся, більше, як у Росії. Головне було не втратити можливості легально вернутися до Росії. Для того треба лавірувати і не ховатися. Я рішив їхати.

Взяли фіякр і ми поїхали. По дорозі мої супутники були так само люб'язні і галантно мовчали. Але вже в префектурі їх поводження перемінилося. Галантність злетіла і вони почали говорити про мене, що цим мовляв молодцям-чужоземцям, які баламутять народ і намовляють його нападати на поліцію, слід би добре накладати палицями.

Такий початок не віщував нічого доброго. Мене провели у велику кімнату, подібну до канцелярії. В кімнаті горіло тільки дві настільні електричні лампи і сиділа людина в цивільному над паперами. Мої супутники перемовилися з нею кількома швидкими фразами і залишили нас.

Почекавши кілька хвилин і бачучи, що урядовець — мабуть, канцелярист — і не думає звернути на мене увагу, я звернувся до нього. „Сідайте і почекайте“ — це були його одинокі скупі слова, і мені довелося скоритися.

Скільки я чекав, не пам'ятаю; здалося мені, що довго, але може півгодини або годину. Потім до кімнати увійшов якийсь урядовець в цивільному і спитався, чи потрібний мені перекладач. Не хтівши мати до діла ще з яким-небудь російським шпіоном, я від перекладача відмовився. Минуло ще $\frac{1}{2}$ години. Потім увійшло два значніших урядовця і почалося щось подібне до допиту.

Признаюся, оскільки я почував себе підготованим до допитів у Росії, твердо засвоївши при арешті там систему відмовлятися від відповіді на всі запитання (заперечувати свою вину в Росії не доводилося, бо я був арештований після мітингового виступу), остільки я почувався неупевнено тут. В кожному разі я поклав як-найближче триматися російської тактики „активного мовчання“, пам'ятаючи, що мої відповіді, навіть цілком невинні, можуть пошкодити якомусь товаришеві і не допоможуть мені, якщо французькі агенти вже вислідили мене.

Закордонного паспорту з дійсним прізвищем я ще дома рішив не показувати їм, бо мені найгомовніша річ була зберегти собі можливість легально повернутися до Росії, охоронитися від російських шпіонів. Тому, коли мені запропоновано пред'явити особисті документи, я віддав якесь посвідчення на ім'я Соболева, яке собі заздалегідь дістав і яке, признаюся, перед тим довелося мені пред'являти в Парижі тільки на почті, коли я одержував гроші з Росії. Це посвідчення не задовольнило тих, що мене допитували, але я заявив, що інших документів не маю.

Коли мене спиталися, чи я пред'явив свої документи в префектуру, мені довелося відповісти негативно; на питання, чому я не зробив цього, я відповів, що ніхто з моїх земляків (головно студентів) своїх документів не пред'являє, що ніхто від мене того не вимагав і що я не знав, що в Парижі треба це робити. На питання, в яких я справах у Парижі, я відказав, що приїхав учитися, слухаю різних

лекцій і працюю по бібліотеках. Це була почасти правда — я слухав лекцій в Сорбоні, працював по бібліотеках, але головнo, в марксівських гуртках. Одначе ніяких посвідчень, білетів вільного слухача у мене не було і це мені довелося ствердити.

Потім почався допит по суті справи: чи я виступав на таких мітингах, в таких клубах? Чи належу я до партії анархістів-синдикалістів і ин. На ці питання я просто відмовився відповідати, сказавши, що вони не стосуються до справи, в якій мене викликано. Тоді мені показали розпорядження товариша міністра внутрішніх справ допитати мене в таких пунктах. Відповідати я все таки відмовився з мотивів, зазначених вище.

Тоді вони почали знущатися з мене. „Тепер ви відмовляєтеся відповідати, а цією штукою ви вмієте орудувати і забивати французьких урядовців?“ обурено звернувся до мене один із тих, що мене допитували, наставляючи проти мене браунінг.

„Ці хлопці приїжджають з Росії ніби вчитися і намагаються запровадити в нас анархію, намовляють до злочинів, беруть участь у замахax“ — скрикнув другий (1906 року ще свіжі були спогади про індивідуальні виступи анархістів — кидання бомб у театр і ин.).

На ці поклики, на підіймання браунінга я не реагував. Мої розмовники ще більше гнівилися, почали загрожувати мені, знов почулися фрази, що треба бити палицями цих чужоземців. В мене з'явилося виразне відчуття, що мене мають бити — відчуття, з яким я вже раз познайомився в Росії.

Я мав підстави ждати цього. В революційно-політичних колах було відомо, що частину паризької поліції спеціально набирали з людей, яких можна було використати для боротьби з революціонерами, не розбираючи методів боротьби. Ця часть „ажанів“ являла собою щось подібне до жандармів в загальній поліцейській формі. Набрані із стало-чорносотенних елементів, вони мали в поліції деякі привілеї і дорожили своїм становищем. В поліції у них підтримувано їх чорносотенний дух, виховувано й підтримувано погромні інстинкти. Саме вони звичайно робили напади на демонстрантів, розганяли збори, били страйкарів: в кожному разі вони були ядром тих поліцейських загонів, які кидано на такі діла. Для таких діл ці ажани мали навіть спеціальну зброю — не то палиці, не то гуми — тупу холодну зброю, як вони її називали.

Незрідка перед „ділом“ цих поліцейських „жандармів“ підпоювали. Підпили були також поліцейські, що нападали на демонстрантів першого травня.

Ми знали, що коли революціонери в Парижу готувалися до першого травня, поліція теж пильно по-своєму готувалася, і 1 травня, коли демонстранти заходили в райони, яких найбільше пильнувалося, на них енергійно нападали північні поліцейські загони. Були 1-го травня також випадки, що декого били на вулицях.

Незадовго перед 1-м травня під час одного страйку поліцейські напали на вулиці на Акімова-Маховця (відомий тоді представник опортуністичного руху в соціал-демократії з суто-економічним ухилом). Коли його били, він кричав assassins (розбійники). Оборонятися одному проти багатьох нічого було й думати. Проте—після того

Акімов був арештований і потім засуджений спеціальним (здається, поліцейським) судом до в'язниці за образу Влади і супротивлення їй при виконанні обов'язків.

Демонстранти 1-го травня поводитися не так покійно, як Акімов, вони дійсно і іноді зі зброєю противилися поліції і ажани були роз'ярені; найбільше намовляли їх проти чужоземців.

Через те я обавлявся биття тут таки в префектурі і погрози поліцейських не здавалися мені пустими погрозами. Обстановка сприяла їм: частина будинку префектури, де я був, була майже порожня, кругом стояла лунка тиша. В такій обстанові зо мною могли зробити, що хотіли, особливо додержуючи сучасних поліцейських методів биття без калічення. А потім мені могли закинути образу влади, супротивлення, навіть напад на префектуру, можна було підкинути зброю, навіть бомбу.

Все це раптом спало мені на думку. Дожидання всякого лиха зростало. Поводження моїх розмовників не віщувало нічого доброго.

Я ждав прибуття ажанив. Допит не припинився. Я відмовлявся відповідати на запитання.

Нарешті мені дали спокій. В листі моїх визнань — вони були записані точно — відзначено, що я відмовився відповідати.

Протокол допису я підписав.

Урядовці вийшли, кинувши мені „ждіте“.

Через деякий час, вже досить пізно, до кімнати увійшов другий урядовець, теж у цивільному, і прочитав мені папір з наказом затримати мене для в'яснення моєї особи, як „небезпечного чужоземця“, що не має документів. Папір був мені пред'явлений. На нім були підписи „за“ міністра внутрішніх справ і ще якийсь. Вражіння від паперу було таке, що його заготовлено й підписано заздалегоди і тільки слова „що називає себе Соболевим“ і інші були вписані тепер.

Я зажадав, щоб мені був пред'явлений закон, що дозволяє на таке розпорядження. Урядовець вийшов.

Проїшло ще тяжких півгодини і увійшов один із тих, що мене допитували, з розкритою грубою книжкою і ткнув пальцем у статтю закону. Там було щось про затримання й вислання адміністративним порядком небезпечних чужоземців-імігрантів, які живуть з вигаданими прізвиськами і не заявлені в префектурі (приблизно так). Дата закону була 1849 рік. Але видання книги нове.

Отоді-ж то я згадав, що, вивчаючи історію Франції, я читав про спеціальні закони 1849 року проти чужоземних політичних емігрантів.

Революційний рух 1849 року в Германії і інших країнах був погамований раніш, як у Франції. Після поразки тих революційних рухів, після різних реставрацій, багато революціонерів, в тим числі і Маркс і Герцен, примушені були покинути отчину і віддалилися в центр революції 19 віку — Париж, де була ще республіка, де боротьба тривала, де поразка, здавалося, не була остаточна.

І от тоді, розуміючи небезпечність, звязану зі скупченням революціонерів-емігрантів з усіх країн, небезпечність участі їх у французькому революційному русі, французький уряд почав переслідувати чужоземців.

Уряд президента Луї-Наполеона-Бонапарта (пізніше Наполеона III) запропонував, а парламент липневих днів (розстріл робітничих національних майстерень і ин. року 1848) прийняв закон, який, давав міністрові внутрішніх справ право арештовувати й вислати небезпечних чужоземців.

Як сталося, що цей закон пережив республіку і імперію Наполеона, пережив Тьєра і був застосований року 1906-го до мене, через 57 літ після його видання, цього я ніяк не міг тоді збагнути, а потім ціла ця подія стала минулою, цікавою тільки як епізод, а не для історичних дослідів.— Та й не до того було.

В кожному разі я тоді мусів задовольнитися пред'явленням мені тому законів і розписався, що наказ французького міністерства внутрішніх справ про моє задержання читав.

Хутко з'явилося 2 поліцаї в формі і запропонували мені іти за ними. Зовсім як у Росії після допиту в жандармському відділі.

Іхали ми досить довго. Навчений своїм російським досвідом, я не питався, куди ми ідемо. Напевно в тюрму. Куди - ж більше? В кожному разі я думав, що потраплю в камеру для політичних в'язнів. Я помилився.

Іхали ми досить довго і нарешті під'їхали до добре відомого мені будинку. Це був Бурбонський палац на березі Сени — будинок парламенту „chambre de député“ або „Chambre meublée“, як іронічно називали палату депутатів на зборах робітників.

Зупинилися ми, не доїжджаючи до головного входу, але потім обійшли будинок навкруги і вже з боку Сени підійшли до залізних дверей з півпідвального етажю.

Над цим входом, як і над усіма входами палати депутатів, був напис „liberté, égalité, fraternité“ (свобода, рівність, братерство).

Над цим входом цей напис здавався глузуванням: це було „місце замкнення“.

Після формальностей прийому нового жильця, я, в супроводі вже інших урядовців військово-поліцейського типу з револьверами і чимось подібним до палиць і гранат коло пояса, перейшов довгими коридорами до залізних дверей тюремної камери.

Над цими дверима теж був напис „liberté, égalité, fraternité“.

Камера середньої великості була повнісінька. На нарах, що на диво подобали на нари спільних камер російських в'язниць, і на лавках сиділо й лежало чоловіка 20 — 30. Було пізно. Більшість арештованих спали. Більшість в'язнів, що були в камері, були люди видимо карного типу. Зрідка долучався ще один „житель“ п'яного вигляду.

Вся камера мала характер помешкання для короткочасного перебування. Це трохи тішило мене, бо залишатися довго в такім товаристві і в такій обстанові було-б огидно.

Лягти було ніде і я сів на вільний край лавки, збираючись пересидіти цілу ніч.

Недалеко мене сидів підстаркуватий чоловік.

„Ви росіянин?“ — спитав він мене трохи ламаною французькою мовою. Я відповів і здивувався, що він у напівтемряві пізнав мою національність.

„Я знав багато росіян. Я відсидів три роки в тюрмі в російській справі (він назвав якесь італійське місто) і от тепер знов арештований“.

Поволі ми розмовилися. Він сів ближче до мене і ми говорили з ним у півголос до ранку. Це була одна з найцікавіших зустрічей мого життя.

Сусіда мій у цій камері, згорблений, сивий, розповів мені, що він італієць, кравець по спеціальності. В Римі, де він жив у вісімдесятих роках минулого віку, він був ще молодою людиною, але вже мав репутацію доброго майстра-кравця, коли він познайомився з російськими художниками, а потім і з російськими закордонними студентами і революціонерами.

Він ще перед тим був революційно настроєний, а під впливом росіян остаточно зробився революціонером. Деяких діячів „Землі і Волі“ і „Народної Волі“ він знав особисто. Добре знав він між иншим Степняка-Кравчинського. І от він стає в Італії співробітником російських народовольців. Він бере участь у виготовленні в Італії вибухових творив, передержує і пересилає їх і зброю до Росії, не раз їде з дорученнями до Швейцарії, конспірує.

В періоді 1881—83 року (не пам'ятаю тепер точно його оповідання) його арештовують з речовими доказами, обвинувачують у пачкарському вивозі зброї і ин. і засуджують на три роки до спеціальної в'язниці (здається каторжної). Там він проводить три роки каторжного режиму мовчання і примусових робіт.

За найменшу провину, за слово, сказане пошепки сусіди на роботі, навіть за повернення голови, за найменший вияв незадоволення суворо карали, залишали без їжі, сковували по-двоє. А після відбуття кари 5 років позбавлення осібних прав, заборона з'являтися в публічних місцях, щоденна явка до поліції, нагляд. Не раз він сидів по 2—3 тижні тільки за те, що залишався на площі в юрбі, за присутність на мітингу він відсидів більше. Почалися мандри по містах. Кінчив він еміграцією і оселився в Парижі.

Цей арешт — він знає — кінчиться висланням. Він поїде до Швейцарії, перевезе туди сім'ю; коли улаштується з роботою, знов почне з початку.

Багато розповідав мені італієць за своє життя, за зустрічі з росіянами, за тюрму і мандрування, за свою участь в синдикалістському рухові в Парижі. Парламентом він гордував, соціялістам не довіряв, хоч і поважав багатьох з них. Перемога робітничої класи уявлялася йому яко перемога синдикалістського професійного руху. Я теж розказував йому про російські соціалістичної партії, про події 1905 року, про російську революцію, про наше підземелля.

Ніч нам не змигнулася в розмові і тихих суперечках. Він іноді вставляв у свою розмову італійські слова, дарма що довго жив у Парижі, знов же я вставляв німецькі, але ми добре розуміли мову один одного.

Вранці в'язнів почали ступнево переводити до інших помешкань. Десь о 12 год. вивели мого італійця, а потім викликали і мене.

Знов з двома тюремниками ішов я довгими коридорами півпідвального етажю бурбонського палацу.

Відколи вивели італійця, мене знов поняло моторошне почуття самотності і цілковитої безпорадності. В російській в'язниці було не те. Там була свідомість, навіть, певніше, — відчуття колегіальності, внутрішніх зв'язків з політичною в'язницею, з підземеллям на волі, була свідомість солідарності, знання лінії поведінки в'язниці, згідної з традиціями, відомими з книг і від товаришів, там була свідомість своїх прав, — а тут повна безпорадність і самотність; там були ясні взаємини з начальством в'язниці, взаємини ворогів, часове порозуміння про взаємні права й обов'язки, а тут — усе невідоме. І дотого-ж у російській в'язниці не було за моїх часів безглузлого знущання.

А тут, поки ми йшли довгими вузькими коридорами утрьох з агентами тої в'язниці, я, посередині, а вони — один напереді, а другий позад мене, знов почалися неподобні жарти й розмови, що треба просто побити цих (слідувала лайка); здіймалися на мене парасолі, які чогось були в руках агентів, що мене супроводили.

В цім глухім коридорі знов з'явилося в мене відчуття чекання, що мене поб'ють, як і на допиті в префектурі. Це відчуття переживав я четвертий раз на своїм житті. В Росії це було при двох арештах — 1-й раз, коли мене часово умістили в казарми городових (тоді я після арешту не признавався, хто я, щоб дати моїм товаришам змогу все забрати з квартири, де я жив), потім з цим чеканням я познайомився в Парижі.

Я познайомився у Росії безпосередньо з биттям нагайками в часі демонстрації; був побитий при сугичці з чорносотенною маніфестацією 19 лютого 1905 року, бачив наставлений на мене револьвер, чув постріл і потім був буквально стоптаний юрбою. Того разу було відчуття неминучої загибелі. Але все те було пусте в порівнанні з чеканням, що тебе неодмінно поб'ють. З'явилося відчуття фізичного нуду, гострий стан фізичної безпорадності і пригнобленості. Сукупність цих відчуттів не можу назвати інакше, тільки моральною мукою. Відчуття ставали що раз тяжчі, час, поки ми йшли цим довгим глухим коридором, здавався нескінченим. Нині, через 20 років, я виразно згадую навіть стіни коридору — цементовані, сірі, не штукатурені, рапаті стіни. В одному місті на стіні був хрестик олівцем — проба олівця, — і він теж запав мені у пам'ять.

Нарешті ми прийшли в якийсь не то фізико-хімічний кабінет, не то лабораторію. Це була антропометрична камера. Тут мене фотографували в профіль і анфас, звеліли розібратися і почали виміряти й записувати особні прикмети.

На своїм житті два рази довелось мені зазнати на собі антропометричного поміру: в липні 1905 року в Харкові і 2 травня 1906 р. в Парижі. Я не знаю процедури гидкішої і образливішої, ніж оця, коли на вашому тілі шукають особних прикмет, міряють вам уха, ніс і ин.

В Парижі ця процедура була детальніша; тут навіть повіки на очах підіймали і старанно розглядали. Відмовитися від того не можна було й думати: два агенти з парасолями стояли коло боку. Закінчилася процедура відбиттям пальців на намащеній чимось чорним скляній платівці. Потім мене знов одвели до тої самої камери. Італійця мого вже не було. Народу в камері побільшало. 2-гу ніч я

проспав на нарах. Другого ранку мене повезли в якусь установу. Там мені об'явили наказ за підписом міністра внутрішніх справ Клемансо вислати мене з Франції без права в'їзду. В наказі було посилення на закон і наведено також посилення на другий закон, який самочинний приїзд у Францію, всупереч висланню, карає трьома місяцями замкнення у в'язниці, незалежно від нового потім вислання.

Там мене запиталися, куди я хочу виїхати з Франції і чи буду їхати своїм коштом. Я назвав Женеву і за півгодини або годину в тій самій установі мені дано білет на вечірній поїзд.

Потім мені дано двох провідників, які повинні були скрізь супроводити мене того дня і з ними пустили мене улаштувати свої справи.

Разом з моїми провідниками я поїхав до дому скласти свої речі. Моя хазяйка і консьєрж зустріли мене з видимим співчуттям і жалували, що погано мене порадили (чи погано - ж?).

Я викликав двох приятелів, передав їм деякі речі, одного навідав. Мої зброносці скрізь ходили за мною, надокучаючи мені старанням взяти приятельський тон і брудними жартами. Вони розпрощалися зо мною аж увечорі, коли я сів у вагон і поїзд рушив.

В тім самім купе, де був я, сиділо два промовці інтернаціонального мітингу, італієць - анархіст і іспанець - синдикаліст — ті, з якими я полемізував. Ми привіталися. В тім самім купе було ще троє добродіїв, так ніби незнайомих один одному, але у всіх трьох були підозріло однакові саквояжі і однакові подушки з літерами „W. S.“.

Скоро лише ми переїхали кордон Швейцарії, ці добродії зникли. У Женеві я взяв білет до Кларану, де часово оселився, негайно змінивши прізвище Соболев на Удінов.

Перший час після цієї пригоди незвичайно легко й вільно дихалося весняним повітрям у Швейцарії.

У французьких газетах прочитав я уже в Швейцарії, що про арешти чужоземців і їх вислання був запит у парламенті. Були громові промови соціалістичних депутатів.

Клемансо відповідав.

Боротьба за 8-годинний робітничий день того року не була щаслива — підприємці відповіли локаутами. Важливих здобутків робітники не досягли. В парламенті знов зняте було питання про урегулювання робітничого дня.

Г. ГРИНЬКО

Нарис української економіки ¹⁾.

Нелегко дати в короткому огляді характеристику основних проблем української економіки. З одного боку, Україна є занадто складний народньо-господарчий організм, щоб можна було дати короткий вираз її найважливішим проблемам. З другого боку, значні народньо-господарчі групи України (метал, вугілля, цукор то-що) безпосередньо підлягають керуванню союзних органів і їхній розвиток цілковито ув'язується з загально-союзними економічними інтересами.

З цими обмеженнями все-ж таки можна зробити спробу, — підкреслити те, що в сучасному етапі розвитку є найважливіше і найхарактерніше в економічному стані України.

I. УКРАЇНА В СИСТЕМІ СРСР

Не можна зрозуміти окремі народньо-господарчі проблеми Радянської України, а тим більш намітити належний розмах і темп їхнього розв'язання без того, щоб не усвідомити загальне місце України в системі СРСР. Ось такі основні моменти дають можливість зрозуміти стан і роль України в системі загальної радянської економіки.

1) Україна вже тепер дає біля 28% валового збору хлібів по Союзу, біля 52% їхніх товарових ліпків, біля 80% продукції цукру, біля 80% продукції вугілля, біля 75% чавуну, 65% залізної руди і т. инш. Займаючи лише 2% союзної території, Україна зосереджує в себе 18% залізничних ліній і приблизно 1/3 залізничних перевозок. Інакше кажучи, на Україні вже в сучасний період знаходяться найважливіші підвалини загально-союзної економіки.

2) Україна є західним упором радянського союзу, утворюючи значну частину сухопутних кордонів з європейськими капіталістичними країнами, — і морських з країнами Близького Сходу. Це робить її тим передовим плацдармом, який повинен не тільки витримати в кожний момент удари капіталістичної інтервенції, але і стати вихідним пунктом нашої економічної експансії в країнах Європи й Близького Сходу.

3) В зв'язку зі специфічними умовами географічного становища України (наближеність до Європи і країн Близького Сходу, незамерзаючі порти і таке инш.), а також в зв'язку зі специфічними рисами

¹⁾ В основу цієї статті покладено доповідь на першому Всесоюзному плановому з'їзді.

ї економіки (продукція експортних товарів, здобування руди й вугілля й зосередження на Україні найважливіших галузів промисловості, величезний внутрішній ринок, то-що) вкладання капіталів в українське народне господарство мусить привести до найшвидшого народньо-господарчого ефекту для всього СРСР.

4) Україна терпить від величезного аграрного перенаселення, причому це перенаселення тим значніше, чим ближче до західних кордонів (на 100 десятин засіву в РСФРР припадає 19 душ, а на Україні 63 душі сільського населення). Проблема швидкого зменшення аграрного перенаселення на Україні й піднесення на шляху сільсько-господарчого прогресу широких бідняцьких і середняцьких шарів українського селянства (досить активного, що пройшло велику школу національно-демократичного руху) має не тільки економічне, а й глибоке політичне значіння.

5) Україна мусить стати взірцем вирішення радянською владою національного питання для всього Південно-східнього кутка Європи, що найбільш роздирається національною ворожнечею. Тим часом Україні доводиться розв'язувати національне питання, переводячи до нових (більш відсталих національних) форм високо розвинений в економічному й культурному відношеннях суспільний організм. Виконати це завдання без зниження культурного рівня й без зменшення темпу будівництва можна лише при виключному напруженні організаційних і фінансових зусиль.

6) Україна спізнилася майже на 2 роки проти європейської частини РСФРР що до початку мирного економічного будівництва й найгостріше пережила громадянську війну й руйнацію, яка стоїть тепер в гострій суперечності з бурхливим піднесенням народнього господарства й утрудняє його розвиток.

Цілком правдиво кажуть, що в реальному будівництві, а тим більш в будівництві соціалістичного суспільства, не може бути суто, тоб-то абстрактно економічного підходу до народньо-господарчих явищ і завдань. Лише облік всіх умов, зазначених вище, дає можливість правильно розібратися в окремих народньо-господарчих проблемах України й накреслити правдивий шлях до їх розв'язання. Труднощі і своєрідність становища на Україні примушують одночасно загострювати увагу на обох лініях її розвитку, — сільсько-господарчій і індустріальній.

II. ПРОБЛЕМА КРАЇОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ СРСР І УКРАЇНИ

Всім відомо, що робітники Союзного Держплану не мало поклали праці, щоб розробити питання про краєвий економічний розподіл України. Ця ідея свого часу знаходила деякий відгук серед окремих українських робітників. Існували два варіанти такого розподілу: 2 краї (Південно-гірсько-заводський і Правобережжя) і 3 краї (з додачею Приморського з центром в Одесі). Ще й до цього часу

друкують і випускають мапи й схеми економічного районування СРСР, де Україна значиться поділеною на ці два або три краї. Тим часом життя пішло зовсім иным шляхом. Вже більш року, як Україна скасувала у себе губерський розподіл і перейшла на так звану трьохступневу адміністративно-територіальну систему: республіканський центр, округи й райони. Замість 9 губернь під безпосереднім керівництвом Українського Уряду, — є 41 округа й автономна Молдавська республіка.

Встає запитання, чим пояснюється той розрив між передбаченнями, що виходили з кол союзного Держплану й реальним будівництвом? Дехто гадає, що тут ми маємо помилку України, що в найближчий період життя примусить підійти до крайового її розподілу. В цьому питанні потрібна цілковита виразність. І вона полягає в тому, що на наступний і досить довгий історичний період треба цілком зняти з обговорення питання про крайовий розподіл України, бо воно рішуче суперечить найважливішим завданням політичного будівництва УСРР. Не крайовий розподіл України, а дальша консолідація Української Соціалістичної Республіки, — ось чого вимагає життя, і з цього треба виходити також і при розв'язанні основних питань економічної політики. Інакше кажучи, не тільки на самій Україні, а в підході до неї загальносоюзних органів належить встановити більш сталий погляд на неї, як на народньо-господарче ціле.

Не можна, неприпустимо забувати, що головні труднощі в розв'язанні завдань пролетарської революції на Україні були в тому, щоб повернути лівобережний індустріальний пролетаріат лицем до українського і в першу чергу правобережного селянства, вирвати останнє з-під впливу національно-демократичної ідеології, об'єднати його навкруги пролетаріату й тим забезпечити існування УСРР. Це не давалося на Україні одразу. Потрібна була жорстока наука боротьби й поразок, щоб зламати відосередню течію лівобережного індустріального пролетаріату, щоб усвідомити потребу будувати й зміцнювати УСРР. Тим часом кожен варіант крайового економічного розподілу України веде до розриву між Правобережжям і Лівобережжям, тоб-то до розриву по тій лінії, що є найнебезпечнішою з погляду загальних завдань пролетарської революції на Україні. Не треба забувати, що крайовий розподіл (коли він буде реально переводитися в життя на зразок Уралу або Північно-Кавказького краю) мусить закінчитися утворенням повноправних, життєздатних крайових виконкомів, які керуватимуть всіма галузями життя. На Україні це не може визначити нічого іншого, крім підриву України, як Республіки.

Поруч цього слід так само мати на увазі й зовнішні політичні завдання. За сучасним західним кордоном України перебуває біля 10 міль. українського населення, переважно під владою Польщі, причому головним гаслом політичної боротьби трудящих Західної України є приєднання до УСРР. Радянська Україна є форпостом Радянського Союзу на кордоні з капіталістичними країнами. Вона безпосередньо межує з південно-східним кутком Європи, де найбільш загострена національна боротьба. Консолідація України, як республіки,

правильне розв'язання національного питання на Україні має величезне політичне значіння. Економічна політика на Україні й зокрема її районування мусять бути цілковито з цим зв'язані. Тому потрібно цілком зняти з обговорення питання про крайовий економічний розподіл України й встановити сталий підхід до неї, як до народньо-господарчого цілого, треба зміцнити Україну, як республіку.

III. УКРАЇНА Й ПЛАН ГОЕЛРО

За загально-союзним планом електрофікації, що, як відомо, був складений на 10 років (1920—30), на Україні намічалось 4 великих парових районних станції (Штерівська, Лисичанська, Білокалітінська й Гришинська) і одна гідроелектрична (Дніпроельстан). З того часу, як був затверджений план „Гоелро“, минуло 6 років. За ці роки на Україні будувалась й тепер закінчується лише одна Штерівська електростанція з загальною мічністю в 20.000 квт., тоб-то приблизно в 5 разів меншою, ніж це передбачалося за планом. Поруч того поза планом Гоелро або почалися, або цілком підготовлені роботи по станціях: Київській—20.000 квт., Криворізькій—20.000 квт., Харківській—32.000 квт., Запорізькій—6.000 квт., Миколаївській—3.000 квт., Катеринославській—3.000 і цілій низці дрібніших.

Таким чином, вже цього року і у всякому разі наступного господарчого року на Україні буде здійснюватися поза планом Гоелро реальне електробудівництво з загальною мічністю біля 100.000 квт., в той час, як за планом Гоелро за 6 років його існування збудовано лише 1 станцію мічністю в 20.000 квт. Отже, на Україні ми маємо великий розрив між планом Гоелро, що, як відомо, є генеральний план перебудови народнього господарства СРСР на нових енергетичних умовах, і реальним будівництвом нових електростановок поза планом Гоелро.

Цілковито зрозуміло, що такий розрив не можна терпіти й тому одним з важливіших завдань під час перегляду плану Гоелро, що тепер відбувається, є охопити як те електробудівництво, що вже реально почалося, так і задовольнити основні вимоги і потреби українського народнього господарства в цілому. При цьому слід підкреслити, що план Гоелро складався тоді, коли Україна тільки виходила з доби громадянської війни й стверджувала своє існування як республіка. В економічних штабах тоді ще РСФРР не було в той час належного усвідомлення України, як народньо-господарчого цілого. В план Гоелро, власне кажучи, Україна як ціле включена не була, а були лише включені Донбас і Рудно-Металургійний район (Дніпроельстан). Тому поруч територіяльного охоплення України в новому плані Гоелро треба забезпечити підхід до неї з погляду взаємозалежності її частин, тоб-то підхід до неї, як до народньо-господарчого цілого.

Цілковито зрозуміло, що це ні в якій мірі не визначає якогось відриву України від інших частин Радянського Союзу, а тим більш в плані Гоелро, тоб-то в генеральному плані соціалістичної реконструкції нашого господарства.

Окремо треба підкреслити питання про Дніпроельстан, як одну з найважливіших проблем українського (і не тільки українського) народного господарства. За останній рік про Дніпроельстан досить багато писали, й головні елементи цього могутнього народньо-господарчого комбінату досить добре відомі. Нашу союзну експертизу проекту Дніпроельстану закінчено або закінчується. Її висновки йдуть до визнання правдивості технічного проекту, обчисленого на міцність станції в 300.000 кінських сил і на річну віддачу енергії в 1.200.000.000 квт. годив. Дискусія, що знялася була один час в пресі про значіння Дніпровської гідроелектричної станції для потреб української металургії, ні в якому разі не хитає основних положень проекту, особливо що до феромарганового і алюмінієвого виробництва. Значно складніше стоїть питання про шлюзування Дніпра і перетворення його в суцільну водяну магістраль від Білорусії до Чорного моря. Неясним залишається ще, в якій мірі можливий вантажообіг по повненому Дніпру виправдає витрати великих коштів на шлюзування. Далі, хоч який малий наш досвід в питаннях про можливість використання гідроенергії в сільському господарстві й про перспективи меліоративного поліпшення наддніпрянських степів в звязку з підпором води в Дніпрі, величезне культурне значіння Дніпроельстану для сільського господарства навряд чи може викликати сумнів. Що до питання про залізничу понадмагістраль між Донбасом і Кривим Рогом, то, як видно з експертизи, це питання не є органічно звязане з проектом і з цього боку позитивній оцінці проекту нічого не може загрожувати.

Вартість всього будівництва визначається нашою радянською експертизою в розмірах від 150 до 200 міль. крб., що дає собівартість кіловат-години на зборних шинах станції — 0,6 — 0,7 коп.

Слід звернути особливу увагу на те, як щільно дальша планова робота і перспективна орієнтовка в галузі транспорту, металургії й комунального будівництва великого району навкруги дніпровських порогів звязані з відповіддю на питання про долю Дніпроельстану. Якщо дніпровська енергія буде пущена в народньо-господарче життя району на протязі найближчих 5—7 років, ми матимемо одну лінію планової орієнтовки для цілої низки народньо-господарчих галузів. Коли це питання буде зняте з черги на довгу низку років, треба шукати иншого розв'язання народньо-господарчим питанням цього величезного і міцного району. Життя вимагає певної орієнтовки в цьому питанні, життя вимагає прискорити остаточне вирішення питання про долю Дніпроельстану.

Разом з тим, чим далі, тим ясніше стає, що без притягнення закордонного капіталу нам навряд чи доведеться протягом найближчих років підвести будівання цієї станції. Може та комісія в справі Дніпробуду, що перебуває нині в Америці, зуміє збільшити зацікавленість до цього народньо-господарчого комбінату в найбільш далекозорих представників американського капіталу.

IV. СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРЧІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ

Роля сільського господарства України в її економіці й значіння української сільсько-господарської продукції для всього Союзу всім

відомі: Одначе, далеко не всім відомі ті глибокі суперечності, серед яких уже нині відбувається розвиток українського сільського господарства. Воно зробило за останні роки величезний крок вперед в своєму розвитку й вийшло по засівній площі в 1925 році за рівень 1916 року, збільшило кількість худоби на 7—9% проти 1916 року й досягло 1 мільярда пудів огульного збору хлібів.

Поруч цього кількісного зросту Україна різко повернула за останні роки на шлях інтенсифікації сільського господарства. Площа пшениці в 2,8 міль. десятин 1922 року досягла до 4,1 міль. десятин 1925 року. Кукуруза досягла до 1,3 міль. десятин. Буряковий клін поширився з 126.000 десятин 1922 року до 390.000 десятин 1925 року. Олійні культури займають площу в 813.000 десятин 1925 року проти 132.000 десятин 1916 року. Осимий засів цього року дає нове поширення площі приблизно на 500.000 десятин. По всьому видно, що теж саме дасть і яровий засів. Інакше кажучи, 1926 рік дасть поширення засіву приблизно на 1 міль. десятин й нове збільшення питомої ваги пшениці, буряка і інших рентабельних культур польової продукції.

Але цей зріст українського сільського господарства різко упирається в поглядно слабкий темп розвитку продукції на сільсько-господарчій сировині і в слабу матеріально-технічну організацію ринку (холодники, елеватори, кукурузо-сушарні, підприємства для перероблення продуктів скотарства то-що). Вже цього року значні запаси кукурузи не мали риночного збуту в зв'язку з відсутністю кукурузо-сушарень, окремих установок для перемелення кукурузяного зерна й т. инш. Це загрожує зірвати закріплення в селянському господарстві цих важливих для посушливого району культур.

Не підлягає сумніву, що 1926 рік дасть зниження засіву кукурузи. В аналогічному стані перебуває культура картоплі в північних районах України. Значно збільшеній продукції олійного насіння не відповідає розвиток олійної промисловости.

Ці окремі суперечності не є випадкові й ізольовані,— вони щільно підводять до питання про конечність перебудови одностайного зернового господарства в напрямку збільшення в ньому скотарської продукції. В прискоренні цього перелому лежить одна з центральних проблем сільсько-господарчого розвитку України. Великим, суто-зерновим експортом ми закріплюємо на європейському ринкові продуктів скотарства—Німеччину, нашого основного в цьому відношенні конкурента. Тим часом вже 1925 року вільних лишків продуктів скотарства за покриттям потреб сільського й міського населення числено на Україні біля 5.000.000 пудів. Перед війною не менш, як 4 міль. пуд. вивозилося за межі України,— а тепер цей вивіз досягає лише 1 міль. пуд., при чому експорт за кордон виражається в десятках тисяч пудів. Боротьба за експорт м'ясних продуктів з України й широка організація холодників і підприємств для перероблення продуктів скотарства стала вже одною з найактуальніших проблем українського сільського господарства.

Таким чином, вже досягнена стадія інтенсифікації сільського господарства України в значних своїх частинах упирається в невідповідність і неорганізованість належних ринків збуту. Без перемоги

над цєю суперечністю, без широких матеріально-технічних заходів що до організації ринків, дальша інтенсифікація українського сільського господарства неможлива. Тим часом, темп інтенсифікації сільського господарства України не тільки не можна зменшити, а його треба за всяку ціну збільшувати. Значні лишки сільсько-господарчого населення дають в сучасний момент на господарство з більш як удвоє скороченим експортом, з підупалою на $\frac{1}{3}$ гуральною промисловістю, з цукровою промисловістю, яка досягла лише 50% передвоєнного рівня і з величезними втратами реманенту й робочої худоби.

Спостереження виявляють, що в досить великих районах Правобережної України біля $\frac{1}{3}$ дорослого сільсько-господарчого населення не знаходить роботи. Міська індустрія не може в найближчий період втягнути до себе цей резерв селянської праці. Це примушує до дальшого збільшення темпу інтенсифікації українського сільського господарства, ліквідації аграрного перенаселення України шляхом раціоналізації й інтенсифікації сільського господарства, переведення землеустрою, дальшого поширення трудомістких культур і розвитку промисловости на сільсько-господарській сировині.

Але поруч цього, як тимчасовий захід, перед Україною гостро стоїть питання про переселення. Слід нагадати, що за 10 років з 1896 року до 1906 року тільки до Сибіру з України виселилося біля 350.000 душ, а за 6 років з 1906 до 1912 року біля 750.000 душ. Крім того, Україна дала значну кількість пересельців до Канади. В межах українського колонізаційного фонду не можна забезпечити більш як 70.000 душ. Проблема міжреспубліканської колонізації в загально-союзному масштабі з погляду України є досить актуальна. Тим часом, цю справу в загально-союзному масштабі ще не піднесено на належну височінь. Коли говорити в термінах „планової“ роботи, то ідея „Дальньо-східного упору“ мусить зустріти з боку України гарячу підтримку.

Широкий сільсько-господарчий прогрес України й дальше підвищення її сільсько-господарчої продукції важливе не тільки з погляду внутрішніх інтересів самої України і СРСР в цілому, а безумовно і з погляду розвитку пролетарської революції на європейському континенті й особливо в Німеччині при умові обов'язково зв'язаної з цим блокади Європи з боку Америки. Питання про продовольче постачання нових західних пролетарських республік набере виключного значіння. Україна, що лежить на західних кордонах і впирається в морські шляхи, мусить відігравати в цьому не останню роль.

V. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Індустріалізація СРСР стала генеральною лінією нашої економічної політики. Як стоїть справа з переведенням цієї лінії на Україні? Не можна заперечувати, що до самого останнього часу що до України існував такий погляд, що вона є, з одного боку, переважно сільсько-господарською країною, а, з другого боку, як прикордонна, не може в найближчі роки претендувати на форсування розвитку промислового будівництва. Є всі підстави стверджувати, що такий погляд

рішуче суперечить не тільки народньо-господарчим перспективам, а й політичним інтересам України й Союзу в цілому.

За широку індустріалізацію України говорить перш за все логіка економічного розвитку СРСР. При вичерпанні старих основних капіталів в промисловості і при проєктуванні нового промислового будівництва в районах головної сировини і ринків збуту, навряд чи слід підкреслювати, в якій мірі збільшується роля України, як індустріального району. Донецько-Криворізький басейн з його легко-мобільними запасами руди й вугілля, можливість збудування величезного джерела дешевої енергії на дніпровських порогах при тій умові, що сама Україна, східні країни Європи і частина Близького Сходу гарантують величезний споживчий ринок,— все це створює виключно сприятливі умови для нового промислового будівництва. З цієї суто економічної точки зору, Україна може претендувати на участь в новому промисловому будівництві СРСР не тільки в широких масштабах, але і в порядку першої черги. При бідності наших внутрішніх капіталів їх слід вкладати в промислове будівництво там, де це найшвидше і з найбільшим ефектом реєтується. На Україні це гарантовано безумовно.

З другого боку, нове промислове будівництво на Україні мусить розвиватися тим більш енергійно, чим швидше підвищується сільське господарство і зміцнюється селянство. Міцність українського селянського руху, особливо в зв'язку з національним питанням, нам добре відома з досвіду громадянської війни. Тут перехрещуються суто-економічні мотиви з серйозними політичними й стратегічними міркуваннями. Не можна заперечувати того положення, що інтереси зміцнення пролетарського впливу на найбільші селянські райони СРСР вимагають систематичного розвитку в них великої індустрії. Це тим більш обов'язково там, де, як на Україні, суто-економічні передумови органічно зв'язані з цим політичним завданням. Величезний досвід громадянської війни виявив, що найстійкіші у військовому відношенні були райони з великою індустрією, а найлегшим шляхом для капіталістичної інтервенції були суто-селянські райони СРСР.

З точки зору можливих військових конфліктів з капіталістичним Заходом, Радянському Союзові корисніше мати в своєму складі Україну, яка зробить дальший крок по шляху індустріалізації й тим самим буде більш соціально цементованою, ніж Україну, яка затримається на її переважно сільсько-господарському рівні розвитку.— Стратегічні міркування примушують не тільки зосередити далі від кордонів найважливіші промислові підприємства, але й соціально зміцнювати, пролетарськи цементувати прикордонні селянські райони.

VI. ПРОМИСЛОВІСТЬ НА СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРЧІЙ СІРОВИНІ

На початку цього господарчого року продукцію вугілля, чавуну, сталі й прокату в українській важкій індустрії відновлено приблизно на $\frac{3}{4}$ проти 1913 року. Цей господарчий рік в цій справі значно пішов наперед. Промисловість, що переробляє сільсько-господарчу

сировину, відбудовано на початку цього року значно менше: цукрову промисловість приблизно на 50%, гуральну приблизно на 30% і т. д. Це відставання в темпі відбудови промисловости на сільсько-господарчій сировині суперечить бурхливому зростові й гострим вимогам українського сільського господарства. Безумовно, в такі-ж гострій суперечності це стоїть і з вимогами широкого споживчого ринку. Розгортання промисловости, що переробляє сільсько-господарчу сировину, не тільки зменшує гостроту питання про аграрне перенаселення України, але й веде до зменшення товарового голоду на важливіші товари нашого внутрішнього ринку. План розвитку цукрової промисловости Цукротрест склав в двох варіантах, — мінімальний з продукцією на кінець 6-го року в 90 міл. пуд. і оптимальний з продукцією в 115 міл. пуд. З міркувань аграрного перенаселення України з одного боку, і з міркувань потреби внутрішнього ринку мусить бути прийнятий до здійснення оптимальний план розвитку цукрової промисловости. Це тим більш треба зробити, що умови реалізації цукру (акцизи) забезпечують досить швидке повернення до державної скарбниці коштів, вкладених на розвиток цієї промисловости.

Цей перспективний план передбачає стабілізацію сучасного складу цукрових заводів на Правобережжі й лише технічне перебудування їх. Більш енергійне будівництво передбачається на Лівобережжі й деяке загальне переміщення цукрової промисловости на Схід в РСФРР. Ця лінія мусить бути підтримана. Але поруч цього в плані передбачається піонерське будівництво цукрових заводів на Кубані, в Туркестані, на Дальньому Сході й т. инш. Навряд чи можна погодитися з тим, що найближчі п'ять років є підхожий період для нового великого піонерського будівництва. В ці роки капітали в промислове будівництво треба вкладати не там, де їх своєчасне рентування є проблематичне, а в старі добре вивчені райони. Тим більш не можна відносити до піонерських заводи з 8.000 берковців перероблення на добу, тим часом, як середня добова міць заводів в старих районах становить 4 — 6000 берковців.

Цілком зрозуміло, що весь план розвитку цукрової промисловости, особливо на Україні, мусить виходити з визнання селянського бурякосіяння, як основної сировинної бази радянської цукрової промисловости. Всяка спроба ламати цю позицію в бік підвищення ролі заводського бурякосіяння була - б шкідливою і підривала - б ту виключно велику соціальну роль, що її в найближчий період цукрова промисловість буде відігравати в районах гострого аграрного перенаселення. Україна твердо стоїть на селянському бурякосіянні, як основі радянської цукрової промисловости.

З гуральною промисловістю становище значно складніше. Перед війною на 595 заводах України викурювалося біля 22 міл. відер спирту. Вся маса цих заводів за винятком 10 — 15 була зосереджена на Поліссі і в лісостеповій Україні. Під цим поглядом розвивалася культура картоплі. В багатьох районах України на гуральних заводах перероблювалося біля 70% всієї картоплі району. Особливо важливо це для тих частин Полісся, де немає цукрової промисловости. Цього господарчого року випущено біля 9 міл. відер спирту, тоб - то біля 30% передвоєнної продукції. З точки зору розвитку сільського господарства

в значних районах України, питання про поширення гуральної промисловости є виключно гостре і невідкладне.

В продукції олійного насіння й розвитку олійної промисловости Україна пережила значне зрушення. В передвоєнні часи Україна давала не більш 9% всього врожаю олійного насіння Європейської Росії. За останні 6—7 років засів олійного насіння на Україні збільшився з 132 тис. до 813.000 десятин, що дає 33% площі засіву олійного насіння всієї Європейської частини (з Кавказом) Радянського Союзу.

Олійна промисловість не встигає за зростом засіву олійного насіння. Звідси значне хитання цін, а з другого боку—з цим звязана конечна потреба експорту насіння замість олії, що, звичайно, значно менш рентабельно. Експорт насіння, замість олії, веде також до втрати цінних (для безлісного степу) відходів (кожури), які використовуються тут, як паливо. Це примушує негайно стати до будування нових олійниць і в першу чергу олійниць у Маріуполі, як єдиного засобу підтримати цю прогресивну тенденцію в українському сільському господарстві й значно поліпшити постачання внутрішнього ринку й експорту в цій частині.

Тут зазначено лише найгостріші проблеми промисловости, що працює на сільсько-господарчій сировині України. Можна було б підкреслити також вимоги шкіряної промисловости, але особливо енергійно слід підкреслити, що поруч розвитку зазначених галузей промисловости, гострим питанням для України є питання про елеваторне, холодникове, кукурузо-сушарне й инше будівництво. Без перебільшення можна сказати, що в оброблюючій сільсько-господарчу сировину промисловості і в матеріально-технічних заходах для реалізації сільсько-господарської продукції України слід бачити в повному розумінні бойові завдання української економіки.

VII. ВАЖКА ІНДУСТРІЯ УКРАЇНИ

Важка індустрія України—це є, власне кажучи, підвалина всієї союзної промисловости й транспорту. Вище вже зазначено п'ятому вагу важкої індустрії України в загально-союзній промисловості. З тим більшою увагою належить поставитися до її проблем і вимог. Завдання Донбасу в 1,2 мільярда пудів вугілля, на цей господарчий рік, ледве забезпечує найгостріші потреби промисловости й транспорту; при сучасному стані основного капіталу це завдання максимальне і виконується з величезним напруженням. Перше півріччя дає цілковите виконання цього програму, але запаси вугілля в самому Донбасі і в головних планових споживачів зменшуються, і ми йдемо назустріч новому господарчому рокові без належних резервів мінерального палива. З другого боку, останній період дає нам втягнення до продукції середніх і навіть дрібних копалень, що зменшує рентабельність продукції вугілля.

Тим часом, програма розгортання нових копалень і механізація старих стоїть перед загрозою нецілковитого виконання, в звязку з обмеженістю приладдя й фінансовими перешкодами. Слід одверто

дивитися на те, що вже найближчий період поставить нас перед необхідністю імпорту англійського й, можливо, польського вугілля, якщо не буде забезпечений належний темп розвитку паливної продукції в Донбасі. Не так давно Рада Праці й Оборони мусіла санкціонувати імпорт 100 міл. пуд.

Особливо слід підкреслити необхідність збільшити увагу до поширення коксової продукції, яка вже тепер не може забезпечити потреб металургії, при чому біля 20% продукції коксу вже тепер виробляється без рекуперації (без уловлення побічної продукції), тобто найменш рентабельно з загально-господарчої точки зору. Рада Праці й Оборони затвердила новий програм будування коксових печей з загальною продукцією в 100 міл. пудів.

Розвиток української металургії за останні роки йшов так, що по чавуну в 1922-23 році — 6,8 міл. пуд., в 1923-24 році — 22,6 міл. пуд., в 1924-25 році — 51 міл. пуд. і на 1925-26 рік намічений програм в 117 міл. п. У процентах до загально-союзного витоПЛення чавуну це дає 38%, 56,9% і 77%. Інакше кажучи, Україна 1925-26 року не тільки доходить до передвійськової питомої ваги в загально-союзнім витоПЛенні чавуну, але й трохи її перебільшує. Але слід мати на увазі, що досвід першого півріччя показує неможливість цілковито здійснити програм по чавуну, намічений на цей господарчий рік. Можливо, що реальна продукція буде процентів на 15 нижча за ту, яку передбачалося з початку року. Але навіть і ця продукція вимагає величезного напруження. Підприємства „Південстали“, працюють з неприпустимим напруженням своїх технічних можливостей і майже без усяких технічних резервів. Малі й великі аварії стали вже побутовим явищем в цій галузі продукції. З другого боку, слід мати на увазі, що в зв'язку з розривом між попереднім розмахом і реальною продукцією, а також в зв'язку з цілою низкою інших обставин, українська металургія входить до другого півріччя у виключно скрутному фінансовому стані. Проблема організаційного поліпшення і фінансового зміцнення української металургії набирає величезної гостроти. Її розв'язання мусить скласти належні передумови для належного розвитку металургії в майбутньому.

Незалежно від цього, ми щільно підходимо до питання про будування нових металургійних заводів. Немає жадної рації вести полеміку на тему „Урал чи Україна“. Безумовно, економічний розвиток СРСР вимагатиме напруження обох металургійних районів. Але ніякому сумніву не підлягає, що з числа перших металургійних заводів, що їх будуть будувати в найближчі часи, значна кількість мусить припадати на Україну й при тому в першу чергу. Ми значно запізнюємося з цією справою, — життя вимагає прискорення затвердження і початку реалізації широкого плану розвитку української металургії.

Цілком зрозуміло, що в щільному зв'язку з цим треба розв'язати також і питання рудної промисловості. З початку цього господарчого року була загроза, що ЮРТ, який вкупі зі сталим запасом може забезпечити на цей рік не більш 200 міл. пуд. руди, не задовольнить вимог металургії. Скорочення програму металургії позбавляє нас цього року цієї нев'язки. Але проблема дальшого розвитку здобування

руди від цього не стає менш гострою. Капітальні роботи що до поширення силового господарства ЮРТ-у (і в першу чергу будування електростанції) і механізація його підприємств є абсолютно невідкладні, бо без цього нас чекає тяжкий розрив між вимогами металургії й реальною продукцією руди.

Слід цілком одверто підкреслити, що найважливіший фактор індустріалізації країни — машинобудівельна продукція перебуває в організаційному й фінансовому відношенні в досить скрутному становищі. Гострота питання про вагонно- й паровозобудівництво всім досить відома. Випуск 15.000 важких вагонів на рік по Союзу є мінімальний програм найближчого періоду. Тим часом, вся міцність машинобудівельних заводів здатна забезпечити не більше 9.000 вагонів. З другого боку, слід вважати що недавні розмови про те, що до 1930 року нам непотрібні будуть нові паровози, не мають ніякого змісту. За останніми варіантами, за п'ять років від 1925-26 до 1929-30 нам конче треба збудувати не менш як 3,5 тис. нових міцних паровозів. Все це разом ставить в найближчий період цілком практичне питання про будування не менш як одного паровозного й одного машинобудівельного заводу на Україні. Якщо стратегічні міркування не встануть зо всією категоричністю проти цього, то навряд чи в Радянському Союзі можна буде найти сприятливіше місце для цих заводів, як у Донецько-Криворізькому районі.

Поруч того, в зв'язку з індустріалізацією, гостро виникає питання про будування нового інструментального заводу. Відомо, що перед війною потреба в інструментах визначалася по Союзу приблизно в 15 міл. крб. на рік, при чому 43% цієї потреби задовольняв імпорт, а з 57% внутрішньої продукції біля 40 процентів припадало на підприємства, що містилися в Польщі, Литві і т. инш. Немає чого підкреслювати, в якій гострій суперечності з нашими програмами піднесення продукційности праці перебуває становище наших інструментів і варстатів. Потребу України на цей господарчий рік в інструментах визначено приблизно в 5 міл. крб., тим часом як уся союзна продукція інструментів навряд чи перебільшує 6—7 міл. карб. Життя щільно підводить нас до постановки питання про будівництво нового інструментального заводу на Україні.

Приблизно в такому-ж стані перебуває варстато-будівництво.

VIII. ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ

Характерно в структурі української промисловости те, що її широкі ринки задовольняються коштом підприємств центральних районів Радянського Союзу. Текстиль, метал широкого споживання, нафта й т. инш. виробляються за межами України. За часи революції, коли було порушено систему економічного зв'язку окремих районів відбулася деяка перестановка в цьому відношенні. Цукрова продукція, олійна, тютюново-махорочна й деякі інші значно поширилися й зміцнилися в межах України. Деяко подібне починає відбуватися і в галузі продукції метало-виробів масового споживання. Це значно утрудняє визначення перспектив розвитку цих галузей на Україні

й тут потрібне максимальне ув'язання з промисловим розвитком інших районів Радянського Союзу.

Але безперечно те, що в зв'язку з вичерпанням старого основного капіталу в галузях промисловості, що працює на широкий ринок, дальший їх розвиток не обов'язково мусить іти в межах старого географічного розподілу. Одним з найцікавіших і відповідальних завдань планування нового промислового будівництва як - раз і є необхідність ламати стару економічну географію й перегруповувати підприємства з точки зору наближеності їх до джерел сировини, дешевої енергії, ринків збуту, звичайно, беручи до уваги всі інші політичні й стратегічні моменти. З цієї точки зору деякі проблеми легкої індустрії України є досить освітлені.

Перш за все — в галузі сільсько-господарського будівництва. Машинізація сільського господарства України ще в передвоєнний період стояла значно вище, ніж в окремих районах колишньої Російської Імперії. Імперіалістична війна, особливо революційні події на Україні мали своїм наслідком значні втрати сільсько-господарського реманенту України. Це-ж є реальний факт, що біля 50% всіх українських селянських господарств в сучасний період не мають реманенту. Цим визначаються завдання сільсько-господарського машинобудівництва.

1923 року випуск сільсько-господарських машин на Україні оцінювався в 30 міл. карб. Цього господарчого року продукцію намічено й очевидно буде здійснено в розмірі біля 45 міл. карб. Інакше кажучи, передвоєнну норму перебільшено, але попит на машини тільки тепер починає виявлятися з усією своєю загостреністю. Немає сумніву, що при необхідності будівництва нових заводів сільсько-господарчого машинобудівництва в СРСР першу чергу мусить бути визнано за Україною. Джерела сировини, наявність широкого ринку, питома вага України в сільсько-господарчій продукції СРСР, звичайність українського сільського господарства до машинного оброблення землі, все це робить цілком необхідним будівництва на Україні нового плужного заводу з продукцією біля 250.000 плугів на рік, і з дальшим поширенням приблизно до 500.000 плугів.

Той успіх, з яким проходить нині в сільське господарство України трактор „Форда“, при колосальному браку робочої худоби висовує також на чергу питання про тракторобудівництво. Було-б надзвичайно цікаво розробити питання про можливість притягнення „Форда“ до будови міцного заводу тракторобудівництва на Україні на концесійних підвалинах. Уже йдуть попередні розмови про утворення в Одесі зборочних майстерень коштом Форда.

Друга група легкої індустрії, на яку треба звернути найбільшу увагу і яка має величезні перспективи, — це є хемічна промисловість України. В районуванні хемічної промисловості Радянського Союзу є певні дефекти. Не можна зв'язувати будівництва нових хемічних підприємств з тими центрами, де перебувають інститути, професори і таке інше. Донбас, як міцний центр хемічної промисловості, є безумовно найреальнішою перспективою найближчого майбутнього. Декілька конкретних зауважень до цього.

Перед війною содова продукція Донбасу давала біля 7,5 міл. пуд., тоб-то біля $\frac{3}{4}$ всієї содової продукції колишньої Російської Імперії.

Нині Україна дає біля 70% загально-союзної содової продукції. Беручи на увагу те, що в найближчий період загально-союзна потреба в соді буде визначатися не менш як в розмірі 15 мільйонів пудів і що значну частину попиту Центрально-промислового, Північно-Кавказького й навіть Близько-Східних ричків буде направлено в бік Донбасу, належить тепер таки поставити питання про дальший розвиток содової продукції в нас. Не слід при цьому забувати, що шлях нашої соди вже досить міцно прокладений до Туреччини й інших країн Близького Сходу.

Одним з найважливіших завдань в промисловому будівництві України — є будівництво суперфосфатних заводів. Це цілком зв'язано з перспективою відбудови й розвитку цукрової промисловости. Наша залежність від імпорту суперфосфату з одного боку й цілковита нерентабельність постачання Україні суперфосфату з Уралу, з усією рішучістю ставить питання про дальший розвиток існуючих і про будівництво нових суперфосфатних заводів на Україні.

ІХ. ТРАНСПОРТОВІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ

Вище вже було зазначено, що Україна, займаючи 2% загально-союзної території, зосереджує в себе біля 18% всієї залізничної мережі й біля 30% залізничних перевозок. Здавалось-би, що при таких умовах Україна не може ставити перед Союзом вимог що до дальшого залізничного будівництва. Але це не так. — Положення зобов'язує Україну має обов'язок своєчасно включати до загально-союзної економіки величезні маси своєї продукції, й це загострює проблему залізничного транспорту України. Тут не треба говорити про брак вагонів, паровозів, шпал, рейок то-що. Все це явища загально-союзного характеру й всім досить відомі. Можна лише звернути увагу на те, що за останні 5 років на Україні змінено лише біля 400 верстов рейок, замість 2,5 тисяч верстов, які належало змінити.

Відповідно до того загального напрямку, в якому трактуємо ми тут економічні проблеми України, слід особливо підкреслити недостатність вихідних шляхів з Донбасу, внаслідок чого, незabezпеченість можливості передавати продукцію українського народного господарства до інших районів СРСР. Вже цього року, при зменшенні проти того, який передбачався, вивозі хліба, транспорт вже на силу вправлявся з перевозками палива і хліба на північ. Дальше піднесення народного господарства в наступному році ще більш загострює це становище. Розвиток харківського залізничного вузла, Лиману, Ясиноватой і цілої низки інших диктується інтересами не тільки України, а і загально-союзної економіки.

Поруч з цього катерининська залізниця, якою підходить паливо не тільки на катеринославську групу заводів, але і для всієї цукрової промисловости Правобережжя, і якою йде руда до Донбасу, вже цього року майже вичерпує свої можливості. Підсилення цього напрямку, чи то в формі будівництва нової магістрали, — Димурино — Марганець, чи в формі закінченої лінії — Гришино - Ровно, і таким чином розвантаження катерининської дороги, — стає невідкладною

проблемою залізничного транспорту. Чернігівську групу не можна вивести на шлях економічного піднесення без закінчення лінії Ново-Білиця — Чернігів, Ніжин — Прилуки. Після того, як зусиллями місцевих організацій пущено минулого року лінію Ніжин — Чернігів, закінчення всієї цієї роботи при порівнюючі невеликих затратах дійсно відкриває нову сторінку в розвитку північних районів України. Нарешті, до актуальних залізничних проблем України належить віднести і питання про закінчення цілої низки під'їздних шляхів, що їх почато ще в передвоєнні часи і скеровано в важливі райони хлібної, бурякової і скотарської продукції.

Особливо слід підкреслити проблему водяного транспорту України. Незалежно від долі Дніпроельстану не можна далі терпіти такого становища, коли одна з найзначніших водяних магістралей Радянського Союзу — Дніпро гине. З 138.000 погонних саженив гідротехнічних встановок на Дніпрі ледве 5% є в бодай приблизно задовольняючому стані. Не менш 10% розмито остаточно і більш 60% підлягає капітальному ремонту. Слід в загально-союзному масштабі поставити питання про підтримку дніпровської водяної магістрали і про забезпечення вантажо-обігу на ній. Це ще більше потрібне в той період, коли залізничний транспорт відстає в своєму розвитку від загального піднесення народнього господарства.

Нарешті до таких проблем слід віднести також і питання про порти України. Одеський, Херсонський, Миколаївський, Бердянський, Маріупольський, — все це порти, які органічно зв'язані з проблемами і вимогами загально-союзного експорту і імпорту.

Х. ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

До найгостріших проблем України слід віднести питання міського і особливо робітничого житлового будівництва. Декілька коротких цифр дають уявлення про гостроту потреби і про розміри завдань. Всю корисну житлову площу українських міст визначається приблизно в 6,5 міл. квадр. саж. При розрахункові пересічної норми в 18 кв. саж. на чоловіка і при тій умові, що в найбільш перенаселених індустріальних центрах доведеться в найближчі роки задовольнитися нормою в 12 саж., на кінець найближчого десятиріччя Україна примушена буде мати біля 12 міл. кв. саж. міської житлової площі. Інакше кажучи, для задоволення в найближче десятиріччя житловою площею міського населення України, конче треба подвоїти її міський житловий фонд. Ці розрахунки ні в якій мірі не є перебільшені. Житлова площа пересічно по Україні дає 11,5 кв. арш. на чоловіка, в Донбасі біля 9,5 кв. арш., а на Поділлі біля 8,5 кв. арш. З другого боку % задоволення робітників житловою площею в найважливіших галузях державної промисловости дає таку картину: рудна промисловість — 50%, хемічна промисловість — 57,5%, металургійна — 40%, коксобензолна — 47%, вугільна — 77%, цукрова — 36%. Без перебільшення можна сказати, що житлове питання на Україні вже тепер є тим фактом, що робить неможливою нормальну міграцію населення.

Попередні обчислення визначають потребу власти в найближче десятиріччя в житлове будівництво України біля 1,5 мільярдів карбованців, або біля 160 міль. карб. на рік. В 1923/24 році міське житлове будівництво на Україні переведено на 15 міль. карб., в 1924/25 році на 30 міль. карб. і цього року біля 60 міль. карб., — поступ значний, але ще не задовольняючий. Житлова проблема на Україні загострюється і вимагає до себе уваги.

XI. ПРИКОРДОННА СМУГА

Минулого року на Тифліській сесії Союзного ЦВК білоруси піднесли питання про західній кордон Радянського Союзу. Не можна не згодитись з тим, що поставити це питання було цілком правильно і своєчасно. Українська прикордонна смуга є найбільш малоземельною, найбільш аграрно-перенаселеною, найбільш бідняцькою і крім того на неї впали найтяжчі удари громадянської війни і інтервенції. Не можна вести боротьбу соціалістичного суспільства з капіталістичним і на кордоні з капіталістичними державами тримати перенаселені, бідняцькі, обідрані райони. Проблема влаштування прикордонної смуги має не тільки економічне, але й глибоке соціально-політичне значіння.

Обережні обчислення показують, що на протязі наступних 3 років на прикордонну смугу України необхідно вкласти біля 38 міль. бюджетових і кредитових асигнувань, щоб довести стан цих районів до пересічно-українського рівня в економічному і культурному відношенні. Цього року замість намічених за цим планом 10 міль. карб. відпускається лише біля 2 міль. карб. Цього не досить. Не в формі більш-менш спорадичних політичних натисків, а в формі планового передбачення і систематичної роботи слід поставити і загострити в загально-радянському масштабі проблему західньої прикордонної смуги СРСР.

XII. ВИСНОВКИ

Тут зазначено в короткому огляді найважливіші і актуальніші проблеми українського народнього господарства. Немає потреби говорити, що тут підкреслено лише головні напрямки і моменти, і що ці нариси ні в якій мірі не можуть претендувати на вичерпуючий характер головніших проблем складного українського народнього господарства. Можна було-б вважати завдання за здійснене, коли-б ці нариси дали загальне уявлення про народньо-господарчі проблеми України в їх взаємному звязку.

Ми маємо за останній рік в загально-союзному масштабі значні досягнення в справі усвідомлення наших народньо-господарчих можливостей і шляхів. Ми придбали величезний емпіричний матеріал для оцінки окремих народньо-господарчих груп. Вся ця робота йшла в головному по вертикальних розрізах окремих народньо-господарчих галузів в загально-союзному масштабі; вугілля, метал, транспорт, машино-будівництво, сільське господарство і т. инш., інколи без належного обліку того, які соціальні шари і групи і які національні

республіки і країни вони прорізують, і як це відбивається на економічному й громадському житті цих республік і районів.

Настав час виявити народньо-господарчий розвиток Союзу і в іншому аспекті освітлити й оцінити уклад окремих народньо-господарчих районів (республік і країв).

Такий, умовно кажучи, горизонтальний аналіз народньо-господарчого питання в Радянському Союзі, поруч того вертикального, що вживається тепер, є конче потрібний по самій суті нашого Радянського Союзу, як союзу народів.

Можна було - б вважати завдання за виконане, коли - б ці нарисибодай в невеликій мірі полегшили - б таку оцінку народньо-господарчих проблем і вимег України.

Т. СТЕПОВИЙ

Буржуазні соціологічні школи

(СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД І КРИТИКА)

ЕНЕРГЕТИЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА

ВСТУП. КЛАСИФІКАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ШІКЛІ

Оглянути буржуазну соціологічну літературу кінця 19-го і початку 20-го сторіччя — це така широка задача, що її, звичайно, можна рішити лише приблизно — а саме: із хаосу численних шкіл, напрямків, теорій та поглядів вихопити окремих представників буржуазної соціології.

Справді, соціологія, як наука, ще переживає індуктивну стадію свого розвитку (за винятком марксістської соціології — історичний матеріалізм, — що спромоглася утворити дійсну теорію історичного процесу), і тому кожен соціолог на свій страх має можливість будувати свої гіпотези. Матеріалу для цих гіпотез вистачає всім.

Але в процесі перевірки цих гіпотез (в процесі перетворення гіпотези в теорію) відбувається своєрідний добір і основні гіпотези, основні школи виступають виразно на тлі безпардонної мішанини вигадок і дійсності.

До того-ж на чолі певної школи завжди стоїть один чи два творці. Розглядаючи теорію цих творців або представників, що найвиразніше відбили погляди своєї школи, — ми можемо в цей спосіб характеризувати більш-менш повно всю школу.

Цей метод вивчення подібний до методу вивчення звірин за старими підручниками зоології; беруть певний тип тварин, скажемо, молокоїдних і розглядають сім'ї за представниками: сім'я хижих, — представники: лев, вовк і т. д., сім'я травоядних, — представники: кінь, олень, корова і т. д. Отже вичерпати всі буржуазні напрямки, розглянути всіх буржуазних соціологів ми не маємо на меті, та й не потрібно це, — бо при всій різнобарвності напрямків ми маємо по суті обмежену кількість основних елементів.

ТРИ ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ

Справді, соціальне явище має до діла з трьома елементами: 1) матеріальне оточення, 2) сама людина, що її соціологія бере біологічно готовою за всіма її біологічними особливостями, 3) спосіб діяння цієї людини в певному матеріальному оточенні — те, що становить предмет вивчення соціології в тому разі, коли розглядаємо не окрему людину, а цілі групи людей. Як відомо, коли ми маємо 3 елементи (а, б, с),

то ними можна зробити шість перестановок (те, що в математиці називається permutation). Справді, а, в, с. можна переставляти так:

авс, асв (1)
 вас, вса (2)
 сав, сва (3)

Так само основні соціологічні елементи (природа, людина, поведінка людини або: речі, люди та Ідеї) можна зв'язувати не в безкінечних комбінаціях, а тільки в шости основних перестановках. Логічно аналізуючи ці перестановки, можна, навіть не вивчаючи ще матеріялу, дедуктивно визначити всі основні можливі соціологічні школи.

Перш за все ми бачимо (1, 2, 3) 3 групи таких перестановок, де спочатку стоїть яка-небудь одна літера (а, в чи с). Так само і соціологи, починаючи аналіз і кладучи в основу або природу (1), або людину, як організм біологічний (2), або її соціальну поведінку (3), будуть ділитися на три основні групи. Далі кожна група має в собі дві підгрупи, що відрізняються різним порядком розташування інших елементів (другорядних).

Значить, наперед можна сказати (як що визнати існування трьох основних елементів, ц. т. при умові, що такий потрійний розподіл відповідає дійсності), на скільки груп поділятимуться всі соціологічні школи.

ШІСТЬ СОЦІОЛОГІЧНИХ ГРУП

Таких подвійних груп буде три (I, II, III), а всього основних напрямків у соціології — буде шість:

1) IA 2) IB 3) II A 4) II B 5) III A 6) III B)

а саме

I. Фізико-хімічна група

1) IA (авс): в основу кладеться явища фізико-хімічні і вивчення соціальних явищ зводиться до вивчення енергетичних процесів (енергетична соціологічна школа);

2) IB (асв): в основу кладеться явища фізико-хімічні і вивчення соціальних явищ зводиться до вивчення природнього, географічного оточення (географічна соціологічна школа).

II. Біологічна група

3) II A (вас): в основу кладеться явища біологічні, і явища соціальні вивчається, як аналогічні явищам, що відбуваються в організмі (органічна соціологічна школа).

4) II B (вса): в основу кладеться явища біологічні і вивчення соціальних явищ зводиться до вивчення етнографічних особливостей (расова соціологічна школа);

III. Психологічна група (рефлексологічна група)

5) IIIA (сав): в основу кладеться психологічні чи рефлексологічні явища і вивчення соціальних явищ зводиться до вивчення колективної психології чи колективної рефлексології (колективно - психологічна (рефлексологічна) соціологічна школа).

6) IIIB (сва): в основу кладеться психологічні явища і вивчення соціальних явищ зводиться до вивчення індивідуальних психічних особливостей і здібностей (індивідуально - психологічна соціологічна школа). Таким чином, ми бачимо, що кожна група (I, II, III) — фізико - хемічна, біологічна і психологічна розглядає соціальні явища з двох точок зору (A і B) — або узагальнено (A — енергетична, органічна, колективно - психологічна, (рефлексологічна) — або індивідуалізовано (B — географічна, расова, індивідуально - психологічна). Отже підгрупа A всіх трьох груп відрізняється від підгрупи B всіх трьох груп відносним ступнем конкретизації: закони абстрактної енергетики (IA) набирають вигляду конкретної антропо - географії (IB), абстрактна біологія (IIA) замінюється конкретною антропологією та етнографією (IIB), абстрактні і загальні закони колективної психології (рефлексології) — (IIIA) конкретизуються в конкретну психологію окремої особи (IIIB).

ДВІ ДОДАТКОВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ГРУПИ

Ця класифікація дасть нам можливість більш - менш вдало впорядкувати всіх соціологів і за певною системою розглянути вже не всіх, а найтипівіших представників соціологічних напрямків. Правда, поза класифікацією залишається численна група еkleктиків, але це вже не вина класифікації, а її „біда“ — класифікація будується на підставі єдності, монізму певних ознак, а еkleктики, як відомо, не визнають монізму і тому їх треба виділити в окрему групу. З другого боку — не входить сюди і марксіська теорія суспільства (історичний матеріалізм), але вже з другої причини: не тому, що класифікація моністична (марксіська теорія теж моністична), а тому, що кожна (і ця) класифікація збудована за законами формальної логіки, за законом тотожності, ц. т. — зведення соціальних явищ до явищ іншого порядку (фізики, біології, психології). Це вже її справжня біда. А марксіська теорія суспільства, як відомо, збудована за законами діалектичної логіки, що її окремим випадком є логіка формальна. Тому марксіська соціологія теж виділяється в окрему групу.

Отже, коли мати на увазі ці дві додаткові групи (групи еkleктиків і групу історичного матеріалізму), то цю класифікацію можна визнати більш - менш задовольняючою.

РОЗДІЛ I

ЕНЕРГЕТИЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА. ПРЕДСТАВНИК ВІНЬЯРСЬКИЙ

Для характеристики енергетичної школи в соціології досить взяти одного з її представників, що найповніше розвинув аргументацію енергетистів — Віньярського. Віньярський свою механічну (як він її називає) теорію подав на сторінках *Revue philosophique* за 1898 — 1900 роки.

ЗАКОНИ ТЕРМОДИНАМІКИ ЯК ОСНОВА ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ВІНЬЯРСЬКОГО

Перший принцип термодинаміки є не що інше, як закон збереження енергії, призначений до явищ термодинаміки. Твердження: „нічого не губиться, нічого не твориться, все перетворюється“ — як відомо, висунув ще Лавуазьє. Це твердження далі 1842 року Роберт Майер, а за ним самостійно Гельмгольц сформулювали в закон збереження енергії. В термодинаміці цей закон дістав своє конкретне визначення в механічному еквіваленті тепла. Джоуль знайшов, що одна велика калорія тепла дає 427 кілограмметрів роботи. Це було, за Енгельсом, першим великим відкриттям сучасної науки¹⁾.

Другий принцип чи закон термодинаміки, це є закон ентропії, як його назвав Клавзіус, скерованости енергетичного процесу від більшого потенціалу в бік меншого. Його ще називають законом Карно - Клавзіуса. Карно порівнював процес переходу тепла від більше нагрітого тіла до менше нагрітого з процесом падання води. Він гадав, що як вода падає на млинове колесо з вищого рівня на нижчий, так і теплова матерія — „флогістон“ падає з вищого потенціала на нижчий. В цілому він мав рацію, коли відкинути „флогістон“, а разом з тим і думку, що тепло, як і вода в річці, не переходить в другі форми, а тільки розпорошується по світові. Як побачимо далі, Віньярський теж стоїть на цій точці зору, що до знецінення енергії і переходу в енергію теплову, яка рівномірно розподіляється і цим унеможлиблює всякий рух. Він цей другий закон термодинаміки розділяє на двох: ц. т. крім принципу Майєра (еквівалентности) він визнає другий принцип (Карно) — принцип відповідности різних температурних потенціалів двох тіл — різним пропорційним станам працездатности цих тіл і третій принцип (Клавзіуса) — зазначений вище принцип ентропії.

Щоб покінчити з законами термодинаміки, ми дамо їм математичний вираз. Перший принцип термодинаміки виражається просто рівнянням і велика калорія = 427 кілограмметрів. Тому, коли прийняти, що A — це число кілограмметрів роботи парової машини, а Q — загальна

¹⁾ Наводимо це місце уривку із „Людвига Фейєрбаха“ 1886 р. за Архівом Інститута Маркса і Енгельса т. II стор. 377; при чому, цитуючи ці слова Енгельса, ми зовсім не хочемо його назвати механістом чи енергетистом, а тільки — ілюструвати загальне значіння закону збереження і перетворення енергії: „Першим із них (т.-о першим великим відкриттям) був доказ перетворення енергії. Цей доказ почався з відкриття механічного еквіваленту тепла (Роберт Майєр, Джоуль, Кольдінг). Тепер довели, що всі діючі в природі незліченні причини, які досі існували невиразно і тьмяно під виглядом так званих сил, — механічна сила, тепло, випромінювання (світло і променисте тепло), електрика, магнетизм, хемічні сили сполучення і розкладу — тепер визначилися як особливі форми, способи буття (Daseinsweisen) одної енергії, тоб-то руху. Ми можемо не тільки простежити перетворення з одної форми в другу, що постійно відбуваються в природі, але навіть відтворити їх у лабораторії та в індустрії у той спосіб, що певна дана кількість енергії одної форми відповідає завжди певній означеній кількості енергії в тій чи іншій формі. Таким чином ми можемо виразити одиницю тепла в кілограмметрах і т. д. і одиниці перших-ліпших кількостей електричної або хемічної енергії знов таки виразити в одиницях: тепла і навпаки. Так само ми можемо виміряти, скільки енергії засвоює і споживає який-небудь живий організм, і виразити її в якій хотіти одиниці, — наприклад, в одиницях тепла. Єдність всіх форм руху (aller Bewegung) в природі тепер вже є не просто філософське твердження, а певний природознавчий факт.“

кількість тепла, що витрачається паровою машиною, то відношення роботи до затрати всієї теплової енергії можна буде висловити такою формулою

$$K = \frac{A}{Q} (1)$$

де — K — коефіцієнт корисної діяльності даної машини, а відношення A до Q вираховується, беручи на увагу, що 1 велика калорія = 427 кілограмметрів роботи. (Коли K вираховується в ‰, треба помножити другу частину рівняння на 100). Отже, другий принцип термодинаміки каже, що не вся тепла енергія (Q) переходить у роботу (A), а тільки певний процент (не більший $1/3$ для живого організму, а для машин і того менший).

Коли кількість теплової енергії даної машини (Q) числити від абсолютного нуля (-273°C), то робота (A) буде пропорційною різниці між цією температурою машини (T_1) і температурою оточення, що на нього робота переноситься при чому температуру оточення (холодильника) теж треба числити від абсолютного нуля (T_2). Тоді формулу (1) можна виразити так :

$$K = \frac{A}{Q} = \frac{T_1 - T_2}{T_1} (2)$$

ЗАСТОСУВАННЯ ПЕРШОГО ЗАКОНУ ТЕРМОДИНАМІКИ ДО СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ

Закон збереження енергії в його термодинамічній формі (перехід інших форм енергії одна в другу і, нарешті, в теплову за еквівалентом) Вільямс класифікує в основу своєї соціології. Остання будується на аналогіях з процесами термодинаміки. Цю аналогію він вважає не просто способом більшого підкреслення стосунків між соціальними явищами (для кращого розуміння різниці між останніми). Він в соціальних явищах бачить сутоенергетичні процеси і порівняння соціальних з термодинамічними процесами вважає за доказ своєї теорії. Суспільство для нього — це лише трансформація потенціальної форми енергії в кінетичну. Принцип трансформації енергії панує не тільки в механіці, але й у фізиці, хемії, біології (природній та половий добір) і в соціальному житті (соціальна боротьба). Для Вільямса психічний фактор є проявом явища біологічного, який підлягає в свою чергу загальним законам механіки, т. є. законам збереження і трансформації енергії. Отже принципи і закони механіки можна прикласти до сил всіх гатунків, а значить і до сил соціальних, і соціальні явища є лише окремий випадок трансформації космічної енергії. Джерело соціальних сил треба шукати в інстинктах, т. є. в біологічній енергії. Головних форм цієї біологічної потенціальної енергії дві: інстинкт половий (генетичний) і інстинкт самоохорони („боротьби за життя“) — іншими словами — любов і голод. Обидва тісно між собою зв'язані.

Ця біологічна потенціальна енергія в своїх грубих формах скупчується в расах і класах. Розвиток іде в той спосіб, що потенціальна енергія раси (чи класи) переходить під впливом зовнішнього оточення

в кінетичну. Подібно до того, як гарматна куля, зустрівши перешкоду, перетворює всю енергію руху в енергію світла, електрики, тепла і т. д., так само великий рух соціальних мас, зустрівши перешкоду з боку природнього оточення і інших соціальних мас, — трансформується в потреби економічні, політичні, юридичні, моральні, естетичні, релігійні та наукові.

Потенціальна енергія раси і природнього оточення переходить в енергію штучного оточення (знаряддя, багатства і т. д.) і в кінетичну енергію суспільства.

Таким чином, расова енергія (біологічна внутрішня сила) і природнє оточення є найголовніші чинники соціального розвитку. Вони знаходяться в свою чергу в залежності від інших форм енергії — біологічної та космічної.

РОЗУМ РАСИ, ЯК ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДВИГАЧ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Не вважаючи на цю енергетичну об'єктивність, теорія Віньярського по суті є цілком індивідуалістична, бо розвиток соціальний він ставить у залежність від зазначеної вище потенціальної енергії раси (класи), яка своє визначення знаходить у формі інтелекту.

Звідки-ж взялася сила розуму? Її просто дала суспільству природа, як потенціальну біологічну силу, — як інстинкти любови й голоду. Мозок є джерело потенціальної енергії. Все залежить від його сили. Не він стоїть в залежності від розвитку штучного оточення, техніки, а навпаки, розвиток техніки залежить від прогресу інтелектуального¹⁾.

Отже ми маємо ланцюжок перетворень за першим законом еквівалентності — космічна енергія — біологічна (расова) енергія, енергія штучного оточення — соціальна енергія (економіка, право і т. д.).

РАСА — ЄДИНЕ ДЖЕРЕЛО ПОТЕНЦІАЛЬНОЇ ЕНЕРГІЇ

Енергія природи, щоб вплинути на суспільство, повинна перейти в енергію біологічну, в енергію раси — інакше вона не матиме впливу на соціальну систему. Расова енергія приймає в своїй соціальній кінетичній формі вигляд установ, держави, праці, багатства — словом перетворюється у всі форми матеріальні і нематеріальні. В расі скупчується вся біологічна енергія суспільства, вона є деміург історії (а в одному й тому-ж народі — двигачем історії є боротьба класів).

¹⁾ „C'est donc le progrès de l'intelligence qui est le moteur central de tout le progrès social: une invention même technique n'est qu'un produit de l'intelligence.

Le principe du moindre effort se réalise de mieux en mieux par le progrès intellectuel et une des voies de ce progrès longtemps la meilleure — c'est la technique". (Annales de l'institut international de sociologie т. VIII ст. 298 — з промови Віньярського на конгресі буржуазних соціологів, що критикував теорію історичного матеріалізму) і далі: — „La technique et l'économie ont donc leur importance uniquement comme expression du progrès intellectuel de l'humanité et c'est dans ce progrès qu'il faut chercher la source définitive de tout progrès social" (там же ст. 299).

ПЕРЕТВОРЕННЯ РАСОВОЇ ЕНЕРГІЇ В СОЦІАЛЬНУ ЕНЕРГІЮ. ЛЮБОВ І ГОЛОД
ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ ЕНЕРГІЇ

Вище ми вже бачили, що біологічна енергія існує, як любов і голод. Ці форми властиві не тільки для біології—вони є в хемії і в фізиці і там виявляються, як притягнення і відштовхування матеріальних частин. Отже любов і голод—альтруїзм та егоїзм—це лише біологічна форма притягнення і відштовхування. Любов і голод правлять світом—точніше: людським розумом, а через нього світом.

Всяка біологічна енергія повинна існувати в цих двох головних формах, перетворитися в ці форми любови і голоду перш, ніж перейти в соціальну форму. Любов і голод—причина всіх соціальних явищ. Перша—любов, альтруїзм є джерело, з якого беруть початок мораль, естетика, релігія.

Другий—голод, егоїзм є база економічних, політичних та юридичних явищ.

Людина, таким чином, просто віз, а погонич цього возу—любов і голод, егоїзм та альтруїзм, що трансформуються в соціальні форми енергії. Егоїзм та альтруїзм переходять одно в друге. Любов до дітей є ще любов до себе, егоїзм, але вона переходить уже в любов до родини (брати, сестри, батьки) і поширюється на чим раз більше соціальне коло. Любов (+) і голод (—) це, власне кажучи,—два визначення одної біологічної енергії, подібно до того, як холод і тепло є лише різні стани одної енергії. Цю єдність Вільямсський весь час підкреслює. В природі відштовхування і притягнення, плюс і мінус переходять одне в друге, любов переходить в ревності, економічна форма соціальної енергії переходить у моральну, політична в естетичну чи релігійну і навпаки.

Отже, перший закон соціальної динаміки полягає в тому, що за певними еквівалентами притягнення і відштовхування (космічної енергії) через любов і голод (біологічної енергії) переходить в енергію соціальну (економічні, політичні, юридичні, моральні, естетичні, релігійні явища).

СПРОБИ ОБЧИСЛИТИ ЕКВІВАЛЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ ФОРМ ЕНЕРГІЇ

Ступивши на шлях аналогії, Вільямсський повинен був прийти до спроби теоретично виміряти соціальну енергію. Адже в механіці ми можемо завдяки закону збереження енергії числити всю енергію даної системи в одиницях якої-небудь одної форми, наприклад, теплової. Для цього треба знати механічний еквівалент тепла і інші еквіваленти і кількість енергії кожної форми в даній системі.

Чому-ж не можна цього зробити в соціальній механіці, коли й тут закон трансформації одної форми енергії в другу є вірний. Вільямсський, поставивши собі таке питання, починає шукати визначення еквівалентів тої форми, до якої можна було-б теоретично звести всю соціальну енергію. Таку форму він бачить в економіці. Для того, щоб виразити інші форми соціальної енергії в формі економічної енергії (що є в свою чергу кінетичною формою потенціальної біологічної енергії), він усі соціальні явища оцінює на гроші (золото).

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ВАРТОСТИ В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ ФОРМІ

Даючи оцінку вартості різних соціальних явищ, Віньярський цілком стоїть на ґрунті психо-енергетичної теорії вартості. Він виходить із потреб, як основної потенціально-біологічної енергії суспільства. Людина діє за принципом найменшого зусилля. Цей принцип полягає в тому (і тут уже ми переходимо до 2-го закону термодинаміки), що людське суспільство має різні потреби різної сили, які воно задовольняє.

Це відбувається не так, що спочатку цілком задовольняються найпекучіші, а потім слабші потреби, — суспільство задовольняє всі потреби одночасно і в той спосіб, що остання (незадоволена) частина всіх задоволених потреб має однакову інтенсивність, т. е. всі потреби в цілому стають ізопотенціальними. Задоволення потреби стає потрібним тоді, коли рівність потенціалів (з біологічних причин) порушується і переходить у різницю потенціалів цих потреб. Тоді виступає закон переходу енергії з більшого потенціалу до меншого (2-й закон термодинаміки) і потреба задовольняється, поки потенціали не порівнюються.

Таким чином, Віньярський цілком стоїть на ґрунті психологічної теорії вартості (австрійська школа політекономії, Бем-Баверк) і замість трудової вартості марксівської політекономії висуває теорію „останнього ступня корисності“ в енергетичній формі. Отже вартість різних соціальних форм енергії є продукт гри енергетичних процесів у організмі людини.

Потенціальна енергія (потреба, інстинкт любови і голоду певної раси чи класи) є енергія задоволення (plaisir). Вона переходить, як відомо вже, в соціальну кінетичну форму — в енергію економічних, політичних, юридичних, моральних, естетичних, релігійних і наукових явищ. Тому ці форми залежать від кількості plaisir'у, і цей plaisir є форма енергії, що нею можна висловити всі інші форми соціальної енергії за тими еквівалентами plaisir'у, що їх соціальні явища можуть дати.

Наука, що вираховує відповідну кількість задоволення (plaisir) є політекономія. Самий же plaisir стає мірилом економічної форми енергії. Кількість plaisir'у знаходить свій вираз у ціні товарів — отже її можна вирахувати в золоті, бо ціна залежить від рідкості продукту, що потребується. Таким чином ціна відбиває інтенсивність задоволення від споживання певного продукту.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕКВІВАЛЕНТ ІНШИХ ФОРМ СОЦІАЛЬНОЇ ЕНЕРГІЇ

Ціна є результат процесу притягнення і відштовхування, що відбувається між продуктом і споживачем. Процес купівлі та продажу є наслідок зміни задоволення від певного продукту. Наприклад: людина (А) має вино (В). Це можна висловити, як психічну комбінацію АВ. Коли-ж людина міняє вино на спирт (С), то, значить, тут являється нова комбінація АС, що матиме в житті місце тоді, коли В менше притягає (дає менше задоволення в даний момент), ніж С. Це буває тоді, коли потреба в цьому продукті задоволена, т. е. потенціал

цієї потреби стає меншим від потенціалу інших потреб, і задоволення від засвоєння цього продукту стає меншим, ніж було раніш. Це в свою чергу може бути тоді, коли кількість засвоєного продукту збільшиться. Отже, коли збільшується кількість спожитого продукту, тоді сила нашого бажання і задоволення від нього зменшується і нарешті зовсім падає до нуля в той час, коли кількість даного продукту перевищує потребу. Відношення між пропозицією і попитом, таким чином, залежить від *plaisir*'у, що його дає в певний час певний продукт при певному відношенні потенціалів різних потреб.

Це приводить до висновку, що надвартість одержується не в процесі продукції, а в процесі обміну, що продуцентами надвартості не є робітники, а... торговці, бо продукція залежить від обміну і споживання, а не навпаки. Видатки виробництва залежать від цін на ринкові, а не навпаки. З другого боку, розподіл продуктів залежить не від способу виробництва, а від сили бажань і потреб, т. є. від біологічної потенціальної енергії кожної класи чи особи. Отже енергія класи чи особи (чи раси) знаходить свій вираз у багатстві даної соціальної групи, особи (чи народу). Розподіл же багатств є розподіл не рівний, індивідуальний, бо бажання т. є. потенціал біологічної енергії з самого початку нерівний і що вища потенціальна енергія раси (класи чи особи), то сильніша, багатіша вона.

Відношення цієї сили є відношення потреб, а відношення потреб і *plaisir*'у від їх задоволення — є відношення цін. Тому ціною (в одиницях золота) можна виміряти економічний еквівалент задоволення від продукту (т. є. економічний еквівалент біологічної енергії) і одночасно економічний еквівалент всіх інших форм соціальної енергії.

Отже тепер знайдено форму, що до неї можна звести всі інші форми — для цього тільки треба вирахувати (в золоті) еквівалент *plaisir*'у в інших соціальних явищах.

ЦІНА ВСЬОГО, ЩО ПРОДАЄТЬСЯ І НЕ ПРОДАЄТЬСЯ

Знаючи кількість *plaisir*'у в одиницях золота, можна знайти ціну не тільки кожної матеріальної речі, але й всякого нематеріального добра, всякої духовної здібності. Все можна вирахувати в золоті. Можна вирахувати, скільки коштує злочинець, скільки коштує соромливість, знаючи кількість сум, що платять за проституцію і т. д. Можна вирахувати в золоті ціну честі, совісти, гідності, особистості, ціну шпигунства, злоби, провокації, — свідомості, ціну кожної людини. Ці виміри зовсім не визначають, що дана властивість продається, вони лише визначають оцінювання цих явищ в еквівалентах одної якості. Це так - би мовити економічний еквівалент соціальних явищ. Виразити всі соціальні явища в одиницях золота ще не значить звести їх до цієї форми, так само, як виміряти енергію космоса в еквівалентних формах теплової енергії зовсім не значить звести всю енергію до теплової.

Віньярський ставить це питання лише принципово, у нього тільки теоретичні міркування про можливість такого оцінювання. Що до переведення в життя цих принципів, то він обмежується лише на загальних формулах. Так, наприклад, він дає формулу ціни людини

певної класи. Коли знати 1) доходи цієї людини (p), 2) видатки (i), то ціну (P) можна обчислити за формулою

$$P = \frac{p \cdot 100}{i}.$$

Можна обчислити також кількість видатків на народжену дитину певної класи (припустімо 100 одиниць) і збільшення видатків з кожним роком (припустімо на 20 одиниць що-року). Тоді в „ n “ років людина коштуватиме :

$$100(n+1) + 5n(n+1) = 100 + 105n + 5n^2.$$

Таким же чином можна обчислити, скільки коштує суспільству продукція одної чесної людини, скільки коштує продукція одного спеціаліста, художника і т. д.

ЗАСТОСУВАННЯ ДРУГОГО ЗАКОНУ ТЕРМОДИНАМІКИ ДО СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ

Ми бачили, що перший закон соціальної динаміки має показати, як за принципом еквівалентності грубі форми потенціальної біологічної енергії перетворюються в делікатніші форми соціальної енергії (економіка, право, мораль і т. д.), аж поки всі вони перейдуть до вищої форми (психічної).

Цю останню форму Вільямсський прирівнює до теплової енергії і робить всі висновки з цієї аналогії. В механіці за 2-м законом термодинаміки тепла енергія є продукт знецінення інших форм, бо тепло не може перейти з меншого потенціалу до більшого, а тільки навпаки. Так само в соціальній механіці психічна енергія тільки в своїй потенціальній формі (інтелектуальний фактор особи, класи, раси) є чинник розвитку. В процесі переходу в кінетичну форму вона розливається на все суспільство, „психологізує“ його і зменшує потенціал. Різниця бажань і потреб, що є чинником руху, поволі вирівнюється в процесі боротьби, конкуренції та роботи. Таким чином, в суспільстві весь час разом з трансформацією енергії іде процес деградації тих сил, що заложено в расі, класі, розумі окремої особи. Процес трансформації за 2-м законом є можливий лише тоді, коли з самого початку енергія скупчена не в однакових потенціалах.

ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ, АБО ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ВІЛЬЯМСЬКОГО

Пануюча раса чи клас повинні мати більшу потенціальну енергію, ніж пригноблені. В процесі переходу цієї енергії в кінетичну вона зменшується і раса чи клас занепадає. Так, римляни витратили свою потенціальну енергію на розвиток римської імперії і мусіли дати місце іншим варварським народам, що мали більший потенціал расової енергії.

Ця расова енергія, як ми бачили, перетворюється в здобутки культури, в роботу, в багатство. Машина працює, коли тепло переходить від більшого потенціалу до меншого. Так само вища пануюча раса суспільства передає свою енергію нижчим пригнобленим. Вища раса з більшим потенціалом це є пружина соціального механізму. Коли

ця пружина розкрутиться — механізм зупиниться. Расова енергія при перетворенні в соціальні форми дає відповідний еквівалент психічної енергії (теплової енергії термодинаміки). Подібно до того, як тепло направляється з теплого тіла на холодне, а не навпаки, так і в суспільстві процес іде від раси (класи) з більшим потенціалом психічної енергії до раси чи класи з меншим потенціалом. Ця передача енергії повинна привести до рівноваги, знецінення енергії, припинення всякого руху. Пануючі раси, раси з більшою інтенсивністю бажань, біологічно цасливі від природи, в процесі боротьби (рас і класів) передають свою енергію іншим расам. Перехід потенціальної енергії в кінетичну енергію соціальних явищ іде в супроводі наростання знеціненої урівноваженої, психічної енергії (що є аналогічно тепловій). Спочатку ми маємо певну рівновагу між силами різних рас (класів), далі змінюється потенціал одного з чинників і рівновага відбувається на новому рівні і т. д. Соціальний процес є процес рухомої рівноваги. Тепло не перетворюється, — воно, на думку Віньярського, просто розпорошується в простороні. Це правильно як для мертвої, так і для живої природи. В соціальній системі (де психічна енергія грає ролю теплової) інтенсивність бажань зрівнюється, різниця між потенціалами зменшується, хід процесу цивілізації затримується і має нахил спинитися, оскільки зникає різниця між класами і расами. Отже за 2-м законом термодинаміки енергія випромінюється вищими класами (расами) на користь нижчих, аж поки сили вирівнюються. Це є не що інше, як процес політичного, юридичного і т. д. визволення нижчих класів (рас). Нижчі протягом цього процесу починають дорівнюватися вищим подібно до того, як учень, пересуваючись на шкільній драбині, стає чим раз більше незалежним від учителів і, нарешті, витягнувши з них всі їх знання, робиться рівним.

ТЕПЛОВА СМЕРТЬ І СМЕРТЬ СОЦІАЛЬНА. ФАТАЛІЗМ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА

За 2-м законом термодинаміки космос стане нарешті однаково нагрітою масою, що буде цілком нездатною до роботи, бо не буде різниці температури. Енергія, таким чином, знеціниться (ентропія). Світ стане інертною масою однаково нагрітих молекул. Зникне всякий рух. Це процес об'єктивний і ніщо не може його спинити (на думку Віньярського). Той самий процес він об'єктивно констатує, незалежно від всякої оцінки і в соціальній системі. Добре чи погано, все одно, а відношення залежності переходять у відношення рівності, енергія задрощів, підлеглости чи страху переходить у симпатію та рівність і, нарешті, процес прийде до рівності соціальних форм енергії, до комунізму. Тоді всякий розвиток спиниться, настане соціальна смерть, аналогічна смерті тепловій, бо не буде різниці потенціалів.

Це ми повинні констатувати та й годі. Нема чого проти цього боротися, все одно — вся механічна енергія всього світу чим раз більше й більше перетворюється в тепло, що розливається по світові. Такий закон природи. Він панує і в суспільстві. Рух первісних банд під впливом любови і голоду змінюється в процесі соціальної еволюції в енергію психічну. Енергія ця чим раз більше й більше шириться на всіх

і робиться, таким чином, нездідною до використання. Вона, ця психічна енергія, для соціальної динаміки є такою самою знеціненою, найгіршим рід енергії, як теплота для термодинаміки. Стадія хаосу, де люди, племена, народи під впливом голоду й любови боролися між собою, стадія боротьби класів, стадія величезних рухів, замінюється на стадію, коли примітивна енергія вся перетворюється в енергію психічну. Цей процес іде в супроводі постійного зменшення руху. В результаті цієї еволюції кінець кінцем психічна енергія розподілиться нарівно, зникнуть грубі форми енергії, всякий рух припиниться. Такий фатальний є кінець соціального й світового розвитку.

ІНШІ ПРИБІЧНИКИ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ШКОЛИ

Енергетичний погляд на соціальні явища досить поширений. Все охоплююче значіння закону збереження енергії приваблювало багатьох соціологів до енергетичної теорії суспільства. Прибічники цієї теорії виходили з цілком правдивого міркування, що принципи енергетики можна прикласти і до соціальних сил, бо вони правдиві для сил всіх родів і гатунків.

Виходячи з цього міркування Освальд (відомий хемік) пише свої „Die energetischen Grundlagen der Kulturwissenschaften“, Solday — „Note sur les formules d'introduction à l'energetique physio et psychologique“, Воронов — „Основания социологии“, Барцело — „Mechanique sociale“, не кажучи вже про згаданого вище Віньярського („Base économique de la science sociale“), що його роботу в *Revue philosophique* ми розібрали вище.

КОСМОСОЦІОЛОГІЯ АКАД. БЕХТЕРЕВА

Із сучасніших представників енергетичної теорії можна згадати Бехтерева, що в своїй „Коллективной рефлексологии“ установлює 23 (!) закони соціального процесу і між ними перший закон збереження енергії. Крім того, в розділі про „закон залежних відносин“ Бехтерев, згадавши про залежність суспільства від земного оточення, зв'язує його зі змінами космічними (в першу чергу зі змінами на сонці) і з прихильністю ставиться до теорії абата Море про залежність врожаю, світової торгівлі і т. інш. від електро-магнітної діяльності сонця (плями!), що визначає собою стан погоди.

Це перенесення вглиб небесних просторів причин соціальних явищ Бехтерев підпирає поглядами відомого панастрологіста Святського, що установлює залежність між періодами максимальної і мінімальної електро-магнітної діяльності сонця і періодами революції та еволюції суспільства. З цього порівняння робиться висновок, що в період максимуму плям виникають загострення, соціальні кризи, а в період мінімуму — суспільство заспокоюється. В період максимуму електро-магнітної діяльності нервова система людей не витримує того соціального гніту, що може витримати в період мінімуму, люди „казяться“, підіймають повстання, революції і т. д. Тому в 1830, 1848, 1860, 1871, 1881, 1894-6, 1905-1914-17 роках ми мали революції та війни, що ці роки як-раз були роками максимальної продукції плям на

сонці. А в 1867, 1878, 1899, 1900, 1910 — ми мали всесвітні виставки бо ці роки збігалися з періодами мінімуму сонячних плям.

Звідси робиться висновок, що можна скласти політичний гороскоп (зовсім, як в астрології!) і зокрема, — що після 17 року революція піде вниз, бо теплове та електричне серце нашої планетної системи скоро заспокоїться (на 11 років). (Дивись „Коллективна рефлексологія“ — видавництво „Колос“ 1921 р. Розд. XXII ст. 409-412).

СОЦІАЛЬНА МЕХАНІКА ПРОФ. ЩУКАРЕВА

Не зайво згадати тут також „соціальну механіку“ Щукарева, що робить спробу застосувати кінетичну теорію газів (рух молекул двох газів чи розчинів та їхнє взаємне притягання і відштовхування) до соціальних явищ. Для цього він замість молекул, що для них виводяться відповідні диференціальні рівняння, — підставляє в ці рівняння людей і дає відповідні константи „механіки статистичних або масових процесів“: коефіцієнт скорості одружень і розводів, коефіцієнт злочинів, що свідчить про те, що нахил до злочинів не зменшується з віком, коефіцієнт скорості розпродажу певного краму, коефіцієнт смертності та народжень і інших масових процесів, що для них можливо встановити відповідний соціальний коефіцієнт.

„В далекому майбутнім, каже він, можемо уявити собі країну, що поруч метеорологічної, сейсмічної та інших сіток чисто фізикальних лабораторій матиме сітку й „соціальних лабораторій“, що будуть старанно вивчати, може експериментувати та у всякому разі дуже уважно слідкувати за змінами всіх родів соціальних коефіцієнтів k , скеровуючи діяльність адміністративних та господарчих органів в бажаному напрямі. Всі явища розподілу можна буде цілком точно обчислити. Без ніяких заборон та декретів і без ніякої містики сучасного товарообміну, громада майбутнього знатиме точно кількість продуктів, що вимагатимуть та купуватимуть її члени, усуне непожиточне перевиробництво, своєчасно уникатиме й невиробництва, здійснюючи цілковито за допомогою своїх соціологічних лабораторій завдання абсолютно економічного господарства“ (див. „Червоний Шлях“ № 8-9 за 1924 р. Проф. А. Щукарев: „Проблема застосування математичного аналізу до явищ соціального життя“, ст. 177-192).

ЕНЕРГЕТИЧНІ СХЕМИ І ТЕРМІНОЛОГІЯ У МАРКСИСТІВ

Єсть енергетичні образи і в працях марксистів. У Бухарина в його „Теорії історичного матеріалізму“ — вони виявляються в його трактуванні соціальних процесів, як процесів рухомої рівноваги між соціальною системою та оточенням. У І. Степанова (Исторический материализм и современное естествознание, вид. 1925 р., Диалектическое - Механическое понимание — „Под знаменем Марксизма“ № 3 за 1925 г. „Енгельс и механическое понимание“. „Под знаменем марксизма“ № 8-9 за 1925 г.) закон збереження і трансформації енергії обіймає соціальні явища, бо, цілком зрозуміло, галузь соціальних явищ не може бути винятком для закону збереження енергії. Цілком, з другого боку, зрозуміло, що соціальні явища такі складні, що прослідкувати закон

збереження енергії до кінця, ц. т. дати їм кількісний аналіз в термінах механіки чи калориметрично не можна, хоч принципово це припустити треба. Степанів гадає, що тільки в комуністичному суспільстві буде можливий такий енергетичний рахунок.

Всяка спроба виразити, напр., додаткову вартість в калоріях, або сказати, що Антанта випустила 200 мільярдів калорій, а її противники 150 мільярдів — значить нічого не пояснити. Тому, закони фізики та хемії становлять тільки, так-би мовити, загальне тло для явищ соціальних.

КРИТИКА ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ЕНГЕЛЬС ПРО МЕХАНІЧНУ КОНЦЕПЦІЮ ВЗАГАЛІ

Як ми бачили вище, Енгельс теж підкреслює загальне значіння закону збереження енергії, називаючи відкриття цього закону — першим великим відкриттям (див. Архів т. II ст. 373, 376-7). В багатьох інших місцях (ст. 85, 135, 167, 143, 173) Енгельс каже, що всі явища природні людської історії, включно до мислення, являються проявом універсального руху, що має абсолютне загальне значіння.

Отже ми маємо таке вражіння, що Енгельс був механістом в своєму світогляді. Але Енгельс підкреслює, що механічний рух зовсім не вичерпує руху взагалі (див., напр., ст. 143: „Всякий рух включає в себе механічний рух і переміщення більших чи менших часток матерії, і першою задачею науки, але тільки першою, є справа вивчення цього механічного руху. Але сам цей механічний рух зовсім не вичерпує цілком руху взагалі. Рух зовсім не є просто переміщення, він є в надмеханічних галузях також і зміна якості. Мислення є теж рух. Відкриття того, що тепло є молекулярний рух, зробило епоху (war erschmachend). Але коли я не маю нічого більше сказати про тепло, крім того, що воно є певне переміщення молекул, то краще мені замовчати“). Критика механічного матеріалізму іде в Енгельса по лінії розв'язання проблеми якості. Кількісний аналіз ще не вичерпує явища, а коли він не приводить до якісного аналізу, то робиться однобоким, недіалектичним.

„Рух матерії не зводиться тільки до грубого механічного руху, до простого переміщення, рух матерії, це також — тепло і світло, електричне і магнітне напруження, хемічне сполучення і розклад, життя і, нарешті, свідомість“ (ст. 173). Механічний матеріалізм як раз ставить перед собою завдання всю різноманітність і складність явищ звести лише до кількісних змін.

Роля науки для механіста полягає в тому, що наука відкидає геть потроху якості і зводить все до кількості, бо якість — це, так би мовити, ворожа територія, яку ще наука не встигла зайняти. Коли припустити цю аргументацію, то безумовно, правда буде того, хто визнаватиме якість, як негативне поняття, як „остаток“, що не дається науково аналізувати. Так, напр. А. Богданов каже: „Коли людина не може просто сказати собі „більше“ або „менше“, — вона говорить: „інакше“. Таким чином поняття якості, що до походження, є цілком негативне поняття „те, що не зводиться в даний момент до кількості“ (Богданов: „Основные элементы истор. взгляда на природу.

Количество и качество". 1899, ст. 207). Степанов в основному тримається цього-ж погляду. Так, в статті „Диалектическое механическое понимание“ („Под знаменем марксизма“ № 3 за 1925 г., ст. 224) він каже: „Перерви, узлові лінії робляться не абсолютними, а відносними, пору-біжними рисочками... Ці перерви відносні і тут можна розкрити безперервний процес перетворення загального руху природи із одної форми в другу,—надзвичайно складні форми руху зводяться до тих відносно простих форм, які ми вивчаємо в фізиці та хемії“.

Але вся справа в тому, що навіть ці простіші форми (електрони та протони) все таки являються якісними основними одиницями. До того-ж, коли наука в майбутньому зможе звести електрони і протони до протоматерії, що з неї ці електрони і протони виникають (етер?), то й тоді якісна осібність не буде знищена, і вона — ця якісна осібність залишиться характерною властивістю для певної складної комбінації елементів цієї протоматерії. Золото залишається золотом і живе срібло живим сріблом, хоч ми знаємо тепер, що вони різняться лише одним електроном і що тепер по лабораторіях уміють із атома живого срібла зробити атом золота.

Ці загальні міркування дають нам вихідну точку для критики енергетичної теорії суспільства.

Отже, соціальні явища, звичайно, не являються винятком із закону збереження енергії. Оскільки це так, можна робити спробу — дати енергетичне пояснення цих явищ. Але це буде лише ілюстрація великого успіху енергетичного аналізу і цей енергетичний аналіз соціальних явищ буде тільки окремим випадком електродинаміки, а для соціології, що має справу з новими якостями, що явилися на певному ступні енергетичного процесу, — для соціології цей енергетичний аналіз нічого не дає.

ЛЕНІН ПРО ЕНЕРГЕТИЧНІ СХЕМИ В АНАЛІЗІ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ

Ми наводили вже слова Енгельса про те, що самим кількісним аналізом явище руху не вичерпується. Тепер подивімось, як ставився Ленін до енергетичної теорії суспільства і взагалі до спроб вживати енергетичної схеми в аналізі соціальних явищ. Критикуючи Богданівські спроби¹⁾ оперувати для пояснення соціальних явищ енергетичними схемами, Ленін каже: „Чи можна собі уявити що небудь безпліднішого, мертвішого, ніж подібне нанизання біологічних і енергетичних слівцець, що нічогісінько не дають і не можуть дати в галузі суспільних наук? Ані тіні конкретного економічного досліду,

¹⁾ Дивись твори А. Богданова — до 1909 року (т. є. до видання книги Леніна „Матеріалізм і емпіріокритицизм) — „Краткий курс экономической науки, Основные элементы исторического взгляда на природу, очерки реалистического мировоззрения, Из психологии общества, Эмпириомонизм ч. I, II, III, після 1909 року до 1925 — „Падение великого фетишизма, Вера и наука, Философия живого опыта, Наука об общественном сознании, Тектология ч. I, II, III, статі у „Вестнике Коммунистической академии № 3, № 8 і ивш.

Ми не розглядаємо тут соціологічної теорії Богданова, бо вона однаково зв'язана як з енергетичною так і з психологічною (а в теорії класів і з біологічною) школами. З другого боку її не можна критикувати відірвано від „тектологічних“ т. є. методологічних, філософських поглядів автора. Отже через те, що соціологічна

ані натяку на метод Маркса, метод діалектики і світогляду матеріалізму, просте вигадування дефініцій, спроби підігнати їх під готові висновки марксизму... „Богданов займається зовсім не марксовським дослідом, а тим, що переодягає вже раніш здобуті цим дослідом результати в убрання біологічної і енергетичної термінології“. Вся ця спроба від початку до кінця ні до чого, бо вживання понять „добору“, „асиміляції і дезасиміляції“ енергії, енергетичного балансу і таке інше і т. п. в галузі суспільних наук є порожня фраза. На ділі ніякого дослідження суспільних явищ, ніякого з'ясування методу суспільних наук не можна дати за допомогою цих понять. Нема нічого легше, як наліпити „енергетичну“ або „біологічну“ налічку (ярлык) на такі явища, як кризи, революції, боротьба класів і т. п., але нема нічого безпліднішого, схоластичнішого, мертвішого, ніж це заняття („Ленін т. X ст. 376 — 377 і далі. Підкреслення автора „Матеріялізму і емпіріокритицизму“).

Отже і тут ми бачимо, що Ленінова оцінка не розходиться з Енгельсовою. Енергетична теорія суспільства, обмеживши себе одним лише аналізом кількісної сторони соціальних процесів, схожа на того суб'єкта, про якого Енгельс каже, що йому краще замовчати, бо він нічого не має сказати іншого про тепло, крім того, що воно є певне переміщення молекул. З цим поглядом на безплідність енергетичного аналізу для соціології погоджується, як ми бачили і Степанов. Незалежно від того, чи можна чи не можна всі явища звести до одного основного і пояснити наростанням кількості цього основного явища. — вони — явища фізичні, хемічні, біологічні, психічні та соціальні — матимуть і після цього зведення свою особливу якісну характеристику, те особливе, що треба вивчати давній науці. І соціологія, як наука, має до діла не з кількісним аналізом еквівалентів тої чи іншої форми енергії, а з явищами якісного характеру: економікою, державою і т. д.

ВИСНОВКИ

1. Енергетична теорія суспільства є лише ілюстрацією закону збереження енергії; вона доводить його універсальність і свідчить про розвиток механіки, а для соціології, яка розглядає відношення певних історичних епох, т. є. розглядає історичний процес, нічого не дає.

2. Даючи лише кількісний аналіз соціальних явищ з боку їхньої енергетики, енергетична теорія суспільства не вичерпує всього змісту історичних явищ, бо залишає без розгляду якісний бік соціальних явищ, що має для соціології головне значіння.

теорія Богданова еkleктична так само, як еkleктична його філософія (хоч і зветься вона емпіріомонізмом), ми її залічуємо в групу еkleктичних теорій, що їх треба розглядати кожен окремо.

В данному-ж разі нас цікавить не стільки те, що говорить про суспільство Богданов (напр., ст. 15 ч. III Емпіріомонізму, де Богданов пише між иншим: „Кожний акт суспільного добру являє собою збільшення або зменшення енергії того суспільного комплексу, що до нього він належить. В першому випадку перед нами позитивний добір“, в другому — „негативний“), скільки те, що говорить Ленін про Богданова, бо Ленінові слова про Богданова можна прикласти до всіх енергетистів.

ЗАКОН ЕНТРОПІЇ І ЙОГО НАСЛІДКИ. КРИТИКА ТЕОРІЇ ТЕПЛОВОЇ СМЕРТІ.

Маючи загальну методологічну критику механістичної чи енергетичної теорії природи і суспільства в зазначених вище творах Енгельса та Леніна, ми можемо тепер підійти до конкретної критики енергетичної теорії, стоячи на ґрунті принципового методологічного твердження про безплідність для соціології зведення соціальних явищ до явищ енергетики. По-перше, про другий закон термодинаміки. Чи можна звернути процес переходу від більшого потенціалу до меншого назад? Це питання носить назву проблеми *perpetuum mobile* другого порядку. *Perpetuum mobile* першого порядку — двигун без затрати сил — не можна збудувати. Проблема *perpetuum mobile* другого порядку зводиться до проблеми всекористування так званого Бровновського молекулярного руху. *Perpetuum mobile* другого порядку це є машина, що вичерпує все тепло і все тепло переводить у роботу. Коли така машина неможлива, значить, світ іде до теплової смерті, бо система світу (коли вона обмежена) має нахил перейти в найправдоподібніший стан, т. є. до максимальної ентропії, коли тепло вирівняється.

Але, як правильно зауважує Больцман (див. „Філософія науки“ под редакцией Д. Тимирязева ч. I Л. Больцман: О статистической механике ст. 177). „Коли ми... припустимо, що світ досить великий, то в ньому, згідно із законами теорії правдоподібності, можуть з'явитися місця розміром як наш зоряний світ з мало правдоподібним розподілом швидкостей“.

А. Тимирязев у „Кинетической теории материи“ (Госиздат, 1922 г.) розбирає погляди Больцмана на ентропію і доводить можливість в нашому всесвіті такого мало правдоподібного розподілу швидкості часток однотемпературної системи, що дає знову різницю температур. Цим пояснюється безмежно мала кількість зірок, порівнюючи з просторами, що їх розподіляють: зірки — це є винятки із правила, найменше правдоподібні стани енергії, що її найправдоподібніший стан є стан рівноваги.

МОЖЛИВІСТЬ PERPETUUM MOBILE ДРУГОГО РОДУ

Таким чином, ми приходимо до діалектичного припущення, що ентропія, являючись найправдоподібнішим станом енергії, може зумовити протилежний стан різниці потенціалів. Чи народження нових світів — загорання нових зірок не є цьому доказом? Дійсно, коли із стану ізопотенціальності можна було б мати різні потенціали? Чи може смерть родити життя? Треба мати на увазі, що при однаковій температурі певного газу — температура (тоб-то швидкість руху) її складових часток-молекул — не однакова. Коли б у такому газі можна було яким-небудь чином відділити молекули з швидким рухом від молекул, що рухаються мляво, то можна було б одержати газ при двох рівнях температури і таким чином тепло перетворити знову в роботу і т. д. Чи є в світі де-небудь такий, за висловом Максвелла, демон, що робив би цей добір, т. є.: пропускав швидкі молекули в один бік межі, а коли летить молекула з млявою швидкістю, то

затуляв би перед нею вхід по той бж межі?.. Справа, таким чином, в тому, щоб тепло, — яке єсть рух молекул, без орієнтації, а тому знецінений рух, — перетворити в орієнтований рух молекул, який є винятком, бо найправдоподібніша форма руху це є хаотичний рух, ентропія (за Больцманом). Щоб уникнути логічного висновку про кінець, про теплову смерть, теологи стали говорити про якогось „заводчика“ — але наука його не потребує і з другого боку не має потреби приходити до песимістичних висновків про теплову смерть в дусі Віньярського. А саме — Ареніус пояснив, що ролю демонів, що розподіляють молекули за їх швидкістю на дві групи (і цим дають можливість із стану смерті перейти в стан життя) грає сила тяжіння. За гіпотезою Ареніуса механізм світовий сам себе регулює, бо тяжіння розподіляє молекули з різними швидкостями. (Популярно цей процес виложений у Гурева — Мироведение безбожника. Гомель 1925 р. ст. 338).

Справа в тому, що газові часточки можуть рухатися так швидко, що сила тяжіння не може їх стримати в межах даної системи.

Тому від якої-небудь туманности відриваються найтепліші молекули і пристають до солідніших густіших систем — зірок, які завдяки цьому нагріваються і збільшують свою масу коштом туманности. Остання одержує від цих зірок променисту теплоту, але не нагрівається, бо губить свої теплі часточки, а тільки поширюється і холоде.

В результаті сама собою знов утворюється різниця потенціалів. Отже в процесі народження зірок весь час відроджується корисна енергія, тоб-то розвиток іде всупереч закону ентропії.

Але навіть тоді, коли другий принцип термодинаміки повинен неодмінно привести нас до висновку про теплову смерть (а це не так), навіть тоді загальна методологічна помилка енергетичної теорії суспільства: ігнорувати якісний бік соціальних процесів — може зразу повалити всі аналогії. Річ у тому, що аналогічний метод, як ми бачили, приводить до порожньої фрази. Справді, там де Віньярський хоче щось певного сказати про соціальні явища, він примушений кидати енергетичну термінологію: розглядати справу по суті. А коли він хоче дати узагальнення, він робить припущення; для нього з самого початку існує різна потенціально-нерівна енергія рас і інтелекту і вся історія людства зводиться до різниці потенціалів, цеб-то до того, що треба ще пояснити.

Так ми приходимо до псевдо-аналізу соціальних явищ, до порівняння теплової енергії з психічною, до схематичного розподілу соціальних явищ і т. д., не кажучи вже про реакційну теорію соціальної рівноваги, цеб-то смерті суспільства в майбутньому комуністичному суспільстві. Всі ці спроби зрівняти механіку з соціальним процесом як-найкраще доводять, що аналогія не доказ.

ХИБИ КОСМОСОЦІОЛОГІЇ АКАД. БЕХТЕРЕВА

Ці хиби виступають ще більше, коли абстрактні схеми набирають конкретного змісту. Це ми бачимо в „законі залежних стосунків“ (закон № 21-й), що шукає причини соціальної боротьби в глибині неба — і хоче економічні та соціальні кризи пояснити електромагнітними

процесами. Справа не в тому, що зв'язок між цими процесами і людською діяльністю існує. Його не заперечує і не може заперечувати той, хто стоїть на ґрунті наукового детермінізму. Справа в тому, що ця залежність людської поведінки від енергетичного балансу нашої планетарної системи не може анічогісінько пояснити, чому 1905 року революція пролетаріату не вдалася, а 1917 року вдалася і т. д. Ця залежність, коли ми приймаємо її існування, не може нам пояснити поведінку цілих груп суспільства. Цілком природньо, що соціолог повинен ці причини шукати не на небі, а на землі і не десь поза суспільством, а в самому суспільстві, для якого існування і неба і землі є умова його існування. Отже і тут ми маємо підміну конкретного аналізу загальною для всіх епох і народів закономірністю, що в своїй загальності та невиразності робить всі явища схожими і „всіх кішок сірими“.

ХИБИ СОЦІАЛЬНО-МЕХАНІЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОФ. ЩУКАРЕВА

Теж саме можна сказати про застосування математичного аналізу до соціальних явищ проф. Щукарева. Підставити замість молекул в диференціальні рівняння людей і на підставі теорії правдоподібності виводити коефіцієнти різних соціальних явищ, причому знаходити певну константу, незалежну від умов місця і часу, т. е. при умові свободної волі, ізопотенціальності, а точніше при умовах, що ми їх ближче не аналізуємо — що це може дати для соціології, що повинна не тільки узагальнювати, але й розрізняти певні епохи? Ці рівняння, що їх дає проф. Щукарев, вони залишаються вірними для всіх епох і константа, напр., злочинів не залежить від віку — такі загальні негативні визначення не можуть показати нам причини цих явищ, а лише статистично висловлюють „мудру“ думку, що всі можливі стани в соціальному житті мають можливість реалізуватися. Цього занадто мало для соціології, коли вона хоче стати дедуктивною наукою, а не просто збіркою емпіричних спостережень.

Ця загальна критика, звичайно, не має на меті заглибитися в деталі — зокрема розглядати теорію еквівалентної оцінки, спробу зведення всіх явищ до одної закономірності і т. д. Принципово енергетична теорія має свою загально-методичну оцінку в проблемі якості — а на практиці — в тому факті, що застосування енергетичної теорії до пояснення соціальних явищ не дає ніяких позитивних (що до більшого розуміння соціальної закономірності) наслідків.

(Далі буде)

ВОЛОДИМИР ЧУЧМАРІВ

Кілька уваг з приводу роботи Л. І. Аксельрод-Ортодокс про Спінозу й матеріялізм

Досі в марксіській літературі не було жодної роботи, де хоча - б приблизно, в основних рисах, викладалося Спінозів матеріялізм. Все, що ми знаємо про матеріялізм Спінози, ми почерпнули або з самостійної й трудної роботи коло його творів, або з окремих і влучних, але іноді загальних уваг про нього Файербаха, Енгельса, Плеханова й Деборина. Всі великі роботи Л. І. Аксельрод свідчать про те, що й вона протягом чималого періоду літературної діяльності виявила великий інтерес до реабілітації матеріялістичних елементів у системі великого мислителя.

Треба признати: уваги Л. І. Аксельрод та її загальна характеристика Спінозового матеріялізму були оригінальні й точні, коли вони стосувалися окремих сторін спінозизму. Та Л. І. Аксельрод не обмежилася лише на цім: вона надрукувала в „Красной Нови“ (7 кн., 1925 р.) цілу статтю, де пробувала в систематичній формі подати „всі основні моменти відношення спінозизму до матеріялізму“. Статтю цю в дещо зміненим вигляді вона долучила як передмову до нового видання „Основных вопросов марксизма“ Г. В. Плеханова¹⁾.

Л. І. Аксельрод є одна з наших найвизначніших філософів марксизму. На її думки що до окремих проблем філософського матеріялізму не можна не зважати. Надто це треба сказати про згадану її статтю. Питання про Спінозів матеріялізм не розроблене. Виразного й усталеного погляду на це питання у марксиста-читача нема. Отже позиція, що зайняла Л. І. Аксельрод, вимагає, певна річ, уважного і детального розгляду. На жаль, доводиться констатувати, що робота Л. І. Аксельрод має важливі хибні.

Почнімо хоча - б з її загальної оцінки спінозизму.

На Спінозу було багато наклепів. Мабуть, жоден визначний мислитель не зазнав стількох нападів, невірних товмачень і просто перекручувань, як він. Здавалося - б, обов'язок кожного марксиста полягає на тім, щоб з увагою й любов'ю реабілітувати його дійсні матеріялістичні погляди. А Л. І. Аксельрод зразу - ж з перших таки сторінок вражає читача заявою про невитриманість, суперечливість Спінозової системи. Вона пише: „Увесь світогляд Спінози в його цілості не можна

¹⁾ Г. В. Плеханов: Основные вопросы марксизма с предисловием Л. Аксельрод-Ортодокс. Кооперативное издательство „Советская деревня“, Курск, 1925 р. Всі наведені тут цитати з Л. І. Аксельрод взято з передмови до цього твору Г. Плеханова. Цифри означають сторінки передмови.

вважати послідовно витриманим, щоб - то вільним від суперечностей матеріалізмом" (3).

Повстає питання: які саме зміст і значіння надає Л. І. Аксельрод своїм словам про суперечливість Спінозової філософії? Чи вона хоче сказати, що в спінозизмі була дійсна суперечність між його теологічною оболонкою і матеріалістичним змістом? Коли Л. І. Аксельрод під не-витриманістю спінозизма розуміє цю суперечність, ми не станемо з нею сперечатися. Адже - ж уже Л. Файєрбах і за ним Г. Плеханов виразно підкреслювали наявність двох сторін в спінозизмі, і проти її аргументації навряд чи буде хто повставати. Та чи говорить це що-небудь за те, що матеріалістичні погляди Спінози, як каже Л. І. Аксельрод, не являли „дійсного й послідовного матеріалізму“? (3). Нема жадної підстави для такої низької кваліфікації спінозизму!

Суперечність між теологією і матеріалізмом у Спінозовій системі ще не свідчить за те, що сама його матеріалістична наука була не-витримана, суперечлива й несправедлива. Суперечність в цілій системі не завжди може означати суперечність в частині цієї системи. Чи за непослідовність Спінозового матеріалізму треба розуміти те, що його погляди не можна цілком погодити з діалектичним матеріалізмом? Та хто - ж серйозно міг би зробити такий докір проти Спінози?

Треба, навпаки, зазначити, що свого часу Спінозів матеріалізм був строго витриманим і послідовним світоглядом.

Визнаючи досвідне вивчення дійсності, Спіноза уважно стежив за успіхами й розвитком природничих наук. Слід зазначити, що всі взагалі видатні уми сімнадцятого віку були перейняті щирим переконанням, що окремі питання філософії можуть стати предметом такого-ж точного з'ясування, як, прим., математичні істини. Філософія тоді мала найближчі й найміцніші зв'язки з позитивним знанням. Кожний робітник науки був одночасно філософом, кожний філософ був природо-довцем або математиком.

Особисто Спіноза пильно вивчав механіку й фізику, хемію й медицину, оптику й фізіологію. Сліди цього вивчання помітно скрізь у його творах, а надто в листах, хоча він з своєї надзвичайної скромності ніколи не старався показати ці свої знання. Тому в нього була та незаперечна й блискуча заслуга, що він не був науково відсталим філософом і старався мислити послідовно з погляду сучасної йому науки. А це - ж усе, чого тільки можна і треба вимагати від кожного матеріалістичного мислителя.

Не можна отже підносити проти Спінози закид в невитриманості його матеріалістичної філософії, як це робить Л. І. Аксельрод: адже - ж його філософія була світоглядом, збудованим на міцному фундаменті науки. Більше того, Спіноза, як це справедливо зазначає Енгельс у „Діалектиці в природі“ випередив навіть теоретичне природознавство сімнадцятого віку. Угрунтування механічного детермінізму розпочав він ще тоді, коли природознавство все ще безнадійно трималося телеології й теології.

Послухаймо, що говорить з цього приводу Енгельс: „Вяща загальна ідея природознавства тої доби (цеб - то XVII й XVIII віків. В. Ч.), це — думка про доцільність природних процесів. неглибока Вольфова телеологія, яка навчала, що коти створені на те, щоб їсти мишей,

миші на те, щоб їх їли коти, а вся природа на те, щоб показати мудрість творця. Треба вважати величезною заслугою й честю тодішньої філософії, що вона не підлягла впливові обмеженого погляду тогочасного природознавства, що вона — починаючи Спінозою й кінчаючи великими французькими матеріялістами — намагалася з'ясувати світ з нього самого, залишивши докладне виправдання цього майбутньому природознавству“.

Ні, треба залишити подібні розмови про непослідовність Спінозового матеріялізму, коли він не тільки стояв нарівні з теоретичним природознавством, але іноді навіть далеко випереджав його. Добра „непослідовність“ і „невитриманість“ матеріялістичного вчення, коли воно вмilo випереджувати позитивну науку! Файербах без порівняння мав більше підстав, ніж Л. І. Аксельрод, коли говорив: „Спіноза спромігся знайти справедливий, принаймні, на свій час, вислів для матеріялістичних понять новішої доби“. Не помилявся Файербах і тоді, коли вважав Спінозову філософію „правильною по своїй суті“.

Від закидів в непослідовності спінозизму Л. І. Аксельрод переходить до признання його релігійного змісту.

Дякувати Файербахові та Плеханову, ми звикли розглядати поняття бога у Спінози, як непотрібний теологічний привісок, як щось зайве й неістотне в його матеріялістичній філософії. Л. І. Аксельрод думає інакше.

„Бог у Спінози — завважає вона — є не тільки позичене з теології слово, а має якийсь відповідний зміст“ (5 — 6). Признаючи, що релігійним почуттям овіяні всі твори Спінози (а релігійне почуття є на її думку основою релігії), вона поспішає додати: „Культ Єгови... міцно опанував зворушливо-поетичну душу великого мислителя. Центральна думка юдаїзму, що мета життя й найвище благо є служіння богам і любов до нього, не покидала філософа“ (8).

Отже виходить, що свій строгий, спокійний, незламний аналітичний розум Спіноза ужив не на те, щоб створити критично-витриману матеріялістичну доктрину, а на те, щоб підтримати істинну релігію. По суті Л. І. Аксельрод так і думає. Вона каже: „Завдяки порівнюючи сприятливим соціально-політичним умовам Голандії доби Відродження, Спіноза зустрічається з виникненням широких наукових задач цієї великої історичної смуги в розвитку людства. Колишній релігійний світогляд, під впливом цього фактора, підпадає не нігілістичному запереченню, а позитивній плідній критиці“ (9).

Отже, на думку Л. І. Аксельрод, бог у Спінози був не зайвим і непотрібним поняттям, а мав реальний зміст і значіння; сам Спіноза був перейнятий глибоко релігійним почуттям і мав на меті не руйнування релігії, а її міцне й критичне заховання й утронування. Така концепція релігійності в нашого філософа.

Не можна, певна річ, сказати, щоб ця концепція мала щось спільне з реабілітацією матеріялізму великого мислителя.

Л. І. Аксельрод повинна властиво визнати, що, будиши авторкою легенди про релігійність Спінози, вона сама мало в неї вірить. Адже - ж, коли - б цього не було, то її позиція нічим важливим, ні на волосинку не відрізнялася - б від поглядів ідеалістичних інтерпретаторів Спінозової творчості. Кількома рядками далі вона визнає несправедливість

того, що сказала про релігійний момент спінозизму. Вона робить такі нові заяви :

„Критика релігії привела філософа (Спінозу)... до безумовного заперечення бога“ (11). „Великий вплив на весь розвиток думки філософа зробив повний і остаточний розрив з теологією, з творцем-богом“ (15). „Ні, від бога теології в Спінозовій науці нема й сліду. Мислитель зруйнував цю фантастичну постать в самій основі: Спіноза був глибоко переконаний атеїст“ (14).

Читач, сподіваємося, згодиться з нами в однім: все, що тільки говорила Л. І. Аксельрод про релігійність Спінози, є жовне непримиренних суперечностей. Спіноза в неї то держався релігії, то остаточно поривав з нею; то був фанатично релігійним характером, то раптом обертався в переконаного й глибокого атеїста.

Відомо, що для Спінози бог не був незалежною від природи особистою істотою. Як прихильник механічного світогляду, Спіноза заперечував у свого бога наявність розуму й здатність діяти доцільно; заперечував він і наявність волі у бога. Факт цей є досить відомий, і спинятися на нім зайво. Цікаве таке питання: коли у бога нема розуму, волі й здатности діяти доцільно, коли бог в дійсному значінні слова нічого творити не може, то що - ж це за бог? Та й яка релігія має бога, нездібного до творчих актів, бога, позбавленого всемогутности, бога позбавленого основних ознак божественности?

Ми маємо право вважати, що поняття бога в Спінозовій системі зникає і замість нього лишається тільки термін, слово, що нічого не значить.

І скільки - б Спіноза не говорив нам про бога, згадуючи його ім'я мало не на кожній сторінці своїх творів, філософія його від того не стане релігійнішою. Спіноза при викладі своєї філософії навіть не має права говорити слово „бог“. Адже - ж у нього за словом „бог“ зникло те поняття, без якого неможливий жодний релігійний напрям.

Назвавши природу богом, Спіноза не сказав про неї нічого нового, чого - б він не казав про цю природу раніше. Тому всі положення Спінозової філософської системи збереглися - б цілком, як би він відкинув слово „бог“ і став говорити лише про природу.

Та це й зрозуміле: природа й бог є для нього тотожні поняття, тому сама природа не могла - б набути у нього яких - небудь нових, ознак; адже - ж за бога Спіноза не розумів нічого нового в порівнянні з природою. Його бог був не тільки порожнім, позбавленим змісту поняттям, але став, крім того, ще й зайвим поняттям, без усякого ужитку й значіння, якимось теоретичним баластом в матеріялістичній філософії.

Самий підхід до аналізу матеріялістичних моментів спінозизму якийсь чудний в Л. І. Аксельрод. Замість доводити Спінозів матеріялізм, вона стала говорити про непослідовність цього матеріялізму; замість в'яснення Спінозового атеїзму, вона невдало пробувала говорити про релігійний характер його поглядів, а потім сама стала його заперечувати.

Ходімо далі. В роботі Л. І. Аксельрод є один не зовсім вдало зформулований вислів, що може зродити неправильне уявлення про нематеріяльність Спінозової субстанції. Вона каже: „На відміну від

Спінози, Гольбах стоїть на строго матеріялістичному погляді в тім розумінні, що субстанція є матерія* (18). Створюється вражіння, що Гольбахів матеріалізм зводився до вчення про тотожність матерії й природи, але що про приблизно подібну тотожність не можна навіть згадувати в системі Спінози. Чи так це і чи є яка-небудь підстава говорити, ніби у Спінози субстанція-природа не наділена ознаками матеріяльного буття?

Досить поставити питання в такій формі, щоб зразу переконався в помилковості подібного твердження.

Л. І. Аксельрод не без підстави повстає проти тлумачення спінозизма яко психофізичного паралелізма. Вона заявляє, що паралелізм атрибутів у Спінози зовсім зникає, коли він розгортає конечну (необхідную) причинову залежність душі від тіла. Вимога пізнання тіла для пізнання людської душі має у Спінози строго матеріялістичне значіння: тіло стоїть у нього на першій місці, душа — на другій; при цім душевні процеси залежать від матеріяльних і ними зумовлені.

Який же висновок випливає сам собою з матеріялістичного вчення Спінози про душевне життя людини? Чи той, що атрибути субстанції були рівноправні і протікали завжди паралельно, будучи незалежні один від одного? Зовсім ні! Атрибут протягності був у спінозизмі найголовніший; він був самостійним і незалежним у своїй діяльності, а атрибут думання був залежний і підлеглий, підпорядкований. Навряд чи можна після цього поважно говорити про нематеріяльний характер субстанції-природи; адже-ж основною властивістю цієї субстанції є її протягність, матеріяльність.

Увесь зміст субстанції-природи складається в Спінози з основних властивостей матерії. Основні риси його субстанції можуть належати тільки матерії: вона сама — своя причина, вона не створена, вічна, одинока, вона є основа існуючих речей, її атрибути — думання й протягність — є основні властивості матерії. Отже Спіноза зближає поняття бога, природи, субстанції до поняття матерії; він не боїться приписувати матерії характер божественної істоти. Сам він говорить про це досить виразно. „Матерія, оскільки вона є субстанція, є подільна і складається з частин. А коли - б і ні, то я все-ж не знаю, чому - б матерія була негідна божественної природи“ (Eth., Prop. XV, Schol.). Ніяких змін в його поглядах не зайшло-б, як би він замість приписувати світові божественні властивості став говорити про матеріяльний характер цього світу.

Міркування про нематеріальність Спінозової субстанції мають виразно ідеалістичний характер. Прихильникам цього погляду не завадило-б пам'ятами, що говорив свого часу з цього приводу Г. В. Плеханов. В розпалі боротьби проти Бернштайна, критикуючи його напади на матеріалізм, Плеханов писав: „Його (цеб-то Спінози. В. Ч.) єдина субстанція є одночасно і матеріяльна і духовна. А Бернштайн каже, ніби Спіноза „ясно називає“ її нематеріальною. Добре він зрозумів Спінозу! Майже так само добре, як і Гегеля!“

Є в статті Л. І. Аксельрод і зовсім справедливі твердження. Наприклад, її уваги про механічну причиновість у Спінози. Розвиваючи думку про закон абсолютної конечности (необхідности) або закономірности, що переймає всі явища й керує цілим всесвітом, вона складає

таке зізнання: „Завдяки послідовному запереченню наддосвідної доцільності і не менш послідовному признанню й угрунтуванню механічної закономірності, Спинозова система наскрізь перейнята справдешнім (доподлинним) матеріалізмом“ (15).

Шкода лише, що таке цінне твердження Л. І. Аксельрод висловлює мимохідь і не надає йому належної ваги.

Вона, наприклад, ані словом не згадала про зв'язок між Спинозовим механічним детермінізмом і тогочасним природознавством. Постає враження, що така важна категорія в спінозизмі, як механічна причиновість, є плодом самої філософської творчості, а не була нав'язана Спинозі, скажім, успіхами і розвитком механіки за першої половини XVII століття. Л. І. Аксельрод залишає далі без ніякого розгляду питання про безумовну залежність механічного матеріалізму Спинози від його визнання механічної причиновості.

Ми не знаходимо жодної критичної згадки про те, що механічний матеріалізм був найпослідовнішою формою розуміння світу в XVII й XVIII сторіччях і тепер, в порівнянні з діалектичним матеріалізмом, є вже обмежений і застарілий. Не довідалися ми від Л. І. Аксельрод і того, що одною з обмеженостей механічного матеріалізму Спинози була відсутність у нього якого-будь принципу розвитку. Називаючи Спинозу філософом-метафізиком, вона і не думає згадати про метафізичність його матеріалістичних теорій.

Далі все, що сказала Л. І. Аксельрод про елементи матеріалістичного розуміння ідеології у Спинози, також варте нашої найпильнішої уваги й співчуття. Вона дуже доречно наводить уривок з 7-го розділу Спинозового „Богословсько-політичного трактата“: „До того-ж слід взяти до уваги той факт, що чийсь слова можна тим легше зрозуміти, чим докладніше ми знаємо життя, звичаї й заняття автора“.

Спиноза має тут на увазі, на думку Л. І. Аксельрод, автора біблії або єврейський наріч, що, вивчаючи його життя, ми могли-б знайти ключ до розуміння змісту біблії. В „Богословсько-політичній трактаті“ Спиноза дав зразок науково-історичної критики релігії. Ця історична критика святого письма привела його до того важного і вперше в історії науки висловленого висновку, що релігія є історична категорія, покликана до життя історико-соціальними причинами.

Мусимо тільки пожалувати, що реабілітація Спинозового матеріалістичного вчення в цілому обмежилася у Л. І. Аксельрод на самій тільки згадці про елементи історичного матеріалізму в його поглядах. Якби, взагалі, Л. І. Аксельрод менше критикувала спінозизм і більше змагалася представити в справжньому світлі всі окремі його матеріалістичні проблеми, то й стаття її та й інтереси читачів від цього тільки виграли-б.

Одним з дальших питань, які ставить Л. І. Аксельрод, є питання про філософські течії, що вийшли з Спинозової системи. З великим подивом ми довідуємося від неї, що вплив Спинози на дальший розвиток матеріалістичної думки обмежився на самому лише Ламетрі та Гольбахові. Про те, що великі німецькі поети, критики й історики (Гете і Лесінг, Мендельсон і Гердер) були спінозистами, Л. І. Аксельрод не сказала й жодного слова. Та ми й не докоряли-б її за це, якби вона спромоглася дати справедливе уявлення про надзвичайно

дужий вплив спінозизму на розвиток матеріялістичної думки XVII й XVIII віків.

Нічого подібного Л. І. Аксельрод нам не дає.

Справді, яку вартість мають її міркування про вплив Спінози на Гольбахову „Систему природи“? Вона хвалить головний твір Гольбаха, називає його „знаменитою“ й „благородною“ книжкою, старається довести, що він перейнятий „моральними“ основами й „людяністю“. Кому потрібна ця похвала Гольбахові? Обивателям, переляканим страшними матеріялістичними поняттями? Марксистам? Та хто-ж із читачів-марксистів сумнівається, що Гольбахові належало центральне значіння і місце серед французьких матеріялістів? Тим часом самому впливові спінозизму на матеріялізм Гольбаха уділено дуже мало уваги: на думку Л. І. Аксельрод, цей вплив обмежується лише на запозиченню закону механічної причиновости. Про те, що до своїх матеріялістичних поглядів на природу й людину Гольбах прийшов під впливом Спінозової філософії, Л. І. Аксельрод не сказала жодного слова.

Називаючи далі Ламетрі атеїстом, Л. І. Аксельрод пише: „В філософію Ламетрі ввійшло з Спінозової системи вчення про матеріялістичний детермінізм, а, значить, і заперечення телеології“ (18). Наведене зауваження про Ламетрі є занадто загальне. Нема сумніву, що не тільки Ламетрі, а й усі інші французькі матеріялісти (Дідро, Гельзецій, про Гольбаха ми вже й не кажемо) розвивали принципи механічної причиновости, перебуваючи під впливом спінозизму. Та, крім принципу причиновости, Ламетрі перейняв від Спінози також і інші, ми сказали-б. важніші засади його матеріялістичного вчення: саме про них і не згадує нічого Л. І. Аксельрод.

Переходячи до характеристики цих засад, треба зазначити, що з спінозистів-матеріялістів XVII-го віку Л. Аксельрод ні разу не згадала імени голови енциклопедистів — Дідро. Невже вона забула, що Г. Плеханов виділяв філософські погляди Ламетрі й Дідро в окрему й самостійну течію, вважаючи лише їх послідовними прихильниками Спінозового матеріялізму.

В чім же виявлявся спінозизм Ламетрі й Дідро?

Ламетрі й Дідро вчили, що в світі є тільки одинока матеріяльна субстанція. Тим самим вони зводили багату різноманітність форм природного світу до монізму їх основи — субстанції. Природа була для них одиноким світом, поза яким нема і не могло бути жодного іншого.

Найважливішим атрибутом матеріяльної субстанції Ламетрі й Дідро вважали чутливість або свідомість. Чутливість для них цілком отожднювалася з життям. Погляд, що матерія інертна, вони цілком відкидали і всі форми матерії вважали здатними до чутливости й життя. Вчення, що природа жива, завершило їхні матеріялістичні конструкції.

Навряд чи треба доводити, що Ламетрі і Дідро могли створити наведені моменти матеріялізму під безпосереднім впливом Спінозової системи.

Л. І. Аксельрод з числа матеріялістів-спінозистів виключила не самого лише Дідро. Виявляється, що, на її думку, і Файербах не був спінозистом. Ми ще раз нескромно питаємося Л. І. Аксельрод, невже вона ні разу не чула від Г. Плеханова, що в XIX століттю

Файербах розвивав далі матеріялістичні традиції не тільки французьких матеріялістів, а й Спінози? Забутливість Л. І. Аксельрод просто вражає нас: адже-ж той же Плеханов мало не десятком разів називав Файербаха „гуманізм“ спінозизмом, позбавленим його теологічного привіску.

Файербах так само, як і Спіноза, строго математично пояснював природу. Слідом за Спінозою він навчав, що світ не має початку в часі, що він вічний; що його ніхто не появив і не створив, що він є сам своя причина і основа залежних від нього речей і істот.

Первісним і основним принципом вчення Файербаха є твердження про єдність і різність суб'єкта й об'єкта. Твердження це становить неначе-б основу матеріялістичного світогляду Файербаха. Легко спостерегти, що він перейняв основну засаду свого світогляду з Спінозового вчення про атрибути субстанції. Файербах навчав, що найближче джерело пізнання в психології є інше, ніж у фізіології. Психологія й фізіологія, на його думку, вивчали один предмет — людину — але з різних поглядів: з середини (суб'єктивно) і з зовні (об'єктивно). Тому для Файербаха матерія й свідомість були не різними і не окремими речами, а лише різними сторонами одного людського організму.

Хто міг найближче вплинути на антропологічний матеріялізм Файербаха? Ідеаліст Гегель? Але Гегелів ідеалізм визнавав тотожність суб'єкта й об'єкта. Принцип єдності й різності суб'єкта й об'єкта не був властивий не лише Гегелеві, а й усьому покантовому ідеалізмові. Французькі матеріялісти? Але вони самі виховувалися на Спінозових матеріялістичних ідеях і не могли самотійно створити антропологічного матеріялізму.

Лишається Спіноза. Спіноза був дійсним учителем Файербаха.

В однім місці своєї статті Л. І. Аксельрод здіймає питання про вплив спінозизму на діалектичний матеріялізм Маркса й Енгельса.

Відомо, що вперше проблему цього впливу в марксієвській літературі поставив Г. Плеханов. Не менше відомо, що цю проблему Плеханов загалом мало освітлив, а тому вона і осталася не зовсім розв'язаною і спірною. Л. І. Аксельрод є один із найвірніших і найближчих учнів Г. Плеханова. Отже ми маємо право жадати від неї докладних вказівок і роз'яснень що до зв'язку спінозизму з марксизмом. Зв'язок цей Л. І. Аксельрод і намагається виявити. Вона каже:

„В цілім багатім і змістовнім критичнім аналізі „Системи природи“... ясно й виразно чується спокійний, але суворий голос єврейського мислителя і яскраво виступає його плідна й велика методологічна засада дійсно-наукового дослідження природи: „не сміятися, не плакати, а розуміти“. Цєю великою методологічною засадою (цеб-то принципом механічної причиновості або детермінізмом. В. Ч.) наскрізь перейнятий діалектичний матеріялізм“ (20).

Ми просто не знаємо, як можна хоч трохи погодити щойно наведену цитату Л. І. Аксельрод з її твердженням, висловленим на початку статті; цеб-то, що ми не маємо ніякого права обертати філософів-метафізиків у прихильників матеріялізму Маркса-Енгельса. „Коли ми — каже вона — всіх великих філософів-метафізиків обернемо в діалектичних матеріялістів, то зовсім можливо, що вони відплатять нам тою-ж монетою“ (4).

Дійсно, Л. І. Аксельрод немилосердно поводить з читачем: раз вона наближає механічний матеріалізм Спінози, збудований на визнанні механічної причиновості, до діалектичного матеріалізму, другий раз вимагає найсумліннішого їх розділу й розмежування. Як зрозуміти ці безнастанні суперечності в розв'язанні відповідальних питань матеріалістичного світогляду?

Чи треба говорити, що Л. І. Аксельрод зовсім нещасливо намагалася відповісти на поставлені у Г. Плеханова питання про зв'язок і єдність спінозизму з марксизмом? Ми вважаємо, що про це шкода й говорити. Чи треба протестувати проти повного розчинення механічних поглядів Спінози в діалектичний матеріалізм Маркса й Енгельса? Ми гадаємо, що треба й дуже треба, хоч навряд чи погодиться з нами Л. І. Аксельрод. Взагалі було-б значно краще, якби вона зовсім не говорила за вплив Спінози на пізніших матеріалістів; адже-ж нічого крім загальників і недоговореності, не можна знайти в неї про це важне історично-філософське питання.

Оце по суті і всі питання, зачеплені в статті Л. І. Аксельрод. Про матеріалізм Спінози ми довідалися надзвичайно мало. Одинока й найвидатніша в марксістській літературі стаття, присвячена Спінозі, не визначила основних рис його матеріалізму. Багато проблем Спінозового матеріалізму так і лишилися в ній зовсім неосвітленими.

Ми, наприклад, нічого доладного не довідалися про атеїстичний характер поглядів Спінози. Л. І. Аксельрод, правда, згадала мимохідь про атеїзм Спінози, та виявити його дійсне значіння, довести його існування вона вважала зайвим і непотрібним ділом. Вона жодного слова не сказала про те, що Спіноза був строго матеріалістичного погляду на існування природи. Французькі матеріалісти і Файербах, як уже згадувалося, були тільки вірними учениками Спінози в цім питанні. Ми нічого не довідалися про Спінозову матеріалістичну теорію пізнання, яка проголосила єдність теорії й практики, а досвід і почуття визнала одиноким джерелом наукового знання. Ми не довідалися нічого про матеріалістичний погляд Спінози на людину, як на частину природи, підлеглу в своїм житті її невідмінним законам. Ми не довідалися про існування антропологічного матеріалізму у Спінози нічого, крім недостатніх двох-трьох прикладів проти розуміння його поглядів в дусі паралелізму. Ми не чули, нарешті, жодного заперечення проти міцно вкоріненої і обмовної характеристики спінозизму, як пантеїстичного світогляду.

На аналізі всіх цих залишених без розгляду у Л. І. Аксельрод проблем Спінозового матеріалізму ми не будемо спинятися тепер.

Читач може знайти на них досить докладні відповіді в нашій роботі про Спінозу, що нині друкується окремою книжкою¹⁾. До неї ми і відсилаємо читача. А свої побіжні уваги ми хотіли-б кінчити таким міркуванням: Л. І. Аксельрод, на нашу думку, не мала права перетворювати свою, таку спірну, статтю в передмову до класичного твору Плеханова, що є одним з ліпших підручників марксизму. Ми твердо переконані, що з нами не можна не погодитися.

¹⁾ В Держвидавї РСФРР. Окремі розділи з неї надруковано в 1, 2 числах „Червоного Шляху” 1926 року.

В. ДЕСНЯК

Великий Каменяр

(Критичні замітки з нагоди 10-ої річниці смерти Івана Франка)

1

Десяту річницю смерти Ів. Франка відзначаємо в дні велетенської боротьби пролетаріату, коли ми, після перемог над буржуазією, робим успішні кроки в будівництві. У світлі цих днів, з погляду нових, революційних, практично поставлених ідей і думок нашого пролетарського суспільства, — постать Івана Франка стає перед нами в більшій і яскравішій величі своїй. Тепер для нас ясно, що всебічною діяльністю своєю Іван Франко відбивав і, більш того, заповнив цілу добу в суспільно-культурному розвитку Галичини з величезним впливом на Україну Наддніпрянську. Відбивав і заповнював добу та на майбутнє заряд творив цей „син мужицький“ у надзвичайно складних умовах доби, що впливала на нього так своїм соціальним змістом, як і характерними своїми іншими сторонами.

Процеси капіталістичного розвитку другої половини XIX століття, що буйно наростали так з внутрішнього розвитку окремих країн, як і під зовнішнім впливом країн найбільш розвинених в цьому напрямку, після революційної хвилі 48 року не минули, розуміється, й Галичини. Ці процеси вносили може не так різко, але дуже помітно зміни і в суспільні відносини. Вони в першу чергу кликали до життя дрібну буржуазію, в тому числі й маси селянства. Ці капіталістичні процеси примушували маси селянства шукати інших шляхів, інших форм в економічних та громадських відносинах. Буржуазія та її держава, користуючись з безпорадного становища селянства, що й після селянської „емансипації“ 48 року в великій економічній залежності перебувало у шляхтичів та магнатів, стригла це селянство капіталістичними ножицями, забираючи в нього додатковий продукт для розвитку промисловости. Ось чому селянство швидким темпом розшаровується, а ще більшим темпом у всій масі збіднюється й шукає шляхів виходу з німим, а то й голосним протестом проти існуючих відносин. Ось саме ці шари головним чином і висовують своїх ідеологів, своїх борців. Самі-ж маси селянства та ще мало відмінного від нього робітництва щойно прокидаються, щойно розгинають свої спини; вони лише одиницям або невеличким купкам осіб дають заряд свого протесту, своїх змагань. Тільки з такого погляду можна зрозуміти соціальну службу Ів. Франка та його товаришів, з яких правицею Франка був М. Павлик.

В умовах розшарування і поруч того величезного збіднення в цілій масі селянства Галичини, в умовах народження галицьких промислів, а відтак і галицького робітництва, в його неорганізованому й неоформленому ще вигляді, Іван Франко в своїй діяльності й творчості розряджував заряд прагнень і змагань іменно біднішого селянства та щойно названого робітництва, що ні своєю свідомістю, ні своїми інтересами тодішніми, ба навіть психологією до певної міри не відрізнялося від бідного малоземельного й безземельного „хлопа“. Тільки так можна розуміти Франка як радикала, соціаліста в поглядах, суспільній роботі і творчості. І, розуміється, з цього погляду діяльність Ів. Франка входить в той суцільний революційної думки й революційно-історичних явищ і фактів ланцюг, що привів український пролетаріат і селянство до більшовизму, до Жовтня, а через нього й до нової доби соціалістичного будівництва. Тільки в світлі своєї епохи можна зрозуміти й оцінити Франкову діяльність і творчість — скарби, які по собі залишив перший великий „робітник-продукент“ Галичини та Наддніпрянської України. Але схема залишається мертвою схемою, коли не одягти її в шати конкретних фактів і процесів, які мали місце в Галичині в другій половині минулого століття. Процесів і фактів з поля економічного, суспільно-політичного й національних відносин. Це завдання й стоїть перед автором заміток в першій їх частині.

У Галичині, краю перед тим тільки аграрним, аж з другої половини минулого століття почали народжуватися й то дуже поволі дрібні промисли, коли не зважати на старий горільчаний.

Нафта, земний віск, сіль, кам'яне вугілля, лісовий промисел то що — все це звернуло увагу капіталу тільки 50—60-ми роками. Та й після цього й донині Галичина, а надто східня, залишається краєм переважно аграрним.

Отже аграрні відносини в Галичині другої половини XIX ст. були тим фактом, що визначав суспільно-політичний лад. Тільки з часом розвитку промисловості ця остання почала б. м. помітно впливати на згаданий лад. Які-ж були ті аграрні відносини, яка їх характерна ознака? Числа статистичні та висновки хоч і не повні, що їх зробив ще тоді сам Франко, а потім інші дають нам яскраву відповідь на це запитання¹⁾.

Перш за все доводиться констатувати, що „емансипація“ селянства після революції 1848 р. була дуже умовна, а в розумінні наділу безземельного й малоземельного селянства землею дала останньому дуже мало. Майже $\frac{2}{3}$ всієї селянської людності були безземельними і становище їхне мало в чім змінилося. Що правда, кількість „хлопських посілостей“ порівняно стала великою, але що то були за „посілості“? Це можна уявити собі по пізніших цифрах землеволодіння, які кажуть, що 1) володіння до 2-х гект. становили число

¹⁾ Дані про економічні відносини взято з таких джерел: а) Д-р Іван Франко. Земельная собственность в Галиции. Укр. Жизнь. М. 1915 г. № 2, 5—6; б) Б. Будзиновський, Хлопська посілість в Галичині, Львів 1895; в) проф. Воблий, Производителныя силы Галиции. К. 1915; г) С. Левинський, Нарис розв. укр. роб. руху в Галичині. К. 1914.

598.000 з 600 т. гект. землі (2,2% всієї землі), 2) від 2 — 5 гект. 404.000 володінь з 1.415 тис. гект. (19,8%), 3) вище 100 гект. — 2.669 володінь з 2.900 тис. гект.; 4) вище 2.000 гект. — 235 володінь з 1.658 тис. гект. Крім цього підкресленого хвоста цісарсько-шляхетської „емансипації“ хлопа від панщинного ладу, маємо багато інших, як прикладом хвоста індемнізаційний, пропінацийний та „сервітутний“; громадські колишні землі переважно дісталися поміщикам і зареєстровані 32.000 з лишком процесів селян з поміщиками тільки в мізерній частині випали на користь селянству (селяни програли 30.000 процесів).

Одним словом, як обчислив сам Франко:

„...на половинчастім знесенні панщини, не зважаючи на всі „превратности судьбы“, велика власність кінець кінцем виграла, а дрібна загубила принаймні 75 мільйонів гульденів цілком непродуктивно і безповоротно“.

Але це - ж тільки так би мовити видатки, звязані з переведенням тої хлопської емансипації! Не дармо бо післяемансипаційні часи звязані з вибухами селянськими, з екзекуціями...

Коли всі хлопські „посілости“ до 100 моргів (морг щось коло $\frac{1}{2}$ дес.) взяти за сто, то з них в часи після емансипації посілости до 20 моргів становили 94,19%; тих, що володіли власністю до 5 моргів налічувалося 349.032 властителі, а з них властителів, що володіли посілстю менш 2-х моргів було 215.997. Динаміка розвитку відносин в землеволодінні виявилось в тому, що число великих землевласників з 1857 по 1891 рік зменшилося в 2,47 разів, а селянських збільшилося в 2,86 разів. Кількість цих останніх становила в 1891 році 1.618.422. Отже в селянському землеволодінні відбуваються два рівнобіжні процеси, один з одним звязані — диференціація та дроблення селянських господарств.

Кілька цифр покажуть, в яких умовах відбувалися названі процеси.

І перш за все податки. Грунтовий податок за приблизними підрахунками пересічно у галицького навіть „середняка“ забирав 50% чистого прибутку. А коли вірити львівському проф. Гломбінському, сума всіх податків забирала у пересічного селянина Галичини всі 100% чистого прибутку¹⁾. Та коли - б самими податками справа кінчалася, ще - б нічого! Селянська заборгованість показує нам, хто був фактичним володарем навіть мізерних селянських „посіlostей“.

Яке було обтяження селянських господарств боргами, показують нам далеко неповні цифри: в 1868 році за селянськими господарствами було боргу 465.513 зол. ринських, а за 20 років сума боргів зросла до 43.523.542 золотих ринськ. При чому, мати треба на увазі, що крім цього банкового боргу був борг приватний, у лихварів, що брали казково-високі лихварські проценти. 50-100 — це відсоток дуже поміркований, — доходило навіть до 1000% а то й більше.

¹⁾ Через невірну оцінку податкову поміщицьких земель селянству довелося заплатити податків на мільярд ринських більш, ніж вони мусили платити за правильною оцінкою.

Розуміється, що, в такому становищі перебуваючи, селянин ніколи не мав змоги своїх боргів амортизувати й це приводило до публічних ліцитацій (продажів майна з молотка).

За роки 1875 — 1884 відбулося таких ліцитацій 23.649 на суму 7.010.167 зол. ринськ. Але це тільки офіційно залічених. Справді їх, як каже сам Франко, відбул ся в 3 рази більше. Ось чому можна стверджувати, що більшість хлєпських посілостей не належали фактично хлєпові, а державі — лихвареві та лихвареві приватному (переважно євреям).

Все це дало привід самому Франкові, розглядаючи аграрні відносини в Галичині, прийти до такого висновку: „...вся наша дрібна земельна власність дійшла до такого рівня, що при пануванні все більшої й більшої конкуренції не можна назвати його інакше, як тільки становищем повільного вимирання й банкруцтва“.

Кількість спролетаризованого селянства, очевидно, з кожним роком збільшувалася на великі цифри, а процес дроблення с. г. чим раз більше і більше розвивався.

Зайвих і вільних в с. г - ві робочих рук місто також мало могло спожити, як мало споживали їх і мало розвинені промисли взагалі. А запровадження с. г. машин в численних поміщицьких економіях викидало на ринок знову таки вільні робочі руки. Десятки, а то й сотні тисяч опинилися в тяжкому становищі, з якого треба було знайти будь який вихід. Тому разом з хвилею селян на промисли розпочалася еміграція до Бразилії, до Америки та сезонова до Німеччини то що. Але це вже явища трохи пізнішого часу. Перед тим становище було справді безвихідне, що й мусіло штовхати до глухого протесту, до незадоволення одних і до того, щоб цупко триматись за клапті „свого — не свого“ ґрунту. Єдиний вихід все-ж давали промисли. І ось на ці промисли потяглися хлєпи безземельні й малоземельні. До Борислава, до Дорогобича, до Густановиць та інших міст Східньої Галичини, що стали центрами здобування й оброблення нафти, земного воску, соли, лісу то що.

Ось тут і розпочинається вакханалія експлоатації й конкуренції.

В першу чергу з дороги до наживи зноситься економічно слабе й культурно відстале темне забите селянство; слідом за ними поволі зникають в розпалі конкуренції дрібні промисловці; експлоатація вільних рук провадиться з усіх боків в найбрутальніший спосіб. За які 2 — 3 десятки років місця покладів природніх багатств перетворюються так, що не можна вже було впізнати їх. Виростають промислові галицькі оази. Утворюються кадри пролетаріату¹⁾.

Такі економічно-виробничі умови, в яких склалися суспільно-політичні й національні відносини, та решта тих умов, в яких доводилося зростати, а потім і діяти та творити Ів. Франкові. І коли візьмемо під увагу ці загальні умови, а також умови життя й виховання, то стане зрозумілим, чому Ів. Франко став каменярем найбільш

¹⁾ Щоб у читача не було неясної, а то й невірної уяви про кількість пролетаріату, наводимо такі цифри з 1902 р.: в гірничому промислі було зайнято 25.332 чол., обробка мінералів — 15.108, в металевому 13.571, і т. д., а в одяговому пром.— 36.886, в торговельному 119.941; всього-ж в усіх (і куст.) промислах у 180.072 підприємствах було зайнято 384.589 чол.

придавленої частини селянства та ще неоформленого й неорганізованого робітництва. До цього безперечно спричинилося також немало фактів з життя Ів. Франка, що їх причиною була не випадковість, а ціла пануюча система. Тому не можна оминати й деяких біографічних даних, хоч вони більш менш і відомі загальному читачеві. Франко народився на селі. „Батько мій був заможний селянин, а до того коваль“. З нарисів „У кузні“, ми знаємо, чим була кузня на селі в той час. Це був центр селянського життя, селянських сходів, розмов, що змалку окутували і вражали малого ковальчука — Франка.

Другий факт, який безперечно мав вплив на Франка: „По двох роках (навчання в сільській школі) батько віддав мене до Дорогобича до так зв. німецької або нормальної школи у Василянів, до другої класи, де я, по-мужицькому вбраний, боязливий, несміливий та часто невмитий хлопець, цілий курс будучи посміховищем у класі і перетерпівши досить від деяких учителів...“ і т. д. Але дуже рано Франко залишився без батька, за те з вітчимою, що силкувався довести Франка. „За часів батька — пише Франко — у нас бувало багато людей... годувалося при хаті багато бідної, а то й неробучої батькової рідні...“

Та за батьком довелося загубити й матір, коли Франко був у шостій гімназійній класі. Все це, а також робітницьке оточення, зв'язок з селом, вплив деяких вчителів, відбивалося на складі майбутнього соціаліста й письменника Франка. Тим більш, що ідеї теоретичного народолюбства носилися в повітрі. Читання Шевченка, що його Франко „вивчив майже всього на пам'ять“, ще більше будило молодого Франка: „Ще в нижчій гімназії — пише він — почав я збирати пісні народні, спершу від моєї матери, а опісля в Дорогобичі, розпитуючи свідущих людей (ремісників і т. и.)“... Далі йде читання тогочасної української літератури „Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Цей останній (крім Шевч. і Марка Вовчка) зробив на мене найсильніше враження своїм оповіданням „Лихий попу-тав“...“ Не згадуємо силу європейської літератури, що її перечитував Франко. Але поруч з читанням літератури Франко й мандрівки влаштував. Про одну з них пише він: „Ця маленька вандрівка дала мені пізнати трохи більше світа і людей, ніж я знав досі“. Розуміється, що наведені факти з життя Франка дуже підштовхували процес складання початкового світогляду юнака, що на свої власні очі вже бачив і описане вище становище села і життя робітників Дорогобича та Борислава.

І очевидно вже до „Академічного кружка“ він прийшов „народником“, „мужикофілом“ в дуже значній потенції.

„Прийшовши до Львова до Акад. кружка, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були майже зовсім чужі і незрозумілі“...

Тут, відірвавшись від біографічних фактів, доведеться докладніше зупинитися на тих суспільно-політичних та національних відносинах, що оточували Франка за молодого віку, та що з ними довелося зіткнутися Ів. Франкові на перших кроках.

Основні ворогуючі класи — поміщики і селяни. Останні в свою чергу, як уже вище було зазначено, диференціювалися на крайніх

полюсах на безземельне й малоземельне селянство та незначну кількість й силою селянську буржуазію. І поскільки, не зважаючи на революцію 48-го року та пізніші завоювання ліберальної австрійської буржуазії, в Галичині дворянство схороняло ще своє упривілейоване становище, посідаючи майже всі уряди в Галичині і схороняючи для себе різні привилеї, постільки селянство в своїй переважній масі залишалось через злидні та експлоатацію в темряві та забитості і фактично майже не користувалося й не могло скористуватися своїми громадсько-політичними правами. В такому самому, коли не гіршому, становищі й робітництво перебувало. Отже простір для всевладного панування в Галичині був повний для шляхти й буржуазії. І нарешті інтелігенція українська в Галичині, що перебувала в перманентній опозиції до панської шляхти, живила собою український національний рух.

Доля цього руху в Галичині надзвичайно цікава.

Виник він, розуміється, на ґрунті повільного утворення селянської буржуазії у значній мірі під впливом національних рухів польського, чеського й інших слов'янських народів, сусідів Галичини. Маючи причиною глибокі соціально-економічні підвалини, а крім того і вузкі інтереси інтелігенції та до певної міри політику австрійського монархічного уряду, цей український національний рух виявився гостріше, ніж можна було сподіватися. Особливо в цьому відношенні яскраво показові роки революції (48 р.), коли австрійський монархічний уряд використав, всупереч польському визвольному рухові, національний український рух і ненависть селянства до польських поміщиків.

Використовуючи проти польського руху українське селянство й інтелігенцію, протиставлячи національний рух український польському, віденські монархічні політики багато надбццали репрезентаторам українського національного руху. Але коли минула потреба, коли польська шляхта після низки невдач прийшла назад до австрійської монархії, частину обіцянок було забуто, а в частині зовсім відмовлено. Це неминуче мусило викликати реакцію серед галицьких старорусів — вищої інтелігенції (урядництво, духовенство, дрібна українська шляхта) та елементів буржуазії й було джерелом для виникнення москвофільства. Тим більш, що російській похід на венгрів, російська допомога австрійському монархові в боротьбі з венграми утворили для „ображених і зраджених“ ілюзії й надії на могутню слов'янську і братню державу. Тим більш, що під москвофільськими симпатіями в деякій частині ховались, як то кажуть, доволі грубі матеріальні інтереси. Особливо у духовництва, урядництва та мізерної української шляхти.

Між українським і латинським духовенством тривала ввесь час ворожнеча, що історично складалася з різних причин. Між иншим, — українські сільські попи володіли землею (до емансипації) пересічно від 20 до 150 моргів кожний, королічні (латинські) по 50 — 200 й більше моргів. В той же час українських попів в Галичині була більшість: латинських парохій було 863 й 95 капеланій, а українських парохій 1.737 та 553 капеланії.

Не важко зрозуміти чому могли ширитися москвофільські симпатії. Те саме можна сказати й що до урядовців вищих та про

нечисленну й дрібну українську шляхту, що конкурувати з сильною й упривілейованою шляхтою польською не мала змоги. Можливі обіцянки московських агентів теж не проходили марно.

Та скільки цей рух був чужий інтересам маси селянства та міського ремісництва й багатших міщан, стільки чужий він був і молодшій інтелігенції, інтелігенції дрібній, „прогресивній“ (вчителі, адвокати, дрібні урядовці). І серед цієї інтелігенції шириться орієнтація на свій мовляв власний український нарід, на його окремішність від російського. Так, всупереч москвофільству, й виникло так зване народовство.

Як бачимо, москвофільський рух не мав під собою ширшої бази серед селянства, крім звичайного облудства, крім своєї реакційності і клерикалізму, і після недовгого пануючого становища, що з'ясовувалося реакцією загальною, поволі розпорошувався, гублячи всі москвофільські ілюзії.

Між москвофілами й народовцями тривала довга боротьба, але ця боротьба набрала таких форм, що спричинитися до пробудження маси селянства не могла. Боротьба провадилася в вузьких колах і зосередилася навкруги питань народности, мови та правопису. Московська чи українська, етимологія (язичне) чи фонетика (народня мова).

Тут же треба відзначити і вплив на Галичину національно-культурного руху наддніпрянської України. Але не зменшуючи цього впливу й не перебільшуючи, скажемо, що він помітний був лише в літературі (маємо на увазі впливи до 70-х років) та в підмозі поставити періодичний часопис („Правда“). Народницькі ідеї 60-х років та й 70-х з України наддніпрянської сюди мало долітали. „А тим часом на Україні рух пішов у таким напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосся ставало на головах“— пише Франко, маючи на увазі нігілістичний рух. Що вже й говорити про москвофілів!

Про суть „язикової“ війни, що тривала між москвофіл ми й народовцями, вже зазначено. Але поза тим, яке коло ідей суспільних, яка атмосфера громадська панували серед „передової“ частини галицького суспільства, коли Франко, ще будучи в гімназії, почав виступати активно на літературному полі? На це питання важко відповісти відразу, бо важко в тодішньому болоті „інтелігентних“ „песоголовців“, як висловлювався Драгоманів, знайти які-будь виразно виявлені ідеї, крім чорно-жовтого патріотизму, чинопочитання, козакофільства та клерикалізму. І в москвофілів, і в народовців! Повна безідейність! Тим більша безідейність, що в ті часи (початок 70-х р. р.) москвофіли все ще займали домінуюче становище в галицькому суспільстві, хоч по суті „в тодішнім москвофільстві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократичного чинопочитання“ (Франко). А народовці? „Народовецький табор, малочисленний, розкинений по краю, малоосвічений, не міг вийти ще з кулішівського козаколюбства, обертався в сферах минувшини або язикових питань“... (Франко). Отже диференціація не дуже проймала інтелігентні верхи, а коли й проймала, то йшла такими стежками, що вони зовсім не обходили працюючий люд і не лишали інтелігенції „теплих місць“...

Трудящий люд — селянство, робітництво та дрібне передміщанство й міщанство — не цікавили ні москвофілів, ні народовців, що варилися

у власнім соку в вузьких дрібничкових суперечках. „Віддалення інтелігенції від народу, його життя та інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і москвофільство москвофілів було чисто теоретичне: була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті різниці простому народові нічого. Ми, мовляв, всі Русини і повинні держатися купи та дякувати цісареві“. Отож і не дивно робити протиставлення між цима двома флангами інтелігенції з одного боку і селянством (біднішим) та робітництвом з другого¹⁾. Для робочого люду „йшли страшенні речі. Лихва руйнувала нарід, ліцитації сипалися тисячами, банки розкидали свої павукові сіті, недороди йшли один за одним. Нужда збільшувалася страшенно“... (Франко). А Галицькі просвітителі „носилися з ідеєю видати „кишеньковий требник для хлопа“. Такі ідеї не перечили навіть пануючій шляхті, промисловим та торговельним павукам експлоататорам, не кажучи вже про державу. У Ів. Франка про цю „задушливу атмосферу“ стільки кривавих рядків в кожному творі, що годі їх навіть перелічувати. Недарма бо він пише, що „Дотепер вихід з - під мужицької стріхи на ширшу публічну арену буває в нас річчю надзвичайно рідкою“. Дуже дивно іноді читати, що тоді галицьке суспільство провадило „жваву культурну роботу“²⁾ і коли в 60 роках розпочався теоретично-народницький рух серед молоді, коли, здавалось би, гімназіяльні учнівські громади могли стати джерелами будь якого просвітку, то ці молоді паростки розуміється мусіли завмерти в умовах „коли реакційний тісний і стухлий дух віє всюди по Галичині. Той реакційний дух від старших уділювався й молодіжі“ (Франко). Тому й не дивно, що з погляду „песяголівців“ „всяка критика — се безумство або навіть безбожність“. „Цнічно радувались тоді священники русини російській забороні українського слова“ (Франко).

Причини цієї реакції відшукати не так легко. Тут зі специфічними галицькими умовами очевидно й кризу 1873 року треба звязати. В такі сумні роки вступив Франко до москвофільського „Акад. Кружка“, приваблений до нього журналом „Друг“.

Для Франка, що психологію і виховання мав селянське, що без перериву був у зв'язку з селянством й часто дуже здивався з Бориславським та Дорогобицьким робітництвом, яке також очевидно ще в гімназіяльні роки впливало на Франка, так для цього Франка суперечки москвофілів і народовців „були чужі і незрозумілі“.

Нагромаджені Франкові спостереження і вражіння шукали виходу і склалися в світогляд новий, в Галичині ще нечуваний, і у цьому велику роль відіграв М. Драгоманов, що в одвертих листах до редакції „Друга“ різко критикував „роботу“ галицьких патріотів обох таборів, а також рутенство, вказував шляхи поступу й закликав до праці за інтереси народні. Відбувається знаменна зустріч, що відіграла дуже значну роль в роботі й творчості Франка.

Франко і Драгоманов! Під впливом Драгоманова, що був вже може першим на Україні соціалістом, „Акад. Кружок“ розвалюється. Починають носитися в повітрі ідеї про соціалізм, про боротьбу і т. д.;

¹⁾ Волод. Дорошенко. Іван Франко. Львів. 1914.

²⁾ Див. у О. Дорошкевича. Підр. іст. укр. літер., стор. 131.

звертається увага на економічне становище трудящого люду, негуються національні сварки, національні партикуляризми.

Ось коли починають лунати слова й гасла, близькі інтересам мільйонів селянства та десяткам тисяч робітництва. І Франко стає в авангарді цього нового невиданого й нечуваного в Галичині руху, бо Франко до того був вже підготований, читаючи праці Герцена, Чернишевського та німецьких соціалістів. „Друг“ робиться потроху радикальнішим органом. А коли 1876 р. народовці нарешті беруть верх над москвофілами, „Друг“ стає на ноги ще більше. В ньому друкується Ів. Франко, викликаючи своїми творами (з серії „Борислав“) великий скандал серед „галицької публіки“.

Але трапляється не випадкова подія. Маємо на увазі арешт Франка разом з ред. „Друга“ 1877 року, а потім засудження за приналежність до „таємного товариства“, за соціалізм. 9 місяців в'язниці розірвали між Франком і „галицьким суспільством“ і так напружені скандальними писаннями Франка звязки. Ця подія та звязані з нею наслідки, хоч як це буде парадоксально, остаточно відкрили Франкові очі на суть речей взагалі і на суспільно-політичні й національні відносини в Галичині. Більше того,— вона прискорила процес його соціалістичного усвідомлення. Досить вчитатися уважно в рядки Франка з листа до М. Драгоманова, де Франко признається що до процесу:

„... Я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий. Процес — В. Д. був для мене страшною й тяжкою пробою“.

„Та не сама тюрма — продовжує він далі — була для мене найтяжчою пробою: засуд кримінального суду,— а особливо те, що я застав на світі: сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільности, кинений на нас, страшенно болів мене“.

Мусимо дякувати тодішньому суспільству! Мусимо дякувати тим панкам, докторам і професорам, що не хотіли з Франком зустрічатися, а коли й зустрічалися, то вишком в закавулочках!

Вони бо гадали, що Франко скориться, або загине, а він знайшов разом з іншими нове суспільство й боровся з „песоголовцями“ ще дуже довго, доки знесилений відійшов від боротьби.

По виході з тюрми він разом з Павликом почав видавати за матеріальною підмогою Драгоманова місячник „Громадський Друг“, як висловлюється сам Франко — „з доволі гострим, свіжим і яро соціалістичним змістом“, протиставляючи його рутенським виданням, що живилися мертвечиною, ненавиділи всілякі ідеї й боялись смороду холопського в літературі. Розпочалася жвава праця, боротьба. Франко крім письменства блискучо працює на полі радикально-соціалістичної публіцистики та на полі політичному, провадячи велику роботу серед робітництва. І характерно. Вільний від національної обмежености, партикуляризму — Франко зав'язує зносини з представниками польських соціалістичних робітничих кол, польського письменства то-що (Болеслав Лимановський, Бернадський, Зедець, Данилюк, Дзвонковський, брати Дашинські, з яких Жегота був польським с. д. і т. д.). Ці кола благодатно впливали — на Франка не менш, ніж листування з Драгомановим.

Франко за допомогою М. Павлика та соціалістичної молоді розгортає роботу вшир соціалістичними виданнями, що їх часто-густо конфіскується, що часто-густо їх доводилося випускати нелегально. („Громадський Друг“, „Молот“, „Дзвін“, „Світ“ то-що).

Справа в тому, що Франко, розгортаючи громадську роботу, не міг не зважати на робітництво, що з кінця 70-х років почало доволі помітно ворухитися, і Франко та Павлик були одні із перших, що розпочали соціалістичну роботу серед робітництва Львова, Дорогобича та Борислава. Для цієї спільної з польськими соціалістами роботи було закладено навіть робітничий комітет у складі Б. Лимановського, Івана Франка, Павлика, Данилюка, Маньковського та Отаровського.

Розуміється, конфлікти з галицьким суспільством не припинялися, а навпаки загострювалися й збільшувалися. І Франкові в наслідок цього довелося працювати для зарібку в буржуазних польських газетах. З листів Франка ми довідуємось тепер, що він, без перестанку працюючи, перебував в надзвичайно великих злиднях. Ці моменти голоду й холоду важко навіть перелічувати. Проводирі галицького суспільства пізніше не допустили Франка навіть до посади доцента в львівському університеті, не зважаючи на те, що Франко за наукові роботи свої у віденському університеті дістав ступінь доктора славистики.

„Бійтеся бога, як можна цю людину пускати на університет! Подивіться лише, в якому порваному сурдуті він ходить!“ — Так укваліфікував мою кандидатуру брат Русин“... — розповідає про свою габілітацію Франко. Таке саме відношення галицьких „песиголовців“ зустрів Франко й при спробах пройти послом до парламенту. Ще два рази був арештований цілком безпідставно, а галицька „публіка“ на це майже не реагувала. Галицькі послы в парламенті тільки натякнули про цей факт, та й то вибачившись перед тим.

Франкові разом з Павликом та польськими соціалістами досить довгий час доводилося працювати серед бориславського, дорогобичського та львівського робітництва. Та ця праця все-ж не могла задовольнити Франка, бо робітництва українського було дуже мало та й воно дуже довгий час мало ще чим відрізнялося від селянства. І за працю серед селянства взялися Франко і Павлик (урядження селянських віч). А 1890 р. було утворено й українську радикальну партію на чолі з Франком, Павликом, О. Терлецьким та инш.

Треба зауважити наприкінці цієї частини заміток, що націоналізм польських соціалістів також негативно вплинув на Франка, штовхаючи його на компроміс з прогресивними елементами народолюбів. А остаточно цей компроміс відбувся під впливом М. Грушевського, що притягнув його до праці в науковому товаристві ім. Шевченка, яко співредактора Літературно-Наукового Вістника. Це було відходом Франка від боротьби за інтереси робітництва і біднішого селянства Галичини. Загубивши в жорстокій боротьбі фізичні сили, зневірився він і ідейно.

Але до цього відходу ідейного в усій своїй діяльності Франко був яскравим виразником інтересів, ідеологом-співцем бідного селянства та робітництва.

Тому й писав він з гордістю:

... Я син народа,
Що в гору йде, хоч був запертий в льох;
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик: прольог, не епильог!

2

Уже з попереднього можна бачити, що Іван Франко був тою історичною постаттю, яку суперечливі перехресні сили наведених відносин так економічних, як і громадсько-політичних та культурних, висунули служити біднішому селянству та ще не цілком одірваному від нього промисловому й с.-г. робітництву. Розуміється, що з цього твердження можна б зробити деякі висновки що до світогляду Ів. Франка. Проте ці висновки все-ж були б тими загальниками, що мало б пролили світла на творчість письменника та на його різнобічну, ще не одним критиком не охоплену діяльність, а що найголовніше, еволюція Франкової ідеології, поглядів оставалась би, як і донині, темним місцем. Різнобічна діяльність Франка перед багатьома ставила питання про цю характерну сторону невтомного „робітника-продуцента“.— З цього питання й починає С. Єфремов свою працю „Сивець боротьби і контрастів“. Подібну різнобічну діяльність він знаходить у Куліша, Кониського, Драгоманова, Грінченка, Кримського й инш. І на поставлене питання про причину цього явища зазначає, що це „породила непокійна і до праці пожадлива душа, святе невдоволення“... і далі: „Питання, що могли б зробити ці люди за інших щасливих обставин, це питання найперше приходиться на думку“.

Розуміється, уваги С. Єфремова не відповідають серйозно на поставлене запитання. Та й хіба можна ставити, у ряд, скажимо, Франка і Кониського, Франка і Кримського і т. д?..

Ставлячи підряд всіх цих письменників і діячів поруч Франка, чи швидче Франка поруч них, автор, очевидно, мав на думці не тільки формальні моменти (різнобічна діяльність), а щось глибше, а це вже прецінь наводить на різні думки. Ми докладно спинялися на тих обставинах, на яких довелося Франкові виступити на „публічній“ арені на захист певних суспільних класів, ставати їх ідеологом, провідником, організатором.

Адже-ж ні в літературі, ні в громадському житті, ні в усій культурній роботі не було просвітки для трудящих класів, для тих, хто примушений був обставинами шукати виходу зі свого становища, становища народу, що „був запертий в льох“. А для того, щоб виводити пригнічені класи з льоху, треба було їх організувати фізично й психічно, інакше кажучи, вживати різних засобів впливу. Без публіцистики, скажимо, без відповідної літератури, без теоретично-наукових праць та їх популяризації не можна організувати маси. І навпаки, хіба можна припустити, щоб наслідки впливу пропаганди в тій чи иншій формі залишались на пропаще. Є закон взаємного зв'язку, за яким пропагандист обертається в організатора (у вузькому розумінні), і часто-густо буває навпаки. Тим більш цей закон зрозумілий

для доби Франкової, коли на черзі стояло питання про притягнення на бік трудящих хоч скільки-небудь значніших шарів інтелігенції. Завжди спостерігаємо ми, що на перших щаблях нового масового руху у відсталих країнах першим виявником його, піонерам доводилося бути, як то кажуть, „майстрами на всі руки“; до певної міри універсалістами. А рух біднішого, павперизованого капіталом селянства й робітництва Галичини був іменно новим, підготовленим лише економічними відносинами. З цього й виводимо причину різнобічності діяльності Франкової. Тому ми, розглядаючи тодішні умови (каже С. Єфремов — „несприятливі“), не нарікаємо на них, вони бо дали нам Франка. І коли ми хочемо пізнати Франка таким, яким він був, мусимо проаналізувати замітки, спинившись в цій частині їх на еволюції ідеології Франкової в динамічному її розвитку. Вона не була однаковою і суцільною в різні періоди Франкового віку.

Драгоманів і Франко. Справді, в якій мірі впливи на Франка з боку Драгоманова переважали впливи інші, зокрема польських соціалістичних та взагалі робітничих кол, що з кінця 70-х років почали ворухитися вже й заступати робітничий рух по Галичині?

Оскільки органічне й корінясте було „мужикофільство“ у Франка й чи не було інших моментів, що вносили істотні корективи до народницьких мужикофільських моментів в ідеології Франка? Як відбилося на Франковім світогляді оточення робітництва і Франкова робота серед дорогобицького, бориславського та львівського пролетаріату протягом кількох років?

Нарешті, що переважало — матеріалізм чи ідеалізм в основах Франкового світосприймання?

Як дивився Франко на пружини економічно-суспільного розвитку людства? Ось вихоплена з цілої низки інших, жменя питань, що настирливо постає перед сучасним дослідником діяльності й творчості Ів. Франка.

Дати вичерпну, докладно обґрунтовану відповідь на ці тільки питання, не говорячи про інші, як пр. — про погляди на класову боротьбу, на соціалізм, на суспільну етику, на літературу й т. ін., в цих замітках нема змоги. Можна дати тільки загальні постановки відповідей. Тим більш, що ще й досі деякі сторони життя та діяльності Франка не досліджено, не опубліковано. Особливо його роботу серед робітників, та діяльність соціалістичну.

Отже про міру впливу Драгоманова на Франка. Цей вплив, крім того, що він був дуже великий, припав з самого початку на ранні юнацькі літа Франка, коли йому сповнялося щойно 20 років, коли Франко хитався ще з боку в бік в тих складних ситуаціях, в яких йому довелося шукати нових шляхів для себе і для „мужиків“, що тодішнім суспільством цілком ігнорувалися. Тому посіяне Драгомановим зерно дало буйні паростки, і Франко найперший (з М. Павликом) пішов за Драгомановим. Присвячуючи йому переклад „Фавста“, Франко писав:

Тобі сей труд; та-ж смілим словом ти
Розбив круг нас невіжости границі,
На світло вивів нас із темноти,
На волю вивів з мертвоти темниці.

Вказав нам путь, куда іти,
Як піт і кров до людскости скарбниці,
До поступу будови докладати:
Добра собі в добрі усіх шукати.

Так. „Добра собі в добрі усіх“... Драгоманівські ідеї, драгоманівський дух. Але далі Франко надбує й на інші впливи.

„Позитивізм філософії Конта і Спенсера, еволюціонізм в природознавчих дослідах Дарвіна та Гекля, суспільні теорії російських, французьких та німецьких соціологів, завершені Лясалем і Марксом, мали великий вплив на формацію його світогляду й ідеології, яку він старався пристроїти до потреб свого народу“, — так пише в своїй „Характеристиці наукової діяльності Івана Франка“ Олександр Колесса¹⁾. Що такі перехресні впливи (а як інакше, як не перехресними впливами можна впливи Конта й Спенсера — Драгоманова — Лясаля — Маркса, назвати?) могли мати місце, — додуматися не важко. Але питання про те, які впливи з названих переважно відбилися на еволюції світогляду, дуже важке і залишається нерозв'язаним остаточно й досі. Друге важке питання, що охоплює собою й попереднє — це питання про комплекс поглядів самого Франка, як вони склалися під різними впливами і з власного його досвіду.

„Сильне, глибоке, можна би сказати органічне мужикофільство зробило Франка і Павлика прихильниками та пропагаторами ідей Драгоманова“ — пише Рост. Заклинський і далі продовжує — „Те мужикофільство пробивається у всій діяльності Франка“²⁾. На мужикофільстві Франка наголос ставлять і інші, в тому числі С. Єфремов³⁾ та М. Зеров, який цю думку в таких загальних фразах висловлює:

„Радісне відчуття свого мужицького кореню характерне для всього цього покоління радикальної інтелігенції і особливо виразно виступає воно у Франка. Він любить в собі здоровий хлопський розум, активність, свіжість, незосутість природою виплеканого організму“...⁴⁾.

Що-ж таке „мужикофільство“? На це питання треба дати відповідь перш, ніж шукати, де воно виявилось у Франка.

Це перш за все ідеалізація в цілому „мужика“, протиставлення його іншим верствам суспільним, це визнання селянства в масі так-би мовити за „сіль землі“, це, крім співчуття його становищу, ще й визнання за селянством ролі двигуна дальшого суспільного розвитку (під проводом інтелігенції, розуміється). В цьому грубо висловленому для короткості принципі виявлялося до певної міри мужикофільство значної частини народників. А коли так розуміти мужикофільство (а як-же його інакше й розуміти?), то мужикофільство Франка до кінця XIX століття треба прийняти з дуже важливими корективами, що зводять на нівець і його мужикофільство, як таке, поскільки воно мало місце у Франка, як еkleктика-соціаліста. Ці корективи — робота Франка серед робітництва, ба навіть робота серед

¹⁾ Літ. - Наук. Вісник. кн. IX, 1913 р.

²⁾ Л. - Н. Вісник кн. IX, 1913 р.

³⁾ С. Єфремов, Співець боротьби і контрастів. IX, 1913 р.

⁴⁾ Вступна стаття „Франко поет“ до зб. „Поезії“ І. Франка, Книгоспілка, 1925 р.

самого селянства. А що найголовніше, це ті висновки що до Франкових поглядів на селянство, які можна вивести з його творів. На цьому доведеться нижче спинитися, а поки що ще кілька загальних уваг, що до мужикофільства. Слово „мужик“ „мужицький“ — „селянський“ подибується майже на кожній сторінці в творах Франка. Мужицькому життю їх не мало присвячено. Але якому мужикові головним чином віддає свої симпатії, свою енергію Франко? Це дуже важливий момент.

Мужик для Франка і психологічно, і реально — це переважно мужик-халупник, наймит, мужик, що переживає ліцитацію і відряжається в найми наймитом, або ріпником або іншим робітником. Мужики Франка — це мужики найбідніші, що тільки перед примарою загину від голоду і безробіття тримаються за „землю святу“, обтяжену боргами, податками, під загрозою ліцитації. Ї у Франка й інші „мужики“ — це робітничі-пролетарі, яких він ототожнює часто-густо з селянами, — бо не розірвали ще остаточно вони з селом. І коли так розуміти термін „мужик“, „мужицький“, то, розуміється, про мужикофільство й говорити не довелось-б. Та в тім то й справа, що „мужиків“ — робітників було дуже мало, просто такі мізерна порівняно кількість. І це пізніше, десь в 90-х роках, примусило Франка зробити ревізію своїх поглядів на різні класи суспільства після того, як він побачив активність заможного „мужика“, що зростав в умовах диференціації. До того у Франка був радикальний соціалізм, оснований на важкому становіщі налівролетаря селянина та пролетаря-робітника, що обидва на перших щаблях капіталістичної експлоатації уперто і часом спільно шукали виходу з „льоху“.

Ця думка стане ще більш зрозумілою, коли доведеться перейти до виявлення поглядів Франка на класову боротьбу та соціалізм, про який Франко не тільки мріяв, але не мало праці тяжкої поклав, щоб його здійснити.

З певним обумовленням — Франко був матеріалістом в основі свого світогляду, особливо в першу добу своєї діяльності й творчості. Автор соціалістичного поклику „До робітників Русинів“ (1896 р.), один з редакторів „Програму соціалістів польських і русинських в Галичині“ (1880 р.), автор соціалістичного катехізму (1878 р.) і популяризації „Чого хоче галицька робітницька громада“ (1881 р.) вважав, що суспільство йде вперед на основі розвитку продукційних відносин, що перевороти в духовнім та суспільнім житті настають після перевороту економічного¹⁾.

Той час взагалі характеризується великою боротьбою між „духом а матерією“. Відгуки цього читаємо в поезіях Франка:

А дух? Це - ж іскорка лишень,
 Це огник, нервів рух!
 Розпадець мозок, то й огонь
 Погасне, згине дух.

Земля, праця, боротьба, що про них говорить цей перший соціаліст галицький на кожній сторінці своїх творів, знаменують і ілюструють його загально матеріалістичне світосприймання.

¹⁾ Молот. Львів, 1878 р. Критичні писма о галицькій інтелігенції.

Де ви так рветесь, куди ви літаєте,
Думи — орли.
В гості до зірки ви чснь не бажаєте?
К земним зіркам - же ви й стежки не знаєте
Тут по землі.

Так само спочатку Франко переконаний був і в концентрації капіталу, доводячи це навіть в праці своїй про розвиток земельних відносин в Галичині¹⁾ та ілюструючи це в різних своїх творах белетристичних („Гава“ „Гава і Вовкун“ „Воа constriktor“, „Борислав сміється“). Проте для Галичини доба Франкова, особливо коли він поширював і поглиблював свою громадсько-соціалістичну діяльність, не могла сприяти до вироблення або ортодоксального перейняття науки Маркса в цілому, а тим більш до застосування її на практичній роботі. Це власне відсутність пролетаріату в теперішньому розумінні цього слова, бо та дуже незначна кількість українських робітників що справді була, з'язана була ще сильно з „землею“, і Франкові довгий час доводилося працювати серед польського робітництва. То-ж і не дивно, що Франко до свого ніби матеріалістичного світогляду теоретичні вносив поправки, що часто-густо зводили його погляди до виразно-еклектичних, що були більш характерними для Драгоманова. Вплив Драгоманова, а також взагалі розцвіт еклектизму та опортунізму по Західній Європі, та і в Росії того часу, утворював атмосферу, в якій не дивно було стати еклектиком. Але Франко і Драгоманов були еклектиками — великими. Найвиразніше еклектизм Франка виявляється в другу добу його життя тоб-то з кінця XIX і на початку XX ст.ст. В багатьох пізніших виступах публіцистичних Франко додержується погляду, що до розвитку суспільства спричиняються як матеріальні, так і ідеальні сили. „Може погрішуся проти матеріалістичного світогляду (recte: історичного матеріалізму), коли скажу, що потреби розуму і душі, так само як і потреби життя матеріального — родять великі події“. Франко не вважав себе в цей час за послідовного матеріаліста, висловлюючи сумнів навіть що до правильності теорії концентрації капіталу¹⁾.

По суті вся творчість Франка є творчістю, перейнятою ідеєю класової боротьби в ширшому розумінні, а тим паче творчість і діяльність першої доби його громадсько-політичної праці, в якій він разом з своїми товаришами соціалістами виступав організатором і ідеологом біднішої частини селянства та робітництва проти буржуазії, проти поміщиків, ба навіть проти дрібної буржуазії в лиці інтелігенції галицької, борячись з якою він мав на меті повернути ліпшу її частину на бік трудящих класів або бодай локалізувати її шкідливий реакційний на трудящих вплив. І не дарма С. Єфремов Франка називає „співцем боротьби“. „Життя — боротьба вічна безупинна“ — до такого висновку приходять Франко, сприймаючи цей погляд з практичного життя, своєї праці та своїх спостережень. Ця ідея класової боротьби виявилася не тільки

¹⁾ „Народ“, кн. 1. „Машини і порядки громадські“. Див. також „Укр. Жизнь“, 1915 р. кн. 2, 5 — 6. Зем. собств. в Галицині.

²⁾ На Мазурській вічу у Кракові.

в його публіцистичних писаннях, де вона була з тактичних причин не досить яскраво виявлена, не тільки в програмово-соціалістичних виступах, де вона так-би мовити розумілась сама по собі, не тільки в повістях та оповіданнях, що їх писав великий Новатор за певною ідеологічною установкою, але і в його поезіях, де вона іноді звучить як на той час громами пізніших класових боїв. З цього боку заслуговує на увагу цикл „Думи пролетарія“ в зб. „З вершин і низин“.

„А ще скажіть, як цей лад
 Перевернути хочем ми?
 Не зброєю, не силою
 Огню, заліза і війни,
 А правдою і працею
 І наукою. А як війна
 Кривава понадобиться
 Не наша буде в тім вина.
 („На суді“).

Франко поки що вірить в засоби „правди і праці й науки“... але й „війни кривавої“ не відхрещується. І вірячи в „правду“, Франко переважно картає панування огнистими рядками; громовим словом та організацією й усвідомленням має бореться він з пануючим ладом безмірного визиску та утисків. Та й не могло бути за тодішніх умов іншої тактики, крім організації та збирання до купи революційних сил. Ось чому стільки сил і енергії в практичній роботі довелося покласти Франкові на це, стільки запалу втілити в грізні для визискувачів і вабливі для трудящих поклики поетичні, кривавих плям з власної крові накласти в полотнах белетристичних творів своїх. З останніх повістей „Борислав сміється“... є чи не найяскравішою в цьому відношенні. Робітники в Бориславі стихійно дійшли до організованого страйку, що примусив піти капіталістів на поступки; ця подія в повісті так яскраво змальована, що й за нинішніх умов може бути за зразок класово-пролетарського твору. А хіба не „заповітом“ звучать такі рядки:

Добре, дітки!
 Вбивайте усіх
 Скорпіонів ви сміло!
 Хоч не праведне, але проте
 Прожиточне се діло.

Проте не минули переміни Франкові погляди і на класову боротьбу. Прищеплені ще Драгомановим погляди на інтелігенцію розвинулися з кінцем до поглядів, що до певної міри негували життєві, взяті з досвіду класові загострення. Це й дало привід С. Бфремову зробити цілком безпідставне узагальнення і написати що к „формальної релігії, основаній на догмах ненависти й класової боротьби он относится отрицательно“¹⁾. Нам важливо знати не так окремі „визватки“, як цілий комплекс фактів з життя й творчості Франка, що

¹⁾ „Укр. Жизнь“, кн. 9. 1913 р. Ст. „Поет-гуманіст“.

визначували його світогляд і на цьому ґрунтувати висновки, а не на окремих „вихватках“, як це зробив С. Єфремов. Ще на перших шаблях своєї діяльності Франко вживав різних заходів до того, щоб повернути інтелігенцію на бік трудящих, заохочував її бодай до справжньої культурної праці, та даремно... На свої поклики він у відповідь мав лише наруги, наклепи, кепкування, а то й викази. Ось через що йому довелося протягом майже всієї діяльності вести запеклу війну з галицькою публікою“.

А тимчасом Франко був упевнений, що без підмоги інтелігенції годі сунути вперед справи бідних селян та робітників, темних тоді ще, некультурних та неорганізованих.

„Ми (радикали) в Галичині потратили багато літ праці й заходів на здобування інтелігентів і можу впевнити, що здобули тисячі розчарувань і один великий пшик в результаті“. І не дарма, очевидно, в результаті вийшов отой „пшик“. Адже - ж інтелігенція та мусіла - б порвати з своїм соціальним єством, з класовим своїм ґрунтом — дрібна буржуазія в Галичині в той час доволі енергійно збирала свої власні сили, як це досить помітно не тільки в економічних, але й у політичних та культурних відносинах¹⁾. Ось чому інтелігенція не пішла до Франка, а коли й зробила якийсь крок в цьому напрямкові, то для того лише, щоб самого Франка з тієї мовляв „Ями“ соціалізму вирвати. Дуже впливали на негачію класових загострень національні відносини в Галичині, що поруч інших змусили Франка кінець-кінцем захитатися в своїх поглядах.

І, розуміється, не усвідомивши собі глибоко процесу капіталістичного розвитку, Франко міг дійти й до тої думки, що „Обік зросту багатства, науки і штуки зросло також почуття милосердя, любови до людей, справедливости“²⁾. Цікавість до „Фабіянців“ марно не пройшла. Як бачимо, це вже не цілком той Франко, що в молодечому запалі кидав вогненні слова до трудящих про боротьбу.

Треба твердо нам в бою стояти,
Не лякаться, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати.
Ні на крок не вертатися взад.
Це - ж остання війна!..

За що-ж до бою кликав ставати Франко? За яку мету? Соціалізм Франка виріс із тих конкретних обставин Галичини, що маси біднішого селянства мусіли знайти вихід із свого важкого, катастрофічно важкого становища, що визиск робітництва, особливо в початкових шаблях його, також створював катастрофічно важке становище для робітництва. Годі було шукати Франкові в тих економічних відносинах якогось поліпшення становища трудящих без радикальної зміни самих цих продукційних відносин. Ось чому ідея усупільнення засобів виробництва та землі була в Франка яскраво виявлена і її

¹⁾ Крім того, що в наслідок диференціації виростала селянська більша земельна власність, — крім цього факту ми маємо й ріст кооперації, яка свідчить про організацію (економічну) сил селянської буржуазії.

²⁾ Ів. Франко. Що таке поступ.

Франко обстоював. Взагалі-ж Франко, як матеріяліст, все таки в своїй публіцистичній праці питанням економічного характеру надавав великого значіння і освітлення їх займало у Франка багато уваги¹⁾.

Отож мрії Франка про соціалізм не були самими лише мріями, ба навіть носили доволі конкретний характер.

А люди щасливі	І пісня лунає
Брати мов зичливі	Від краю до краю:
На праведній ниві	Тут пана немає,
Працюють поспів...	Немає й рабів!

Спільна праця гуртова колективна в уяві Франка — це ідеал. Та він не тільки мріє про це. Він впевнений, що силою обставин селянство буде позбавлене свого індивідуального господарства. Борги, лихви, ліцитації, податки, удари нужди то - що примусять селянство шукати порятунку в колективі. Ось чому висовує автор „Захара Беркута“ ще в „Петріях і Добошуках“ (1874—5 р. р.) ідею рільничих гуртків, що мусіли перетворитися на колективи. Іншого бо виходу Франко не бачив для „наймита“.

Де плуг його пройдець, залізо де розрив
 Землі плідної пласт,
 Там незабаром лан хвилясте жито вкриє
 Свій плід земляця дьсть.
 Чому - ж він зрібною сорочкою окритий?
 Чому сіряк, чуга
 На нім мов на старці з пошарпаної свити?
 Бо наймит він, слуга.

Для народу - наймита шукав стежки до соціалізму Франко: знаходив на перших порах цю стежку в гуртках, які пропагував, організовував... В них він вбачав, очевидно, частковий комунізм, бо працю гуртка колективу цього мислив на основі „однакового удержання“ всіх членів гуртка¹⁾. З наведеного ми бачимо, що в поглядах на соціалізм Франко йшов драгоманівським шляхом — громадівського соціалізму. Взагалі ідеї Драгоманова глибоко запали Франкові і він до кінця від деяких не визволився, хоч, взагалі кажучи, проти Драгоманова Франко пішов значно вперед (заперечення федералізму, ухвалення політичної боротьби то що). Вийшовши з „мужиків“, бачивши їх павперизацію, в конкретних галицьких умовах Франко не мав змоги проаналізувати ті шляхи дальшого розвитку, які яскравіше виступали в країнах промислових. З другого боку, для Франка, яко „мужика“ — соціяліста, ясно було, що для селянина галичанина майже не було виходу, бо промисловість Галичини порівняно була дуже незначна і не забирала тих вільних робочих рук, що збільшувалися в великій кількості на селі. Франко був колективистом в поглядах на соціалізм, заперечуючи найсвятіший для Драгоманова принцип федералізму. Та й не могло бути инакше, бо Франко працював і серед

¹⁾ Літ. Наук. Вістник. 1913 р. IX Рост. Заклинський „Франко як публіцист“.

²⁾ Народ. кн. I. Що таке громада і чим би вона повинна бути.

робітництва, був зв'язаний з польськими соціалістами (Данилюк, Лимановський, Інлендер, Дашицький, Діскур і инш.). На превеликий жаль, не всі ще матеріяли, що могли б пролити на це питання світло, відомі. Факт той, що колектив, гурт, громада — для Франка завжди було те, чому він „поклонявся“. З брошури „Що таке поступ?“ ми знаємо, що, заперечуючи федералізм Драгоманова, Франко разом з тим критично ставився до так званого державного соціалізму.

Роазуміється, доводилось критикувати те, що вигадували реакційні по суті німецькі „катедер-соціалісти“. Проте і соціал-демократичні соціалістичні ідеали не цілком приймав Франко, хоч, як це певно встановлено, збори, на яких засновалася українська соціал-демократична партія, відбувалися за участю й Франка (1896 р.), і хоч він дуже близько стояв в поглядах і роботі до соціалдемократії.

Взагалі не забудьмо, що як раз у 90-х роках котилася хвиля опортунізму, фабіянства то що, і Франко під цю хвилю та під натиском інтелігенції галицької не зробив того необхідного й логічного кроку вперед, якого вимагала доба.

Маємо на увазі розкол радикальної партії, підчас якого утворилась українська соц. демократична партія і підчас якого під впливом М. Грушевського, Франко, правда на дуже короткий час, став на инший шлях — національно-демократичний, утворивши разом з Грушевським національно-демократичну партію. Згодом Франко відійшов зовсім від активної політичної роботи.

Але найбільш змін відбули погляди Франка на національні відносини, хоч зразу-ж зауважити треба, що Франко ніколи не хорів на національну обмеженість, на вузько-національний партикуляризм (гесте: шовіністичний націоналізм). Це відзначено майже всіма критиками й дослідниками життя, діяльності й творчости Франка. Але знову-ж таки не можна заперечувати болючости для Франка питання національного.

І в цьому питанні, під впливом Драгоманова, конкретні спостереження самого Франка перетворювалися в погляд на національні відносини, що не різнився спочатку від погляду Драгоманова. Але потім Франко ще більш уяскравив погляд на національне питання в інтернаціоналістичному розумінні „Робітники — то людство“, а відтак і нація; „національність, се не більше, як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним загально-людським змістом“. І за це може найбільш ненавиділи Франка патріоти галицькі, „Ботокуди“ усіх таборів, за це на нього сипались наклепи, обвинувачування в зраді і т. в. І навпаки за гнилий порохнявий, фарисейський патріотизм, за рутенство, найбільше картав Франко патріотичних „Песоголовців“, що силкувалися повалити цього велетня боротьби за інтереси трудящих, не дати йому стежки вперед в усякий спосіб. Ось чому в збірці своїх оповідань, виданих польською мовою, Франко в передмові писав:

„Передовсім признаюся до гріха, що мені його багато патріотів вважає за смертельний: не люблю Русинів“... і далі: „Признаюся ще до більшого гріху: навіть Руси нашої не люблю так і в такій мірі, як-це роблять, або вдають, що роблять, патентовані патріоти“.

За цей виступ „патентовані патріоти“, як справжні песиголовці, зняли такий гавкіт націоналістичний, що частина книжки пішла без передмови.

На закиди в зраді Франко відповідав в „Житті і Слові“ афоризмами, в яких таврує фарисейський патріотизм та заявляє:

„Посол Веловейські прилюдно заявля, що любить Українців. Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити“.

Свої-ж обов'язки до українського народу він яскраво змальовує в огнистім вірші „Сідоглавному“, що перші й огорядки, як удари меча, рубають патріотичні машкари:

Ти, брате, любиш Русь,	Як хліб і кусень сала —
Я - ж не люблю, сарака.	Я - ж гавкаю раз в раз,
Ти брате патріот,	Щоби вона не спала...
А я собі собака.
Ти брате любиш Русь,

і далі:

Бо твій патріотизм	Ти любиш в ній князів,
Празнична одежина,	Гетманя павування,—
А мій — то труд важкий,	Мене - ж болить її
Гарячка невдержима.	Одвічне страждання...

Закінчується цей історичний правдивий докір патріотизму так:

„Ти, брате, любиш Русь
Як дім, воли, корови,—
Я - ж не люблю її
З надмірної любови“

Пізніше на патріотичне гавкання песиголовців Франко з призирством пише в „Поклонах“

„Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
Її ціну її любовних фраз“.

Що правда, нинішні „патріоти“ можуть навіть ці виступи Франка звивати патріотичними. Так бо годиться — нехай.

Національне питання, з огляду на те, що Галичина була в специфічному й дуже важкому в цьому відношенні становищі, для Франка було все - ж дуже болючим. Треба тільки подив висловити, як Франко міг твердо стояти серед перехресного запалу жорстокої національної ворожнечі та колонізаційного натиску польської шляхти й буржуазії, що їм, після того як поляки покаялися, австрійський монархічний уряд віддав Галичину на поталу. Здавалось би й виходу для Галичини

не було. Ось чому кидає гасло Франко, як перспективу, про „Україну щасливу і вільну від Кубани аж до Сяна-річки, одну, нероздільну“. Але це як перспектива в результаті шукання виходу з безвиходного здавалось би становища. А поки що, Франко, відкидаючи національну обмеженість, нетерпимість, працює разом з польськими і європейськими соціалістами, людовцями, працює в польських газетах, журналах.

У „Програмі соціалістів польських і українських Східної Галичини“, що в складанні й редагуванні її Франко брав як-найактивнішу участь, що до національного питання читаємо:

„Організуючи пролетаріят польський, український, жидівський, що заселяє сей край, стремимо до втворення сильної робітничої партії“ ...

„Польсько-українська робітничка партія не може мати нічого спільного з партією, що простує до відбудови Польщі з Ягайлонської доби — від моря до моря. Ми не хочемо панування одної народности над иншою ...

„Ми є прихильники найширшої федерації.

„Кожна група уходить у склад тої федерації.

„І так поляки-соціалісти, що входять у склад нашої федерації, працюватимуть спільно з українцями в Галичині, а рівночасно можуть приєднатися, як незалежна польська група, до діяльності пр. групи варшавської, краківської, женеvської і т. и.

„Українці знов, крім солідарної з поляками акції в Галичині, можуть самостійно приєднатися до укр. груп і т. д.

„А в самім краю, де народ чисто польський, працю обіймуть поляки, де чисто український — українці, а в мішаних громадах пропаганда відбувається спільними силами“.

Ось як практично вирішувалося для Франка національне питання. І треба було сили найнесприятливіших обставин, ударів, щоб похитнути на час Франка на його позиціях в справі національних відносин.

До цього в значній мірі спричинилося й те, що з польськими соціалістами та взагалі польським передовим суспільством йому довелося порвати зносини з одного боку через націоналізм польських соціалістів та людовців¹⁾, а з другого боку завдяки Франковому виступові з приводу творів Міцкевича. У всякім разі Франко захитався.

Нація — це вже не тільки плебс, робочі люди, це вже для Франка щось ширше, історичне, вище над усяку територіяльну організацію і т. и. Мотиви цього нового погляду на націю, а відтак і на методи розв'язання національного питання виразно помітні не тільки в публіцистичних виступах, але і в найкращій з поем Франка „Мойсей“, хоч лейтмотив цієї поеми, основна думка і полягає в крахові національної ідеї, націоналізму. До цього висновку, з болем правда, прийшов Франко, і як не намагається національний „сінедріон“ зробити з неї національний „талмуд“, але поема „Мойсей“ такий яскравий твір, що розтлумачити по „своєму“, затушкувати його ніхто не в силі. Еволюція Франкових поглядів на національну справу такі етапи пройшла: від класово-соціалістичного погляду (клас трудящих — то нація; національність — форма; братнє співжиття трудящих, солідарність всіх

¹⁾ Л. Н. Вістник. 1906. т. 33. Русько-польська згода і українсько-польське братання.

трудящих різних націй), через погляд ідеалістично-національний (нація ширша історична категорія, стоїть понад усім) до краху цього останнього, нежиттєвість його, а може й облудливість (поема „Мойсей“).

Силкувалися старіші критики дуже часто змалювати Франка індивідуалістом. У житті, діяльності й творчості автора „Каменярів“ ми бачимо як-раз протилежне. Франко — колективіст. Він не протиставляє себе масам, — він завжди з масою, він кличе маси купитися в колектив, тісну організовану громаду. Поклик цей чуємо ми в „Каменярах“ та й інших поезіях, а особливо могутнім він стає в устах Бенедьо з повісти „Борислав сміється“, в устах тисяч робітників, що прагнули злуки для боротьби за визволення, в устах хлопів-радикалів, що словами Франка гукали:

Гей-же враз, гей-же враз гукнемо,
Щоби й сліпі нас пізнали:
Ми є ті, що вас всіх кормимо...

Та розуміється найбільше тих покликів до єднання в практичній діяльності Франка, що майже вся була в цьому напрямкові скерована.

Франко не міг себе мислити героєм, одним — тільки в лаві інших, тільки з масою.

І так ми всі йдемо в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках;
Нехай прокляті ми і світом позабуті,
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
А щастя всіх прийде по наших аж кістках.

До „Мойсея“ проблема проводиря й маси Франкової творчої уваги не займала майже. Кажу майже, бо в деяких белетристичних творах його ця проблема сама напрашується, як от, скажимо, в повісти „Борислав сміється“ або трохи менш помітно в „Перехресних стежках“, то що. Але на весь зріст ця проблема стає у Франка в поемі „Мойсей“, яка до певної міри має автобіографічні риси, хоч ці риси багатьома сильно перебільшуються. Раніш чулися глухі вимоги вождя, що йшов би поруч з масами у перших лавах всієї маси, а в „Мойсеї“ ми бачимо, що вождь ставить себе понад масами, протиставляє себе масі.

„Із неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він, наче буря
І на волю спровадив рабів
Із тіснин передмур'я“

Люди — раби. Без пророка, без керовника залізної волі вони остануться вічно рабами. Але раби — маса. Є в них свої інтереси, вони можуть так само мати свою колективну волю, що встає всупереч волі пророка вождя. Пророк безсилий, пророк не може перемогти, переконати маси для яких

М'ясо стад їх і масло і сир
От найвищя ласка.

І, розуміється, пророк залишається один. Крах ідеалізму, крах пророцтва, крах вищої національної ідеї. Одному залишається йти йому в заповідні краї, а масам іншими шляхами, ніж вказував пророк, шукати виходу.

Так бажалось там з вами входить
Серед трубного гromу,
Та смирив мене бог і ввійти
Доведеться самому.

Але „Мойсей“ не проклинає маси. Він знає, що його труд не даремний і те, що він дав масам, ніяк від них не відірвеш:

Я-ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзятті,—
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.

Франко завжди був проти протиставлення інтересів особи, ким би вона не була, інтересам класу. Його власне життя — найкращий тому доказ. В гармонії громади, колективу, гурту знаходив він своє задоволення. Великий каменяр визнає себе за „одного з цих робітників, що докладають цеглу по цеглі до цієї будови“ (цивілізації В. Д.). Так говорити не може індивідуаліст. А Франко, що жив серед робітників і працював серед них, не міг бути індивідуалістом. „Я любив, — каже він, — йти в ряді... і люблю“. Вплив перших кроків робітничої боротьби, колективної праці позначився на Франкові його колективистичними поглядами — це робітнича печать. Та не менш характерними рисами світогляду Франка є його так би мовити громадська етика, тісно зв'язана з духом колективізму. І перш за все почуття громадського обов'язку. Ось його афоризми:

„Любов не обов'язкова та почуття обов'язку обов'язкове“.
„Від народнього обов'язку сам бог не може звільнити, нахваляється звільнити від нього сатана“.

І це в кожному місці, де справа йде про обов'язок, з яким нерозривно зв'язана постать цього великого протестанта, борця. Почуття соціальної неправди примушує Франка все своє життя нівелювати своє я і знаходити задоволення й гармонію в обов'язках.

Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити.
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змити,
Спалимо вогнем то!
Лиш боротись значить жити...
Vivere memento!

Почуття обов'язку, як зауважує Франко сам про себе, прищепилось йому з малих літ від матери, що заповідала йому обов'язок цей і працю. І цієї материної заповіді він ніколи не забував.

„Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша то була власне почуття того обов'язку, а друга то потреба ненастанної праці“.

Так говорив д-р Франко на 25-літній ювілей своєї діяльності... А мріючи про майбутнє свого краю, цей великий службовець інтересів трудящих висловлює свої чуття обов'язку,— що є вже самопожертвою, так:

О, краю мій, світе!
Щоб раз тебе вздріти,
Я рад був терпіти
Весь вік у ярмі.

Або в иншій місці:

Нехай і так, що згину я,
Забутий десь під тином,
Що всі мої думки, діла
Сліду не лишать, мов та мла
На небі синім.
Нехай і так! я радо йду
На чесне праве діло!
За нього радо в горю вмру
І аж до гробу додержу
Мій прапор ціло.

І праця. Скільки рядків він присвятив праці, скільки здоровля поклав на працю, скільки кликав інших до праці! Цього нема жадної змоги перелічити. І коли не вистарчало сил — він гукав до „землі“.

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам в серце кривді влучать
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!

Воїстину найбільший поет і письменник праці й боротьби. І ця риса одна лише виносить Франка по-над усіх письменників України не тільки його доби, але й пізнішої.

Слід до цього додати ще, що Франко з призи́рством дивився на всяку суспільну фальш, фарисейство, несміливість, нерішучість, безличність, що характерними ознаками були в той час в ембріонів української дрібної й середньої буржуазії, картав їх за це і протиставляв з свого боку — одвертість, відвагу, сміливість і простоту, з якими він проходив свій життєвий і творчий шлях.

І коли нині особливо цікаво подивитися на елементи справжньої пролетарської ідеології, то, як бачимо, їх чимало знайдеться у Франка. Стільки, скільки її могло бути й було серед пролетаріату галицького, культурно відсталого, неформленого й неорганізованого, звязаного ще багатьма нитками з землею і мужиком. Такий був нечисленний галицький пролетаріат в другій половині ХІХ століття.

І з цього погляду виростає перед нами ідеологічна путь великого Каменяра незрівняно яскравою, як метеор на тлі темної не тільки для Галичини доби.

Коли з грудей мільйонів трудящих по полях і містах Галичини котився глухий рокіт страждання й німого протесту, коли галицька інтелігенція затикала собі вуха, коли нікому було вказати шлях мільйонам, — з'явився „син народу, що вгору йде, а був запертий в льох“ і сказав: Я ваш. І голосні протести залунали;

Коли вся буржуазія й її інтелігенція кричала „осанна!“ буржуазному ладові, коли просили лише о милостиві сякі й такі зміни, — на прапор трудящих Франко сміливо кинув гасло: соціалізму, радикальних перемін;

Коли всі кликали до „супокою“, до соціального миру, — Франко кликав до соціальної боротьби:

„Супокій — святе діло
В супокійні часи,
Та як в час війни та бою
Ти зовеш до супокою, —
Зрадник або трус esi.
.

Коли ідеалістична омана вигадки про справедливість, клерикальна облуда готові були забити трудящих остаточно, — Франко кинув світлі гасла:

Матеріялізму, атеїзму, освіти;

Коли інтелігенція галицька пожадливо дивилася на панування інших, коли на трудящих і труд дивилася з призирством, — „продуцент“ гордо підніс робітницько-мужицьку честь, кинувши гімни праці й закликаючи: „працювать, працювать, працювати“;

Коли трудящі опинилися перед скалою нужди, темряви й реакції, закованим каменярам були кинуті запальні слова, яких не заporошить історія, яких ніколи не зітре час:

„Тупайте цю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд і спрагу й голод,
Бо вам призначено скалу оцю розбити“.

В цих коротких замітках нема змоги критичним оком подивитися на все те, що за своє життя написав невтомний „продуцент“, на всі ті скарби, які вклав в українську культуру революціонер духа. Уже

той факт, що один спис творів і писань Франка обнімає кілька томів, що й перо й мозок Франка працювали в численних галузях — поезія, красне письменство, публіцистика, наука, популяризація і т. д. — уже це одно говорить, що для критичного огляду його праць багато треба покласти праці дослідникам-фахівцям з різних галузей, в яких працював сам Франко, маючи широченну ерудицію й необчисленно-різнобічну лектуру.

І коли на питання: а чи не більше Франко дав добі своїй, як публіцист, ніж поет або белетрист, найшлися сміливі, що відповідали саме так, то для такої відповіді не мало є підстав. Справді бо, роля Франка, як галицького публіциста кінця XIX століття, незмірно велика, хоч її широкі кола мало уявляють, бо про Франка як публіциста мало в нас писалося, а публіцистичні й критичні писання його відомі дуже вузьким колам. В тому й різниця між публіцистичними писаннями, які (за принципом „довлеєт дневі злоба його“) озиваються на „злобу дня“ а потім забуваються, — і красним письменством та поезією, що часто-густо, а в великих майстрів завжди, переживаючи дні свої, „довлеют“ безпосередньо на дальше майбутнє. (Публіцистика теж, очевидно, „довлеєт“, але не безпосередньо). І нині майже всі твори Франка не тільки не втратили свого інтересу для широких мас, а навпаки набирають особливо великого інтересу, роблячись для наших днів високо класичними, незрівняно класичними...

І не тому, як дехто може гадатиме, що ми вертаємось після всіх літературних „блукань“ до „реалізму“, або що. Ні, не тому. Хоч і цей момент теж має якесь значіння, оскільки маси трудящих в літературі й мистецтві хочуть бачити себе й добу свою пізнавати не в „кривому дзеркалі“ занепадних літературних форм. А тому, головне, що твори Франка близькі нашій добі внутрішнім духом своїм, установкою своєю і в значній мірі ідеологією. Адже не дарма Франко — „пролог, не епілог“. Ось чому завдання кинути оком на творчість Франка в цих замітках є актуальне, злободенне.

Але в зв'язку з розв'язанням цього завдання, яке до речі, зовсім не претендує в цих замітках бути хоч в якійсь мірі повним і всебічним з цілком зрозумілих причин, доведеться сказати найкоротше про погляди Франка на літературу взагалі, на свої завдання, як письменника, зокрема, хоч це вже і з попереднього потроху робиться зрозумілим.

Треба тут знову згадати про впливи. Найперше що вплив Драгоманова, ще на творчій діяльності Франка відбився особливо благотійно. Далі Золя в його кращих натуралістичних творах. І Франко виступає в письменстві реалістом, матеріалістом, революціонером. А про „ідеалістів“ - черв'яків пише:

І сниться їм, бідним, у п'їтмі кромішній
 Десь сонце горить у всім чарі весни,
 А в сонця промінню, у радості вічній
 Гуляють і золотом сяють вони.
 Ті сні свої черви складали в системи
 З заключенням: „Так є найліпше, як є“
 Читали промови, співали поеми
 Про гарне щасливе в болоті життє.

В тім люди той пень відвалили й поперли
І дійснеє сонце вказалось з-за мгли;
На сонце те глипнули черви й померли
І, мручи, убійчєє світло кляли.

„Значить, література і життя мусять стояти в якійсь тісній звязі“— зауважує Франко, пишучи про „Літературу, її завдання й найважніші гріхи“ („Молот“). Отже без звязку з життям не мислить собі Франко літератури.

Не мислить її без звязку з життєвою боротьбою, сучасними ідеями, взагалі з усіма сторонами життя. А коли так, значить, не мислить її без тенденції, що, перетворена в художніх образах, висловлює змагання, психологічно впливає на активність певної суспільної класи. Ці загальні принципи червоною ниткою проймають майже всі твори Франка. Навіть там, де дехто знаходить антитезу першій добі творчості Франка, де він перевіряє і чуттям ревізує перші щаблі свого життя й діяльності (зб. „Зів'яле листя“, „Із днів журби“), де він віддає данину своїм власним подекуди інтимним переживанням, брєнить у Франка вища над особистість тенденція.

Я не жалую на тебе, доле,
Добре ти вела мене мов мати;
Та-ж де хліб родити має поле,
Мусить плуг квітки з корінням рвати.

Так висловлює свою думку Франко, що в житті був великим страдником. Своїми збірками „Зів'яле листя“, „Мій ізмарагд“, „Із днів журби“ він мов хтів показати, що й його суспільна служба не далася йому без страждань. А життєвий шлях для Франка був надзвичайно тернистий. Отож вважаймо, — з „антитезою“ виступив Франко також маючи тенденцію — всебічно життя висвітлити, висвітлити щиро, „бо нічого зовсім нового, нічого зовсім одірваного від світа вражінь чоловік ніколи не міг і не може сотворити“. Але й реалістичної фотографії в письменника не може бути. Треба чимсь насичувати той реалістичний образ і в першу чергу метою та активністю. Ось чому вважав необхідним Франко давати в художніх малюнках „причини описуваних явищ і конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок“, а до того й „научну підкладку“. Цим вже він визначав службову роль літератури і не раз зауважував, що література не мусить бути „розривкою багачу по обіді“ і, розуміється, з цього шляху Франко не сходить. Найяскравіше це можна побачити на мотивах творчості Франка в усіх її проявах (белетристика, поезії, сатири). Ці мотиви були перш за все буряним протестом проти того, що діялося в тодішній літературі галицькій. Не дарма бо бориславські оповідання викликали великий скандал серед тодішньої „галицької публіки“. Де-ж бо, інтелігентному носові цієї публіки, що з таким задоволенням нюхала аристократичні пахощі, вдарило смердючим потом мужика хлопа; нафтою, кип'ячкою, воском земним, — а то й перегаром горілки — робітника-пролетарія — який скандал!

Та це ще - б нічого! А то-ж з сторінок франківських творів глянули в очі інтелігентам якісь жахні обличчя злодіїв, — Панталах, Бовдурів, то-що. До того-ж всі ті Франкових творів герої — їм же ім'я — мільйони, говорили такі речі, що в лякливих інтелігентів аж мурашки по спинах лізли; ці герої тяглись до світла й зазіхали на „супокій“...

І навкруги творчости Франкової вже пізніше, в 900-х роках, та ще й тепер відбуваються значні суперечки. Тут немає змоги провести „чистку“ критики Франка, що підходила до нього з мірками народницькими, національними, буржуазними і т. д. Але найголовніше, що треба відкинути, і що ніби вже встановлене, це спробу багатьох критиків роздвоїти Франка, в той час як по суті Франко не належав до натур роздвоєних. Один із них (критиків, М. Євшан) так просто й заявляє, що „Франко весь час боровся сам з собою, суспільний робітник боровся з поетом“¹⁾, а ще раніш підмітив у нього „страшне трагічне роздвоєння“²⁾. А виходячи з такої гіпотези, він намагався влізти що називається в індивідуальність Франкову поетичну (відмінну, а то й протилежну Франкові — суспільникові) і з тої нори намагався розглянути творчість Франка (формально). Розуміється, й прийшов він до висновку, що „Зів'яле листя“ то найвищий шабель творчости Франка, що тільки з початку 90-х років Франко стає Франком. Бо „до того часу — треба признати, що чистих, ярко індивідуальних тонів вона (творчість) не мала“. „Каменярі“, „Думи пролетарія“ Бориславські оповідання, Воа konstriktor; Борислав сміється, Панталаха й т. и. і т. и. — все те, мовляв, не оригінальне, не так цікаве — а головне, — в чому Франко остаточно став на свій ґрунт — „Зів'яле листя“, „Мій ізмарагд“, „Із днів журби“, „Мойсей“ то-що.

Як би не зводив до суперечки Зеров погляди С. Єфремова і Євшана на „роздвоєння“ Франка, проте і у С. Єфремова ми маємо момент, що зближує його з М. Євшаном, як і усіх „ідеалістів“.

„У цього великого гуманіста, щирого співця високої любови до людини, проповідника вибачливости (??) й самопожертви, за якого ми знаємо Франка — пише С. Єфремов — у його є одна риса, якої я не вмю инакше назвати, як зародком „жестокото таланту“, беручи епітет цей у тому самому розумінні, в якому приклав його до Достоевського Михайловський“³⁾.

Нас тепер не так уже цікавить, наскільки можна провести аналогію між Достоевським і Франком для того, щоб прикласти до останнього названий термін. Нас цікавить факт, що хоч і з другого боку, але Єфремов підходить до того-ж висновку, що й Євшан, а саме про внутрішнє „роздвоєння“ Франка, хоч цей висновок він і не доводить до кінця й ховає кінці в загальну фразу, що у Франка, мовляв, примат суспільности й гуманізму переміг.

Розуміється, творчий шлях Франка не можна звести до якоїсь засушеної статичної формули, як не можна сказати, що Франко в своїй творчості тунцював на одному місці. В процесі розвитку творчого

¹⁾ Літ. Наук. Вістник. Кв. 9. 1913 р. ст. Іван Франка.

²⁾ Укр. хата кн. VII — VIII 1910 р. ст. „Поетична творчість Франка“

³⁾ С. Єфремов Співць боротьби і контрастів 1913 р.

шляху Франкового, під впливом різних важких як суспільних, так і інтимних обставин, були різні моменти — це так очевидно. Але на підставі цього розглядати цю творчість в розрізі „роздвоєння“ якогось, це значить профанувати й свої й читацькі мозки. Не будемо-ж ми говорити, коли дізнаємось, що Франкові погляди на деякі питання деколи мінялися, що в Франкові відбувалася внутрішня боротьба, допустимо революціонера й дрібно-буржуазного демократа. Ми шукаємо різних причин, ми їх знаходимо, з'ясовуємо.

Так і в справі творчості, через яку червоною виткою проходить путь загальної еволюції Франкового світогляду. Франко справді в своїй творчості, коли мати на увазі „соціальною среду“, був „між двох сил“, які в його часи з одної „сили“ селянства почали диференціюватися.

Галицьке село під впливом капіталізму вилупляло дві антагоністичні в тенденціях сили: заможне селянство (основа національно-демократичного руху — дрібно-буржуазній інтелігенції), і павперів, напівпролетаріят (кадри робітництва, що вкупі з міськими пролетарськими елементами становили основу спочатку менш виразного радикально-соціалістичного, а пізніше соц.-демократичного руху). І Франкові — інтелігенту-пролетарію фактично, але зв'язаному по наведених спочатку причинах із селом і робітництвом, довелося на своїм шляху зазнати різних впливів з перевагою то в той, то в інший бік. За спролетаризованим „мужиком“ Франко прийшов до „промислу“, до оточення робітничого, висловлюючись образно — до Бенедьо. Це характерна риса перших щаблів його творчості. „Тенденційність“, „ідеологізм“, активізм його прози й поезії, а також інші елементи пролетарської ідеології в творчості його занадто впадають в очі, як в публіцистиці великий запал, енергія, революціонізм, соціалізм, матеріалізм, інтернаціоналізм та інші характерні ознаки. Чи міг же до кінця йти цим шляхом Франко в конкретних умовах Галичини, де робітництва була мізерна кількість (треба ще мати на увазі й несвідомість та неорганізованість) в порівнянні з селянською дрібно-буржуазною стихією, що в масі по багатьох ознаках була великим революційним фактором? Це питання неминуче мусило стояти перед Франком ще й з мотивів національних, бо, як пересвідчився він на досвіді, в інтернаціональному дусі з польськими тодішніми соціалістами навіть працювати було важко. Отже — зрозумілий „нахил“ в бік селянства, в бік „угоди“ з лівішими елементами інтелігенції.

На нашу думку і цей „нахил“, а перед тим і хитання відбилися на дальшому розвитку творчості Франкової. До того не без впливу проходили й такі факти, як нагінка „ботокудів“, „песиголовців“ і всього національного синедріону, пізніший розрив з польським суспільством, та причини більш інтимного, особистого характеру. Все це не могло залишатися без відповідних рефлексів поетичних. „Зів'яле листя“ та пізніші збірки є дуже цінним та художнім їх виявом. Мета їх „клин вишибить кльном“, як то кажуть... Вони кажуть голосно: „Се человек“... Але без „роздвоєння“, „без Ормузда й Аримана“ в душі... Ними й користуються, щоб тлумачити по спекулятивному поетичну творчість Франка, щоб відсунути далі, коли не цілком відкинути автора „Каменярів“, „Дум Пролетарія“ та белетристичних полотен в роді „Борислав сміється“, а висунути автора „Зів'ялого

Листя", „Ізмарагду", „Мойсея" то - що. Для цього й роздвоєння й інші ідеалістичні спекуляції. Так само, як з передмовою до зб. „Мій ізмарагд" (1897), що написана після „нахилу", після „уступок" з боку Франка й що кінчається так:

„Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби і т. д."

Що - ж, — констатування факту цього не новина. Новина — те, що Франко заперечує свою належність до цієї „релігії". Та це також новина не для нас, що знають про його симпатії до фабіянства, а для тих, що зібралися на свято Франкового ювілею.

Друге важливе, що починає робитись „популярним" і що треба відкинути так само рішуче, — це закиди навіть деяких теперішніх критиків що до „художньої", „мистецької" „технічної" і т. п. невтриманості творів Франка й особливо його поезій. Твори Франка з боку, мовляв, форми не витримані, не досить художні. Виходить, що по Франкові залишилась тільки пам'ять, що його творчість загубила актуальність свою. Вище ми наводили, чому вважаємо твори Франка актуальними в нинішню добу. То був момент так би мовити ідеологічного характеру. А як же формальний момент? Адже-ж ми нині не можемо ні в якому разі сказати, що форма нас не обходить.

За А. Ніковським І. Франко „був поетом не дуже чистого натхнення, не дуже високих верхів емоції, бо гнався все вперед в матеріальному просторі, проходив етапи думки, а цурався спочинку, котрий тільки й дав граціозні форми та екзотичні мрії". До цього додає воїстину так само аргументовані рядки, як щойно наведені, О. Дорошкевич, що в збірці „З вершин і низин" не знаходить „бездоганного мистецького слова", що було - б підпорядковане „законам поезики".

„Одноманітність метрики, несвфонічність виразів і рим, штучність наголосів і загальний реторизм поезій, — усе це стоїть на перешкоді безпосередньому мистецькому сприйняттю".

М. Зеров частину своєї вступної статті до збірки поезій Ів. Франка („Книгоспілка" 1925) присвятив розгляду цих оцінок і досить ґрунтовно з формалістичного боку довів їх необґрунтованість, безпідставність. Тому, спираючись на певний формалістичний авторитет Зерова, не будемо довше на цьому моменті зупинятися, хоч треба визнати, що проблема вивчення й вияснення та оцінки „формального" боку творчості Франка, його естетичних засобів та взагалі його майстерності слова перед пролетарською критикою стоїть на черзі. Бо ця майстерність разом з ідеологією Франкової творчості торувала шлях теперішньому пролет. письменству. Бо М. Зеров при спробі ширше проаналізувати творчість Франка, як „цілого творця", став може й мимо своєї волі (хоч це навряд) на шлях Бфремівсько-

Євшанівської формалістично-ідеалістичної спекуляції¹⁾, що його доперва було розглянено.

Ставлячи перед собою письменницькі завдання, спочатку Франко під впливом головним чином Золя збирався змалювати життя всіх суспільних шарів в усіх його проявах.

І в наслідок цієї грандіозної, скажемо, задуми маємо справді низку оповідань з життя робітників, селян, інтелігенції, „покидьків суспільности“ — або lumpen-пролетаріату і т. п.

Розріз цього життя в основному — боротьба і боротьба, підкреслюємо, соціальна, класова. Хай противники цього погляду вишукують цитати проти цього твердження, хай доводять, що сам автор був противником цієї боротьби — хай! Реалізм (чи натуралізм) Франка, активний, матеріалістичний (можна додати і науковий) неминуче мусив привести Франка до такого розрізу життя, бо життя — то боротьба...

„Лиш боротись — значить жить“

Пам'ятаймо-ж про життя! Гляньмо на змальоване життя промишлів у Франка. Контрасти, протиставлення тут ми бачимо робітники і капіталісти.

Від кожної постати капіталіста з творів Франкових аж бризкає жадоба поживи, поживна лихоманка, що шляхами й засобами не гребає... Чи це Юдка („Слимак“), чи це Гава, чи це „Йойна з трьома бородами“, Нута („Полуйка“) Мендель („Яць Зелепуга“) Гершко Гольдмахер, Герман Гольдкремер (з „Воа Konstriktor“) чи Леон Гаммершляг („Борислав сміється“...) чи Вагман („Перехресні стежки“) — всі вони в своїй сукупності утворюють один тип в його динамічному розвитку, тип експлоататора, що охоплений лихоманкою накопичення за всяку ціну. У Франка знайшлося досить фарб, щоб змалювати цілу шерегу їх від малого, мізерного до найвищого. І характерно, що всі вони охоплені одною думкою. І тільки ті, що доходять, як то кажуть, до вершу багатства, озираються назад, на своє минуле, на пройденій шлях.

Проти цих капіталістів, капіталістиків поставив Франко десятки тисяч ріпників, конатильників, мулярів, — робітників і робітниць... Бенеді, Матії, Деркачі, Стасюри, Сені („Борислав сміється“...) Зелепуги, Івани Фрузі („Ріпник“) — їм же ім'я десятки тисяч. Хто вони такі, звідки вони? Найбільше це селяни, що їх „добрий заробок“, або „ліцитація“ погнали до ям; є між ними й ті, що вийшли з міста — з ремісників, підмайстрів і т. п. Але маса — вона ще зв'язана з селом, вона ще не може протиставити себе капіталістам, як маса організована, самостійна.

Та життя добрий вчитель. Проти капіталістів стає спочатку мізерний по кількості гурток побратимів-робітників, що згодом під впливом Бенедіо виростає в стихійну організацію, що рішуче викликає капіталістам.

Темрява, неорганізованість перешкоджають довести боротьбу до кінця, до тривкої перемоги. І тут чується нотка надзвичайно характерна: серед робітників ми не здибаємо інтелігенції, проводарів, що

¹⁾ Див. Іван Франко — „Поезії“. Книгоспілка, 1925, стор. VIII, XVI і инш.

могли-б від імени тисяч стати проти капіталістів. Як знаємо факт, що послужив канвою для повісти „Борислав сміється“, мав місце 1873 року. На жаль, повість не закінченою так і залишилася, а вона безперечно є шедевром Франкової белетристичної творчості, і особливо тому, що в ній ми маємо найбільше цеглин початків пролетарської ідеології та яскраві малюнки робітничого побуту. Останнє ми бачимо й у низці інших оповідань з робітничого життя („Ріпник“, „За для празника“ та інші).

Як же підходила до цих творів критика? „Тут вже окрема логіка життя, наші оцінки тут не підходять. „Борислав сміється“... над усею філософією, над тими, що попадають в руки всяких п'явок-спекулянтів і йдуть на дно“... так пише М. Євшан¹⁾, а інші або промовчують, або обходять загальними фразами²⁾. Іменно тут вже „окрема логіка“, і народницькі або формалістичні „оцінки вже не підходять“. Яка-ж тут логіка, які-ж тут справді оцінки потрібні? Чи шукати трагічного в житті баронов Гаммершлягів, або в Германів Гольдкремерів, чи в їхній між собою конкуренції? Чи їхні „тернисті“ шляхи аналізувати? Взагалі, які висновки? А вони-ж просяться настирливо з художнього протиставлення двох класів. Бенедьо робив прості висновки, творив нову „філософію“, з якої не можна було й „Бориславу сміятися...“, а коли він і засміявся з неї, то тільки на кутві... Нова філософія, філософія класової боротьби.

Бо мулярський помічник Бенедьо від іншого кореню пішов, в інших умовах зростав, ніж переважна частина ріпників, серед яких йому довелося опинитися й які раз-у-раз „вмирили опущені і розточені червами“ та „в нужді одного робітника інші зовсім не туралися до нього, не підмогали йому, а лишали на призволяще“...

„Того (Бенедьо) батько був таким же мулярським помічником, як і він — тож Бенедьо відмалку вжився і вбувся в відвічні перекази міських ремісників, з їх хоч лихо уладженим цеховим порядком, з їх хоч слабенькими намаганнями до взаємної помочи, до тіснішого зв'язку всіх працюючих в однім ремеслі“...

„Але замість того старого перетрухнілого зв'язку почав за Бенедьових часів проявлятися між дорогобицькими мулярами новий зв'язок, хоч ще й невиразно та хвилево“...

„Правда, слабкі це початки взаємності, але вони удержувалися та міцніли. З часом дійшло до того, що в разі потреби не деякі, а вже всі челядники платили правильно складки“...

В таких міських ремісницьких переказах зріс Бенедьо. Вибувши термін і ставши челядником, а далі мулярським помічником, він дуже живо займався новим повстаючим зав'язком робітницької спільності й взаємності“...

З кожним дальшим рядком розвивається та філософія, над якою „Борислав“ не сміється і яка приводить до добре урядженого кількатисячного страйку... Ось вона — та філософія... А в головах звичайних ріпників-селюків виростає філософія так само стихійно, проте в інших формах, та й іншого змісту.

¹⁾ Літ. Наук. Вістн. кн. IX 1913 р.

²⁾ Укр. Життьє кн. 9. 1913 р. М. Данько — Писатель своего народа.

Заклавши побратимство, темні, але відважні ріпники карбували гріхи експлоататорів, щоб помститися...

— „Побратиме Деркачу — сказав Андрусь Басараб до „карбового“ — пора нам узятися до свого. Де твої палиці?

— Зараз тут будуть — відповів Деркач, вибіг до сіней і вніс відтам цілий оберемок тонких ліскових палиць, зв'язаних уживкою до купи. На кожній палиці видко було більші або менші карби, один попри одним, так як це роблять хлопці, що пасуть гуси і на паличці значать собі карбани, скільки у котрого гусят“.

Іменно як „хлопці, що пасуть гуси“.

Якщо порівняти це карбування, цю мужицьку філософію з філософією Бенедьо, хоч це наслідки одної й тої самої причини — побачимо дуже велику різницю. Ось чому на пропозицію Бенедьо піти іншим шляхом пішло майже все побратимство, ось чому ідея страйку охопила спочатку сотні, а потім тисячі ріпників, що, не жалюючи крейцарів своїх кривавих, збирали собі страйкові суми. Дві по суті різні філософії робітництва, що в свій час перетворювалися в діла. У повісті „Voia constriktor“, та й по за нею зафіксовано багато, так би мовити, бунтарських, неорганізованих виступів робітництва, так само як маємо силу більших розмірами селянських бунтів. Але цей метод відживав себе зі зростом робітничої свідомости. Це етапи боротьби. Різні філософії. І коли ми спитаємо себе про погляди Франка в цьому питанні, то яка буде відповідь, — відповіді не важко. Франко відбив в цій повісті нову добу робітничого руху. Повість не була доведена до кінця. Бо Франко трохи відійшов від Бенедьо ідейно, а нещиро кінчати повість, як закінчив її його син, він не міг. Він під тиском вже згаданих умов прийшов до „Пана мецеваса“ — Євгена Рафаловича з „Перехресних стежок“.

Так і мусіло статися в тих умовах, бо на порядку денному доби Франкової стояв не тільки тисячний ріпник, але й мільйоновий „мужик“, на якого Франко не менш, ніж на „мужика“ - ріпника, ніж на Бенедьо числив.

Проте Франко, а не хто інший підніс вперше в літературі нашої голос робітника, його життя й становище висвітлив, його змагання й перші кроки одвертої боротьби виявив. І пролетарську гідність та гордість. Цитуймо вірш „Милосердним“, що в ньому може й не вистачає „евфонії“ та інших поетичних оздоб, зате багато нечуваних мотивів...

Нехай і так, що, мов червяк,
Затоптаний в багно життя,
Оскорблений, унижений,
З гнівом в душі вмираю я;
Нехай і так, що в старця мов
Похилый мій нужденний вид,
Та все-ж ваш дар непрошений
Глибоко грудь мені ранить.

І далі:

І хто-ж вам право дав таке
Щоб милувались ви сейчас
Над кожним, у кого лице
Не так щасливе, як у вас,
В кого уста безкровні,
Погас в очах веселий жар,
І одіж драна голосно
Говорить: бач, це пролетар?

Коментарії зайві, а висновки ясні. Переходимо до другої групи творів Франкових — творів з селянського життя.

О, ці твори навіть у згаданих вище критиків не викликали сумнівів, бо там мужики...

„Там ми могли підійти до тих людей, втерти їм сльозу, допомогти“.

Я уявляю, як червонів Франко від таких слів, читаючи їх під час свого 40-літнього ювілею, який його жаль брав, що навіть такі критики, як М. Євшан, так розуміли його твори з мужицького життя, такі висновки з них робили.

Але по суті. „Лесишина Челядь“, „Два приятелі“, „Добрий Заробок“, „Домашній промисел“, „Історія моєї січкарні“, „Вугляр“, „Хлопська комісія“, „Навернений грішник“, „Моя зустріч з Олексою“, „Сам собі винен“ та инш. оповідання та нарешті „Панські жарти“, „Перехресні стежки“, то-що, поскільки в останніх справи торкаються теж безпосередньо села.

Яке-ж те Франкове село?

„От видите, нужда та й нужда! нігде й ні про що й не чути більше“ —

говорить вугляр („Вугляр“). Нужда — то лейтмотив галицького селянського гомону. А від чого ота нужда, отой стогін „по полях і дорогах“? Відповідають на це цифри, наведені з самого початку. І, розуміється, не „втирати їм сльозу“ (селянам) треба. Це зумів зробити й землячок „адукат“ з оповідання „Ліси і пасовиська“, хоч і по-своєму (запродав інтереси своїх клієнтів-селян шляхтичеві). Взагалі, щось зробити „для селян“ тому, хто кличе до „супокою“, до непорушності ладу, не можна. Хіба це не кожному ясно, коли перед нами такий дуже й дуже характерний „галицький образок“ —

„Виставлений на публічний продаж ґрунт під номером конскрипційним 29, власність Миколи Прача, вартости шацункової 150 ринських, ураз із всіми господарськими збудованнями, зложеними зі стайні на одну корову і хліва на одну свиню, для заспокоєння вірительниці Мортка Шіндера в сумі 40 ринських і коштів езекуційних. Ціна виволання 150 ринських. Хто да венци?“ („Сам собі винен“).

Знаменита, жахна, оплакана й проклята ліцитація! Невблаганний закон диференціації під пружинами капіталістичних відносин. „Хто да венци?“ І коли село змальоване в інших фарбах („Лесишина челядь“, „Історія моєї січкарні“, „Домашній промисл“), то це тільки підкреслює безвихідність становища того селянина, що має лише одну стайню для одної корови і хліва для одної свині, це тільки підкреслює, що поволі ембріон селянської буржуазії виростає вже в справжнісінького куркуля. Для Франка це ніколи не було секретом.

В оповід. „Лесишина челядь“ наймит Василь Галай пройшов цей шлях. „Маєток зслиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердішу школу. Тут його допікали не стільки бійкою, скільки голодом та ненастанною гризнею“...

Бідній невістці та Галаєві й дідові Зарубі одна доля у Лесихи, що „камінь би зрушила з місця своїм язиком, щоб не лежав дарма та не забирал місця, не то живу людину“.

І Лесиха та її син Гнат не одинокі. Війти, „багачі“, що в них комори, „як струки повні добра“ („Хлопська комісія“) у творах Франкових не у великій пошані, вони там мають характерні для багача, цілком не ідилічні, а жорстокі риси...

Тут теж, як бачимо, є тенденція, що відбивала погляди Франка на селянське життя.

Проте Франко, крім придавлених цілковитих павперів та напів-пролетарів, зліцитованих мужиків з одного боку та багачів з другого, знаходить на селі ще інші елементи. Отой ложкар („Домашній промисл“), отой „деревланий філософ“ („Історія моєї січкарні“), коваль Гердер („Основи суспільности“), Олекса („Моя зустріч з Олексою“), і т. п. це для Франка типи, що становлять собою нову силу на селі — передового, незалежного міцного селянства. І якщо вони виступають за нужденний люд, то тільки тому, що до того штовхають їх власні інтереси (боротьба проти лихварів, проти шляхти, навіть попів, коли вони йдуть за шляхтою). Ці типи навіть ідеалізовані трохи і властиві Франкові пізньої доби. Це вони, ті міцні „мужички“, з такою охотою збиралися на селянські віча, а не той гурт хлопів, що не довіряв „Панові адукату“ справи своєї громади з маршалком. Проте вони тільки авангард, передові одиниці зростаючої маси міцних, але темних і жорстоких газдів, багачів. Таким чином, контури розшарування села накреслені. Два яскраво виявлені фланги нових селянських формацій виразно встають на полотнищах Франкових творів. І хто зна, — чи не довелось-б Франкові виводити в своїх творах між цими групами гострої й запеклої ворожнечі, наколи-б перед обома флангами селянства ще не стояв спільний їх ворог — земельний монополіст — шляхтич магнат і безжалісний лихвар.

Крім зазначених соціальних бід селянства, з кожного рядка Франкового про село виглядає страшним своїм видом безпросвітна темрява, забитість і та давня звичка хлопа, що примушує перед кожним „панком“ за верству скидати шапку й кланятись. З'являється на кінці одчай, коли вже губити більш нема чого. Із цим одчаєм народжується протест, помста, з цим одчаєм ідуть мужики працювати

до „кип'ячки“, з ним виражаються вони на еміграцію... Таке переважно село у Франка в оповіданнях. Таким його він виставляє і в поезіях. Тут корінь радикалізму „хлопів“.

І знову протиставлення маємо: згадані павлери, хлопці - мужики і шляхта, держава, лихварі. А інтелігенції в переважній частині її доводиться бути на облуднім шляху посередництва між державою та селянством. Це ми яскраво бачимо з „Перехресних стежок“, „Основ суспільности“. Рафаловичів все-ж дуже мало. Проте й вони чують як тисне з села чорнозем, як прокидається від вікової сплячки село. Ось чому Франко не скупився на сатиричні рядки, на віршовані памфлети, скеровані до розбудження самої інтелігенції. З цього погляду, з погляду гостроти і влучності цих сатир і памфлетів ми не маємо для них в нашій літературі порівняння. І тільки те, що вони були надто злободенними, що їх часто-густо замовчували, вони в нас не здобули широкої популярности. Вся історія суспільно-культурного розвитку Галичини другої половини минулого століття встане перед читачем, коли він прочитає цикли — „Оси“ й „Наші чесноти“ в зб. „З вершин і низин“. Кому там тільки не дісталося! Але головним чином патріотам — ботокудам, воякам за „Ер“ та „Ять“. Як бачимо, в творчості Франка, відбилася життя-боротьба окремих класів, відбилася вся темна доба. Та ще осталося два жмути белетристики, яких тільки поверхово доведеться торкнутися, хоч вони й класичні у своїй майстерності і глибокі по своєму соціально-психологічному змістові.

По-перше — тюремні оповідання. Оповідання з життя люмпен-пролетаріату взагалі. Останній росте з селян, що розгубили все в боротьбі життєвій, в боротьбі за шматок хліба („На дні“, „Хлопська комісія“), з безпритульних міських дітей („Яндруси“), з безробітних, нарешті, й виростають в таких типів як Бовдур та Панталаха. Коли перечитуєш незрівняно артистичне оповідання „На дні“, то вражає по-перше глибина, той глибокий розріз, в якому великий аналітик подав образки соціального жаху.

А це-ж, за висловом самого Франка — „ряд типів наших пролетаріїв, починаючи від інтелігентного аж до найнижче затолоченого“.

І навіть коли-б в тих ямах-в'язницях були „нездатні до життя“ злочинці, яких не виправиш, і тоді-б той жах обливав би холодом кожну чужу людину. Але там і ті, що тягнуть інших, або самі тягнуться „до світла“, що надзвичайно здатні, що мають всі данні бути добрими громадянами-робітниками, вільнолюбними, енергійними, сміливими, як — Панталаха. Питання зліта само з пера: чи не тому їх і на „дно“, у яму кинули? Незрівняна — активізована, імперативна, а разом з тим так глибоко по художньому перетворена, — тенденція!

І по-друге — оповідання, нариси з дитячих літ, біографічні. Хто їхне знає, цих прекрасних по формі, тонких по змісту і широко-одвертих по тону мініатюрів? В хвилини згадки про Франка стоїть перед кожним цей яскравий „образок“ малого Мирона з блакитними очима, що шум чує пальцями, а кудкудакання курки ушима, що бореться з велетнем, грозою. І далі сільська школа, години „schön schreiben'a“ в васильянській „нормальній“ школі, „образки“ кузні, столярні, гімназії, схоластичних жорстоких вчителів і т. д. і т. п. І коли-б була потреба дати художні прикраси до повної біографії Франкової, — всі

такі оповідання, починаючи від „Малого Мирона“ й кінчаючи „Борисом Грабом“, не може замінити ніщо. А по-за тим безодня інтересу й незрівняна художність зробили їх незабутніми.

Нарешті „Маніпулянтка“ і всі інші оповідання, де введено змагання за жіночу емансипацію й становище жінок, що опинилися „на дні“ („Між добримися людьми“, „Чи вдуріла“), становище сім'ї при буржуазних відносинах („За для домашнього огнища“) і т. д. І тут співець боротьби за соціальну справедливість картає соціальні болячки. Він викликає у читача велику симпатію до Целі, цього інтелігентного пролетарія, й співчуття до проститутток, як до жертв буржуазних відносин; він сміливо охопив в семейних відносинах те, що до нього старанно ховалося від людських очей. Як же мислив один з перших соціалістів в своїх творах літературних нові відносини суспільні, про це можна говорити в звязку з повістю „Захар Беркут“. Сталої й твердої уяви на нові відносини Франко по всіх даних не мав, а тим більше не передбачав їх по-науковому. Це між іншим мусило негативно відбитися не тільки на Франковій творчості... Ось чому з туманними уявами про майбутній громадсько-комуністичний лад йому довелося звертатися до джерел з минулого. В результаті — „Захар Беркут“ — напів-історична, напів-утопічна повість, в якій автор ідеалізує „громадівський комунізм“, зачіпаючи в цьому відношенні одверто сучасність. Повість так і закінчується:

„Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку вмираючи говорив Захар, а бодай у досвітках тієї щасливої доби?“

Важко, навіть неможливо, в розмірах навіть журнальних заміток зупинитися на всіх мотивах творчості Франка.

І перед закінченням цих заміток доведеться зупинитися на найголовніших рисах, що властиві більшості творів його. І перш за все на тому факті, що мотив — праця і боротьба — проходить через усю творчість його, не кажучи вже про те, що цьому мотивові присвячено й окремі твори („Без праці“ і низка віршів, як напр., „Земле, моя всеплодющая мати“, „Каменярі“ і ин).

Але так само майже через усю творчість Франкову брелять, а часом брелять боляче надривно мотиви особистих переживань, мотиви інтимного внутрішнього життя поета й письменника. Цим мотивам присвятив Франко кілька окремих белетристичних творів („Поєдинок“ „Під оборогом“) та цілу низку поезій („Зів'яле листя“, почасти „Мій ізмарагд“, „Із днів журби“). Деякі сучасники Франкові вважали ці твори за упадок Франка, як творця, пізніші критики знайшли в цій частині творчості найцінніші перли (особливо в поезіях), що через них Франко дійшов до творчого апофеозу — (поема „Мойсей“).

Вище на цьому моменті доводилось зупинятися. Доводиться тут тільки дещо додати.

„Zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust“ — Дві душі живе в моїх грудях — так звучить епіграф до оповідання „Поєдинок“. Але ще перед цим, очевидно, була написана й поема під тою-ж назвою, з тим же змістом, але з тою одміною, що в поемі момент зради виявлений

гостріше. Тлумачити ці твори, як також і поему „Похорон“, так, як каже епіграф, як наперший погляд складається вражіння за формальним підходом, за формальною логікою,— розуміється, не можна. Треба-б глибшої аналізи, але обмеженість місця, рямці заміток.. Отже обійтися доводиться лише постановкою питання. Момент роздвоєння?— Художній засіб, гіперболізація психологічного образу для підкреслення моменту зради. Хіба-б взяло за живе, хіба-б так затрусилось чуття, хіба-б було досягнуто трагізму, коли-б Франко взяв і змалював звичайний епізод зради,— один з тих, що на кожному кроці зустрічав в виді славетного хруньства або що;— буденне то явище, буденна болячка, що вимагала гостро-психологічного ланцету. Хто хоч на хвилину допускає таку амплітуду хитань у Франка, що напрошується на перший погляд з „Поединку“ та „Похорону“— той безпросвітний формаліст, верхогляд. Розуміється,— життєвий шлях Франка тернистий, часто доводилось на нім хитатися перед грізними фактами: розрив і ворожнеча з „галицькою публікою“ на принциповій основі, нужда необчислима, що майже з кожного листа кричить:

„Одежі нема, чобіт нема, довги стоять та гавкають“.

„Іду сьогодні до Дорогобича, хоч, правду кажучи, не знаю, в кого позичити чобіт“.

„Та й то жию як пес в нетопленій хаті,— картофлею та капустою, та й то на кошт робітника...“

Це з листів Франка, що примушений був боротися і за ідеали свої та хліб, бо „публіка“ таки добре взялась була, щоб голодом і бойкотом скорити непохитного.

Але це не вдалося доти, доки сам Франко не захитавсь, шукаючи шляху вперед, і його хитання— це власне еволюція, вихід з безвихідного на його думку становища.

Як же зраду висвітлив Франко?— Всупереч дійсності, всупереч тому, що він спостерігав, в гармонії з тими поглядами, які він мав на цю справу протягом життя... Зрада ніколи дарма не минеться, а боком вилізе... Це особливо яскраво відбилосся в поемі „Похорон“. Трагедія частини інтелігенції, що вийшла з селянського люду і зрадила його в найтяжчий момент боротьби— ось лейтмотив цих творів про „подвоєння“, про „зраду“. І всю вагу первородного „гріха“ інтелігенції мусив Франко взяти на себе, спокутуючи його в своїй діяльності й творчості, працюючи і борючись в „поті лица“. Ось чия тут „психологічна автобіографія“, а не Франка. Ось чому таке безвідрадне було особисте життя. Ось чому брешуть іноді зневір'ям, іноді трагедією рядки „Зів'ялого листа“...

„Гей, не люби мене дівчино!“— каже поет і борець...

„Бо я борець, моя рибчино,

Бо я робітник твердорукий.

Мене труди ждуть, бої й муки...“

Людина-борець шукає собі рівного, сміливого й відважного подружжя... Але остається самотнім.

Безмежнеє поле в сніжному завою,
 Ох дай мені обширу й волі!
 Я сам серед тебе, лини кінь підо мною,
 І в серці нестерпні болі.

І от в час болів цих, в часи невдач, в часи густих поразок життєвих цілком природньо з'явилися звуки знесилля, плач від розпачу, від досади перед уперто-ворожими незломними фактами... і психологічна реакція:

Сипле, сипле, сипле сніг,
 Килим важче налягає...
 Молодий огонь в душі
 Меркне, слабне, погасає...

Але це тільки своєрідні психологічні аперцепції... Проходять дні, приходять нові сили і Франко — „пролог, не епілог!“ Розуміється, ніщо дарма не минається. В „Ізмарагді“ і „Днях журби“ хоч і чуємо сумні мотиви, проте не можна цілком погодитись з думкою, що ці збірки є самозапереченням Франка, його „низини, його падіння з „вершин“ „каменярьського героїзму“, як це намагається довести М. Зеров.

Таку методу тлумачення не можна інакше назвати, як тільки „тріядною формалістикою“. Передмова до зб. „Зів'яле листя“ та інші джерела з життя поета-борця кажуть нам, що каменярьський патос, роздумливо-гіркувата філософія та поетично-емоціональні рефлексії, якщо кожен з цих циклів окремо розглядати, мають під собою не однакове коріння, не однакові причини, як не завжди однакову й мету.

Проте, розуміється, звязок є між ними і тому то й у пізніших збірках ми чуємо виразно „каменярьський“ дух... Але про це вже згадувалося.

Поему „Мойсей“ справедливо називають вінцем поетичної творчости Франка. М. Зеров до цього додає: „Мойсей“ повторює трьохступінний розвиток Франкової творчости: від героїзму каменярів через ліричні жалощі й боління („Зів'яле листя“, „Із днів журби“) до мудрої резолютивної зрівноважености „Semper tiro“... Наколи-б погодилися ми з такою „оцінкою“ „Мойсея“, то висновки які-б були?..

Так, до мудрої резолютивної зрівноважености „Semper tiro“, — й далі ні кроку?

Отже ні. Далеко вперед і від „Semper tiro“, далеко вперед від усього попереднього. „Мойсей“, як уже згадувалося, незрівняно опетизований крах з'ідеалізованої „національної ідеї“.

Як трагічно це для самого автора — це очевидно і в це не входимо.

І як би не тлумачено цей твір — основний факт залишається непохитним фактом.

Між „Каменярями“ через „Перехресні стежки“ до „Мойсея“ — довгий і тернистий шлях... .

Признаюся, — так не хочеться кінчати ці замітки шаблоном, так не хочеться робити узагальнені, підбивати їх уривками Франкових поезій...

Ми й досі ще всі мало знаємо Франка, його життя, діяльність і творчість; ми ще й не зрозуміли, не вивчили його, як слід... Хоча-б десята річниця його смерті штовхнула до цього пролетарську суспільність!

Бо-ж на фронті пролетарської культури ім'я Великого Каменяра першим стоїть!

Ів. Франко як історик письменства

Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені байдуже: я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Ів. Франко.

В усій моїй діяльності бажав я бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком.

Ів. Франко.

Відповідаючи на численні привітання під час святкування двадцятип'ятиліття своєї діяльності, Франко, крім двох фраз, наведених вище, як епіграф до цієї статті, сказав ще між иншим такі слова: „Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иншого. Се було саме впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукували мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя влада, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені як письменникові, але в нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтереси до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може здвигнутися пишне сміле склепіння“.

Я навів таку довгу цитату тому, що вона, на мій погляд, незвичайно яскраво виявляє творчу індивідуальність Франка. Франко — „се європеєць в нашій літературі, він з'європеїзував нашу літературу“ (Др. Ст. Смаль-Стоцький). Франко — „се перший у нас письменник, що займався письменством не лиш так собі, від нехочу, для заспокоєння хвилиних поривів, для осолоди життя, а віддав себе цілого літературі“ (Др. Ст. Смаль-Стоцький). Франко — енергійний і талановитий політичний діяч, „проводир, а zarazом найплітніший та найспосібніший робітник радикальної партії“ (М. Павлик). Франко — є „одним із перших в Галичині соціалістів, натхненним пропагатором ідеї еманципації робітних людей із кайданів соціальної, економічної та культурної неволі й порабощення“ (Р. Заклинський). І, разом з тим, Франко — один із перших популяризаторів Дарвина, Франко — учений,

історик літератури і етнограф, якого численні роботи здобули йому почесне докторство Харківського Університету, членство в Російській та Празькій Академії Наук, європейську відомість. Дійсно справедливі слова, що їх сказав Франко на тім самім ювілею: „Весь час моєї громадянської діяльності був я тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку“; або, як писав він в однім віршу —

Я поборов себе, з корінням вирвав з серця
Усі ілюзії, всі грішні почуття,
Надії, що колись вільніше ще дихнется,
Що доля і мені всміхнеться,
Що блиснуть і мені ще радощі життя.
Я зрікся їх на все. У тачку життєву
Запряжений, як наймит той похилий,
Я мушу так її тягти, покіль живу,
І, добре чую се, ярма не розірву
І донесу його до темної могили.

Він таки доніс його — ярмо, накладене на себе — до самої могили і, слабій, спаралізований, все-таки думав, писав і помер, гостро свідомий того, як багато залишав він недоробленого, недокінченого.

Величезний діапазон роботи Франка надзвичайно утрудняє характеристику його. Щоб конкретніше усвідомити цілий обсяг діяльності Івана Франка потрібна спільна робота кількох осіб, і, коли ми нині знаємо „Франка-поета“ (статті М. Зерова, П. Филиповича) коли нам ясне художнє оформлення „ранніх художніх спроб Франка-соціаліста“ (стаття Ол. Дорошкевича про повісті „Борислав сміється“, коли в ряді характеристик (Р. Заклинського, В. Коряка, А. Річицького й ин.) перед нами визначився образ Франка-публіциста, трибуна, коли, нарешті, загальну характеристику Франка, його життєвої путі дали акад. С. Єфремов, С. Пилипенко й інші, то для найліпшого пізнання всієї багатогранної постаті Франка ми повинні уділити увагу ще й Франкові-вченому, Франкові-історикові літератури.

Маємо на те об'єктивні причини: протягом цілого свого життя прагнув Франко наукової діяльності, і коли не став професором, не створив своєї школи, не залишив по собі учнів, то причиною тому були ті-ж „независимые обстоятельства“, які в колишній австрійській монархії відігравали таку саму велику роль, як і в колишній імперії російській. „Ще в нижчій гімназії, — писав він М. П. Драгоманову, — я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матери, а опісля і в Дрогобичі розпитував свідущих людей (ремісників і т. и.), так що швидко мав мілко списані два товсті зшитка, вміщаючі 800 номерів — правда в значній часті — коломийок“ (Ів. Франко. Твори, т. I, 175). Пізніше, спдючи в коломийській тюрмі, в жахних умовах, він примудрився зібрати „значне число пісень, приповідок і інших матеріалів етнографічних“ (ibid., 183). Очевидно, потяг до наукових інтересів у нього був ще за тих молодих літ, потяг до певної міри інстинктивний, бо в тім самім листі до Драгоманова Франко признається: „Лекції на університеті зовсім мене не заняли і не дали мені нічогосінько — ані методи, ані здобутків“ (ibid., 179).

Ми ще дуже мало знаємо подробиці літературної діяльності Франка. Зокрема дуже трудно говорити про наукову його роботу

перед початком дев'ятидесятих років. Вісімдесяти роки були для Франка роками боротьби за існування, літерально — за кусок хліба. Він дуже багато писав тоді, писав і науково-літературні статті, але навряд чи надавав їм більшого значіння, уважаючи їх тільки за дань часові. Згадуючи 1914 року за свої „Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка“, написані 1881 року, Франко відзначає, що „тільки другу з тих студій вважаю потрібним передрукувати тепер, як річ на мою думку досить заокруглену та непередавлену“ (Ів. Франко. Темне царство. Львів, 1914, 3).

Зате з початку 90-х років він рішуче звертається до наукової роботи: 1892 — 94 р.р. їздить до Відня, де працює в проф. В. Ягіча; 1894 р. він дістає ступінь доктора філософії за монографію про Івана Вишенського. До цього - ж таки часу належить і нещаслива спроба Франка одержати катедру української літератури в Львівському університеті: блискуча вступна лекція (виклад габілітаційної — „Наймичка Тараса Шевченка“) з'єднала йому одностайне визнання професорської колегії, але міністерство відмовило йому затвердження. Як гірко писав про це сам Франко, — „об'єднаній коаліції правлячих сфер зі співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким безумовно були би сталися мої веклади. „Бійтеся бога, як можна цю людину пускати на університет! Подивіться лише, в якому порваному сурдуті він ходить!“ Так укваліфікував мою кандидатуру брат Русин — той самий, що за свою патріотичну працю для добра Русі і Австрії одержує шість чи сім платень. Природня річ, що в зв'язку з таким аргументом кандидатура моя на приват-доцента мусіла впасти, а мотив „політичне прошле“ був лише чемним прикриттям дійсної причини...“ (Іван Франко, Твори, т. II, 274).

Проте ця несподівана і тим ще гіркіша подія не зробила кінця розвитковій науковій діяльності Франка, і навіть не припинила її на час. Останнє двадцятиліття його життя минає під знаком науки: поезії, белетристиці і публіцистиці він уділяв чим-раз менше часу, від активної політичної роботи він одійшов, і в центрі його уваги стало Наукове Товариство імені Шевченка, де він був головою історично-філософічного відділу та керовником роботи кількох комісій, і власна наукова робота. Власне на це двадцятиліття її припадають усі ті історично-літературні роботи Франка, за які він заслужив на почесну й широку славу.

Я не маю наміру давати в цій статті бібліографічного огляду наукової діяльності Івана Франка: хоч яка корисна ця робота, її навряд чи можливо виконати в наших умовах відрізаності від галицьких бібліотек, при неможливості ознайомитися з масою статей Франка по різних часописах і газетах. Бібліографічний облік діяльності Франка можна виконати (що, здається, і робить В. Дорошенко) тільки в Галичині. Мені - ж хотілося відзначити тільки загальний характер його історично-літературних робіт, спинитися на принципіальних, методологічних поглядах, що висловлював Франко і здійснював в своїх роботах.

Ще на світанку літературної діяльності сформулювався у Франка погляд його на істоту літературних явищ. „Тисячні естетичні правила. — писав він 1878 року, полемізуючи з Ів. Нечуєм - Левицьким, — повставали

й зчезали в протязу століть, — для нас вони пропали і стали пустою фразою; головне діло — життя. Значить література і життя "мусить стояти в якійсь тіснішій звязи" („Література, її завдання і найважливіші гріхи". — Молот, 1878, ст. 209 — 215). Цю думку — про тісний і безпосередній звязок літератури з життям — Франко визнавав ціле своє життя; її мав він на увазі і 30 літ пізніше, коли, в статті „Теорія і розвій історії літератури" (Зап. Наук. Тов. імени Шевченка, т. 89), писав: „В найширшій розумінню сього слова література, се збір усіх духових виплодів чи то якогось одного народа (національна література), чи то більшої групи народів, або й усього людства (всесвітня література), зложених у людській мові" (5).

Останнє визначення зумовлює і зміст науки історії літератури та методи її розроблення. „Трактуючи історію літератури як частину культурної історії своєї нації", історик літератури, на думку Франка, — „мусить розрізняти своєрідно-національне від загально-міжнароднього: національний зміст у міжнародній формі, і національну форму, в яку відлито міжнародній зміст. Він мусить слідити течії літературної моди і духових шаблонів та формулок, що пливають із краю до краю і нераз віками вяжуть фантазію, творчість і чуття письменників. Мусить стежити, як серед тих переможних шаблонів та пануючих формулок звільна, під впливом різних обставин, накльовуються нові форми і відмінні погляди, впринають зразу в виді сумнівів, міцніють до ступня протесту й негачії, поки нарешті не здобудуть собі переваги і своєю чергою не витворять нової моди, нової школи, нового шаблону, що піде знов панувати поза межі свого народження, поки й його не розвалить нове слово" (8-9); нарешті історик літератури „мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім зміслі, та з другого боку не може обмежатися на самім мальованню того культурного тла, бо все-ж таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом по-над загал, нераз відгадують його стремління, а иноді показують йому нові шляхи розвою. Змальовання життя, ролів і впливу тих одиниць, се одна з найпринадніших, але й найтяжчих задач історика літератури. Ідея розвою та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюванні матеріялу, і він залюбки звертатиме увагу на такі літературні появи, в яких видно зав'язки та зароди будущих паростей. Не відкидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде одначе шукати їх виразу не в придержуванню естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціального та індивідуального життя, в виявах сили, творчости та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації" (15-16).

Як видно з цих цитат, Франко ставив до історика літератури надзвичайно широкі вимоги, — щоб він увімкнув у коло своїх вивчень і психологію творчости, і соціально-економічне дослідження епохи, і формальні питання, і ин. Сам Франко здійснював висловлені ним принципи протязом цілої своєї наукової діяльності: широта цих принципів як-найлучче гармоніже з загальною широтою його інтересів, про що говорилося на початку цієї статті. Тому він з однаковою любов'ю писав дослід про Варлаама та Йосафа — старохристиянський духовний роман, — сліdkуючи за його історією в різних

народів, а потім переходив до сучасної української літератури (статті про Лесю Українку, Старицького, Самійленка, Тобілевича, „Молоду Україну“), захоплювався питанням психології творчості („Із секретів поетичної творчості“), щоб дати потім великі роботи про „Стару Русь“, про Петрушевича, Гушалевича й ин.; а цю роботу він залишав для широкого, критичного, наукового видання старо-й новозавітніх апокрифів, для „Студій над українськими народними піснями“, для дослідження коломийкового розміру. Все те було йому конче потрібне, все те входило в коло його інтересів, бо література — „се найвищий вицвіт людської цивілізації, найкраще її мірило“ (6).

Зв'язок з життям, зв'язок із сучасністю Франко намагався встановити навіть там, де його більше можна було вгадувати, аніж відчувати. Досліджуючи укр. народні пісні, він ставить перед собою проблему — встановити „зв'язок пісні з життям і його інтересами, зв'язок з історією народу, його національною свідомістю та соціальним почуттям, зв'язок із загальною еволюцією народу, з хронологією його подій, з психологією його творчості“. „Такі критичні дослідження над поєдинними піснями, — говорить Франко далі, — дуже часто дозволяють нам заглянути ближче в те, з яких сфер і груп народної маси пливли дані пісні, в яких сферах оберталися, яким інтересам чи поглядам служили“. (Студії, 6). І — як паралель: того-ж таки зв'язку шукав він і в письменних сучасників. Полемізуючи з Єфремовим, він писав за молодих українських белетристів: „Головна їх задача лежить в тім, щоб, як казав колись Шекспір, бути зеркалом часу, малювати чоловіка в його суспільному зв'язку і в тайниках його душі, давати сучасності й потомності те, що Золя називав „людськими документами“ в найширшій значінню сього слова“ (Літер.-Наук. Вістн., 1903, т. XXI, ст. 119).

Остання цитата не повинна, однак, наводити на гадку, що Франко ототожнює методи історично-літературної науки з прийомами критики. „Літературна критика, — пише він, — не те саме, що історія літератури, хоча історія літератури може і мусить в великій мірі користуватися здобутками літературної критики. Значить, літературна критика по нашій думці не буде наукою історичною і історичний метод може мати для неї тільки підрядне значіння“. (Літ.-Наук. Вістн. 1898, т. I, ст. 23). Літературна критика, на думку Франка, повинна бути „поперед усього естетичною, значить, входить в обсяг психології і мусить послуговуватися тими методами наукового дослідження, якими послугується сучасна психологія“ (ibid., 25¹).

¹) Було б, звичайно, помилкою, спираючись на ці заяви Франка, уважати його за представника та прихильника суто естетичної критики. Він, правда, признається, що для нього, як критика, „нема нічого цікавішого... як слідити крок за кроком розвій автора, прислухаючись, як в його слові звільна мікніють, доходять до переваги, а далі до певного гармонійного панування тони, властиві його талантові“ (Літ.-Наук. Вістник, т. III, 8). Одначе, увага до цих тонів не переходить у нього в естетичне смакування. „Пестична краса, — каже він в тій самій статті про Лесю Українку, що з неї взято й попередню цитату, — се не є сама краса поетичної форми, ані нагромадження якихось ніби-то естетичних і гарних образів, ані комбінація гучних слів. Усі ті складники тільки тоді творять дійсну красу, коли являються частями вищої цілості — духової краси, ідейної гармонії“ (ibid., 27). І в своїй

Те, що говорилося вище за незвичайну широту наукових інтересів Ів. Франка, не треба розуміти так, ніби він у своїй роботі розкидався, безладно переходив від одного питання до другого. Властиво вся наукова діяльність нашого вченого групувалася довкола кількох тем; тільки він розробляв їх не зразу, иноді залишав їх на час за- для інших робіт, що більше були на часі, щоб пізніше знов до них вернути. Характерне з цього погляду визнання самого Франка про походження його „Студій над українськими народніми піснями“, яких перший том вийшов року 1913. „Студії над народніми піснями нашого народу, — пише він у передмові „Від автора“, — почалися в мене вже досить давно, а з важніших праць на тім полі згадаю тільки: „Козак Плахта, українська народня пісня, друкowana в р. 1628“, студію, друкovanу 1902 р., і студію „Пісня про правду і неправду“, друкovanу в р. 1906. В тім же році в-осени я розпочав довший ряд студій над українськими народніми піснями, думами та віршами, на основі друкovaných та рукописних матеріалів, і написав зразу студійки про бандурку, про „Пісню про Варшаву“, про битву під Хотином, і просторішу студію над піснями про комаря. Та одержавши від д. В. Гнатюка розвідку Потебні про пісню про Стефана воеводу, я головню на її основі написав свою студію про сю пісню, а потім зробивши інвентар історичних народніх пісень про Турків, Татар і козаків, я написав дальший ряд студій (ч. II — XVI), що були друкovanі р.р. 1907 — 1908. В тім році наслідком мого занедужання настала перерва в моїх „Студіях“ і опубліковані досі числа видав. д. В. Гнатюк зі своїми доповненнями окремою брошурою як часть першу. Аж у початку 1910 р., віднайшовши між моїми паперами давніше написані розвідки (ч. ч. XXVII — XXXII) і доповнивши їх подекуди новим матеріалом, я розпочав друкувати дальшу серію „Студій“¹⁾. За ці кілька літ у Франка до його статтів набралася ціла серія поправок і доповнень, що їх дібрав він сам або подали йому товариші. Весь цей матеріал зібрав Франко як „Додатки й поправки“. „По невеличкім екскурсі в XVIII в., — пише далі Франко, — до якого належать пісні про битву під Хотином, про Варшаву, про бандурку, та почасти про комаря (ся остатня розвинулася ширше аж у XIX в.), я вернув знов у половину XVII в. і в просторій студії про початки Хмельниччини попробував дати розбір пам'яток нашої народньої творчости, що відносяться до пам'ятних подій 1648 р., на основі сучасних і пізніших історичних жерел. Метою досліду було показати, скільки в пам'ятках народньої творчости, піснях, думах та віршах, міститься історичної правди, і наскільки їх можна вважати історичними жерелами, а в дальшій лінії, в яким

цікавій статті про українську поетесу Франко старанно підкреслює ідейну вагу найліпших творів Лесі Українки. Можна було-б і ще навести кілька аналогічних випадків з літературної діяльності Франка, але навряд чи це потрібно нині: Франко літературний критик — це зовсім окрема, велика тема; її мало розроблено в літературі про нашого письменника, а розробити її, мені здається, конче потрібно. Стаття К. Довганя: „Літературно-критичні погляди Івана Франка в 1890 — 1900 роках“ (Життя й Революція. 1926, № 5. ст. 93 — 102) є, власне, лише початок в таких студіях.

¹⁾ В наведений цитаті я скрізь опустил точні бібліографічні вказівки: зроблено це для того, щоб не рябити статті бібліографією, якої я свідомо відмовився.

часі повставали вони і які усні та писані традиції входили в їх основу. В тій студії про Хмельниччину, в думках, піснях та віршах, я дав зразок аналітичної історіографії і видобув сею методом не одно таке, чим може покористуватися також автор т. зв. прагматичної історії нашого краю. Тою самою аналітичною методом оброблена також вірша „Жарт непотребний“ про події 1702 р., яку я вважав можливим обробити тепер, перериваючи ряд студій про Хмельниччину“ (Студії, III, IV).

Подібним способом були задумані й поволі здійснені інші цикли робіт Франка; так саме він, прим., поволі обробляв матеріяли з історії української (головно „карпаторуської“) літератури XVI—XVIII в.в., які йому не пощастило вже з'єднати в одну цілість (коли не числити двох рівних спроб систематизації: „Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieku“, 1892 і „Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII в.“). Зокрема багато працював Франко коло віршової поезії цього часу і не раз вертав до неї то з новими публікаціями текстів, то з пильним історично-літературним розбором окремих віршів. Останніми роками він дуже цікавився старою вертепною драмою, давши тут крім заміток загального характеру („До історії українського вертепа XVIII в.“, 1906) і кілька спеціальних дослідів („Інтермедія єврея з Русином“ 1906 і 1913 і ин.). В своїх замітках Франко притягає великий порівнявчий матеріял, вивчає долю лялькового театру в античних часах і на Сході, потім у середньовічній Європі, в різних народів, і, нарешті, спинившись на вертепі українському, подає масу невідомого матеріялу, взятого зі старих рукописів та книг. З нової української літератури інтересував його Шевченко — до окремих питань його вивчення він не раз повертався — і письменники з доби галицького відродження. Одначе треба сказати, що на полі нової української літератури інтереси Франка були цілком випадкові, епізодичні і викликані були або новими матеріялами, що діставалися йому до рук, або іншими такими-ж одиничними причинами. Центр своєї уваги звертав Франко переважно на стару українську літературу, перед Котляревським.

В однім місці він це пояснює так: „Ми не повинні забувати“, — пише він, — що й перед Котляревським у нас було письменство і були писателі, було духове життя, були люди, що сьак чи так вбігали думкою поза тісний круг буденних, матеріяльних інтересів, сьак чи так шукали якихось ідеалів і доріг для їх осягнення. Цевна річ, письменські проби тих людей були скромні; мало в них творчої сили, мало оригінальності. Вірні духовому складові старої Руси, вони любили ходити утертими стежками і хоч може принципіально й не цуралися новини, та для їх невеличкої освіти, для тісного кругозору їх поглядів і інтересів вона була недосяжна. Доволі з них, коли в тім тіснім кружку, серед якого вони жили й для якого трудилися, вони здужали зберегти бодай зерно традиції, роздути бодай промінчик світла“ (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I, Львів, 1896, ст. I). Наведена цитата з'ясовує і ще одну рису, характерну для Франка — любов до маловідомих, забутих письменників, другорядних і загублених пам'яток: його приваблювала сама перспектива віднайти ту традицію, той „промінчик світла“, про який

він говорив. Він з особливим задоволенням відзначав пробуджену любов до літературної минушини української, зазначаючи появу ряду робіт, перейнятих ідеєю органічного процесу розвитку української літератури. „Такі праці, — писав він у тій самій щойно цитованій роботі, — хоч не раз на перший погляд дрібні і антикварські, в результаті дають трітький і широкий підклад для нашого дальшого розвою і мусять швидше чи пізніше в широких і що-раз ширших масах нашого народу відродити те почуття національної суцільности та солідарности, що проривалося в великих хвилях XVII віку, та не могло довго встоятися. Чуючи себе нацією суцільною і солідарною в духових і економічних інтересах, ми знайдемо тоді в собі самих, в нашій солідарности той огонь і запал до праці, котрого нам тепер так часто не стає, знайдемо і всі цілою суттю відчуємо той спільний ідеал, котрого брак так многих споміж нас гонить на поклони чужим богам“ (op. cit., II).

Сам Франко висловлені від нього думки зробив непохитною основою своєї наукової діяльності: майже жодна його робота не виходить без супроводу широких документальних і бібліографічних довідок і матеріалів. А багато робіт повстали просто таки з тих сирових матеріалів, які знайшов, видав або запровадив до наукової обіхідности Франко. Багато дечого закидали Франкові — іноді справедливо, іноді помилково, але навіть найзапекліші його наукові супротивники (прим., акад. В. Істрин) не могли відмовити йому величезної ерудиції, роботоздатности й прекрасного знання того „чорного двора науки“, яким багато вчених цілком безпідставно нехтують. На роботу на тім чорнім дворі Франко витрачав може занадто багато енергії, відшукуючи та збираючи рукописи, тексти, підготовляючи їх до видання й коментуючи. Чого варті самі його „Апокрифи і легенди з українських рукописів“ (4 т. т.; 1896 — 1903), що відкрили для наукового досліду цілі гори цювого, майже невідомого матеріялу, „річей позбираних випадково, уривків і шматочків, чудом якимось урятованих від затрати“ (op. cit., XLVIII)? При тім Франко майже ніколи не обмежувався на голій публікації сирового матеріялу, але або тут таки обробляв його відповідним способом, або додавав вступні уваги дослідного характеру. Остання обставина свого часу споводувала гострі та навряд чи справедливі заперечення В. Істрина, який думав, що „видання широкого циклу текстів і їх оброблення не можуть сполучатися в одній особі при нинішньому стані науки і широко розвинених її вимогах. При стремлінні робити одне й друге, одне буде мати хиби, або оба не будуть відзначатися потрібними якостями“ (Журн. Мин. Народн. Просв. 1898, № 1, ст. 131).

Називаючи ці уваги „навряд чи справедливими“ я не хотів сказати, що в науковій діяльності Франка не було помилок: самі умови його наукової роботи, якою він міг займатися тільки на дозвіллі, замість відпочинку, в періоди інтенсивної і тяжкої боротьби за шматок хліба¹⁾, сприяли подібним помилкам і, заразом, виправдували їх.

¹⁾ Закінчуючи свій вступ до першого тому згаданого зібрання апокрифів, Франко писав, що ця робота „мало не через два роки завдала мені багато труда та зарозом була відпочивком серед важких обставин того духового і товариського життя, в яких мені доводилось жити“. (Пам'ятки, LXV).

І Франкові випадало робити часом дуже прикрі помилки: в своїй книзі про Івана Вишенського він, прим., Максима Грека, назвав московським мітрополітом (архієпископом), а „Изборник Святославов“, відкрив аж 1795 року, тим часом як він був уже відомий мало не сто років перед тим. Певна річ, із цих і подібних похибок не слід робити якихось висновків: це тільки показчик тих недогідних умов, що я за них згадував.

Казавши про історико-літературну діяльність Івана Франка, не можна оминати його полеміки з акад. В. Істриним, хоч-би тому, що полеміка тая має глибоко-принципіальне значіння. В. Істрин, який взагалі дуже неприхильно ставився до української літератури, досить виявив це у згаданому великому розборі Франкового видання апокрифів. „Издатель... говорит в предисловии,— пише в цім розборі Істрин,— что имел в виду собрать духовное достояние малорусского народа, которое пренебрегается людьми, бегающими на служение к „чужим богам“. Ясно, цель — национально-патриотическая. Но разве можно ограничиться этим и разве можно думать, чтобы и сам издатель имел это только в виду?... Лица, не имеющие причин к проявлению малорусского патриотизма и рассматривающие духовное достояние „малорусского“ простого человека неразлучно с достоянием великорусского... могут прилагать к разбираемой книге другие требования“ (Ж. М. Н. Пр. 1898, № 1, ст. 125 — 126). Вже хоч-би з тону цієї цитати можна висновити, що робота Франка не задовольнила його рецензента. Дійсно він відзначає в ній відсутність ясно поставленої мети видання, наукове значіння виданих апокрифічних текстів, як таких, визнає нікчемним, саму роботу коло текстів вважає за механічну і випадкову і т. д. Тільки одночасні одзиви інших учених дають змогу додати в рецензії не суто-науковий підхід, але до деякої міри політичну вихватку.

Це стало ще ясніше кілька років згодом, коли, в одній своїй статті, В. Істрин порушив питання про неперерваність традиції так званого Київського й Володимирсько-Суздальського періодів, що з них останній знов же дав літературу Московської Русі. Стаття, очевидно, мала на меті уґрунтувати наявність „Київського періоду“ в курсах історії російської літератури, довести, що вже мовляв в XIII віці позначився ряд пам'яток не київського походження. Висловлюючись проти загальноприйнятої для літератури XI—XIII вв. назви „київської“, „без докладного зазначення, як розуміти цю назву“, В. Істрин звертає увагу на те, що існує ряд пам'яток, які, належачи до XIII віку, виходять поза межі Київської землі і наводять на інші міркування. „Нехай уже старий період і називають Київським,— пише В. Істрин — певне, з деяким обмеженням,— але може ряд літературних творів XIII віку доведеться виняти з „Київського періоду“ і перенести на инший“. В XIII в.,— продовжує Істрин,— вже ясно позначилися особливості „южнорусского“ язика, але з пам'яток, що дійшли до нас від того часу, нема жадної, щоб мала історико-літературну вагу. А всі літературні пам'ятки (Толкова Палея, Моленіє Данила Заточника, друга редакція Олександрії, повість про Індійське Царство і и.)

збереглися в списках „севернорусских“. „Мимоволі виринає питання: чи не мусять усі ті пам'ятки, — а коли-б пошукати, то й ще інші, — бути злучені в одну групу і в'язатися не лише часом свого походження, але також місцем, тоб-то чи не мусимо ми дивитися на них, як на пам'ятки північно-східної Русі бачити в них нову течію, незалежну від Київської літератури?“ І далі: „Чи не звідси, чи не від першої половини XIII віку повинні ми почати окремий період історії руської літератури, тої літератури, що в XV віці являється нам з дуже виразною фізіономією? Се була-б література великоруська, що зробившись з часом літературою московською, рівночасно робилася літературою загально-руською. Стара південно-руська література розплилася в новій, що виросла під новими історичними умовами, і втратила свій характер, коли тільки вона мала його. Над витворенням південно-руської літератури працювали остільки-ж південно-Руся, скільки й Великоруси, а коли покажеться правдою, що Слово о полку Ігореве було писане хоч і в Києві, але Чернігівцем, тоб-то Великорусом, як недавно досить переконуюче доказував д. Адріанов, то у оборонців південно-руської літератури буде відібраний остатній аргумент. В усякім разі мені здається, що не зашкодить обернути свої досліди на те, аби відшукати сліди літератури на північній сході в першій половині XIII в... Годі-ж думати, аби московська література XIV в. явилася раптово, немов упала з неба, з дуже виразними рисами. Треба лише трохи освітити півторавікову пільму. А се само собою доведе нас до питання про хронологію в староруській літературі і до принципіальних питань методології“. (Журн. Мин. Нар. Просв. 1903, X, 216 — 218).

У своїй відповіді Істрину Франко передусім відзначає, що нічого не має „против фактичних здобутків досліду проф. Істрина“, так само, як і проти його ідеї, — „винайти в безладній масі староруського безіменного або псевдонімного письменства спеціальну групу владимирсько-суздальських творів“. „Але аргументи й загальні міркування, якими проф. Істрин обставив те своє відкриття, зібрані по моєму досить нещасливо і показують у автора якийсь ненормальний, немов якимось сектантським духом викривлений спосіб думання. Се аргументи, яких би не слід надіятися від чоловіка, що так обережно і з таким накладом праці та коштів поступає там, де мова іде про усталення двох редакцій пустої компіляції з дрантивих грецьких хронографів. У Володимирі, а потім у Суздалі витворюється в початку XIII в. нова течія руської літератури. Річ зовсім можлива. Ми маємо навіть звісного репрезентанта тої літератури, Серапіона Володимирського, і на ньому було-б найліпше студіювати фізіономію тої літературної течії. Але проф. Істрин не робить сього; він ані згадує про Серапіона, удає, немов поза пам'ятками згрупованими ним, панує цілковита темнота. Чому? А тому, що Серапіон — південний Рус, стоїть у безпосереднім звязку з київським письменством, продовжує його традицію, а сього не хочеться бачити проф. Істрину... Проф. Істрин пильно зазначає — і по моєму вірно — що література XI—XII в. не була виключно київська, хоча жаль, що не вказав ані одного Великоруса, який причинився до її витворення, — але зазначивши, що в XIII в. вона починає централізуватися в Володимирі й Суздалі, він зараз

же додає, що „стара література зараз же перейшла з київської території до нового центра“. Чи справді? Має проф. Істрин хоч тинь доказу на се? Але зробивши таке логічне *salto mortale*, проф. Істрин зараз же триумфально додає, що та чудом божим зцентралізована в Володимирі, потім у Суздалі, далі в Москві література, роблячися національно великоруською, робиться рівночасно общеруською. Чи справді? Котрі то такі твори московської літератури XV — XVI віку зробилися общеруськими, здобули собі популярність і в Південній Русі? Може Задонщина, або Домострой, або послання Івана Грізного? Інтересно би було зрозуміти, як се „стара південно-руська література розплилася в новій“? Чи розплилися Іларіон, Теодосій, Патерик, Данило Паломник, Початкова Літопис? Що суздальські та московські компілятори помішали їх твори з пізнішими, попсували їх своєю безграмотністю, своїми пропусками та вставками, се ще мабуть слаба історична заслуга. Признаючи дуже виразну літературну фізіономію тільки володимирсько-суздальській літературі „хоч і компілятивній“, яку тільки йому першому пощастило відкрити, проф. Істрин рівночасно вважає можливим відмовити характеру південно-руській літературі, відмовити не виразно, а фарісейською клявзулею „если она его имела“. Лишаю на поталу філологам теорію проф. Істрина про два діалекти, видні буцім то в південно-руській літературі XII чи XIII віку, та про великорусизм Чернігівця автора Слова о полку Ігореве, а звернувши увагу на спосіб вислову вченого одеського професора; врадувавшись відкриттям д. Адріянова, що автор Сл. о п. И. був Черніговець і зараз-же ескамотувавши його до Великорусів, проф. Істрин плеще в долоні і вважає сю здобич немов якоюсь виграною в карти, та й то виграною не дуже чистою, бо вона полягає на хитрім відібранні у противника його „останнього атута“. Здавалось би, що тут мова не про газардову гру з вольтами, а об'єктивне досліджування фактів, та проф. Істрин мабуть розумів се инакше. У нього на кінці наукової аргументації стоїть, здається, Катонівське: *Ceterum censeo Ukrainam esse delendam*. Еге ж, — скажемо й ми за проф. Істриним, — „треба освітити півторавікову п'ятьму“, тільки що та п'ятьма триває якось безмірно довше від півтора віка“ (Зап. Наук. Тов. імени Шевченка, т. XI, 1904, ст. 12 — 13).

Я навів майже цілком, з невеликими тільки скороченнями, думки обох учених на те, щоб читачеві ясніші стали як позиції їх, так і полемічний стиль обох. Сама полеміка тривала далі; зокрема В. Істрин відповідав великою статтею (Журн. Мин. Нар. Просв. 1905, № 8, ст. 234 — 292), де досить повно розкрив внутрішні, політичні пружини своєї точки зору. Зупинятися на цій полеміці далі, вважаю зайвим, тим більше, що окремі моменти її залишаються спірними й досі. Проте дальше розроблення знятих питань показало безумовну принципіальну справедливість поглядів Франка. Мусимо тільки жалкувати, що за повсякденною роботою він не зібрався упорядкувати свої погляди у систему й написати загальний огляд історії української літератури, якої суспільство мало право сподіватися від нього. „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“ (Львів, 1910), що видав він перед кінцем життя, як визнав сам автор, „був писаний серед... прикрих і важких обставин“: позбавлений вільних рук з кінця квітня 1908 р.,

Франко „мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки сею фізичною безвладністю, але ще більше може психічним неспокоєм“. І зовсім справедливо каже акад. Бфремов що „це дуже детальний реєстр авторів, книг і виданнів, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, за те з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа“ (Зап. Іст. Філол. Відділу УАН, кв. II—III, 1923, ст. 105).

Я дивлюся на цю статтю як на першу спробу підсумувати історико-літературну роботу Ів. Франка¹⁾; це поясняє, хоч звичайно, не виправдує, деякі її пропуски та недогляди. Я, прим., промину фольклорну роботу Франка, бо не маю під руками всіх потрібних видань; гадаю, що тема про Франка-етнографа та фольклоріста заслуговує на спеціальну розробку, бо, прим., стаття О. Грушевського лише поверхово використовує відповідний матеріал. Свідомо майже не згадував я і за критичні статті Франка, що, як це зазначено вгорі, вимагають спеціального розгляду. Спеціальної студії потребує і той зв'язок між інтересами письменника та вченого, який колись відзначив проф. Ол. Грушевський, що писав за Франка: „він науково розробляв певну тему і разом з тим цікавився тією темою як письменник. Таким чином Франко-вчений і Франко-письменник ішли разом, працюючи над тими-ж темами давнього життя і звертаючи увагу кожний на цікаві для нього сторони минулого“ (З етнографічних студій Ів. Франка. Київ, 1918, ст. 1).

Франкові не судилося зайняти катедру, про яку він мріяв; не судилося йому створити свою школу в науці. Лише зрідка щастило йому поділитися своїми досягненнями з слухачами; зокрема, аж перед кінцем свідомого свого життя він зміг прочитати загальний огляд української літератури. Свою статтю, рясну цитатами, я й закінчу ще одною — спогадами одного слухача цього курсу. Ось що він пише: „Самі лекції відзначалися багатим змістом і самостійними поглядами на історію нашої літератури. Лектор зазнайомив нас з старо-руським письменством, з творами духовної літератури, розвинув перед аудиторією свій погляд на рукописну літературу 18-го століття і на безперервність української письменницької продукції од найдавніших часів аж до Котляревського і початку нової друкованої літератури. В огляді нової літератури, поруч з оцінкою артистичної вартости творів, дав об'єктивний аналіз їх національно-суспільного значіння. В особі лектора ми мали перед собою визначний тип літературного критика, котрий сполучав почуття артизму з провідною національно-суспільною думкою, опертою на непохитних щиро-демократичних підвалинах. Цікавий по змісту, ясний і переконуючий виклад, завдяки першорядним лекторським здібностям д-ра Франка, захоплював і примушував до пильної уваги. Видно було, що аудиторія що раз більше

¹⁾ Не лічу старої статті О. Колесси: Наукова діяльність Івана Франка (Літ.-Наук. Вістник, 1913, IX), вона більше говорить про науковий світогляд Франка, як за його діяльність.

споріднюється з думками лектора та що ці виклади не менуть для слухачів безслідно. Цей настрій аудиторії виявлявся в розмовах про вражіння з поодиноких лекцій і в сталій численній участі слухачів на лекціях Франка. Мені доводилось слухати лекції таких видатних російських професорів, як проф. Железнов, проф. Челпанов, проф. Лучицький, проф. Дашкевич, доводилося випадково слухати реферати інших відомих лекторів, я порівнював усіх цих людей з нашим лектором і в душі моїй повставала свідомість, якого талановитого професора української літератури в особі Франка ми втратили". (Богдан Ярошевський. Невикористаний скарб. — Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці. Львів, 1916, ст. 167 — 168).

М. СУЛИМА

До характеристики мови Архипа Тесленка

(з нагоди 15-их роковин від дня смерти)

Про Тесленка взагалі писано зовсім мало, а про його мову так аж надто трошки. Окрім дуже загальних вражіннь і відповідних до тих вражіннь загальних фраз шкільно-підручниківського та рецензентського типу, про мову Тесленкову нічого друком фіксованого немає. І це не дивниця. Мова письменника у нас, на жаль, бувала й досі буває, як кажуть росіяни, „делом десятым“. Ультра-переважна більшість літературних, наукових і найрізноманітніших інших освічених кол українських до справ мови споконвіку ставилась якось легко-важно й безпідставно самовпевнено. Буденні стосунки української інтелігенції до української мови та різнобарвні, мовляв, виявлення цих стосунків частенько викликають на згадку про оту гоголівську „ученую часть“, де тільки „всякий мешается, всякому хочется показать, что он тоже умный человек“; і все це робилося й подекуди робиться з „легкостью в мыслях необыкновенною“ (Ревизор). Надто в скандальне становище потрапляла та й потрапляє не тільки наша пересічно-інтелігентська, ба навіть і пересічно-письменницька фразеологія та лексика. Не секрет, — що сила силенна української інтелігенції завжди говорила й писала якимсь макаронічним „язичієм“, якимсь жаргоном-пародією на мову мас. Бутафорські й максимально-неорганізовані стосунки так званого „українського суспільства“ до мови свого „мужицького“ народу добре відомі¹⁾. Отже не виходять із меж народницько-просвітянської причинности такі курйозні факти, коли один український інтелігент, натрапивши на дуже вже народню мову якогось автора, міг уважати того автора за неука й лаяти його, а другий інтелігент — міг того самого автора патетично вихвалити й уважати за зразок для наслідування. З мовою Архипа Тесленка саме так і було, ц. т. — представники українського „громадянства“ майже відразу дали про його мову два антиподичні висновки.

В. П. Науменко, автор кількох праць з поля української мови, забракував (passage!) Тесленкови твори й сказав про них таке: „Та, знаєте, якесь воно невиразне, невироблене, та й м о в а п о г а н е н ь к а“²⁾.

¹⁾ Ліберальну бутафорию українських панів і всяких інтелігентів дуже яскраво схарактеризував т. Річицький Андр. у своїй розвідці „Тарас Шевченко в світлі епохи“. Див., напр., стор. 44 — 47, 57 — 65, 84 — 89, 100, 117, 146, 176, 179 та инш. — Сторінки подаю з 2-го видання ДВУ, 1925 р.

²⁾ А. Тесленко. З книги життя. Оповідання. Вид. 3-є. ДВУ, 1925. Ст. VII (підкреслення в цитаті з передмови акад. Єфремова—мос. М. С.).

А С. Черкасенко, перший біограф Архипа Тесленка, дав зовсім інакшу атестацію: „Автор (ц. т. Тесленко. М. С.) володів чудовною таємницею об'єктивувати свої безпосередні вражіння й робити їх цікавими для всіх... Безпосередність передачі власних вражіннів, чудова, відповідна, тільки йому одному прирощенна щиронародня мова, уривчасто-буркотлива, але виразна, потужна, стильна, — роблять оповідання його дуже оригінальними, барвистими. Двома-трьома штрихами він артистично передає настрої і переймає ним читача...“¹⁾.

М. Євшан, рецензуючи оповідання Тесленкови, писав гостріше й ширше з погляду громадського: „Дійсно з великою насолодою читаються оповідання покійного Тесленка після „літератури“ наших найголовніших літератів... І так приємно після того всього взяти до рук Тесленка... Як жаль, що Тесленко не міг набрати літературного досвіду неодного з наших новіших письменників та виправити силу інтелекту науковим дослідом, як жаль, з другого боку, що наші новіші письменники не уміють так просто писати, як писав Тесленко, так без пози дивитися на світ божий, як він“²⁾.

В оцій розвідці годі, звичайно, сказати чисто все про Тесленкову мову. Я маю тут на увазі лише одну рису, що здається мені найвиразнішою в Тесленковій мові, а саме — оту стенографічність, за влучним висловом акад. Єфремова („неначе якийсь стенографічний запис“³⁾), та декотрі деталі, що найбільше стосуються до тої стенографічності...

Єсть у мене блюзнірська думка, що Тесленків стенографізм дуже, мабуть, спричинився до того, що Ол. Дорошкевич в своїх „деяких висновках про творчість Тесленка“ дав отаке-о спостереження: „Тесленко часто не обробляв як слід своїх оповіданнів, не позбавляв їх безпосередньої „портретности“; іншими словами кажучи, в творах Тесленкових вчуваються нам його власні переживання, яким не надано ширшої мистецької обробки“⁴⁾. І яке-ж це, російськими словами кажучи, — „плоское замечание“! Та саме-ж через відсутність отієї Дорошкевичевої (підкреслюю: Дорошкевичевої!) „ширшої мистецької обробки“ оповідання Тесленкови й вирізняються з-по-між оповідань інших авторів своїм своєрідним для інтелігента й звичайнісіньким для народньої маси стилем. „Мистецьку обробку“ своїм творам Тесленко давав не за інтелігентськими фокусно-ходульними рецептами, а за отією споконвічною, хоч і не друкованою, теорією прози, що ілюстрацій до неї багато можна знайти в таких, напр. книжках, як „Этнографические материалы“, зібрані Б. Грінченком і т. инш. Що правда, далі Ол. Дорошкевич говорить іще ось це: „класична економія слова разом із своєрідною образністю та емоціональністю — ось що можна сказати про Тесленків стиль. Іноді здається, що Тесленко вже занадто захоплюється місцевою говіркою (полтавською), вживаючи і багатьох місцевих слів (ряшка, озія, вп'ять,

¹⁾ А. Тесленко. З книги життя. Оповідання. Вид. 2-е. К. 1918. Стор. XIV—XV.

²⁾ Літер.-Наук. Вістник за 1913 р., кн. IV, стор. 185-186.

³⁾ Див. передмову акад. Єфремова до згаданого вже 3-го вид. Тесленкових оповідань, стор. VI.

⁴⁾ Ол. Дорошкевич. Українська література. Підручна книга. ДВУ. К. 1922. Стор. 400.

дівега, моняти) і чимало місцевих форм (мо' — може, нехо — не хочу), але-ж образність і безпосередній зміст цих слів примушують читача приймати їх і навіть захоплюватись цими недослідженими словесними скарбами¹⁾. Тут уже Ол. Дорошкевич наче додумався, що художня безпосередність взагалі далеко коштовніша й соціально-корисніша за цілий арсенал літературних фокусів, що до них такі ласі де-котрі майстри сучасної прози. А от що до „місцевої говірки“, то тут Ол. Дорошкевичеві справді таки тільки „здається“, що Тесленко занадто захоплюється своєю полтавською балачкою. У Тесленка дуже мало специфічно-місцевих слів, і лексикон його становить матеріял взагалі широко відомий і широко вживаний. Що правда, у Тесленка провінціалізмів трохи більше, ніж їх подав Ол. Дорошкевич: а проте й не всі слова, подані в підручнику Ол. Дорошкевича, можна вважати за полтавські виключно. Слово „ряшка“, напр., що частіше вимовляється „ряжка“, єсть і на Київщині й на Чернігівщині²⁾. Я особисто чув його в багатьох місцевостях Харківщини. А слово, напр., „вп'ять — уп'ять“ можна почути скрізь на Лівобережній Україні, надто від тих селян, що вчилися колись у російській школі або були на військовій службі... Особливих-же місцевих форм зовсім немає в Тесленка. Вживані в його оповіданнях скорочення — відомі також не тільки полтавській говірці. Напр., такі вислови: Хай бо' помага! (За пашп.). — Бо' з тобою (Син). — А там, дасть бо' і поберемось (У городі). — Бо' його зна (Син). — Бо-йо (-бог його. М. С.) зна (Школяр). — Ага, мо' грошей несеш? (За пашп.). — Що воно, думаю, — мо' знакове що? (Любов до ближн.). — Мо' старости... Мо' й справді старости (У городі) й т. инш.

З далеко більшою підставністю можна можна було-б говорити, що Тесленко „захоплюється“ росіянізмами, бо вживає їх і дуже часто, і навіть тоді, як і без них наче-б (sic!) можна обійтись. Приклади: А я за півтора не получав (За пашп.). — В Чорноморію завтра не премінно (ibid., Радощі). — Дівчата гидують: халера, кажуть (За пашп.). — Розказував, як старі не злюбили його, як роцитували (За пашп.). — Розумними щитаєтесь (У городі). — А старим п'ять десятинок понаравилось (Син). — Нема того й звання (ib.). — Та він і приласкав її (ib.). — А продовольствія того людям було (ib.). — Ждемо од його письма (ib.). — І кому там нужні ми (Радощі). — У свідителях за Семена був (ib.). — Який то толк добру твоєму (ib.). — Та... те й упослі-б, а тут... он... (Школяр). — А я до дохторів до главних (Любов до ближн.). — Зна, хто й достоїн чого! (У схимн.). — Звощики скрізь так і торохтять (Наука). — Майорять хлаки улицями (ib.). — Та він занімається й книжками ще! (Поганяй до ями). — Запалення легких (Прощай життя). — Скажіть на милость божу (На чужині). — Именно докажу, каже, що в Тесленка є книги мошенницькі (Допис). — А скільки-ж це, кажу, стоїть на двох? — Дванадцять копійок (Люб. до бл.). — Та й підвода чого стоїть мені! — три рублики! (Нем. матусі). — Вона гроші стоїть мені (Щоб з його було) й инш.

¹⁾ Ibid., стор. 401.

²⁾ Див., напр., хоч-би й „Словар укр. м.“, ред. Б. Грінченка т. IV, 93.

Хоч і багатенько в Тесленка росіянізмів, а проте всі вони вкупі з „озіями, дівегами“ й т. инш. виходять не з Тесленкового якогось „захоплення“ чи зросійщення, а з його органічної¹⁾ здатності художньо-стенографічно малювати життя. Давши в збірці своїх оповідань зразок монолітного стилю, Тесленко не дав ні одного прикладу, де-б він збився з своєї дороги на шлях якоїсь сухореброї й вивітреної, абстрагованої від життя літературницької мови. Росіянізми Тесленкові — виправдані з погляду художньої доцільності, бо характеризують яскраво те, про що говорить автор. А от росіянізми, напр., Хвильового²⁾ характеризують здебільшого звичайнісінький собі брак українських слів у самого письменника, псують не тільки мову (формально!), а й саме вражіння...

Тесленків стенографізм виявляється не тільки тим, що „от неначе людина сама перед собою думає на голос, не дбаючи ні про які ефекти, виливаючи так, як тая думка зародилася там десь у глибині мозку“, „з усіма часом несподіваними перескоками, рефлексами, уриванням, сторонніми ніби деталями“³⁾. Це, мабуть, перш за все стосується до тих випадків, коли говорить сам Тесленко, як автор:

„Ми вийшли, хлопчик показав могилу. Пішли ми... дивимось... Квітки кругом, вишеньки... сонечко сяє, пташки щебечуть, соловейко... А дівчина... не позирає вже з-під лоба...
Спокійного сну вам, карі оченята!“ (Хуторяночка).

Ще яскравіше згаданий стенографізм виявляється тоді, як першими особами в оповіданнях Тесленкових бувають самі герої. Класичний приклад становить усе оповідання „Син“. Дам лише маленький уривок із нього:

„А воно-ж маленьке, а таке, матінко, розумне було, ну сказано-ж тобі — таке розумне. Назбирає трісочок оце, та й майструє хатку, чи там хлівець, та й майструє. Та ще побіжить чебрецю нарве, та й діл застеле ще, гіллячка налама, клечання наставить... Та ще таке-ж було: найде жучка оце та й дивиться на його, та й дивиться, та й голубить його... Господи, яке-ж то воно й було розумне!...“ (Син).

Справді немає „з ким порівняти цю манеру. Ганна Барвінок... ні, навіть вона одгонить штучністю, як рівняти до цього думання в голос“, — писав акад. Єфремов з приводу Тесленка⁴⁾. Мені спадає на думку Нечуєве „Благословіть“ бабі Палажці скоропостижно вмерти“, дарма що воно сміховинного змісту. Та жанр Тесленків далеко фотографічніший за „бабу Палажку“... Тут усе класично-типове: й оце ніби нікчемне „Ж“ (воно-Ж, сказано-Ж, таке-Ж, яке-Ж), вставні слова й фрази категорії *ethicum* (матінко, сказано-ж тобі), всякі „оце, там, та й, то“, отой ніякий рід (*neutrum*) в розмові про сина...

¹⁾ Про те, як виникла ця „органічна здатність“, скажу далі.

²⁾ Див., напр., „Червоний Шлях“ за 1925 р. № 1—2, стор. 263—265 і далі.

³⁾ З передмови акад. Єфремова до 3-го вид. Тесленк. опов., стор. VI.

⁴⁾ *Ibidem*.

До речі: Тесленко дуже густо вживає ніякого роду, відбиваючи цим одну з найкардинальніших особливостей української народної фразеології. Спинюся коло цього явища на довший час.

Щоб підкреслити якесь почуття симпатії чи антипатії до когось особи, народня мова широко вживає ніякого роду; надто часто буває це в розмовах за дітей.

У згаданому вже оповіданню „Син“ бідолашна мати раз-у-раз говорить „ніяким родом“ про свого розбишаку-сина, виявляючи цим свою любов до нього, співчуття, а також живий-гіркий жаль до нього та й на нього: А то якось квасолю полю, а воно, як курчатко, біжить із садка і хрущика на лопушині несе. Принесло та й питає (Син).— Підбільша, кажу, то й само зрозуміє (ib.).— А маленьким-же таке було, що я встаю—і воно встає, топить стану—і воно коло мене (ib.).— А на грядки вийду, полю—і воно тії (ib.).— Як сяду сукать, то воно дивиться-дивиться (ib.).— Що воно-ж моє, що воно-ж дитина моя (ib.)...

Згадавши, що сусідський парубок—„золото, а не Іван“, Андрієва мати все одно вживає ніякого роду: Побуло в школі з зіму, вирвалося на той край і дивись ти—он яким стало! (ib.).

Так само говорить вона й про свого сина навіть тоді, як згадує за його дикі вихватки: Та таке зробилось: очима, як іскрами, так і блима, зуби зціпило та кулаком по столу: трах-трах! (ib.).— А він кулаком її по голові—раз і вдруге. Я—оборонять, а він і мене... Та очі ті витріщило, почервоніло... і хай господь милує! (ib.)...

Коли Тесленко говорить сам, як автор, він однаково відбиває цю рису народної мови, надто як оповідає за малих дітей. От, напр., авторові слова про школярика-Миколку:

„Воно й училось нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита, а особливо, як „на урок“ загадають щось таке—чи про луку, чи про ліс... Ну й любило це!

Раз гулять повели їх у ліс. Воно вибігло в гущавину, та:

— А як ось тут гарно!.. гилячки... ну й гарно!

Далі захопило квіточку, осміхнулось, притулило до щічки, погладило...

А там що раде знать було все!.. Усе було розпитує вчителя, усе розпитує і про це і про те, як і дощ, як і сніг. Учитель було не навіщається ним, усе було по щічках його, по щічках, а воно вже таке раде ото, так осміхається, та ту голівку так простягає до його... Таке. А то раз учитель підійшов і питає:

— А що, Миколко, вивчив урок?

Воно встало, осміхається... тут осміхається, а там сльози.

— Плакав, чи що?—питає вчитель.

Воно так болісно:

— Ні.—Далі руку до очей та й скривилосьь.

— Чогось, що таке?—вчитель йому.

— Б... били.

- Хто?
- Батько.
- За віщо?
- За... за...— та й не доказало за плачем". (Школяр).

Аналогічний приклад — про малесеньку дівчинку Парасю:

„На дворі холодненько, вітрець проймає, і воно чорнобривеньке, мабуть, не помалу змерзло, бо щічки ті круглесенькі сині-сині, оченята карі повні слізок, а само аж на місці не встоїть". (Наука).

Про малу Оленку — так само:

„Була в їх донька, Оленкою звалась. Як опеньочок, ще невеличке було, а там таке“.

„Оленка, таке манюсюсіньке, в сорочечці, чорнявенька, як і батько“.

„Стає опеньочок, молиться за татом. Таке втішненьке. Тільки часто плаче було. Матери боїться було, як люта вона. Таке вже раде, як коли тихо в їх“. (Страчене життя).

Колишній семинарист, п'яничка, згадуючи про дітей, каже: Дітки позамучувані, позаплакувані, таке бідне, нещасне („Да здравствуєт небитіє“)...

У Тесленка єсть приклади, де ніякий рід дає відтінок якоїсь презирливості, зневажливості, огидливості.

„— Ти-б, Андрію, хоч-би бики загнав пішов... Господи, яке то вже до лежні воно! Хоч-би людей стидився!“ (Син),

каже жінка своєму ледачому чоловікові.—

„А той... той пішов, осміхається. Кирилові так заздрісно стало.

— Аж противно, каже, як ото воно ще й зуби скалить.

— Радий, бач, що взяли,— каже один“. („Радощі“).—

„І є-ж люди: ні риба, ні м'ясо. Взяло собі в голову хто-зна-що, та й... чваниться, цурається свого... Ось хто я — не я“. (На чужині).

каже один дядько про українців-перевертнів.

„Що-ж? Темний народ, забитий, заляканий... Та взять і Савенка... Яке воно темне!“ (В пазурях у людини)...

Ніякий рід характеризує ще взагалі нез'ясованість, невизначеність, коли перед уявою, думкою чи почуттям стоїть непевна річ — „щось“, коли треба якесь „що“ розшифрувати, дати відповідь на нього. З цим „щось, що“ завжди в'яжеться ніякий рід: Як-же думаю, що я таке? віл? (За пашп.).— Ти он хазяйська дочка,— думаю,— та с'як, та так, а я що таке? (ib.).— Не думав я тоді проте, що таке мати (Немає матусі).— Що таке всі ваші уявлення, радощі, мрії?! (Як-же

так? — Як ось щось злегенька штовх-штовх у чобіт мене. — Що воно, — думаю, — мо знакове що? (Любовь до ближн.). — Як ось... „трись!“ щось так збоку. Що воно, думаю. Прихиливсь, та й дивлюсь. Коли воно — Петро (У городі). — О, що воно? — жахнувся Петро. — От укусило! — Витягає з рукава блошицю (Да здр. небыті). — Що воно? Підрясник — не підрясник на йому... — А что? — насупилось те (ib.). —

Сюди-ж стосується й оцей уривок.

„Щось зашамотіло за коминком на печі, позіхнуло. Картуз Петро скинув.

— Здрастуйте! — Кахикнув. Дивиться.

Висувається, висувається з-за коминка хтось. Страшний такий. Голова... чиста кучма: скуйовджений, скуйовджений чуб. Та бліде само, заспане, пика брескла, очі червоні. Молоде. Вусики такі невеличкі, чорненькі; бороди нема. Злазить. Ще й без сорочки, голе! Тільки у штанях самих... Хм... Вишкірює зуби:

— Здрастуйте!

Та й страшно-ж таки! Мускули он, груди. А штани! Лаття саме. Сіло на лежанці, всміхається. Що за проява?“ (ib).

Ніякого роду вживає Тесленко й тоді, як говорить про якийсь загальний (збірний), де й немає потреби визначати рід осіб чи речей, що про них іде мова: На зиму всяке додому (За пашп.). — У сяке буде цупать отак мені... (Школяр). — Старе за молодим не підбіжить (Син). — Як од яструба од його: те тіка, те плаче (Син). — І не подумаю було, що й воно-ж (ц. т. птички. М. С.) од бога, що й воно-ж, як людина — жить хоче (Син). — Знов ліс. і ліс не аби-який. Те (ц. т. дерева. М. С.) росте гіллясте, високе, а те впало поруч, та так і лежить, сіре, сухе (На чужині)...

Аж надто часто в Тесленка трапляються оті вставні „воно, ото, оне“, рідше — „це, то“: Коли вже воно буде теплішати? (Прощ. життя). — Почались підпали. Чи воно, може хто... забавлявся звишка, чи воно як инакше було (Допис). — Чи воно старшина прийде скоро? (За пашп.). — Де воно, — каже, — в чортового батька коноплі ті? (Школяр). — Як-же воно, як люб... хе-хе... як любляться ото? (За пашп.). — Що воно пороблено обніжкові це? (Страч. життя). — Так то воно так (Нем. мат.). — Воно-ж ото гроші вам стоїть (Да здр. неб.). — І чого-б я ото маніжився (Люб. до бл.). — Та хай ото доходить свого (Поганяй до ями). — Пішов я ото до Мартина (Прощ. життя). — Хтось подивиться на тебе оце (Наука). — Іде оце пішоходом було (Як-же так?). — Походять це вони, поговіють... Та й довго це ще так буде?... І це доведеться говіть (Да здр. небыт.). — Писав-би це там (ib.) і багато инш.

Вживання ніякого роду можна ще рясно ілюструвати присудками (praedicatum) на — ЛО, НО, ТО (рідко) з безсуб'єктних речень таких типів: Може-б хоч як-небудь пощастило на кращу путь їх направити (В пазурях у людини). — Та й сердито-ж зробилось мені (Люб. до бл.). — Щоки позатягало її (У городі). — Коли-б

як Сичеві: і рот скривило, і діти померли (В пазур. у люд.).— Торк-торк йому чоботи. Аж дух заперло Луценкові (ib.).— Так мене було присутяжило (Нем. матусі).— Так на його і тхнуло горілкою, онучами, та накурено—страх! (В пазур. у люд.).— І не топлено в хаті (Нем. мат.).— І став Троянда у В'ятчині, куди й засилано його (На чужині).— Пеньки он стирчать чоловікові в пояс: рубано так (ib.).— Де-де шальовкою вкрито (ib.).— Пішла до клуві Оришка—зачинено (Страч. життя).— На нарах позаймаю (В паз. у людини) й багато йнш.

Із цих речень Тесленко аж надто часто вживає вставного „було“: Не знаю, кажуть було, куди й повернути його (Хуторяночка).— Роблю було що, то не знаю й що (ib.).— Я ще й розсердюсь було (Син).— Ще й людей лаю було (ib.).— Я вже було й кажу їй (ib.).— Плачуть, плачуть було, а він ще б'є було („Радощі“) й т. ин. Завважу, що таке „було“ раз-у-раз трапляється в живому народньому оповіданню, в живій народній балачці, що Тесленко так достеменісінько фотографував її в своїх оповіданнях. Та не тільки народню балачку фотографував Тесленко, а взагалі ті балачки, що траплялось йому слухати на злиденно-заблуканих дорогах свого короткого життя... Повернуся до тих фотографій.

Ось говорить дядько, той дядько, що підбадьорював боязкого наймита йти проти зими на Чорноморію:

„— Не бійсь, хлопче, оце то й іти против зими, щоб ти знав. На зіму всяке додому, а там-же... як-би ти знав, скільки скоту того, овець!.. Куди твоє діло!.. Оце то й іти.

Парубок підняв голову та так дивиться на його. А він:

— Куди твоє діло!.. Чи воно старшина прийде скоро?.. Закурить-би...—вийняв люльку з кишені, кресало.— Куди твоє діло!.. Оце то й іти... против зими... скоту того, овець!.. Не бійсь, чуєш!.. Я вже водив старців там, знаю... я... знаю, чуєш... Куди твоє діло!.. Та там бува що попадеться добре, так і зна його морока!..

Закурив і почав:

— Як був я ще парубком, та зимував раз... там-же таки. Ну, вже-ж і на людей на добрих налучив!.. Семня невеличка: дід, баба та дочка Маруся, та десятин двадцять землі в їх. Ну, вже-ж що добре, так і зна його!.. Попоробив трохи—оддихнув... А харч!.. у нас і на Великдень такої нема; м'ясо тобі, молоко тобі, прямо як кабанові!

Парубок слуха вже, слуха, а дядько своє провадить:

— Завів тоді й я ряшку,— куди твоє діло!.. прямо як решето!.. А шия... хоч обіддя гни, отака-о!..— Дядько показує, яка була шия, яка ряшка, а парубок аж осміхнувся:

— Так там,— кажете,— і молоко й м'ясо дають?

— Куди твоє діло!.. По саму зав'язку!

— Що ви думаєте!— дивується парубок.— А тут галушки— і в пельку не вб'єш.

— Отож-ж то бач, а там... е, там— куди твоє діло!.. там живо ряшку наб'єш.

— Та коли-б... коли-б дав бог! — осміхається парубок. — А то тут... підтягло мене — і дівчата гидують: халера кажуть. — От бач, а там — куди твоє діло!.. Як-би ти знав, що ще мені з дочкою було з хазяйською!.. й т. инш. (За пашпортом).—

А ось — мова маленького Андрійка:

„— А мені... а мені... пилога ж ожюмом“.
А потім: —
„— Он, он у Цмелів... ожюм, пилоги, а в нас, а в нас...“
Або ще: —
„— А як лаяли он... пилога ожюмом не купили“. („Радощі“).—

Так само „натурально“ говорить і маленька Парася:

„— Мамо, я змелзла“...
„— Мамо, я їсти хочу!“
„— Спатки хочу, мамо“.
„— Хли... Хлистос... восклес...“
„— Змелзла он... змелзла так, а вони... а вони...“
„— Мамо, он спідницка гарна¹⁾ яка в дівчини“.
„— Мамо, он паска яка, а яєцка які... цервоні¹⁾“.
„— Мамо, ходімте взе й ми“...
„— Мамо, ну й спідницку бацила я!“
„— Мамо, я яєцка хочу“. (Наука).—

А панські прихвосні у належних випадках говорять і відповідною мовою, й Тесленко не вважає за потрібне виправляти цих покручів.

„Старшина насупив брови:

— Обожди — каже — ти... твоя як хвामилія?
— Павло Грищенко.
— Що?... Грищенко, кажеш?... Ніяких-же пашпортов!.. Твій барин заявленіє дав — не видавать такого. Ти самовольно пішов од його... свиня!.. Роби ступай“!.. (За пашпортом).—

А от — мова волостного судді Остапчука:

„— Грубіян отакій!.. Що ти? що ти мені оскорбленіє наносиш таке?!.. Чуєш!.. Свідком будеш: процентуюсь!..“

Або ще таке:

„А Остапчук свариться пальцем на Оленку:
— Грішно так! — каже. — Грішно упорною бути. Ти знаєш, що значить не слухатися матери, батька? ти... ти вчила заповіді?..“

¹⁾ „Гарна“ і „цервоні“ — з „р“ чомусь, а „змелзла“ й т. инш. з дитячим „л“. М. С.

„Всміхається Остапчук:

— Вот так... — навчає її. — Що говорять тобі, слухать нада. І пости чтить нада, до церкви ходить, і... всьо, потому: грішно. Через те бог і дощу не дає, що тепер у його вірують так“. (Страчене життя).

Через вплив „панської“ шкільної науки той селянин, що звичайно говорить по-українському, пише листа ось по-якому:

„Во первых строках“, зразу „од господа бога“... це-те, далі: „а на щот села кудрявого і на щот левади з полуницями і вигону, то вже їх тобі по век вечной... не видать... Тепер у нас а ні піснеть ні что... І багачі как доведались, што тібя не повесят, а только на два годи, то аж показілись. І почал бегать у город до... І почали кричать в обчестві: он вредной человек у селе, зослать їво по приговору обчеському“. „Так отакоє воно,— кінчається лист,—ще й обчеством тібя і не на два, а навекі. Вот і хорошіє оні і гарніє, а як прийшлось... погибай, аби їх не заняли, та аби не платить їм... Аж мать заболіла. Лежить і не встайоть. На бога уповай, больш нічого“.

(В пазурях у людини).

Так само не порушує Тесленко й злодійсько-босяцького стилю, що зразків його досить в оповіданнях „В тюрмі“ і „В пазурях у людини“. Ось, напр., уривки з розмов „фартового“ Максюті Сашка й „блатного“ цигана Кроля.

„— Да,— оскирнувся Сашко.— Снілась і мне нонче маруха. Сьо-то ніби мне, про барахло, то що, зразу,— барахольщица сама,— далі сідім і етак... ех, чорт возьми! только сном і живьош“...

„— Циган так задро подивився на Бровка.— Еге, на волю... а я...— сів на матраці згорнутому,— мені, парінь, клюква снілась. Наллють, знаю. А проте... брешуть вони... до жлобів робить не піду і сідать на скамейки не кину“...

„— Ти приставай, брат, у скокарі, как я вот. То-лі дело! Пошевелівай сібе в городу з шпалером“....

„— Сідел з нами как-то мужик один. От іщо жлоб! Фраїр настоящий... Жалко, што я тоді зовсьом не пришив того гада“...

„— Покурим чорта з два,— до цигана почав.— І то-ж... а іщо блатной он, скамеєчник. Кинули тібє, ну, і хапай!

— Еге, хапай,— виправдується циган,— як я: хіп... а тут: „што? подай сюди“! — масалка.

— По-о-дай сюди! — кривить Сашко цигана.— От іщо... бароха“...

„Зупинився Сашко.

— А разві... таки есть сено?

— Есть, парінь, бичків наполов за сортиром“...

„— Стій! — схоплюється циган,— у мене десь угіль був, зментав під кубом.— Витягає з-під віника.— Січас у шашки заграєм.

— А ну, сюди... Та стань на цинку хто: як ітима мент до прозурки,—„шоста“ скажеш“.

„— Тільки... скокарь как то тово... Шпалер у тібя, перо... Бсаділ суке в бок, как шухар розпочньоть, за сармак і до свіданія. А чіво-ж?“ (В тюрмі).—

Випадки російської мови Тесленко також подає фотографічно:

„Коли це хилюсь-хилюсь, та беркиць на кацапа одного... кацап, мабуть, теж спав, бо як жахнеться, як стрибоне:

— Раб божай, чяво ста?! Подь к іконі приложісь-та... Враг скушает!..“ (Любов до ближнього).—

„— Странные фамилии у этих хохлов,—всміхається до помічника офіцер.

— Да, да,—помічник до його.—Троянда... Ведь это неправильно по-моему. Трояндов-бы или... пусть-бы уже... ну, Троянд, что-ли. Ведь Троянда это... как-бы сказать... она женщина то“. (На чужині).—

„— Что-й-но, паря-а!—обізвався дід до його...“

— Да й переходіт много-то вас, поліканов-то ентих. Крещений-то?..

— А чей будеш-то-о?..

— Откуль, із какіх будеш-то?..

— Ну нет, паря!—промовив. (На чужині).

„— Баїнька ти мой!..—голубить молодиця дитину,—ка-сатік ти мой... У, чяво?.. Што?.. (На чужині).—

У всіх цих випадках — не тільки згадувана в Ол. Дорошкевича „класична економія слова“, а — класична економія літературної мистецької фарби й максимальний ефект від цього. Після всіх отаких фотографій читачеві не треба давати пояснень (та чи й можна це зробити хоч відсотків на 70?), який там Андрійко, Парася, старшина, Остапчук, Сашко, Кроль та інші персонажі Тесленкових оповідань. Ось вони, тут вони всі цілком, на 100%, у своїх словах та репліках: *le stile — c'est l'homme même*... І кубляться в голові, після Тесленкових фотографій, „примітивна“ думка, що на роздріб вона є в Ол. Дорошкевича, Євшана й Черкасенка: як жаль, що багатенько таки наших сьгоднішніх справжніх поетів і прозаїків не вміють так просто писати, як писав Тесленко; як жаль, що не вміють вони робити свої твори, як що не цікавими, то хоч приступними для всіх; як жаль, що рве їх на високій і чужий Олімп од тієї велетенської маси, що мусить виховуватись на їхніх творах; а ще жаль, що ції поети і прозаїки часто-густо пишуть зовсім не тією мовою, що базується на мові народньої маси, а ремигають досі оті сурогати, що лишила по собі передминула плеяда українських газетно-журнальних громадян-просвітян, „котрі, позаяк, відносно, завдяки“ революції позбавились перспективи мрійно гратися у вишиваних сорочок, у жовто-блакитних стрічок, взагалі — гратися „в народа й народности“...¹⁾.

¹⁾ Див. примітку 1-шу в цій статті.

Я маю на думці зовсім не те, що, мовляв, добре було - б, якби наші письменники та безвіч наслідували Тесленка, чи там щось на це схоже¹⁾. Ні! Я хочу цим сказати, що Шевченкове „і премудрих немудрі одурять“ може стосуватися не тільки до панів, а й до письменників, — що слід нашим письменникам і взагалі літературним діячам засвоїти той „истинный вкус“, як казав Пушкін, що „состоит не в безотчетном отвержении (я додав - би ще: „или принятии“ М. С.) такого - то слова, такого - то оборота, но в чувстве соразмерности и сообразности“²⁾.

Тесленків текст не призводить до якихось непорозумінь, бо в ньому єсть і „соразмерность“ і „сообразность“, дарма що Тесленко був „немудрий“. А наших сьгоднішніх письменників не безпідставно адресують до підручників Курилової й Сивявського... За що? — За порушення найелементарніших правил „соразмерности“ та „сообразности“.

І ще раз: — цих двох рис літературного твору Тесленко аж ніяк не „змазав“, хоч і йшов дуже небезпечною дорогою стенографізму, хоч йому й не пощастило „набрати літературного досвіду“ наших сьгоднішніх, вчорашніх і позаторішніх письменників, хоч він і не міг виправляти „силу інтелекту науковим дослідом“ (Євшан).

За найкращого порадики було Тесленкові, безперечно, само життя. А художньої техніки він змалку вчився у свого неможливого оточення. Отже й без ніяких індивідуальних порад і без ніякої навмисної школи³⁾ він навчився малювати всі явища, речі й особи своїми „уривчастими“ словами й реченнями; і навчився малювати так, що об'єкти його оповідань гостро вирізняються з - по - між інших аналогічних об'єктів⁴⁾. Своєю - ж безпосередністю, вихованою на результатах колективного селянського досвіду, Тесленко проймав і досі проймає та вражає читача далеко дужче, ніж якась індивідуалістична, чи просто егоїстична напіндючена майстерність де - котрих сучасних прозаїків і взагалі багатьох т.т., кому вже довелось „спробувать пера й чорнила, що в йому за сила“ (О. Стороженко). *Nomina sunt odiosa*, бо не за них мова мовиться...

Тесленка дуже легко розуміти. Звичайно, не важко зрозуміти кінець - кінцем і сьгоднішні писання, засмічені фразами варварської конструкції та не-українськими словами, без потреби вжитими, „но это, — кажучи словами Ол. Оп. Потєбні, — требует лишнего времени, а достоинство слога и состоит именно в сбережении времени“⁵⁾.

Тесленко вартий як - найуважливішого студювання і взагалі, як неможливіцький письменник, і з погляду української мови, бо мову ту він відбив у своїх творах, не з газет її „набравшись“, а з самої гуці українського селянства.

¹⁾ Де - які думки свої на цю тему я висловлював уже в замітці „Шевченкова мова“ (газ. „Комуніст“ за 11 березня 1926 р., стор. 4).

²⁾ Сочинения и письма А. С. Пушкина... Под ред. П. О. Морозова. Том шестой, СПб. 1896. Т - во „Просвещение“. Стр. 16 [Отрывки из писем, мысли и замечания].

³⁾ Пор. це до „науки“ Мопасана у Флобера [Червоний Шлях № 2 за 1926 р., стор. 124; стаття О. Білецького].

⁴⁾ Тут — відповідь і до прим. 12.

⁵⁾ А. А. Потєбня. Из записок по русск. грамм. III. Харьк. 1899. Ст. 338.

Проф. Я. ПОЛФЕРОВ

Іван Франко в музиці

Поезія й музика — рідні сестри, з усіх мистецтв, а надто текучих, наближчі одна до одної.

Явище це цілком зрозуміле; адже народилися вони з одного спільного складного мистецтва, що неподільно існувало за так званої доби синкретизму; постали на однаковому ґрунті однакових трудових процесів і досі зберегли спільність багатьох рис: ритм і метр, що існують цілком однаково в обох мистецтвах; інтонацію мови в поезії і мелодію в музиці; офарблення: інструментування музичне й „інструментування словесне“ — термін цей, що визначає свідомий добір „суголосів“, букв, складів, слів і ин., здобув уже право громадянства.

І тому з'єднання цих мистецтв одного з одним, надто в співі, є таке природне, що ніколи не викликає сумніву в доцільності, і таке закономірне, що цілі періоди, цілі народи (приміром антична Греція) в цім з'єднанні бачили найвищу форму музичного розвитку, а також і розвитку поетичного.

В основі цього явища лежить без сумніву існуюче закономірне взаємодіяння музики й поезії, і навпаки — поезії й музики. Закономірність цього взаємодіяння створює і критерій для оцінки з'єднання в одному творі цих двох мистецтв, критерій, який може дати трояку оцінку: або поетичний твір є тільки імпульсом для творчої уяви композитора, і в музиці його матеріал, даний у тексті, не знаходить абсолютно ніякого відображення, цеб-то постає який небудь музичний твір „з приводу“ якого-небудь тексту, ніяк у музиці не відбитого; або поетичний твір у музиці тільки відтворюється, цеб-то маємо лише „механічне сполучення“ двох мистецтв; або нарешті, поетичний твір є вживлений в музиці, цеб-то сталося свого роду „хімічне сполучення“, давши в результаті — злитий синтез двох мистецтв, які природно тяжать одно до одного.

Цевна річ, що найвищим досягненням у з'єднанні поезії й музики буде саме цей злитий синтез, це взаємне проникнення їх.

Однак, треба відзначити, що досягнення такого синтезу залежить од багатьох причин: з одного боку — від властивостей поета: є поети, що на прочуд легко надаються до як-найлучче злитого з їх словом вживлення в музиці; такі, прим., Дант, Гете, Пушкін, Фет, А. Толстой, Бальмонт, Шевченко, Леся Українка, Тичина, Сосюра: і противно — поети, що їх твори даються опанувати композиторам надзвичайно трудно, дарма що вірш їх буває іноді яскраво музичний; тому твори їх мають дуже невдатне відбиття в музиці, хоч текст їх містить у собі багатий для музики матеріал —

такі Тютчев, великою мірою — Майков (що дався тільки Римському-Корсакову), Некрасов, Никитин, Валерій Брюсов, Вячеслав Іванов, Андрій Білий, М. Терещенко, Кулик. З другого боку — від властивостей композитора — бо є композитори, яких вокальна музика, mimo їх високої майстерности, все таки має суто-формальний характер, — такі Глазунов, Скрябин, Берліоз; є композитори, що їх вокальна музика має суто-інструментальний характер, — такий, прим., Вагнер; композитори, що їх вокальна музика є їх стихією, дає яскраве чуття відзначеного вище взаємодіяння звуків слова і звука в музиці, такі Моцарт, Шуберт, Шуман, Даргомижський, Мусоргський, Прокоф'єв, Лист, Брамс, Римський-Корсаков (хоч він іноді буває холоднуватий), Чайковський (mimo ряду помилок через недбале і довільне відношення до тексту), Лисенко, Танєєв. Треба ще до того додати, що найголовнішим моментом „стичности“ поезії й музики, для величезної більшости композиторів (виїмки трапляються дуже рідко), є момент інтимної лірики — найбільше число вокальних творів, з виїмком опер, певна річ, — в основі своїй мають власне цю інтимну лірику: її ще й досі дуже часто вважають таким природнім матеріалом для вокальної музики взагалі, що і більшість опер, і більшість оперних сторінок мають на собі печать цього напрямку, іноді згубливого для драматичної сторони навіть такого оперного твору, який сам автор назвав „музичною драмою“.

*

Такі основні преміси до об'єктивного розв'язання поставленої в заголовку цієї статті теми.

Звернімося тепер до творчости Івана Франка і до відображення цієї творчости в музиці, уважаючи на ці преміси.

Передусім треба відзначити, що безпосереднім музичним матеріалом для давої роботи було понад 20 творів, відомих нам нині. Останнє треба добре зважити й підкреслити, бо нам відоме далеко не все, по-перше, тому, що деякі твори можуть бути в рукописах і що мало надії на їх близьку появу в друку; а по-друге тому, що ми не маємо регулярного і міцного зв'язку з Україною закордонною, отже можливі такі навіть надруковані твори галицьких композиторів, які до нас ще не дійшли.

Проте і відомий уже нам перед закінченням цієї роботи матеріал дає на мою думку безумовно повну змогу судити про перетворення творчости Франка в музиці. Передусім — ясне місце Франка в накреслених вище для поетів схемах — Франко безперечно належить до тої групи поетів, які взагалі даються музикантові дуже трудно. Що до цього, то мені, як музикантові, вбачається надзвичайна спорідненість Франка з росіянином Тютчевим — насиченість настрою, глибина змісту, суворість відчуття, mimo яскравої гостроті сприймання, роблять з Франка поета, трудного для музики. Франко майже не знає інтимної лірики. Лірика Франкова — то лірика епічна, лірика героїчна, лірика позаособова, цеб-то власне позбавлена інтимности. Звідси для композиторів, яких більшість ще й досі в співі вбачають саме ідеал інтимної лірики, Франко

поет трудний. І доти, доки нове класове суспільство не створить і нового композитора, з такою самою позаособовою лірикою, Франка в музиці чекають ті дві долі, які спостерігаємо ми й тепер — або композитори будуть цуратися поезії Франка, або ця поезія буде тільки приводом для їх особистих відчуттів, Франкові цілком чужих. От чому, доводиться сказати, що нині поки що Франко в музиці ніяк не відбитий.

Але крім відзначеної причини, що лежить у самій творчості Франка, є ще одна причина, яка лежить уже в творчості композиторів, що писали музику на його слова.

Річ у тім, що Франка досі використовували тільки українські композитори. Треба мати на увазі, що всі без виїмку композитори України так нашої, як закордонної, в своїй творчості ще й досі (і за кордоном ще більше як у нас) живляться з джерел давнє-народньої пісні і ще досі будують свою творчість в плані того націоналістичного романтизму, що його прабатьком у музиці були Вебер і Шуберт, а останніми представниками — Гріг і Лисенко. Цей культ пісні, ця пісняна база і цей романтичний план творчості живляться тим соціальним корінням, яке було вже глибоко чуже каміняреві Франкові, бо він уже від того коріння одірвався і палко шукав иншого коріння й иншого ґрунту. От саме в цім іще розгадка всіх невдач в спробах втілення поезії Франка в музиці, бо музика взагалі вся ще не дійшла до нашої електрофікаційної епохи, а зокрема — наша українська. Це величезна проблема, і її розв'язання буде розв'язанням основного питання про сучасність нашої доби всієї сьогочасної музики взагалі.

От чому, коли ми ближче підійдемо до безпосереднього музичного матеріалу на текст Франка, то побачимо тут далеко не рівноцінні з текстом речі.

От Лисенко, так дивно суголосний з поезією Шевченка (прекрасне і дійсне перетворення Шевченкової лірики) — він репрезентований досить популярним хором на виключній силі текст „Вічний революціонер“, дуєтом „Не забудь юних днів“ і кількома романсами „Безмежне поле“, „Місяцю князю“ і ин. Всі ці твори — блискуча ілюстрація того, як можна написати музичний твір „з приводу поетичного“, з видимим дедержанням тексту і без ніякої тому текстові суголосности. Справді, залишаючи цілком на боці виключно слабкий дуєт „Не забудь“, бо він належить до ранніх творів Лисенка, ми бачимо, як його „найчистіша лірика“ розмила всі поезії Франка, і навіть вдячливий матеріал „Вічного революціонера“ став тільки милозвучною кантагою, позбавленою навіть формального піднесення.

Така формальна милозвучність лежить на хорі Лисенка на слова Франка „Ой що в полі за димове“, ще й до того і збудованім за зразками народніх пісень. Про романси я вже згадав, але характерно, що М. Грінченко в своїй „Історії української музики“ підкреслює м'який ліризм романтика в цих романсах Лисенка на слова Франка. Але навряд чи це збільшує значіння вазваних романсів в розумінні вживлення, яке в даному випадку є для нас одним критерієм позитивного оцінювання.

Після Лисенка звернімося до творчості Я. Степового. Коли згадати вимовну характеристику, що дав його вокальній творчості той-же

М. Грінченко, — „мелодія тих пісень тихо-задумлива, ідилічна, спокійно-проста“... „не тяжкою тугою, а тихим лагідним смутком, ніжною журбою“... це все овіває пісні Степового якимсь загально елегійним фльором, тихим та м'яким“ і ин., стане цілком ясно, що творчість Степового чужа творчості Франковій, і що Франко і в Степового не відображений. І хоча М. Грінченкові і мріється в „Розвійтеся з вітром“ якась „сила надхнення“, але ця „сила“ може сильна для самого Степового, та ще далека від тої сили надхнення, що її дійсно вимагає завжди поезія Франка. От чому, коли Я. Степовий взяв на себе величезної відповідальності завдання — написати музику до безсмертного віршу „Каменярі“, то він, певна річ, з цим завданням не дав собі ради і вийшов розтягнений „романс“, водявий і блідий. І цілком зрозуміло, що цей романс старанно уникають виконувати. Краця музика в двох інших романсах Степового, але тільки музика, і краця для Степового. А Франка в них знов нема. Музика молодого композитора Родзівського на слова „Дві пісні з Лісової ідилії“ на жаль теж не досить відбиває Франка — не знайшлося, видно, в безперечно талановитого музики суголосности з тими глибоко захованими рухами думки, так, передусім думки, що такі характерні для Франка.

Доводиться сказати, що в нашій Україні Франко ще не знайшов свого співця. Крацями від інших мені здаються твори Гната Хоткевича і Лісовського. В Хоткевича є суголосний Франкові епос, елемент думки, що переймає твор і спроби його на полі музики. Слід найбільше відзначити „З книги Кааф („Як голова болять“ і „У сні зайшов я в дивну долину“), далі „На ріках Вавилонських“ та „Полудне“, як удачне ідеєю, настроєм наближення до текстів Франка і їх насиченості, в розумінні вживлення цих текстів. Справедливіше буде сказати, що Хоткевич угадує, часом навіть уловлює текст Франка, сказати до речі, дуже трудний для музики і своєю зовнішньою фактурою — деякою шерсткістю „словесного інструментування“, і почасти тяжкістю метра. Але правдивим і тонким иноді задумам Хоткевича - композитора дуже заважає брак належної композиторської техніки, яка в витончено-розвинених формах конче потрібна для вживлення в музиці поезії Франка. Ця досадна в Хоткевича - композитора хиба не дає його творам на Франкові слова тих зовнішніх обрисів, які потрібні були - б, щоб належно оцінювати безсумнівний у Хоткевича вдатний консонанс поета й музиканта. В композитора Лісовського є тільки один твір: „Лісова ідилія“, написаний про баритона й сопрано. Цьому творові поки з усіх відомих належить за техніку письма перше місце; позитивною рисою в ідилії є й відхід від інтимної лірики, ухилення більше до майстерности, ніж до „романсового переживання“, нарешті намагання використати для Франкового тексту досягнення нашої сьогочасної композиторської техніки. А проте здається, що в композитора це вийшло несамохіть, бо Франко йому все-ж таки чужий і коли-б він був ближчий йому, теплий лірик Лісовський не увійшов би загального прогрішення — холодком певного формалізму позначена і ця, без сумніву вдатна музика на текст Франка.

В творчості композиторів закордонної України твори Франка відбиті ще менше, як у нас.

Можна сказати, що майже кожен із них писав на тексти Франка, але всі вони приступали до цих текстів в тім самім стилі романсової або хорової музики, що є чужий стилеві Франка. Так і виконувані в нас твори Січинського типовістю своїх „вокальних форм“ зовсім не вигоджають нашим вимогам. Найкращими творами є хори Людкевича „Каменярі“, „Вічний революціонер“ та „Хор підземних ковалів“, але й вони далекі від тих обрисів, які мимоволі виникають, коли думаєш про вживлення такого текста в музиці. Проте, коли не зважати на недомірність музики Людкевича саме до „Революціонера“ та „Каменярів“, мусимо сказати, що підступ до поезії Франка взагалі в Людкевича, без сумніву, правдивий і виявлений цінно. Очевидно не вистачило тільки композиторові сил саме на ці речі.

*

Такий Іван Франко в музиці. Що правда, багато дечого в цих невдалих спробах вживити в музиці Франка, як сказано уже вище, має причину в нім самім. Але це жадним способом не означає, що він невживлений в музиці. Навпаки, його епічна міць, його героїчна лірика дають виключно віддядчливий матеріал музикантові. Але музикант цей повинен инакше, як досі було, підійти до нього. Тут увижаються Цезар Франк, Брамс, Брукнер, Рeger, Гуго Вольф, Танєєв, із сьогочасних — Метнер, т. є. власне ті, чия музична творчість позбавлена інтимного ліризму і так сильно тяжить до суворих мук думки, яка безнастанно працює. А творчість Франка, — „від думки до серця“ всупереч великій більшості поетів ліриків; його серце б'ється гаряче й сильно від імпульсів болізно прагнущої думки. І тому „Вічний революціонер“ і „Каменярі“ ждуть не парадних пишних і формальних вживлень, а виявлення в музиці тих найглибше захованих зломів Франківського духу, що акценти над ними повинен поставити близький до цього духу композитор.

Франко ще не знайшов свого біографа, свого дослідника, як ще не знайшов і свого поета і свого співця. Великий Жовтень збудив величезні сили українського народу, розбив кайдани його пригнобленої культури, скинув запинало, що крило цю культуру, і тепер не тільки в нашій країні, а цілому світові ясно, що в загальній сумі світової культурної творчости є ще один прекрасний доданок — творчість України. І чим далі, тим частіше буде вабити до себе очі ця творчість, де одно з перших і найлуччих місць посідає — Іван Франко.

І до нього прийдуть композитори, що болітимуть його муками думки, що відкриють у нім для себе ті укриті відчуття, які й приведуть їх до вживлення його в музиці. Безперечно і друге — сьогочасні українські композитори, випестувані Жовтнем, чим раз більше, чим раз хутче будуть присуватися до тої соціальної бази, де вони знайдуть потрібні для вживлення Франка в музиці засоби і способи.

Героїчному будуванню прийдучого потрібна не інтимна лірика, не кімнатний щиросердий романс — потрібні потужні голоси міді. І коли вони залунають і в вокальній музиці, улюбленим її поетом для всіх без винятку композиторів того прийдучого стане — Іван Франко.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ДИНАМІКА СУЧАСНОГО АНГЛІЙСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Післявоєнний розвиток світового господарства наочно виявив, які хисткі основи стабілізаційного процесу європейського капіталізму. Яскравим доказом цього може бути аналіз новітньої економіки Англії. За останні часи явно позначилася тенденція безупинного занепаду англійського капіталізму. Але англійська буржуазія не віддає належної уваги вивченню причин цього явища. Вона вважає його за нормальний наслідок війни і сподівається швидко зліквідувати.

Буржуазні економісти люблять порівнювати сучасне становище Англії з кризою післянаполеонівського періоду¹⁾. Робити таку паралель можна, лише не розуміючи глибокої різниці, що розділяє ці дві доби. За тих часів була надія, що, перемігши Наполеона, Англія забезпечить собі першенство на світовому ринкові, бо континент мав тоді переважно аграрний характер, а Сполучені Штати й зовсім не існували, як чинник світової політики й економіки. А тепер Сполучені Штати стали світовим центром і спадкоємцем колишньої англійської гегемонії.

Ціла низка факторів зумовлює економічну кризу англійського господарства, що вже триває понад 5 років.

Перше місце, безперечно, належить скороченню зовнішніх ринків збуту. Це явище відбивається на всіх без винятку галузях англійської промисловості. Текстильна промисловість Ланкаширу та інших округ уже за протязі декількох років нарікає на поганий стан торгівлі зі Сходом, що почасти є наслідком зменшення купівельної його здібності з одного боку і підвищення привозного мита в Індії і Австралії з другого. Вугільна промисловість переживає нечувану кризу. Збільшення за часів війни світового тону, що далеко переважає світову потребу, далось в знаки корабельному будівництву. Металургічна промисловість терпить від зниження попиту, підвищення мита, американської конкуренції.

Експорт вугілля — ця найголовніша стаття англійського торговельного балансу, — дуже зменшився через скорочення світового споживання. Та й особлива міжнародня кон'юнктура вугільного ринку несприятливо відбилася на англійській вугільній промисловості. За планом Дауеса Німеччина постачає Італії величезну кількість вугілля, — 180.000 тон щомісячно, тимчасом раніш вона споживала майже виключно англійський вугіль. Росія, що й Англія теж постачала своє вугілля, вийшла із світового обороту. Крім того, на зменшення споживання вугілля вплинуло багато ще інших обставин, от як перехід на рідке паливо, спорудження потужних силових станцій, використання водної сили то-що.

Вже хутко рік, як англійську вугільну промисловість підпирають урядові миліції. Лише завдяки урядовій фінансовій допомозі, шахтовласникам пощастило зліквідувати тяжку кризу в квітні минулого року. Дарма що ця допомога коштувала урядові 20 мільйонів фунт. стерлінгів і поставила його перед загрозою бюджетового дефіциту, вона не поліпшила становища вугільної промисловості: експортні можливості останньої скоротилися протягом минулого року. Була призначена спеціальна урядова комісія, що кілька місяців студіювала становище вугільної промисловості. Відбувалися спільні наради шахтовласників, представників залізних, сталевих, газових, електричних підприємств і залізничних компаній. Словом радилися продуценти й головні споживачі вугілля. Наслідки всіх цих комісій і нарад були мало втішні. Кожний нарікав на власну біду і ніхто не подав реальних вказівок і практичних заходів, як же вибратися з тих суточок, куди зайшла вугільна промисловість. Так вона й не посунулася з місця.

Як ілюстрацію наводимо декілька цифр, що характеризують пересічний місячний здобуток вугілля, за минуле п'ятиріччя²⁾.

¹⁾ H. A. L. Fisher, — Then and Now London 1925.

²⁾ The Economist, лютий 1926 р.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Тисячі тон	13.822	21.133	23.450	22.646	20.964

Тимчасом пересічний місячний здобуток вугілля перед війною 1913 року виносив 24.336 тисяч тон. Отже наведені цифри значно нижчі від передвоєнних, і як бачимо, виявляють тенденцію до дальшого зниження.

Закон про грошову реформу в квітні 1925 року і поворот Англії до золотого стандарту теж не мало спричинилися до вугільної кризи. Відновлення золотого паритету піднесло ціну експортного вугілля майже на два шілінги за тону, що безумовно потягло значні витрати для вугільного експорту. Кейнес ще до переведення грошової реформи попереджав, що вона матиме наслідком неминучу промислову кризу і зріст безробіття¹⁾.

Цікаво відзначити, що буржуазні економісти жодним словом не натякнули на одну із важливіших причин вугільної кризи, себ-то на штучно роздутий, за часів війни й інфляції капітал вугільної промисловости. Перед війною цей капітал виносив 135 мільйонів фунт. стерлінгів, а 1925 року він досяг 195 мільйонів фунт. стерлінгів. Як бачимо, збільшення дає 60 мільйонів фунт. стерлінгів, отже 45%. Більшу частину цього „капіталу“ становить випуск нових акцій, що розподілялися між акціонерами й вищим техперсоналом, як додаток до дивидендів, в формі тантьєм, то-що. Цей капітал — по-суті фіктивний, з нього користувалися здебільшого, щоб скрити суму дійсних прибутків від податкових інспекторів. Тепер, коли прибуткам військового часу настав кінець, цей штучно роздутий капітал лежить великим тягарем на плечах вугільної промисловости²⁾.

Ще сумнішу картину являють собою дані, що торкаються торговельного балансу. Вони свідчать, що пересічна місячна цифра імпорту продуктів перевищує експорт. Отже Англія має яeno виражений пасивний баланс³⁾.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Тисячі фунт. стерлінгів	22.931	14.091	17.536	28.509	32.947

Наведені тут цифри виявляють неухильну тенденцію до зростання. Пасивний торговельний баланс минулого року досяг нечуваної цифри — біля 400 м. фунт. стер. Правда, деякі оптимісти гадають, що він зрівноважується так зв. „невидимим експортом“, себ-то прибутками від варгоетей, уміщених за кордоном і під фрахтів. І дійсно, загальний баланс 1925 року був ніби-то активним, давши кінець-кінцем 26 мід. фунт. стерлінгів. Але коли уважніше придивитися до розмірів і розподілу нових інвестицій, то виявиться цілком протилежна картина. Їх пересічна місячна за останні п'ять років була така⁴⁾.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Вкладки капіталів в мільйонах фунт. стерлінгів	32,4	47,8	22,6	17,4	17,0
Ринок уміщення капіт. метрополії . . .	70%	75%	55%	46%	75%
колонії	25%	13%	28%	24%	19%
за кордоном . . .	5%	12%	17%	30%	6%

Якщо перед війною лише 20% нового випуску капіталу вживалося для власної промисловости, а 80% розподілялося за кордоном, правивши за підвалину для майбутнього „невидимого експорту“, то післявоєнні інвестиції свідчать за різкий поворот в лийший бік і виявляють абсолютну тенденцію до зниження. Отже експансія капіталу за кордоном постійно скорочується і вже не може компенсувати пасивности торговельного балансу.

Особливо тяжкі наслідки мало ембраго (заборона) на чужоземні і навіть колоніальні позики, тісно сполучене з заведенням золотого стандарту. На лондонським

¹⁾ The Nation, квітень 1925 р.

²⁾ D. Williams, — Capitalist Combination in Coal Industrie. 1924.

³⁾ The Economist Monthly Supplement, лютий 1926 р.

⁴⁾ The Economist, The Statist, лютий 1926 р.

ринкові зовсім щезли чужоземні урядові облігації. Позики домініям і колоніям були значно скорочені. 1924 року чужоземні позики вносили 40 мільйонів фунт. стерлінгів, а 1925 року вони становлять 0. Такий стан речей в майбутньому міг стати серйозною загрозою для народнього господарства, але спочатку листопада 1925 р. ембargo знято.

Коли ми звернемося до основних галузів металургічної промисловости, залізо-виробничої і сталеву-ливарської, то побачимо, що вони теж не можуть похвалитися своїми досягненнями 1925 року. Пересічне місячне виробництво їх виявлялося в таких цифрах¹⁾.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
В тисяч. тон чорний метал	222	415	630	620	528
сталь	314	494	719	696	626

Картина та сама, що і для вугляної промисловости. Виробництво чорного металу і сталі теж виявляє тенденцію до зниження. Особливо цікаві матеріали, що освітлюють фінансове становище п'яти керівничих сталевих концернів найважливішого району сталеву-ливарської промисловости так зв. On. The Fees²⁾.

Назва концернів	1924 — 25 рік					
	Сума прибутк.	Виплати по обліг.	Виплати по привілейованим акціям	Виплати по звичайним акціям	Резервний фонд	Збільшення чи зменш. продукції
Bolcow	109.279	140.000	—	—	249.000	—
Cardo Fleet	72.954	40.015	—	—	30.000	2.939
Dorman Lones	228.170	206.444	31.083	—	78.840	88.097
Pease and Partners	19.027	66.000	—	36.790	13.082	96.845
South Durham	93.932	13.500	18.000	35.000	25.000	6.432
Разом	304.804	465.959	49.083	71.790	102.357	179.571

Тимчасом загальна сума передвоєнних прибутків (1913 — 1914 р. р.) вносила 1.067.178 фунт. стерлінгів, із них на збільшення продукції пішло 33.643 фунт. стер. Отже тут також позначилася тенденція до дальшого зниження. Окремі концерни закінчили рік із чималою заборгованістю, інші примушені були зменшити продукційний масштаб.

Переходячи до аналізу дальших галузів народнього господарства Англії, ми спинимось ще на корабельнім будівництві і на текстильній промисловості. Їх розвиток протягом минулого п'ятиріччя характеризується таким щомісячними пересічними цифрами³⁾.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Збудовані судна в тисячах тон	3798	2236	1492	1477	1165
Експорт вовняної тканини в міль. ярдів.	76,5	121,4	148,5	164,7	132,3
Експорт бавовнян. ткан. в міль. ярдів	241,9	344,5	345,0	370,3	369,0

Із наведених даних видно, що становище текстильної промисловости можна вважати за досить добре. В обох її галузях позначилася помітно тенденція до підвищення. Одначе, треба зауважити, що експорт бавовняних виробів до Індії цього

¹⁾ The Economist, лютий 1926 р.

²⁾ The Economist, січень 1926 р.

³⁾ Board of Trade Journal, березень 1926 р.

кварталу трохи знизився проти минулого кварталу, а експорт до Хіни упав і навіть досить значно, — на 120 мільйонів ярдів.

Що ж до корабельного будівництва, то воно лише стверджує загальну тенденцію до зниження, що, як ми бачимо, властива динаміці сучасного англійського господарства в цілому.

Англійська промислова криза виявляє глибокі суперечності між промисловим і фінансовим капіталом. Лондонське Сіті, що панувало перед війною на світовому грошовому ринку, майже не цікавилось англійською промисловістю. Сіті і промисловість жили кожне своїм окремим життям. Фінансова політика Сіті мала за свій вихідний пункт потреби й інтереси міжнародної торгівлі і світового грошового ринку в цілому. Цю політику диктувало Сіті не для самої Англії, а для цілого світу, воно тримало в своїх руках життя всього світового господарства, воно було фактичним керівником світового економічного життя. Сіті і фунт неподільно панували над світом.

Імперіалістична війна завдала першого уряду світовому пануванню Сіті. Фунт покотився. Виникає інфляція і фунт стає валютою, що падає. Його місце на світовому грошовому ринку поволі заступає долар. Але Сіті не може погодитися з таким становищем. Після війни воно починає вести дефляційну політику, цілком не зважаючи на інтереси англійської промисловости. Ця політика руйнує експортну промисловість, — цей основний стрижень англійського господарства.

Біля дефляційної політики і питання про поворот до золотого стандарту розгорілася запекла боротьба. В цій боротьбі Сіті опинилося переможцем. Уряд призначив спеціальну комісію на розроблення питань грошової реформи й стабілізації фунта. В квітні 1925 року Черчіль переводить закон про грошову реформу і Англія повертається до свого золотого паритету.

Отже і цього разу англійський уряд був лише до послуг Сіті. Правда, свого часу Черчіль соромливо пояснював, через що уряд мусив так покваситися перевести реформу. Мовляв, домінії, а надто Австралія й Південна Африка, що мало потерпіли від війни, давно вже збиралися перевести у себе грошову реформу, а це могло привести до розриву між англійським фунтом і фунтом колоній і стати початком розпаду Англійського Сполученого Королівства.

Але, очевидно, остаточним і розв'язковим чинником було бажання лондонського Сіті повернути своє колишнє панування на світовому фінансовому ринку. Це яскраво висловив в одній своїй парламентській промові Черчіль, сказавши: „наша роль давати всьому світові капітал і кредит“.

Дуже чулим барометром, що реагує на всі коливання економічної кон'юнктури є безробіття й банкруцтва.

За офіційними відомостями¹⁾ стан ринку праці 1925 р. був багато гірший, ніж 1924 року. Пересічний місячний відсоток безробітних виносив 9,3% 1925 року 11,3% 1924 року. Звичайно, безробіття розподіляється нерівномірно серед різних галузей промисловости. Найгостріше воно відчувалося у вугляній промисловості, де влітку 1925 року воно досягло свого найвищого пункту — 300.000 людей, неб-то 25% загального числа безробітних. На початку 1926 року число безробітних виросло до 1.320.000, але на ділі це число ще більше, бо від листопада минулого року уряд почав штучно обмежувати кількість зареєстрованих безробітних, свавільно позбавивши допомоги деякі категорії робітників.

Пересічні місячні цифри безробіття мають такий вигляд:

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Число безробітн.	1.934.000	1.432.000	1.227.000	1.260.000	1.251.000

Отже хоча число безробітних ніби й зменшилося, ринок праці лишається небагонадійним, бо вже у січні 1926 року безробіття піднялося до 1.400.000 тисяч.

Із загального числа осіб, що мають право на соціальне страхування 11,4% становлять безробітні, які потребують допомоги. Біля цього питання точиться дуже жвава дискусія. Останніми часами виникла навіть думка взагалі про доцільність існуючої форми грошової допомоги безробітним.

Нещодавно заснований Промисловий Інститут, що має завдання вивчати соціальне питання в Англії (а членами його є видатні представники торговельного й

¹⁾ The Ministry of Labour Gazette, січень 1926 р.

фінансового капіталу і почасти представники робітничої класи) тримається того погляду, що грошову допомогу безробітним треба скасувати або принаймні змінити її форму.

В своїм меморандумі Інститут висловлюється за те, щоб розв'язати питання про безробіття, використовувати для цього так зв. Trade Facilities Act. Останній передбачає формальну допомогу, в формі кредитів то-що, здатним до розвитку підприємствам і деяким галузям експортної торгівлі.

Англійський державний банк також обстоює кредитування підприємств залежно від того, як вони використовують безробітних.

Що деякій частині англійської буржуазії доводиться скрутненько, показують пересічні місячні цифри банкруцтв.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Число банкруцтв	307	423	451	428	444

Як бачимо, й тут 1925 рік гонить завипередки. Тимчасом за обчисленням Bankers Trust Co., що є в дій справі великим авторитетом, національний дохід Англії проти передвоєнного трохи підвищився, а саме з 10,1 мільярду до 11,1 мільярду. Це дуже характерне явище, воно свідчить, що загальна тенденція англійської економіки до зниження не заважала робити блискучі гешефти декотрим капіталістичним групам. Ось прим. деякі дані¹⁾

Роки	Баланс на 30 червня			
	1922	1923	1924	1925
Чистий прибуток в міль. фунт. стер.	80,2	115,6	135,0	150,0

Отже скаржитися, здається, не доводиться, а проте капіталісти нарікають на погані гешефти і користуються цим для зниження зарплати, бо жадають весь тягар перекласти на плечі робітництва.

В червні минулого року Федерація Британської Промисловості подає урядові меморандум. Він склалений в дуже мінорний тоні, скаржиться на промислову кризу і звертає увагу на те, що криза викликана цілою низкою причин, які лежать по-за контролем Англії і очевидно, мають затяжний характер. Сюди стосуються: напевність політичного становища закордоном, митні бар'єри, що ними інші держави бороняться від чужоземної конкуренції, валютний думпінг Франції, Італії, Бельгії, Польщі, що надзвичайно утрудняє експорт, зріст протекціоністського руху навіть у домініях. Крім того, меморандум покликається й на інші чинники, от як важкі податки, особливо державні видатки на страхування від безробіття і старости, спустошення, що дефляційна політика й грошова реформа спричинили в експортній промисловості й т. д.

Свої надії що до ліквідації кризи й на промислове піднесення англійська буржуазія поклала на консервативний уряд, але цим сподіванням не пощастило здійснитися. Не зважаючи на значну урядову допомогу (от хоч-би 20 мільйонів ф. стер. субвенції вугільній промисловості), 1925 рік не поліпшив становища.

Але події останніх місяців англійського суспільного життя свідчать, що буржуазія знову з надзвичайною енергією заходила коло розв'язання робітничого питання. При парламенті створено комітет дослідження умов торгівлі й промисловості²⁾. В основу його діяльності покладено звіт асоціації англійських інженерів, опублікований у квітні минулого року. Цей документ дає специфічне освітлення становища з погляду підприємців. Провідна думка його та, що великі кошти англійського виробництва є головною перешкодою в боротьбі проти несприятливих умов збуту. Ці кошти зумовлені невідповідною довжиною робітнього дня, що залежить від вимог тред-юніонів, а не від дійсних економічних обставин.

Розмір заробітньої плати перевищує всякі економічні можливості і не зрівноважується належним утворенням вартостей. Він не зважає на чужоземну конкуренцію й купівельну спроможність споживача.

На з'їзді консервативної партії в Брайтоні одностайно прийнято резолюцію, щоб уряд в своїй політиці уважніше ставився до інтересів промисловості.

¹⁾ The Economist., липень 1925 р.

²⁾ Committee of Inquiry upon Industrie and Trade.

Отже буржуазія не задоволена своїм урядом і вимагає від нього негайної дії. Все це, звичайно, не лишилося без впливу. Уряд ретельно став готуватися до боротьби з майбутньою „червоною небезпекою“, вбачаючи в можливому страйковій привид революції. Він створює уславлену OMS¹⁾ по - суті штрайкбрехерську організацію, що має завдання взяти на себе під час страйку транспорт, службу зв'язку, комунальні послуги й т. ін. Очевидно англійці скористалися тут з досвіду Німеччини, де свого часу Носке з'організував так зв. Technische Nothilfe, цеб - то технічну допомогу, з тими самими функціями й метою.

Батьком цієї OMS вважають міністра внутрішніх справ Джонстона Гікса. Він поділив усю країну на 10 округ, куди призначені особливі урядові комісари продовольчих справ, транспорту, зв'язку і спеціально для організації охочекомонних комітетів, що керуватимуть всією роботою на місцях.

Супроти цих заходів буржуазії англійський пролетаріят чинить організований опір. Кампанія розпочалася заснуванням так зв. Робітничої згоди, що її заклали гірники, транспортники й машиністи, а пізніше прилучилися спілки робітників металургічної, електротехнічної промисловості та некваліфікованих робітників.

Далі скликано загальну підготовчу конференцію, що відбулася в березні цього року. Серед пунктів, що вона піднесла, найбільшу увагу притягають: розроблення заходів для одсієн майбутнього наступу капіталістів, оборона волі і прав робітничої класи, єдність міжнароднього професійного руху. Гаслом дня стає бойовий заклик гірників: „Not a penny of the pay, not a second on the day“²⁾.

Підводячи підсумки, можна сказати, що загальна тенденція до зниження, властива динаміці сучасного англійського господарства, привела до органічної кризи небувалої сили й розмаху. Характерною ознакою цієї кризи є безнастанні хитання кон'юнктури, що спричинилися до вищезазначеної структурної зміни англійської економіки. Склалася така економічна ситуація, що цілий ряд об'єктивних обставин і чинників штовхають англійську буржуазію до упертої боротьби проти пролетаріату.

В яку форму виллється і чим кінчиться ця боротьба, покаже найближча будучина. А поки що можна лише сказати, що видимий успіх англійської буржуазії в боротьбі з травневим загальним страйком ще справи зовсім не розв'язує.

Охр. Соболев

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ДНІ ПАМ'ЯТИ ІВАНА ФРАНКА

● **Постанова Раднаркома.** На відзначення десятих роковин від дня смерті Ів. Франка Раднарком доручив Наркомпросові ужити заходів, щоб було прискорене видання повного збірника творів письменника і серії популярних видань з його творів для широких робітничих і селянських мас. Крім того, Раднарком постановив утворити спеціальний фонд для видачі літературних премій імені Івана Франка за найліпші наукові й художні твори на полі укр. літератури. Загальна сума премій на кожен рік визначена в 1.000 карб. День 28 травня, з постанови Раднаркома, був присвячений по всіх школах — вищих і нижчих — і культурно-освітніх установах України вшануванню пам'яті Франка.

Постановлено підтримати громадську ініціативу робітничо-селянських мас і трудової інтелігенції Західної України в споруженню пам'ятника Ів. Франкові в Львові, асигнувавши на цю мету певну суму коштів. Розмір цього асигнування має визначити Наркомпрос після згоди з всеукраїнським громадським комітетом.

На покриття видатків, зв'язаних з увічненням на Україні пам'яті Ів. Франка, Раднарком асигнував з резервного фонду уряду 7.000 карб.

● **Постанова III-ї Сесії ЦВК України.** III-я сесія Центрального Виконавчого Комітету Рад України IX-го скликання заслухала повідомлення Народнього Комісара освіти тов. Шумського про вшанування пам'яті великого українського письменника Івана Франка з нагоди 10-х роковин зо дня смерті співця і борця за визволення трудящих від соціального і національного гніту. III-я сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX-го скликання, гаряче вітаючи пророблені в цій справі заходи уряду, доручила урядові зробити все потрібне для того, щоб твори і діла Івана Франка були широко відомі і на них виховувались робітничо-селянські маси і особливо наші шахтарі Донбасу і Криворіжжя, що і життя і боротьбу їхніх братів, бориславських шахтарів нафтового басейну на Західній Україні, з усією силою свого великого таланту виспівав і списав в найкращих своїх творах великий співець визвольної боротьби трудящих, каменяря соціалізму — Іван Франко.

● **Преміяльний фонд ім. Франка.** Відділ преси ЦК КП(б)У визнав за потрібне утворити преміяльний фонд ім. Франка, що його кошти слід вживати на преміювання українських письменників. Це питання буде незабаром поставлене на обміркування ЦК.

● **Літературні премії ім. Франка.** На відзначення заслуг І. Франка перед українською культурою президіум Укрголовнауки рішив встановити щорічну премію розміром 1500 карб. за найлуччі наукові роботи з історії укр. культури і звернувся до Раднаркома з відповідним клопотанням.

● **Організація вшанування пам'яті Ів. Франка в Харкові.** В зв'язку з десятою річницею смерті Івана Франка, президіум окрвиконкому ухвалив назвати іменем Івана Франка одну з шкіл соцвиху і один майдан. В залі міської ради вивішати портрет Ів. Франка. В одній з шкіл — видати стипендію його імені.

● **Франківський номер журналу „Плужанин“.** Чергова книжка журналу „Плужанин“, що його видає спілка селянських письменників „Плуг“ (№ 4—5), має великий розділ, присвячений 10-річчю з дня смерті Івана Франка (статті: В. Коряка, Г. Хоткевича, В. Гадзинського, Іван Франко про себе і инш.).

● **До видання альманаху пам'яті Ів. Франка.** До альманаху пам'яті Ів. Франка, що в ньому беруть участь видатні наукові сили, ввійдуть статті та наукові розвідки на такі теми:

1) „Економічний стан Галичини за Франкових часів“, 2) „Ів. Франко і Драгоманов“, 3) „Суспільне значіння творчості Ів. Франка“, 4) „Ів. Франко, як письменник“, 5) „Ів. Франко, як критик“, 6) „Ів. Франко і польський революційний рух“.

У збірнику буде вміщено також: численні спогади близьких товаришів Франка по праці, галицьких селян, його учнів; нові фотографії то-шо.

Альмаках видає Книгоспілка.

● **Вшанування пам'яті І. Франка в Києві.** Комісія для переведення вшанування пам'яті Франка постановила назвати його іменем київський театр для дітей, одну вулицю й школу.

✱ Виставка літератури з творів Франка та про Франка. Всенародня бібліотека України організувала виставку літератури з творів Франка та про Франка. Виставка була відкрита 22-го травня в загальній читальні для широких кол читачів ВБУ.

Виставка мала такі відділи: 1) бібліографія; 2) читанка та підручники; 3) красне письменство; 4) соціально-політичні твори І. Франка; 5) етнографічні й взагалі наукові твори; 6) дитячі твори.

Не маючи змоги демонструвати ширше свої фонди, за браком місця, ВБУ виставила тільки 250 книжок та журналів.

До виставки складено схематичного каталога-показчика на 700 карт., де зазначено не тільки ту літературу, що її має ВБУ, а також і іншу з творів І. Франка та про Франка.

На виставці було рідке видання перших творів Франка, написаних у Львові.

✱ Бібліографія про Франка. Інститут Книгознавства закінчив працю під керівництвом тов. Довганя над повною бібліографією про Франка, що містить в собі не тільки твори Франка, але й усе, що було написано про Ів. Франка.

Частина цього бібліографічного показчика буде вміщена в Альманасі, присвяченому пам'яті Франка.

Повні бібліографічні довідки для рефератів, доповідів можна одержувати в Інституті Книгознавства. Повна бібліографія про Франка буде видана в скорому часі.

— Наукове т-во ім. Шевченка у Львові до 10-річчя смерті Ів. Франка друкує велику

бібліографію (на 22 арк.), складену за редакцією Вол. Дорошенка.

— Виставочно-консультаційний Відділ Всенародньої Бібліотеки України також склав бібліографічний показчик, надрукований в журналі „Життя й Революція“ в 5 числі, присвяченому Франкові. Показчик поділяється на такі частини: 1) твори Франка, 2) красне письменство, поезії, повісті; 3) драми, дитяча література; 4) наукові розвідки Ів. Франка; 5) про Франка.

✱ Видавництво „Слово“ цими днями випустило монографію С. Єфремова — „Іван Франко“ на 256 стор. Книжка коштує півтора карбованця.

✱ До видання збірника, присвяченого Ів. Франкові. УАН готує до видання збірника, присвяченого Ів. Франкові. Збірник редагує акад. С. Єфремов.

Збірник має вмістити матеріали біографічні, статті, характеристики та спогади. Збірник вийде в -осени ц.р.

✱ На Київщині в різних селах шановано пам'ять Івана Франка. Дуже врочисто відбулося вшанування в великому селі Городянці. В святкуванні брали участь селяни, діти, учні, сільська інтелігенція.

В Катеринославі на відзначення десятилітньої річниці смерті Ів. Франка, соціально-культурна секція міської ради постановила просити окрвиконком, щоб екатеринославський інститут народної освіти названий був іменем Ів. Франка.

В Чернігові в зв'язку з десятилітньою річніцею смерті Ів. Франка, була уряджена виставка його творів і літератури, що освілює діяльність письменника.

НАУКА Й МИСТЕЦТВО

ХАРКІВ

✱ Музей Революції УСРР. На затвердження Президії ВУЦВК'у внесено проект положення про Музей Революції УСРР. За цим положенням Музей Революції знаходиться при Президії ВУЦВК'у й матиме завдання збирати пам'ятники революції та освілювати історію робітничого й селянського революційного руху. Зокрема, на Музей Революції покладається обов'язок збирати, систематизувати, вивчати та переховувати різні документи та матеріали про революційний рух та про життя і творчість діячів революції, влаштовувати постійні та тимчасові виставки, лекції та розмови, видавати та поширювати фотографічні знімки, а також обмінюватись матеріалами з іншими музеями, як УСРР так і Союзних республік. Музей Революції утримуватиметься на державному бюджеті й відати ним буде Музейна Рада.

✱ Охорона могил. В багатьох пунктах Харківської округи різні особи роблять розкопки курганів та руйнують їх, шукаючи там історичні цінності, посуд, старі монети то-що. Беручи на увагу велике культурне значіння пам'ятників старини, Окрвиконком заборонив надавати їм -б то не було розкопки без дозволу адміністративного відділу Окрвиконкому.

Всі особи, що нищать кургани та пам'ятники старовини передаватимуться до відповідальності.

✱ Пам'ятник Тар. Шевченкові в Туркменістані. В зв'язку з відкриттям в с. Полторацькому (Туркменістан) пам'ятника Тарасу Шевченку УАН надіслала привітальну телеграму Полторацькому Виконкому, в якій вітає відкриття в Туркменістані пам'ятника поетові України.

✳ Відкрито пам'ятника Шевченкові. У Сумах урочисто відкрито пам'ятника Шевченкові.

✳ Шевченківська академія в Турині. 14 січня ц. р. з ініціативи групи Riscera di Poesia Італійської Ліги Освіти відбулася в Турині перша в Італії академія, присвячена Тарасові Шевченкові. — Чезаре Меано, відомий італійський поет і перекладчик (спільно з панею Младою Липовецькою) творів Т. Шевченка виголосив реферат про життя і творчість Великого Українця.

Говорячи з великим зрозумінням і любов'ю до поета про мучеництво Шевченка і порівнюючи його з італійськими мучениками за національну волю, промовець звернув увагу на те, що „життя Шевченка було прекрасне так, як і його твори“, — рідкий випадок в життю поетів і письменників. — Переходячи до аналізу творів поета, Меано підкреслив гарячий патріотизм українського Кобзаря, який так зближує Українців з Італійцями, і зупинився довше на ліриці Шевченка. — Сандро Негрі, драматичний артист, тоді-ж відчитав з великим підйомом кілька віршів поета, при чім особливо добре прийняття знайшли „Заповіт“, „Тарасова Ніч“, „Чигирин“, „Вечір“ та „На Різдво“. — Академія мала великий успіх; бурю оплесків викликали останні слова промовця: — „Хай донесеться до його великого серця, що спить серед так укоханих ним українських степів, голос любови до нього, що зродився серед усіх нас“. Академія буде ще повторена в Турині й Милані.

✳ У Парижі виходить українська газета на радянській платформі. У Парижі почала виходити перша газета українською мовою у Франції під назвою „Українські Вісті“. Видає газету спілка українських громадян, що стоять на радянській платформі.

✳ Про журнал критики й бібліографії. Відня преси визнав за доцільне видавати марксистський журнал критики та бібліографії.

✳ Журнал Вільної Академії. В червні місяці вийде з друку „Зошит“ № 1 Вільної Академії Пролетарської Літератури“.

В журналі будуть статті й розвідки:

М. Йогансена: Аналіза одного оповідання англійського письменника. Ол. Слісаренко: Стиль і критика. Лейтеса: Теорія і практика творців. О. Досвітнього: Гарт, Вільна Академія, Неокласики. О. Довженка: Проблема образотворчого мистецтва. Сержа (чл. Клярте): Нові шляхи (з французького) і інші матеріали.

Журнал піде в продаж без підписки.

✳ Альманах Вільної Академії. Незабаром вийде з друку (накладом ДВУ). Літературно Художній Альманах № 1 Вільної Академії Пролетлітератури.

Альманах № 1 міститиме в собі виключно поезію і прозу членів Вільної Академії.

✳ Нова збірка оповідань Василя Стефаника. Появилася недавно з друку нова збірка оповідань відомого селянського письменника Василя Стефаника п. з. „Земля“.

✳ Робота вищого музкомітету. Вищий музичний комітет УПП за час від 1-го січня по 15 квітня ц. р. розглянув 187 музичних творів, з яких дозволено виконувати 171. Всі твори написані виключно на укр. темі й текст.

✳ Музичні видання Книгоспілки. Цими днями накладом Книгоспілки вийде з друку збірник дитячих пісень Ревуцького „Сонечко“. Готуються до друку — Козницького — „Дивний флот“ і „Плач Ярославни“, та примітивні Демуцького.

✳ Хоровий збірник для сельбудів. Муз. т-во ім. Леонтовича складе хорового збірника для сельбудів, що має вийти в двох відділах: народня пісня та революційна пісня. збірника видається для малокваліфікованих хорів.

✳ Премії за музичні твори. Головополітосвіта розробляє план організації преміального фонду на видачу премій за найкращі музичні твори.

✳ Ут-ві ім. Леонтовича. На останньому пленумі, що відбувся в початку червня визнано за потрібне, щоб товариство драматургів і композиторів утворило преміальний фонд ім. В. Блакитного, що видаватиме щороку премії за кращі твори нової української музики. Після доповіді ректора харківського муздрамінституту Д. А. Грудини затверджене, підтримане харківською філією, присвоєння цьому інституту ім. Леонтовича.

✳ Композитор Дрімцов обробляє й пише наново музику до п'єси „Ой, не ходи, Грицю“, що піде в плані інсценізації народньої пісні в українському народньому театрі. Текст п'єси переробляє Д. Грудина.

✳ Переклад опер на українську мову. Поет Микола Вороний, що недавно повернувся з-за кордону перекладає нині на укр. мову опери Бізе „Кармен“ і оперу Прокоф'єва: „Любовь к трем апельсинам“.

✳ „Україна“. ВУФКУ намітило протягом року зняти великий фільм хронікального характеру під назвою „Україна“. У фільмі буде повно показано географію, етнографію, топографію, історичні місця України. Над матеріалом до цього фільму працюють в Києві економіст Барзаковський, проф. Шарлемань та професори ВУАН.

✳ Дніпровські пороги на екрані. ВУФКУ незабаром командує зйомочну групу для зйомки дніпровських порогів. Зйомками керує академик проф. Яворницький.

✳ Видавнича робота на Україні. За матеріалами відділу друку ЦК КП(б)У на Україні функціонує нині коло 443 видавничих організацій, т. є. на 46 видавництва більше як минулого року.

Головне місце посідає видання підручників соціальної, професійної і політичної освіти.

Далі йде масова література — 288 назв, 1.170 друкованих аркушів з тиражем 2.123 т. примірників.

Росте тираж юнацьких видань.

Кількість назв видань українською мовою від 870 (31%) за 1924 р. з 7.461 тис. (50%) тиража, 1925 р. збільшилося до 1.373 назв (42,68%) і 16.887 тис. (61%) тиража, а до першої половини цього господарського року до 1.135 назв (41%) і 9.636 тис. (56%) тиража.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД РОБОТИ ХАРКІВСЬКОГО МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА ЗА 1925 РІК

Перша частина року була заповнена підготовкою до виставки матеріалів, зібраних протягом 1924 року. В травні музей відкрив свою звітну виставку. З нагоди виставки музей опублікував короткий огляд роботи за 1924 рік, подав систематичний огляд експонатів виставки, тези доповідів, що були читані в день відкриття виставки, та зміст двох лекцій читаних під час виставки в музеї (див. ч. 6, 7, 8 Ч. Ш.). Вліті і в - осени музей організував кілька екскурсій з метою дослідження пам'яток мистецтва на місцях та збирання експонатів. З пам'яток, що надійшли до музею по - за екскурсіями, треба зазначити образи з колишньої університетської церкви, що приписуються пензлем Боровиковського та Венеціанова.

З екскурсій — першою була експедиція в межах Слобожанщини. Основним завданням експедиції було дослідження хатнього будівництва. З цього боку Лебедин дуже цікаве місто. В ньому поруч архаїчних найстаріших типів маємо велике число типів перехідних, нових і навіть найновіших - революційної доби.

Таке дослідження народної архітектури має не тільки суто наукове, але й практичне значіння.

Експедиція обміряла, зарисувала, а почасти й зафотографувала із сотню хат. Робота ця є продовження розпочатих ще в попередні роки систематичних дослідів народного будівництва села й містечка України, щоб завчасно підготуватися до розв'язання проблем житлового будівництва. Досліджувано лише плани та зовнішні фасадні вигляди, на обміри перекроїв і студіювання архітектурних деталей та конструктивних засобів не стало ні часу, ні коштів. Це завдання на майбутнє. Минулий рік дав нам лише перші орієнтаційні дані. З'ясовано загальне архітектурне обличчя міста й назначено в загальних рисах план роботи на майбутнє.

Матеріали, що здобула експедиція, добре характеризують архітектурне обличчя слобожанського містечка. Лебедин лежить на півночі Слобожанщини, тому більшість хат рублена, сторчових далеко менше (і то вже новіші б. дівлі) глинобитні - ж („топтані“) чи то з дрібного лісу плетені подибуються як виняток.

Відносний достаток будівельного лісу дав змогу розвинутися теслярському ремеслу, що виявило себе в розмаїтості планових компоновок, в численних варіантах конструктивних засобів, у вишуканих і багатих архітектурних формах та оздобленнях.

Міщанська хата передреволюційної доби в основних рисах мало чим різниться від хліборобської селянської. І то цілком зрозуміло — тутешні міщани всі найперше хлібороби, а вже потім, у вільний час — ремесники, крамарі і т. д. Хліборобські традиції усією силою тяжать над ними. Тому в старих хатах немає спеціальних окремих помешкань для майстерень, їх зустрінемо лише в новіших хатах.

Тип плану, розміри будівлі, будівельний матеріал диктує економіка господарства; просторішу хату з „вступною“ хатиною зустрінемо лише у заможнішого міщанина. Цього не можна сказати про естетичний бік, тут часто густо у біднішого господаря знайдемо більше смаку, дбайливості й уваги до краси свого житла, ніж у заможнішого. Розмаїтість типів хат пояснюється ще й тим, що в місті збереглися хати різного віку й різних традицій, від найстаріших примітивних (з бовдуrom без стелі в сінях, рублені з колотих колод, з трьома маленькими вікнами, з планом: хата + сіння) до найновіших, що, шукаючи найбільшої зручності й вигідності, дають будівлі складного плану, де основні традиційні риси старої хати майже цілком зникають.

З старих будівель на найбільшу увагу заслуговують кілька датованих. Споміж них прекрасна комора з 1812 року; в одній хаті в стіні знайдено закладений сволок з датою 1718 року.

З архітектурних форм заслуговують на найбільшу увагу добре опрацьовані ганки, рундуки й піддашки, слуховики, а також наличники вікон. Витримані в дуже добрих пропорціях, по - мистецькому скомпозовані, вони надають маловишуканості цілому фасаді. Поряд форм, продиктованих конструкцією, подибуємо відголоски — і доволі численні й надзвичайно ефектні — ампіру. Майбутньому дослідникові українського ампіру не обійтися без таких хаток. В новіших хатах замість ампірних ганців й наличників, знаходимо пишну хоч іноді й позбавлену смаку різьбу на щитках піддашків, на наличниках вікон

і на підшефці до платвин. Хати зокола і з середини мазані крейдою, часто з домішкою синьки. Долівки, призьби й віконниці, а також і частина задньої стіни найчастіше мажуться жовтою або червоною вохрою. Комори часто немазані.

Внутрішнє убранство складається з численних фотографій, листівок і рушників. З меблів, крім скринь, звертають увагу „диванчики“ й „стульці“. Частина їх—продукт „самобутньої“ творчості—часто свіжі й оригінальні своєю формою й різьбою. Другу групу становлять наслідування провінціальних панських меблів (а їх часто робили для панів і міщан)—цікаві пристосуванням чужих зразків до міщанського побуту й смаку.

Особливу увагу експедиція звернула на будівлі революційної доби й вони дали надзвичайно цінний матеріал. Перед війною навіть в наших провінціальних містах та містечках тіснота гостро давала себе відчувати. Революція зламала давні межі, принесла полегшені можливості добути дерева на будівлі, місто почало перебудовуватися, а крім того значна частина населення вийшла на „новоселівки“, яких утворено надзвичайно багато.

І от тут уже перші спостереження виявляють, що в народній архітектоніці процес зміни старих типів плану, архітектурних форм, конструктивних засобів та будівельних матеріалів, що почався ще в 3-й чверті XIX століття, після революції пішов надзвичайно швидким темпом.

В цих нових хатах помічаємо дві різко відмінні групи; в першу входять будівлі, що дають іноді без відмін, а частіше ускладнені й розвинуті типи передреволюційної доби, до другої належать дуже відмінні від попередніх типи будівель. Тут не місце їх вичисляти, зазначаємо лише найхарактернішу рису: передреволюційна хата має в плані форму видовженого чотириохкутника, а нові типи наближаються до квадрату і мають зовсім відмінний поділ на часті. Уперте шукання нових досконаліших, раціональних планів, що відповідали б вимогам побуту наших днів, тут виявляється надзвичайно яскраво. Виразно помітна спеціалізація частин будівлі—майстерня, кухня і т. д. Будівництво вважають і не без підстав найконсервативнішою галуззю мистецтва; отже зазначені спостереження над містечковим будівництвом яскраво свідчать про глибоке зрушення найширших шарів суспільства.

Доволі численну групу становлять робітничкі хати—це будуть найменші й найбідніші будівлі. Будують їх службовці, наймити, робітники на протязі кількох літ, частками, часто власноручно, з надзвичайним напруженням свого мізерного бюджету.

Селянські хати експедиція, на жаль, не мала змоги обслідувати так повно й детально, як міщанські. Проте ознайомлення з хатами с.с. Ново-Троєцького, Пристайлова, Черпе-

лого, Кургана, Озака—дає право прийти до висновку, що найбільше поширені типи плану, основні архітектурні форми й конструктивні засоби тут ті-ж самі, що і в Лебедині. Тільки в селі більше одноманітності. Нові селянські хати всіх цих сіл мають відмінну від старої форму даху—з маленьким фронтоном і слуховичком в ньому на причілку. Ця форма зустрічається на старих коморах; проте можна думати, що вона поширилася після війни і занесена з правобережної України, а може й з Галичини.

Архітектурні досліді дали по сотні креслень—планів та ескізних рисунків фасадів з короткими анкетами-описами. Поліхромію фасадів ілюструють 10 акварелів. Частину хат, а також хатнього начиння зафотографовано (до 60 негативів).

Досліді над самою хатою дали змогу поруч збирати цікаві спостереження про меблі—зроблено кількадесят фотографій і шість предметів набуто до музею. Пощастило також зібрати цінні відомості про місцеве килимарство і плахитництво, ганчарство та золотарство. З'ясовано типи місцевих характерних „келімів“ за місцевою термінологією, їх побутове значіння, імення килимарниць, здобуто кілька фрагментів, що в цілому вже дає якість окреслене уявлення про характерні риси місцевого міщанського килимарства. Цікаві відомості про плахитництво подала, жива ще, відома місцева майстерня. Зібрані відомості й частини виробів старих, вже не функціонуючих ганчарних центрів в межах Лебединського району.

Надзвичайно цікаву збірку з народнього золотарства пощастило здобути у живих ще місцевих майстрів-золотарів (дукачі з „бантами“, серезки, хрести, персні і н.), при чому виявилася велика різноманітність цих виробів—мало не кожне село мало свій улюблений тип.

По за цими систематичними збірками експонатів та відомостей про них, треба занотувати 2 скрині, з них одна датована, 7 рушників шитих (характерного, відмінного, місцевого типу), мальований мисничок, надзвичайно цікава і живописна і різьбою, підписана, датована ікона місцевої роботи 1732 року, зразки ритуального хліба і хатні прикраси (пауки, теремки, голуби) з паперу, соломки, щетини та інше.

В цій роботі крім музейних співробітників значну участь взяли також місцеві культурні робітники (Б. М. Руднев та М. Л. Грищенко), що групуються біля місцевого музею.

Друга експедиція—осіння до Києва та Катеринослава намічала кілька завдань. В Києві малось на увазі ознайомлення з експонатами та засобами експозицій на виставці „український портрет“ в історичному музеї ім. Шевченка. Тут набуто для музею чимало експонатів. Де-що одержано в дар від Київського історичного музею, решту куплено.

Таким чином поповнились відділи гутнього скла (11 предметів), межигірських виробів (24 предмети), порцелянової фабрики Міклашевського (3 предмети), половина дуже гарної старовинної шитої скатерки.

Особливо цінним надбанням треба вважати колекцію золотарських виробів — стопки, чарочки. Найцінніші з них стопка з вигравірованим пеліканом та датою 1666 року та кілька чарочок з гербами та вензелями власників — прегарні зразки мистецтва українських майстрів XVII—XIX віку. Ця збірка, разом з колекцією народніх золотарських виробів попередньої експедиції, залишила підвалини нового відділу — народнього українського золотарства.

В Катеринославі завдяки ласкавій увазі Д. І. Яворницького оглянуто історично-археологічний музей та найцікавіші будівлі міста. Огляд музею дав загальні вказівки про характер мистецтва, зокрема народнього, запорізьких земель; він дав ґрунт в подальшому будувати реальний план дослідження мистецтва на місцях. З експонатів з Катеринослава вивезено 7 зразків народнього малярства — паперові розмальовані прикраси до полицок.

Нарешті треба зазначити, що минулого року музей ще тісніше зв'язався з художнім технікумом. В останньому триместрі студенти відбували практикум з народнього мистецтва в музеї і по музейних експонатах.

С. Таранушенко

КИЇВ

В АКАДЕМІЇ НАУК

✳ Комісія студіювання візантійського письменства. Історично-Філологічний Відділ УАН утворив комісію студіювання візантійського письменства та його впливу на Україну. Голова Комісії — акад. Ф. Мищенко, заступник — Г. Сагаро. До складу комісії ввійшли т.т.: акад. О. Новицький, М. Макаренко, В. Іваницький, В. Крижанівський, Барвинок, Моргилевський та інші.

✳ Академія Наук звернулася до вищих урядових органів України з прохання негайно оголосити цілу територію коло Печерської лаври окремим музейним городком.

✳ УАН має придбати цінну книгозбірню. Спільне зібрання УАН ухвалило придбати для спеціальної бібліотеки УАН величезну дуже добре дібрану книгозбірню небіжчика академіка (історика) В. Іконнікова.

✳ Музей „Березоля“ передається УАН. УАН звернулася до мистецького об'єднання „Березіль“ з пропозицією передати їй театральний музей об'єднання. Цю справу вже погоджено: складено комісію, що почала передачу експонатів. Збірка „Березоля“ має стати за основу великого театального музею всеукраїнського значіння.

✳ Вечір, присвячений творчості В. Стефаніка. Культком місцкому УАН 16-го травня, в приміщенні УАН (бульв. Шевченка, ч. 14), улаштував вечір, присвячений творчості В. Стефаніка. Доповідь про Стефаніка на тему „Поранене серце“ зробив М. Могилянський.

Нові твори Стефанікові зачитували артисти „Березоля“ та письменники: Косинка, Ревуцький, Дмитро Тась.

НАУКА Й МИСТЕЦТВО

✳ Придбання збірки Потоцького для музею мистецтв. Укрголовна наука погодилася на придбання збірки Потоцького для Київського Музею Мистецтв. Збірка складається з великої кількості картин, старовинної зброї, меблів, порцелянових виробів та бібліотеки. В цілому, збірка оцінюється в 200 тисяч карб. Збірка ця переходить нині в Ленінграді. Незабаром збірка буде перевезена.

✳ Асоціація „Єдиний Фронт“. Найближчого часу низка культурних організацій м. Києва мають об'єднатися в асоціацію, що ставить собі за завдання активну роботу в галузі радянського будівництва.

До асоціації ввійшли групи художників-малярів, скульпторів, поліграфістів, група матеріальної культури, теоретики мистецтва, робітники театру, фото й кіно.

Об'єднуючись єдиним загальним уставом, що до напрямку в роботі по лінії радбудівництва, асоціація є діловим блоком окремих самодіяльних секцій, збудованих за принципом професійної кваліфікації членів кожної секції.

Асоціація має серед своїх членів таких робітників: Татаїн, Сагайдачний (мат. культ.), Епштейн („Культур-Лига“), Серета, Усачов, Плещинський (поліграфісти), Кожич, Смірнов, Чужой, Бегічева (роб. театр. секц.), Крамаренко, Тряскін (худ.) та Сковорода-Зачиняїв (рефлексолог).

✳ Запрошення на американську бібліотечну конференцію. Бібліотека Київського Інституту Народньої Освіти одержала запрошення від Американської Асоціації бібліотек (The American Library Association) на її п'яту річну конференцію.

що має відбутися в м. Філадельфії 4—9 жовтня цього року.

✱ До п'ятих роковин капели „Думка“. Перед Колегією НКО порушено клопотання про нагороду з нагоди п'ятих роковин з дня заснування капели „Думка“ її диригента Н. Городовенка званням заслуженого артиста, а капели — орденом Червоного Прапора.

✱ Заслужений професор УСРР. Відзначаючи 25-тирічну музично-педагогічну роботу професора Київського Музичного Інституту Беклемішева, Колегія Наркомосвіти вирішила надати йому звання заслуженого професора УСРР.

✱ Ювілей М. М. Старицької. 30-го травня у Києві урочисто відсвяткувала свій 40-річний ювілей сценічної та художньо-педагогічної діяльності відома українська артистка М. М. Старицька. Дочка поета і драматурга Старицького, ювілянтка

більшу частину своєї артистичної діяльності провела в Києві, де разом з молодими українськими артистами на околицях Києва ставила українські п'єси. Старицька відома також, як викладачка школи Лисенка. Після революції 1917 року вона взяла діяльну участь в організації нового українського театру. М. М. Старицька відома не лише, як артистка, але і як громадський діяч.

✱ Скульптор Кратко, проф. Київського художнього інституту, закінчив роботу над постаттю Ковалю, що є частиною великої скульптури на тему: „Робітник будує свою державу“. До композиції буде зроблено постать Леніна та селянина.

✱ Виставка картин в Умані. При Уманському Історичному Музеї організовано показову виставку робіт молодих українських художників Уманщини. На виставці експоновано по-над 100 картин та кілька скульптур.

ОДЕСА

✱ Виставка художніх картин. В Одесі при Державному Художньому музею відчинено виставку художніх картин. Картини ці (а їх понад 300 примірників) здобуті були за часів горожанської війни від усяких приватних колекцій то-що і зберігались вони музейним фондом Політосвіти художніх цінностей. В завдання виставки входить — ознайомити широкі кола трудящих мас з художніми творами високої вартости художників 19 та початку 20 сторіччя, як російських так і закордонних, ілюструючи розвиток і удосконалення цієї галузи мистецтва. Виставлені картини розподілено на групи. Одну із них творять художники, що колись об'єднувались в асоціацію — „Мир искусства“. З творів цієї групи слід відзначити художників: Серова — (майстер портретів) „Портрет Мамонтова“ та „Портрет Амарузової“; Сомова — „Фейерверки“ та „Радуга“; Головіна — „Парк“; та Лансера, Бенуа й Головіна, яко декоративних художників. До другої групи належать художники з лівим напрямком, що колись об'єднувались в „Союз“. З творів слід відзначити художників: Серебрякову — „Жнива“ (велика картина, написана 1914); Жуковського — „Роз'їзд“; Мошкова, Кончалівського та Федоровського — чудові декоративні ескізи до оп. „Садко“ (Федоровський одержав і приз на торішній всесвітній виставці декоративних мистецтв у Парижі); Екстера — „костюми“. І нарешті слід відзначити маленький відділ — твори закордонних художників: Александра (американець) — „Дама біля люстра“; та французів Гастон Латуша й Аманджана (пастель).

✱ Ювілей Одеського Музич-

ного Інституту. „Одеський Музичний Інститут цього року святкуватиме сорокарічний ювілей свого існування.

✱ Одеська філія муз. товариства ім. Леонтовича відкриває низку студій: хорового співу, студію оркестрової музики, що буде перетворена у зразковий оркестр, і студію кобзарського мистецтва. Навчання провадиться безплатно. Запрошено найкращі професорські сили.

✱ Іван Микитенко переклав українською мовою п'єсу Ермана „Мандат“, написав вірші до п'єси „За двома зайцями“, переклав українською нову п'єсу Стабового „Симон Петлюра“, яку прийняв до постановки Український Державний Театр в Одесі.

✱ Юрко Стефанів, написав п'єсу на 3 дії з дитинства Т. Г. Шевченка — „Великий ледащо“; Одеський Репертуарний Комітет дозволив цю п'єсу до вистав.

Він же складає словник правничої та технічної термінології.

✱ Борис Юрківський, переклав з італійської мови Мальгари, оповідання Фоггачаро та цілий ряд поезій з французької, англійської мов та переспіви з грузинських та китайських поетів.

✱ В Етнографічному Збірникові Етнологіко-Діалектологічної Секції Одеської Комісії Краєзнавства друкується наукова розвідка Бориса Юрківського під назвою: „Народня творчість Одещини“.

Він же написав п'єсу на 3 дії „До школи“, закінчує п'єси: „Богданко Хміль“ (історична драма на 5 дій) та „Ніко Мерквіладзе“ — драма на 4 дії, і працює над цілим рядом оповідань для дітей.

* Артист Одеської Укрдерждрами Д. Шклярський інсценізував роман Сейфуліної „Вірінея“ (п'єса на 4 дії).

* Проф. Михайло Гордієвський випустив книжку до Франкових свят — „Мойсей“ — поема Івана Франка (спроба характеристики)

НА ПОЛТАВЩИНІ

* Кременчуцька Окрфілія Всеукраїнського музичного т-ва ім. Леонтовича. Філія існує лише з лютого м-ця ц. р.; організована з ініціативи Держхору ім. Лисенко.

Нині філія поступово і планомірно провадить свою роботу. Приступлено до обслідування музсправи в освітустановах з санкції й дозволу Окріно, ОПБ, Робмистецтва.

Філією зацікавлені організації й музробітники. За цей короткий час існування філії вступило 7 нових музробітників, два колектива, крім того, філія організувала свій осередок на периферії в п. Крюкові на Дніпрі, охоплюючи 26 членів осередку, так що на 25 квітня всіх членів налічується коло 68 чоловік і 2 колектива — гуртки.

В роботі Окрфілії широко йдуть на допомогу місцеві органи влади й організації, Окрполітос, ОПБ, Робмис., Державне театральне Управління і т. н. . .

* Кременчуцький Державний хор ім. Лисенка. Хор роботу свою провадить в плановому порядку. План роботи погоджено з Окрполітосом й Окрфілією Музт-ва.

Політос всебічно йде на допомогу. Окрфілія музт-ва виділила своїх членів-лекторів для переведення роботи по хору в справі постановки голосу, сольф. і т. н.

Хор за 8 років свого існування завоював авторитет і користується успіхом серед пролетаріату Кременчущини.

Хор відбув чергові свої свята-концерти: 10 березня (Шевченківське свято). Крім того шануючи пам'ять свого шефа укр. композитора М. В. Лисенка, хор 18-го квітня влаштував лекцію-концерт, присвячені творам й діяльності М. В. Лисенка. Лекцію зачитав спеціально запрошений до Кременчука професор В. О. Щеніков. Лекція зробила надзвичайно гарне враження на аудиторію.

В концертному відділі, приймали участь: співачка Київської консерваторії М. Н. Нестеренкова, яка виконала декілька сольових речей із Лисенківського репертуару. Також приймала участь в концерті кол. учень М. В. Лисенка т. Явойська М. Р. Виконані також чер-

гові завдання Держхору: концерт виключно для червоноарм. артполка, участь в Святі Травня, екскурсія по Дніпру, вкупі з оркестром N полка—9 травня, участь в концерті 10 травня, який влаштув. Окрфілія музт-ва, виїзд на периферію—в Градіжськ для влаштування концерту в Райсельбуді 16 травня.

Крім того, хор готується до концерту, присвячен. 25-ти річному ювілею музроботи диригента хору М. І. Шкарбатова.

Місцева Окрполітосвіта й Окрфілія музт-ва ім. Леонтовича, на підставі обіжника ГПО, а також, приймаючи до уваги заслуги Крем. хору ім. Лисенка протягом 8 років підняли клопотання перед Головополітосвітою про перейменування Крем. хору ім. Лисенка—в „Кременчуцьку Державну Округову робітн. селянську мандрівну капелу ім. Лисенка“ і включення її в сітку Державн. освітустанов.

Раніше ще місцева Окрполітосвіта і агітпроп ОПК винесли свої постанови про перейменування хору—в „Державний хор ім. Лисенка“.

З боку Окрвиконкому хоч і невелика—але видається субсидія хорів.

Треба, щоб Головополітосвіта зі свого боку звернула належну увагу на ці клопотання й задовольнила і цим самим надала енергії хору в його політосвітній роботі.

* Полтавська хорова капела та капела бандуристів. Полтавська окрполітосвіта улаштовує подорож полтавської хорової капели за керівництвом Попадича та капели бандуристів по районах Полтавської округи. Концерти відбуватимуться в супроводі лекцій. Під час подорожи капела головну увагу зверне на вивчення стану хорів та музичних гуртків при сельбудах і хатах-читальнях, на їх інструкування та постачання їм нотного матеріалу.

* Співоча капела в Прилуках. В Прилуках на Полтавщині недавно з'організувалась співоча капела під керівництвом т. Джигіля. До репертуару увійшли народні та революційні пісні старих і сучасних українських композиторів. Прилуцький окрвиконком ухвалив видати капелі одноразову допомогу в 700 карб.

ВОЛИНЬ І ПОДІЛЛЯ

* Про стан пам'яток старовини на Шепетівщині. Останніми часами багато говорять про те, що здобутки старої культури ми мусимо засвоювати та зберігати.

Це однаково повинно стосуватися до пам'яток, як духовної, так і матеріальної культури. А з охороною та збереженням останніх у нас справа стоїть дуже зле, хоч пам'яток

матеріальної культури, напр. архітектурних, ми маємо, порівнюючи, не багато. Полишаючи те, наскільки випередив нас що до цього захід, слід ззначити, що і в РСФРР справі охорони архітектурних пам'яток надано теж серйозної уваги.

Хотілось-би зупинитися на сучаснім стані деяких архітектурно-історичних пам'яток, що знаходяться в тій частині Волині, яка тепер становить Шепетівську округу. Волинь, що була ареною кілька-вікової боротьби польської та української культур, зберегла чимало пам'яток цієї доби.

Недалеко від округового центру — Шепетівки в с. Городищах знаходиться колишній католицький кармелітський кляштор, потім православний монастир. 1923 року монастир закрито, а в монастирських помешканнях розмістилася партшкола, а тепер педтехнікум. Пристосування монастирського помешкання до нових потреб не обійшлося без шкоди для пам'яток старовини. Головна церква монастиря містилася в колишньому костелі, побудованому в другій половині XVIII віку в стилі пізнього бароко з двома дзвіницями-вежами на західній стороні. З цих веж знято хрести та збито бані. Від цього вежі, що раніш мали архітектурне викінчення та гармонійність, тепер роблять враження чогось недобудованого або недоруйнованого. У монастирському помешканні є цікаві фрески. Одну з цих фресок, на якій було виображено, як фундатор кармелітського ордена одержує від папи розкрити книгу з написом „Regulae societatis carmelitarum“, і яку можна було бачити ще 1922 р., тепер замашено вапном. Адміністрація партшколи та педтехнікума робили свавільно розшуки історичних скарбів. З цією метою пробивали мури, копали у різних місцях ями й навіть розкривали могилу.

Колишнє повітове місто Заслав між іншими пам'ятками має костел, побудований 1599 р. в готицьким стилі. Тут у підвалі містяться домовини роду князів Сангушок з XVIII та XIX в. Труни похованих зберігаються досить гарно тільки убрання дуже пограбовано й підвищено за часів громадянської війни. Другою визначною будовою м. Заслава є кляштор бернадинів, побудований на самому початку XVII ст. з великим монастирським помешканням й обведений високим муром. Цей кляштор пристосовано тепер під червоноармійські казарми. Треба пильно доглядати, щоб при цьому пристосуванні не нищилося старовинних дверей одвірків, замків, груби та ин.

Цікавий також колишній місіонерський кляштор середини XVIII ст. в стилі бароко. Тут є цікавий настінний совячний годинник і ще недавно були де-не-де шибки в цинових рямцях. Варта уваги також будова фортеційного типу, побудована з каменю на

горі, під якою тече річка Горинь. Цей будинок використовувано раніш як „винокурений склад“, тепер він також грає ролю магазину.

В містечку Корниці збереглася мійська ратуша, пам'ятка колишнього магдебурського права. Всі вище згадані пам'ятки майже нічого для свого підтримання не потребують і можуть стояти довший час без ремонту. Треба тільки виявити до них більш уваги й не робити таких вчинків, які наприклад були в Городищах. Але є категорія пам'яток, надзвичайно цікавих, які потребують негайного порятунку.

Це побудови м. Старокостянтинова, а саме собор та замок; перший побудований 1570 р., а другий 1590 р. від князів Острозьких. Собор з високою дзвіницею збудовано з каменю в готицьким стилі. В середині на хорах є цікавий барельєфний орнамент. 1919 року від гарматних набойв згорів дах собору та дзвіниці. Згодом собор покрили, а дзвіниця ще й досі стоїть без верха й безумовно почне руйнуватись, коли її не покрити. Замок побудовано над річкою Случем. У своїх архітектурних частинах він має багато спільного з будовами колишньої резиденції князів Острозьких — міста Острога. Одна частина замку являє собою церкву, друга двохповерхове помешкання, а остання башту, до якої прибудована стіна, що відгортає замок від міста. В стіні є велика брама.

Будови м. Острога ще перед війною досить гарно відремонтовано й приведено до порядку. Але на старокостянтинівський замок не зверталося ніякої уваги. Останніми часами будова запущена ще більше. Дах тече, ті частини стін, на яких немає вапна, дуже вивітрились; частина спіднього поверху, яка використовується як хлів, немає одвірків та дверей. Пошкоджено також цікавий ганок із критими сходами, що ведуть до другого поверху. Руйнується башта та замкова стіна. Поладити все це ще не так трудно, процес руйнування не йде ще дуже широко. Може в цьому міг-би допомогти мійськомгосп, бо частина замку використовується, як житлове помешкання. Так чи инакше, цей пам'ятник краще треба зберегти, як найкраще.

Замінчуючи цю замітку про головніші пам'ятки старовини на Шепетівщині, хочеться думати, що освітні та господарчі установи звернуть увагу на ці пам'ятки, припинять байдуже, а часом вандальське відношення до них і збережуть на будуче цей цікавий для історії української культури скарб.

В цьому може багато допомогти київська комісія охорони пам'яток матеріальної культури.

П. Жолтовський

✻ Вшанування пам'яті М. Коцюбинського. 16-го травня м. Вінниця зробила початок до вшанування свого земляка М. Коцюбинського.

Заходами спеціальної комісії при кабінеті вивчення Поділля, що головою її є голова Окрвиконкому, була влаштована в приміщенні міського театру прилюдна вечірка, присвячена пам'яті Коцюбинського.

Вечірка розпочалася врочистою промовою голови Окрвиконкому Вороб'їова. Він, підкресливши заходи Радвлди що до піднесення української культури, відзначив заслуги Коцюбинського перед українською і світовою літературою. Капела ім. Леонтовича в супроводі симфонічного оркестру виконала заповіт і „Вмер батько наш“ Лисенко.

Професор Київського ІНО Зеров виголо-

сив доповідь - лекцію про життя та творчість Коцюбинського, а художник Жук зачитав свої спогади про письменника.

На вечірці був присутній брат письменника, що прибув із Москви.

На кінці вечірки голова комісії повідомив, що ухвалено збудувати пам'ятника Коцюбинському в м. Винниці, закласти тут його імені сквер, та назвати одну вулицю ім. Коцюбинського.

Послано клопотання до ВУЦВК про дозвіл збирати пожертви на пам'ятник по всій Україні. 100 крб. вже зібрано учнями школи ім. Коцюбинського.

В. Максимець

РСФРР

* Велика радянська енциклопедія. Вийшов у світ перший том великої радянської енциклопедії, що видає Комуністична Академія. Думку про її видання подав В. І. Ленін, після чого року 1923-го було постановлено почати підготування до здійснення цієї ідеї. При Ком. Академії була утворена спец. редакція, до якої увійшли т. т. Бухарин, Куйбишов, Бройдо, Мещеряков, Крицман, Ларин і ин. Головним редактором т. О. Ю. Шмідт.

Перший том підготовлювано 2 роки. В нім брали участь найвизначніші вчені і спеціалісти в різних паростях науки, техніки і громадських питань в СРСР, а також деякі чужоземні вчені і спеціалісти. Словник буде складатися мабуть з 30 томів і буде виданий протягом найближчих 6 років (велику енциклопедію Брокгауза і Єфрона друковано 18 років). В енциклопедії головну увагу уделено найактуальнішим для радянського читача поняттям і термінам.

* Управління актеатрів організовує конкурс п'єс на тему десятиліття Жовтневої революції. Спеціальна комісія виробляє умови конкурсу, які будуть оголошені в найближчій часі.

* Сценарний конкурс. Художня рада в справах кіно при ГПП затвердила протокол наради журі по сценарному конкурсові Радкіно і Головополітпросвіту. Всього

було подано 252 сценарія. З них жоден не дістав премії.

Шість сценаріїв, які після перероблення можна використати на продукції, постановлено рекомендувати кіно-організаціям для використання при умові, що вони будуть перероблені і затверджені від художньої ради.

* До СРСР приїздить китайський театр. Через деякий час в СРСР відбудуться гастролі китайського героїчного театру, що грає нині в Кантоні (головне місто південного Китаю). Театр має приїхати з оркестром, декораціями й костюмами.

Героїчний театр — найстаріший у Китаю. В кожний спектакль увіходять елементи опери, балету, драми, оперети й цирку.

Найскладніше в організації гастролів китайського театру в СРСР те, що кожен його спектакль триває без перерви 12 годин: від 11 год. ранку до 11 години вечора або від 5 год. ранку до 6 год. вечора.

* Японські оповідання. В вид. „Круг“ в серії „Новини чужоземної літератури“ виходить збірник оповідань японського письменника Акутакава „Японські оповідання“.

* Пісні Криму. Співець - етнограф А. Коңчевський подав у державний інститут музич. науки 54 мелодії кримських пісень свого запису, розшифрованих з фотографічних вальців. ГІМН надає цим записам велике художнє і наукове значіння.

ЗАКАВКАЗЗЯ

АЗЕРБАЙДЖАН

* Часописи тюркською мовою. Президіум бакинського комітету азербайджанської компартії постановив видавати часопис „Більшовик“ для низового тюркського активіста — партійця й робітника. Зміст часопису: провідні статті політичного, суспільного і господарського життя. До співробітництва запрошено сили центру.

Небавом почне виходити щомісячний педагогічний журнал тюркською мовою за назвою „Єналик“.

* Конкурс пам'ятника поетов Нізамі. Археологічний комітет АСФ оголосив був конкурс пам'ятника поетові Нізам Жоден із надісланих на конкурс проектів визнаний за гідний премії. XII вік, що в його

стилі виконано всі проекти, був не тільки добою сучасною Нізамі, але й віком розцвіту і розвитку архітектури й мистецтва Сходу. Тому археологічний комітет, незалежно від наслідків конкурсу, постановив видати в формі альбома ці проекти, за для їх великої художньої цінності.

• Тюркські дитячі пісні. У виданні Закавказького відділу Держвидав РСФРР вийшов у світ збірник „Тюркські дитячі пісні“ музика Г. Мірзояна.

• Тюркський театр. Тюркський композитор Агалар-бек Анівердібсков написав нову оперу „Гарун-Аль-Рашид“ з арабського життя.

Відомий тюркський поет Гусейн Джавад написав нову п'єсу „Топал Теймур“.

Артистам тюркських держтеатрів — Сорабському, Мірза-Ага-Алієву і Альме-Ханум Сафразян — Азнаркомпрос привластив звання заслужених артистів Азербайджану.

• Музичні новини. Ректор азербайджанської консерваторії композитор І. С. Айсберг закінчив „Капрічіо“ на єврейські теми для фортеп'яно й оркестра. Держвидав РСФРР прийняв до видання фортеп'яний концерт Айсберга і його ж „Між підводних стебел“ для голоса з оркестром.

• Книжки новим тюркським алфавитом. Вийшло з друку дві серії, по 10 книжечок кожна, ілюстрованої дитячої літератури новим тюркським алфавитом — оповідання для дітей, переважно з робітничого побуту. Вийшли також книжки науко-

во-популярного характеру з гігієни, природознавства і ин. Має бути видано кілька підручників для тюркських робфаків.

• Цінна знахідка. Проф. Азербайджанського державного університету Мешанінов вадіслав з Ленінграда товариству дослідження і вивчення Азербайджану статтю про свою інтересну знахідку в Азербайджані на Ходжалінському могильнику, — знахідку намистини з клинописом асирійського походження 8 віку до нашої ери. Знахідка ця, на думку проф., має надзвичайну цінність.

• Цінні архивні документи. Аздержархів готує видання цінного архивного збірника документів тюркською мовою. В збірник увійдуть архивні документи кінця 18-го й початку 19 віків. Серед них „ханські грамоти і ин.“

Азербайджанський археологічний комітет нині зібрав біля 200 цінних, ще не опублікованих написів арабською, перською і тюркською мовою. Написи будуть видані в формі альбому.

Серед матеріалів Азербайджана знайдено дуже цікаві документи, що стосуються до історії релігійної секти бехаїстів.

• Стародавня орнаментика. Наркомпрос АСФ готує до видання художній альбом живописної орнаментики, яку позарисовували художники спеціалісти в Нухімському повіті. Орнаменти належать до 18 сторіччя.

АРМЕНІЯ

• Новий курдський алфавіт. З доручення Наркомосу Арменії т. Маргумов склав новий курдський алфавіт з латинською транскрипцією. Алфавіт подано на розгляд спеціальної комісії інститута наук і мистецтв Арменії.

• Тюркська газета. В Еривані в близьким часі почне виходити перша в республіці тюркська газета „Занти“ — орган тюркської секції агітпроповідділу ЦК компартії Арменії.

• Асирійська література. В селі Арзни Ериванського повіту знайдено рукопис асирійського письменника Григорія Ушанаєва, що помер 1922 року. Серед творів Ушанаєва багато ліричних поезій, є також повісті й п'єси. Твори ці є цінний вклад в сучасну асирійську літературу, яка занепала була останніми десятиліттями.

• „На постах“. Апартун починає видавати арм'янською мовою новий двохтижневий журнал „На постах“, присвячений пролетарському мистецтву. Журнал буде виходити за редакцією пролетарського письменника Азата Вситуні.

• Сучасна література Кавказу. Поет Акоп Акоп'ян на прозьбу міжнародного бюро пролетарських письменників складає нарис „Сучасна література Кавказу“ (Арменія, Грузія, Азербайджан, народи Північного Кавказу). Поет зібрав розмаїтий матеріял для цього питання.

• Охорона історико-археологічних цінностей. На пропозицію Наркомосу інститут наук і мистецтв виробив інструкцію про невивіз поза межі Арменії речей, що мають історико-археологічну цінність.

• Анійський музей. Комітет охорони історичних пам'яток Арменії відрядив у Сапайнський монастир учених співробітників для вивозу евакуованого із Ані анійського музею стародавностей в Еривань. Музей являє собою велику історичну цінність.

• Арм'янський словник. З доручення Наркомосу Арменії Ст. Малхасян закінчив першу книжку арм'янського толкового словника. В книзі 14000 слів. Це одна шоста частина цілої роботи.

Бібліографія

К. Пажитнов. Робітничий рух за кріпацтва. Книгоспілка 1926, стор. 34. Ціна 30 коп.

Книгоспілка почала видавати „популярну історико-революційну бібліотеку“. Названа книжка і є одна з перших в тій серії. Ім'я Пажитнова досить відоме, і звичайно, що подати бодай скорочений переклад його статті про робітничий рух за кріпацтва краще, аніж подавати щиропробну доморощену халтуру. Проте виникає дуже серйозне запитання: книжку видано для широкого кола читачів українських, а в самій книжці нема зовсім мови про робітничий рух за кріпацтва саме на Україні. К. Пажитнову це не потрібно було брати, він обмежив себе певними рамцями, а от видавництву українському, видаючи книжку для українського читача, слід було б подумати над цим. України, українського робітника, його боротьби в книжці Пажитнова нема, а тим часом ця книжка як пише хтось у дуже плутаній коротенькій передмові до неї, подає „всі факти з робітничого руху дореформеної Росії“.

Чи може у видавництва є намір видати окрему брошуру спеціальну „Робітничий рух за кріпацтва на Україні“ — така-б брошура, хай би там були і не всі факти непокори робітництва згадані, була-б дуже корисна саме для українського читача, корисніша, ніж книжка К. Пажитнова. Звичайно, цим я не хочу сказати, що українському читачеві не можна давати книжок з історії російського, німецького, хінського і так далі робітництва. І треба, і слід, проте, в першу чергу треба поставити історію класової боротьби на Україні.

Що до самої книжки К. Пажитнова, то треба сказати, що ми маємо цю книжку в українському перекладі скорочену, і скорочену так, що лишився сухий хронологічний реєстр робітничих повстань, немов календар, складений на XVII — XVIII — першу половину 19 віку.

Мик. Горбань

„Коллективизация сельского хозяйства. Теория и практика в марксистском освещении“. Составил **М. Л. Полянский**. Вид. „Книгоспілки“, 1926 р., ст. 472. Ціна 3 карб. 25 коп.

Доводиться почати з кінця, з ціни. Книжка являє собою „збірник статей, докладов и материалов“, хоч би ця ознака її й була сором'язливо заліплена стьожечкою наперу. При нашій „лінії“ на здешевлення продукції ціну треба визнати високою і недоступною широкому споживачеві.

Матеріал, з якого складено книжку, в основному треба вважати цікавим. Незрозуміло тільки, чому складачеві матеріялу захотілось розбити його на дві частини — на теоретичну й практичну. Очевидно за- для солідности. А з цього вийшло те, що „Речь на 1-м Всеукр. Съезде земельных коммун и сельско-хозяйственных артелей“ Леніна — частина теоретична, а „Речь на 1-м Всеукр. Съезде работников коллективизации с.-х.“ Ш. Є. Клименка — частина практична. Туган-Барановського складач відносить до теоретиків, а Бухарина, Клименка, Ларина, Крупську — до практиків (руководящих (не мабуть про т. Бухарина! Г. К.) практиков „коллективного движения“). Це, безперечно, не слушний поділ, бо і т. Клименко і т. Бухарин — чистої води політики, а не практики колективізації селянства.

Є прикрий недогляд: стаття т. Поляньського в тексті названа „Очередные задачи и пути ее развития“, а в „Содержании“ зветься „Место коллективизации в системе с.-х. кооперации“.

Книжка видана 1926 року, тому слід-би було складачеві книжки додержуватися формуліровок, даних постановами з'їздів партії, або відзначити, що такий-от погляд є помилковий і що нині справедливий погляд є отакій. В статті т. Поляньського (ст. 350) між иншим читаємо.

„Товарищи, ведь какое политическое положение мы сейчас в данное время имеем в стране? Мы имеем строй государственного капитализма, — этого т. Каминский, я думаю отрицать не станет“, (курсив мій Г. К.).

Не знаю, чи згодився т. Камінський з таким твердженням, але з'їзд партії не згодився.

І, мабуть, у т. Полянського така концепція — не випадкова. На ст. 35 читаємо:

„Я не сомневаюсь, что целый ряд руководящих работников хотели бы, может быть, понимая и учитывая значение коллективизации, уделить ему и больше внимания и больше средств, но жестокая экономическая необходимость обслуживания т. н. товарного обращения, развиваемая постепенно восстанавливаемыми свои единоличные хозяйства середняцкими массами; политическая необходимость поворачивания лицом к селу, состоящему пока, главным образом, из массы единоличных хозяйств... отвлекает наше внимание от к-ции с.-х.“ (курсив мій Г. К.)

З цих слів якось не видно, щоб авторові були ясні як соціалістичний характер державної промисловости за диктатури пролетаріату, так і роля кооперації, як чинника масового впливу на мільйони селянських господарств для творення соціалізму. Виходить так, що коли - б не було „лицем до села“, було - б краще для колективізації. Не знаю, про який „ряд керівних працівників“ каже т. Полянський, але ясно, що він не зрозумів слів Бухарина:

„Мы не можем начать коллективизацию с производственного угла, надо начать с другого. Столбовая дорога пойдет по кооперативной линии“ (курсив мій Г. К.)

І так не зрозумів, що навіть увагу після цих слів зробив:

„Неверность этого представления т. Бухарина с достаточной ясностью выявилась, по нашему мнению, и в развернувшихся прениях и в единогласно принятой резолюции“.

У кого „неверное представление“, чи у Бухарина, чи у Полянського, видно з резолюції XIV конференції, поданої в книжці:

„В условиях свободы товарооборота и господства мелкого товарного производства в деревне кооперация является основной общественно-экономической формой связи между государственным хозяйством и мелким товаропроизводителем деревни“ (курсив мій Г. К.).

Чотирнадцятий з'їзд партії підтвердив „верное представление“ Бухарина і визнав „кооперацію, как основную организационную форму движения деревни к социализму“.

Цю основну поправку треба ввести для ясности „марксистского освещения“ в статтю т. Полянського. Треба ясно засвоїти, що у нас основа соціалістичного будівництва — державна промисловість; що „кооперативный оборот“ об'єктивно зміцнює соціалістичні елементи, зв'язуючи мільйони селянства (і колективи) з державною промисловістю; що через кооперацію (торговля й кредит) пролетаріат проводить свою політику і бореться з буржуазією міста й села; що коли - б ми на сто відсотків кооперували селянство, як дрібних продуцентів і ввели режим цивілізованих кооперативів (плюс культурна робота), — ми були - б близько від соціалізму.

Але т. Полянський, як робітник колективізації, поставив цікаве питання: Чи кооперація все одно, що й колективізація, чи є різниця? Він слушно зауважив:

„Если бы я не знал, что я присутствую на Съезде Колхозов, то я думал бы, что тов. Каминский выступает на крестьянском сходе и убеждает этот крестьянский сход в необходимости организовать кооперацию“.

Справді, в статті т. Каминського якимось не відчувається колективізації. Розвиток колективів за Каминським іде завдяки розвитку „товарності крест'янського господарства“:

„В этих отраслях с.-х. кооперация наиболее укрепилась, наиболее организовалась, организовала кооперативный сбыт, кооперативное снабжение, и на основании этого начала приходит к организации и производственного кооперирования крест'янского хозяйства“ (курсив мій Г. К.).

Така історія розвитку колективів навряд чи відповідає пережитій історії.

Ми бачимо, що одночасно йде і розвиток кооперації і організація колективів, і що останні не ждуть, поки кооперація охопить всі галузі своєї роботи.

І т. Полянський поставив питання: чи слід активно втручатися в процес колективізації, чи треба ждати, поки колись цілком розвинена кооперація буде сприяти розвитку колективів?

Товстались коло цього питання багато і не важилися дати рішучої відповіді ні Каминський, ні Бухарин. І аж т. Квірінг дав відповідь („Коллективные хозяйства“):

„За период непа мы, несомненно, уделили этому делу слишком мало внимания... В этом отношении мы должны сделать резкий поворот... Мы обязаны всячески его (процесс коллективизации Г. К.) поддерживать и в первую очередь реальным средством — кредитом“.

XIV З'їзд партії дав відповідь і на це питання:

„поддерживать и толкать вперед развитие сельского хозяйства по линии... упорядочения землеустройства и всемерной поддержки разнообразных форм коллективизации сельского хозяйства“.

Таке рішення З'їзду має велике практичне значіння: воно визнає доцільним організування колективів і тим заохочує робітників колективізації; воно зобов'язує активно допомагати розвитку колективів, а не ждати, поки розвинена кооперація стане творити колективи.

Ця постанова дає змогу в спокійній обстановці вивчати колективи. Вже в самій книжці є спроба дати характеристику колективу. Т. Крупська каже про колективи так:

„Колхозы являются новыми ростками новой жизни. К этим росткам новой жизни надо относиться с особенной бережностью и стараться помочь развиваться в сильные формы, которые помогут стране пойти по новому пути“ („Культурно-просветительная работа в коллективах и коллективов“).

Тов. Калінін („О значения сел.-хоз. коммун в советском строительстве“) ще ближче підходить до визначення колективів:

„Рост членов сельско-хозяйственных коммун преобразует, если так можно выразиться, видоизменяет само крест'янство в направлении к коммунизму, сея на деревенской почве новые навыки и новые взгляды, характерные для коллективного, общественного строя хозяйства“.

Характер цих „навыков“ він детально з'ясовує в статті.

Таким чином, політична оцінка колективів робиться сталою, і визначення Леніним перебудови селянського господарства в колективи, як „величайшее из преобразований“, залишається непорушним.

На жаль, книжка не дає повної характеристики колективів, і ця робота жде своєї черги.

Взагалі ми не маємо сталої теорії еволюції селянського господарства: яким шляхом воно дійде до соціалізму. Брак теорії примушує робітників колективізації нервуватися, ставити тактичні питання в порядок принципів. За Каминським і Бухариним, „стовбова дорога“ лежить через кооперацію, з якої мусить вийти продукційні (може — колективи й комуні) об'єднання селянства. Т. Полянський зауважує на це:

„Но этот путь слишком долгий“.

Справа, звичайно, не в довжині на суб'єктивну мірку, а в сталій теорії і свідомім регулюванні процесу, на підставі реальних можливостей. А як-раз у цій місці поданий у книжці матеріял не дає потрібної відповіді і це не тільки хиба книжки, а й справи колективізації взагалі.

А проте робітникам колективізації треба робити своє діло і, не вдаючись у синдикалізм, твердо пам'ятати слова т. Леніна:

„Такої задачею являється розвитие колективного хозяйства в земледелии, как наиболее выгодного в смысле экономии труда и продуктов, за счет хозяйств единоличных, в целях перехода к социалистическому хозяйству“ (т. XV).

Нині ми з усієї сили намагаємося зміцвити нашу соціалістичну промисловість. Навіть в цей момент радянська влада має змогу виділити десятки мільйонів карбованців на допомогу селянському господарству, головню — колективному. Ми певні, що зі зростом наших можливостей ми будемо допомагати ще далі — то більше. І не в тім сила, що т. Камінський не знає, які продукційні об'єднання селянства будуть за соціалізму (сучасні комуні, чи щось инше), а в тім, що сучасні колективи відіграють свою роль навіть в тому разі, коли на зміну їм придуть якісь инші (універсальні) форми колективів. Цього досить, щоб слідом за Леніним і Квірінгом сучасним колективам була дана відповідна допомога.

Г. Клуний

Адресная и справочная книга: Вся Украина и АМССР на 1926 год. Издание Украинского Красного Креста. О. 1926 г. Стр. 767. Тираж 1.000. Цена 8 руб.

Довідник розподіляється на п'ять частин: 1) загальна (календарна та конституція УСРР), 2) довідкова (переважно про податки), 3) юридична, 4) адреси, 5) додатки.

Доцільність вміщення всіх цих відділів в календарі не викликає жадних заперечень, перші три зазначені частини цілком придатні до використання.

Навпаки, там, де, здавалося, спеціальна агенатура видавництва (див. „от редакції“) могла - б показати свою позитивну роботу, справа з адресами та з „додатками“ потребує негайного перероблення:

1) Хоча й складачі не зазначили, звідки взято відомості про площу та населення УСРР, все-ж таки, на нашу думку, тут використано „Адміністративно-територіальний поділ УСРР при трьохступеневій системі врядування“. (X. 1925 р., стор. 32 — 73). Про це слід було - б сказати і разом з тим виправити помилки, хоча їх багато і в зазначеній праці:

2) бажано, щоб все-ж таки всі округові міста „мали певну площу“ (стор. 381, 389, 418, 444, 446, 474);

3) приємно, що відомості часами подано аж до 1 лютого 1926 року (див. „від редакції“), але чому-ж тоді ще існують у нас „губернії“ (стор. 725, 728, 729, 730), „Юзовка“ (стор. 726), „Бердянська округа“ (стор. 731), а „Радянське село“ ще й досі ніби друкується в Київі (стор. 522); існують Смілянський та Чернігівський Технікуми соціалістичної освіти (стор. 734), місто Таганрог — в складі УСРР (стор. 725, 734);

4) бажання сказати про все не дало можливості дотримуватися плану, тому часами звернули увагу на дрібниці, напр., на дрібні підприємства окремих округ, а ні слова нема ні про фабрики, ні про заводи таких округових міст, як пр., Запоріжжя, Сталіно;

5) невідомо з яких мотивів всі педкурси УСРР (слід-би сказати „Педтехнікуми“) стали „Медкурсами“ стор. 731 — 733);

6) є тільки змагання українізуватися („броварський“ на стор. 708), але як далеко ще до книжки українською мовою;

7) рекламується „Госметр“, а про площу УСРР відомості маємо поки що в „верстах“.

Треба усунути надалі всі ці хвиби, додати карту УСРР. Головне, зробити книжку дешевшою та змістовнішою.

Піщанин

Р. А. Н. „Тексты в разыскания по Кавказской филологии“, т. I, Ленинград, 1925, ст. III + 125.

Зміст цього видання Академії Наук СРСР такий: Н. Марр — „Вступна лекція в Лазаревському Передвєзайському Інституті; Н. Довдуа „Твореніє Мергула в латинському перекладі бельгійського орієнталіста“ й „Анахронієм у вирішенні питання

про взаємовідносини яфетичних мов Кавказу"; А. Генко — „З приводу роботи пр. Джавахишвили, що до грузинських палімпсестів з біблійськими текстами" й Н. Я. Марр — „Про кавказьку версію біблії грузинських палімпсестних фрагментів" та „З приводу руського слова „сало" в древнє-вірменському описові хазарської трапези VII в.". Остання стаття займає значну частину збірника — від 66 до 125 стор. й для нас найцікавіша.

Ця робота академіка Марра має значіння для історії України, бо вона звертає увагу на зв'язок нашої історії з історією та етнографією Кавказу, потім робить спробу по-новому з'ясувати питання про походження хазар, нарешті виявляє дуже ранні стосунки Східного Слов'янства з хазарами. Найбільше ця стаття Марра дає з останнього питання, констатує такі зносини наших предків з хазарами ще за ранньої доби VII в. Це акад. Марр доводить на підставі аналізу певного тексту албановірменського письменника VII в. — Мосія Каганкатаваці, який, між иншим, дає картину хазарської трапези VII в., що свідчить про вживання хазарами „сала". Дані, що їх приводить акад. Марр, дають підставу для упевнення в тому, що історія Східного Слов'янства на північному Кавказі починається зовсім не з походу Святослава на ясів та касогів у X в., як це звичайно гадали, а значно раніше — на 3—4 сторіччя. Це підтримує міркування про те, що східне слов'янство мало зв'язки з Кавказом не випадкові й недовгі, та серйозні і на протязі декількох сторіч, що мусило відбитися на культурі й етнографії України дуже виразно. І тоді питання про українсько-яфетичні взаємини є для нас одним з головних питань початкової історії України. Разом з тим тут має повстати потреба в ревізії звичайного у нас розв'язання низки питань, наприклад що до історії розселення Східно-Слов'янських племен, — про автів, про початок і походження державності у Східних Словин взагалі й инших. З цього погляду дана стаття акад. Н. Я. Марра дає гарну притоку перевірити й переоцінити сирні положення нашої історичної науки. Думка Марра в цьому відношенні, розуміється, не стоїть зовсім окремо, а лише ствержує ґрунт деяких історичних міркувань, що в останні часи у нас постали.

Вол. Пархоменко

Werner Sombart „Die Ordnung des Wirtschaftslebens". Berlin 1925.

Навряд чи існує нині ще яке небудь сполучення слів, таке модне, популярне і привабливе, як „організація господарства". В часі війни і після війни „організація господарства" стала у цілому світі улюбленою темою усного і пресового обговорення. З „плоду утопійних вигадок" вона обернулася в пекуче практично-політичне питання. І не тільки для соціалістичної і комуністичної думки. „Організаторами" поробилися зовсім не утопійні уряди капіталістичних країн і чужі соціальному ідеалізму буржуа.

Організація господарства, що посіла таке визначне місце в житті, неминуче мусіла зацікавити і економічну літературу. І справді, основним лейтмотивом старої економічної літератури була конкуренція, а тепер її місце заступила „організація". Не будемо говорити про ту п'ятому вагу, яку мають питання організації господарства у кожній сучасній економічній роботі, скажемо тільки, що назви спеціальних організаційно-господарських робіт у світовій економічній літературі треба числити тисячами.

А проте такої роботи, щоб розглядалася в організації господарства суцільно-систематично в цілім зв'язку її теоретичних проблем, в цілій розмаїтості її конкретних проявів, немає. Така робота під силу тільки вченому, що щасливо з'єднав багате знання економічних фактів з даром синтетичної систематики і інтуїцією теоретика.

Отже не випадкова річ, що така робота з'явилася з-під пера проф. Вернера Зомбарта. Вийшовши з історичної школи економістів, Зомбарт у всіх своїх творах намагався сполучити прихвильну роботу історика (в тогочасному вузькому розумінні змісту цієї наукової спеціальності) з синтетико-систематизаційною думкою теоретика. Стараючись у перших своїх роботах спертися на теоретичні основи марксизму, Зомбарт в останніх своїх працях виступив як супротивник марксизму. Досить назвати його „Сучасний капіталізм", що вийшов 1922 року в цілком переробленому вигляді (перше німецьке видання з'явилося 1902 року) і „Пролетарський соціалізм (марксизм)" (1924), що теж являє собою ґрунтовне перероблення, вбік від марксизму, його роботи „Соціалізм і соціальний рух".

Теоретичний фундамент мінявся. Але цінність Зомбарових робіт завжди в незвичайній насиченості фактами, зведеними в систему синтезуючою думкою теоретика.

„Die Ordnung des Wirtschaftslebens“ — новітня робота Зомбарта (1925 р.) Вона становить один із випусків німецької енциклопедії права і економіки (Enzyklopädie des Rechts und Staatswissenschaft), видаваної за редакцією Артура Шнітгофа.

Форма цієї роботи характерна для Зомбарта: логічна закінченість термінів і означень, часто вперше впроваджених від нього в науку про господарство, бездоганність архітекτονіки, своєрідність стилю. Стыль Зомбарта то легкий, то тяжкотілий, то складається з лаконічної мови, то з конденсованих періодів, але завжди він в високій мірі адекватний його думці.

Зомбарт ставить собі завдання — дати систематику економічного життя в цілій розмаїтості його організаційних форм. В його систематиці організація господарства складається з трьох сукупностей: 1) Суспільства, в якому розвивається господарство. Уставлений від суспільства лад називається регулюванням. 2) Суб'єктів, що господарюють, здійснюючи в своїй діяльності встановлений лад. Це той розділ організації, який російська термінологія визначає як організацію підприємства і 3) науки, що намагається зрозуміти явища, систематизуючи їх.

В зв'язку з тим і виклад іде трьома річизами, розпадається на три розділи: 1) регулювання, 2) організацію і 3) систематику господарства.

Автор починає виклад з систематизації господарства. Він намагається дати, як підставу для дальших конструкцій, систему господарських явищ. Для того Зомбарт спиняється на „спробах систематизації господарського життя до цього часу“.

Ці спроби полягали на систематизації господарського життя або за формальними, а або за матеріальними принципами. Для перших улюбленою ідеєю, що з її допомогою сподівалися побудувати науку про господарство, була ідея народного господарства (Адольф Вагнер, Густав Шмолер, Філіппович)

„Народне господарство“ разом з „окремим“ і „світовим господарством“ створює трійду ідей, що мають систематизувати господарське життя, — в фундаментальній роботі Бернгарда Гармса „Volkswirtschaft und Weltwirtschaft“ (Народне і світове господарство) 1912 р.

Вся ця трійда, однак, не дає „саме того, чого ми вимагаємо від систематизуваної ідеї, щоб вона виявила нам історичну особливість певного господарського життя і дала можливість даний вид господарства поставити на його дійсне історичне місце“ ...

Але не можуть задовольнити і численні спроби систематизації за матеріальними ознаками. І найдавніша спроба систематизації за „станом продукції“, яка починається ще з Аристотеля, яка панує в соціологічній літературі XVIII сторіччя (зокрема в А. Смита), подібнується у Ф. Ліста і нарешті доходить до наших днів в особі Шенберга; і систематизація „за довжиною дороги збуту“, іншими словами, за відношенням продукції благ до їх споживання, що піднісв К. Бюхер у всіх своїх роботах, починаючи з кінця минулого сторіччя¹⁾; і популярна серед істориків схема Бруно Гільдебранда — всі ці господарські систематики видаються авторові хибними. Їм не можна закинути безмістивности, як систематиці за формальними ознаками. Але зате вони позбавлені — про всю відмінність між собою — саме того, що повинна давати наука — системи: основна ознака міняється, а не остається єдиною в своїй формальній природі, на всіх щаблях схеми. Крім того, вони цілком безпорадні, особливо для вищих щаблів господарського життя, в своїм намаганні об'єднати його одною ознакою і повно схарактеризувати на підставі цієї одної ознаки. Тому вони або не дають достатньої характеристики, або дають „повні життя й характерности картини“, але... не об'єднані цією одною ознакою. Нарешті всі ці системи, на думку Зомбарта суперечать фактам господарського життя.

Не цілком погоджуючись подекуди з фактичною критикою, Зомбарта, прим. з його твердженням, що кредит в царині збуту занепадає, доводиться визнати, що наведені системи моністичної класифікації дійсно дуже суперечать фактам господарського життя. Але коли-б навіть цієї фактичної суперечности не було, вони й тоді з причин, що наводить автор, залишаються хибними.

Чи це значить, що моністична систематика господарського життя взагалі неможлива?

Це питання витікає з Зомбартівської аналізи і, на нашу думку, має великий теоретичний інтерес. Сам Зомбарт відповідає на нього негативно і висуває свою „ідею господарської системи“, яка впливає з плюралізму економічного credo автора.

¹⁾ Див. головню „Постання народного господарства“, що вийшло кількома виданнями російською мовою. Останнє видання 1923 р. за редакцією і з передмовою проф. І. Кулішера. В стилі і рельєфній формі Бюхер подає свою теорію в маленькій статті „Volkswirtschaftliche Entwicklungsstufen“, і в збірнику „Grundriss des Sozialökonomik“ 1924.

Ідея господарської системи — це, мислений як ідейна єдність, спосіб господарювання, 1) в якому панує певний дух, 2) який має певний лад і організацію і 3) прикладає певну техніку. Це поняття (правдивіше сукупність понять) досить загальне і його можна прикладати до всіляких господарських устроїв і „його цілком досить, щоб збагнути господарське життя в його історичній конкретності“. І Зомбарт дає таблицю можливих господарських структур з погляду 1) духа, 2) форми і 3) техніки.

В світлі наведеної таблиці автор характеризує історичні і мислені в привиді чому господарські системи — капіталістичні й не капіталістичні (які історично існували перед капіталізмом і які можна мислити після нього).

Однак поняття господарської системи — ця вказівка Зомбартова надзвичайно методологічно — цінна — не тотожне з поняттям господарської епохи. Звичайна помилка істориків-економістів (зокрема Бюхера) полягає на тому, що вони ототожнюють проблеми побудування системи і шаблі господарства. Кількість господарських систем, що борються за перевагу в межах одної епохи, в поступовій ході історичного процесу безнастанно зростає. Так „у фузі вступає новий голос, але й старі не перестають дунати“. Сучасність, прим., знає: ізольоване господарство, сільське господарство, ремесло, капіталізм і соціалізм (соціалізмом Зомбарт називає соціалізування господарського життя на Заході, надто в часи світової війни). „Але звичайно, часами цей концерт веде один голос — і тоді це той, який створює господарську епоху“.

Яка ж є організація господарства в межах цих господарських систем? Або іншими словами сказати, відповідно до загальної концепції автора, які ті ознаки, що на їх підставі можлива повна характеристика всіх способів організації господарства. На це питання має дати відповідь другий розділ. Зомбарт розглядає організацію господарського життя в його конкретних проявах. Таким способом його „організація господарства“ по суті своїй обертається в „організацію підприємства“.

Принципами організації труду в підприємстві є спеціалізація і співробітництво в їх розмаїтих відмінах і градаціях. Що до форм підприємства, то їх розмаїтість можна вичерпати такими ознаками: 1) родом уживаного в підприємстві труду (родом продукції), 2) становищем робітника в продукції: індивідуальні і колективні підприємства, 3) співвідношенням особистого і речового чинників продукції між собою (за Марксом: постійний і перемінний капітал).

Сполучення окремих форм в підприємстві зовсім не випадкове. Воно закономірно спричинене 1) метою, якій служить підприємство. Мета зумовлює часто, але не завжди, кінцевість приложення певної техніки і певної організації продукції. Знов же техніка зумовлює 2) структуру підприємства (виготовлення взуття машинним способом вимагає певного комплексу машин). Але в тісному зв'язку з залежністю структури підприємства від застосованої в ній техніки стоїть тепер 3) зумовленість форми підприємства принципами організації (спеціалізація і співробітництво). Ця зумовленість виявляється в тому, що спеціалізація не тільки вимагає, з самої своєї природи, співробітництва, але також і в тому, що міра спеціалізації визначає об'єм співробітництва і разом з ним і розмір підприємства. З цих елементів закономірної структури підприємства створюється поняття про найвигідніші, оптимальні розміри підприємства. Воно означає існування таких розмірів підприємства, при яких бажаний продукційний ефект досягається найлуччим способом і, особливо, досягається максимум продукційності труду. Існує абсолютний і відносний оптимум. Останній визначається відповідно до кількості вироблюваного продукту. Перший полягає виключно на відповідності сучасним технічним досягненням. Переходячи до характеристики за наведеною схемою підприємств в основних паростях народного господарства, Зомбарт зупиняється на сільському господарстві, промисловості й торгівлі.

Ці три групи вирізнені з огляду на їх виразно виявлені специфічні особливості. Сільсько-господарські підприємства дістають свою особливу природу залежно від їх відношення до ґрунту. Промислові від відношення до техніки. В царині абуту товарів створюються особні форми, залежно від характеру зв'язку з покупцями.

Детальна класифікаційна робота Зомбарта повинна мати безумовний інтерес і для практичних цілей. Зокрема його класифікації слід би взяти до уваги при підготованні наших найближчих статистичних переписів. Так, приміром, поряд старої дуже поширеної класифікації підприємств в сільському господарстві „Аезовое“ Зомбарт підносить і угрунтовує власну класифікацію. Аналізуючи промислові підприємства і докладно спиняючись на відмінних ознаках фабрики й мануфактури, автор підкреслює не тільки переходе до фабрики, але й самостійне значіння деяких відмін мануфактур. В них ми маємо наче синтезу індивідуальної і колективної форми організації трудового процесу (художня мануфактура). Трохи неповна таблиця форм торгових підприємств: нема часових форм торгівлі.

Хоч які розмаїті підприємства в різних паростях, хоч як різняться, так мовити, по горизонталі, існує й вертикальна різниця. Бо, „певна річ, це цілком відмінні речі: робити прибуток і робити вауття“. Таким способом Зомбарт приходить до поділу підприємств на господарські (Wirtschaftsbetriebe) і продукційні (Werkbetriebe). Цей поділ випливає з різниці споживчої й мінової цінності (цього логічно вихідного пункту Зомбарт правда не відзначає). Обі відміни підприємств можуть одночасно існувати в однім підприємстві (контора й майстерня фабрики вауття або бавовняної фабрики — тільки дві частини одного цілого). Але вони можуть також бути відокремлені — такі випадки стають чим раз частіші в міру розвитку капіталістичного господарства. „Це ті випадки, коли одно господарське підприємство покриває не одно продукційне підприємство, а охоплює кілька їх“. І Зомбарт докладно спивається на цих формах організації підприємства, аналізуючи й систематизуючи розмаїту конкретність капіталістичних „об'єднань“. А також внутрішню організацію підприємства, в трьох її основних моментах: механізації, інтегралізації й економізації.

Кожна господарська організація — поза якою нема й не може бути господарського життя — можлива тільки при умові господарського регулювання (зміст третього розділу). Це господарське регулювання обертається в господарсько-політичну систему тоді, коли в ній „проявляється певний дух, який має законодавчу силу і об'єднує таким чином всю розмаїтість окремих положень господарсько-правового порядку“.

Згідно з цим господарсько-політичні системи відрізняються одна від одної напрямком мети (універсалістичні й індивідуалістичні) і добром засобів (середників) (нормативні й вільні). Звідси випливає наявність мішаних господарсько-політичних систем, „що передбачають принципово різні напрямки мети і різний добір засобів“.

В історичній конкретизації господарсько-політичних систем минулого — середньовікових міст, меркантилізму, лібералізму — ми маємо різні типи, хоч і в нечіткій формі (тут дуже цікаві установлювані від Зомбарта національні типи лібералізму: англійський, французький і прусько-германський).

Господарська політика нашого часу являє собою „перемішання стилів“. Вона „однаково індивідуалістична і універсалістична, вона визнає принцип вільної конкуренції, але не відмовляється і широкого регулювання господарського життя“.

„Перемішанням стилів“ найбільше відзначається внутрішня господарська політика. Вона „являє процес перетворення, побудований на принципах лібералізму, господарського життя з первісною перевагою натуралізму в нормативно регульоване. Процес, що доходить свого кінця протягом кількох століть і за останніх літ лиш трохи прискорився“.

Це вростання системи регульованого господарства в систему вільного мінового господарства, Зомбарт, згідно з германською урядовою „комісією соціалізування“, визначає як „рух до планово введеного і контрольованого народнього господарства, якого мета — добро суспільства, народа“.

Не годячись з наведеною думкою, що вбачає в кожному публічно контрольованому заході акт соціалізування, мусимо визнати, що таке поширене тлумачення поняття соціалізування ігнорує соціально-класову природу цього процесу. З другого боку треба підкреслити те переважне, надто в перспективі, місце, яке Зомбарт дає регулюванню господарства (будемо вживати цього терміну замість незаконно поширеного тлумачення поняття соціалізування).

Сюди стосується не тільки націоналізація і муніципалізація підприємств, не тільки передача їх у володіння й керування особнім об'єднанням, як от „гільдії“, але й утворення примусових синдикатів під суспільною контролею і утворення мішаних товариств; Зомбарт думає, що ці типи організації мають найбагатше прийдуче:

На думку автора світове господарство переходить від старих „аристократичних“ форм капіталізму до „демократичного“ устрою. З книги неясно, чи вважає Зомбарт ці „демократичні“ форми за форми властиві все таки капіталістичному ладові, чи вбачає в них новий господарський устрій. А втім Зомбарт, очевидно, думає, що нині неможливо дати відповідь на це питання. Він тільки відзначає в останніх рядках своєї нової книги, що в найближчій фазі світового господарчого розвитку „перемішання стилів, властиве господарській політиці сучасності, ... має найрельєфніший вираз“.

I. Бак

Н. Марр. Из переживаний доисторического населения Европы, племенных или классовых, в русской речи и топонимике. Чувашское Держ. Издави., Чебоксари, 1925, ст. 22

Нова брошура відомого лінгвіста-академіка Н. Я. Марра цікава тим, що робить до певної міри підсумки довгої роботи названого вченого

в галузі лінгвістики, звязаної з праісторією Східньої Європи. Із цих висновків автора для нас цікава вказівка його на те, що вживання терміну „Русь“, „Руський“ він відносить на нашій території до епохи передісторичної, вважаючи його за наслідок перебування тут колись яфетидів - етрусків в ті давні часи, коли тут ще не було ні фінів, ні слав'ян. Таким чином знищується ґрунт для норманської теорії походження „Руси“. З другого боку заслуговує на увагу погляд автора, що взагалі плем'я — це суспільне класове утворення й що міське та сільське населення на одній території в старовину звичайно мало інший племенний склад й іншу мову, оскільки те й друге з'являлись різними виробничими класовими організаціями. Правдивість цього загального твердження академіка Марра можна простежити наприклад, на старому українському житті, де за часів так званої Київської держави назва „Русь“ явно зв'язується з життям торговельного міста, в першу чергу Київ, а термін „смерди“ спочатку визначає підбите під владу торговельно - степового елементу племя, в першу чергу — Древліан, над якими взяли перемогу Поляне, — „яке нині зовомал Русь“, як їх виразно назива літовис.

Вол. Пархоменко

Д. Антонович. Українське мистецтво. Конспективний історичний нарис. Прага — Берлін 1923. Вид. „Нова Україна“ с. 11.

Конспект Д. Антоновича, автора відомої роботи з історії українського театру, зв'язаний з його літографованим курсом історії українського мистецтва, який він зачитував в Празькій університеті. У цій галузі автор має певний досвід. Ще 1910 р. вийшла в Києві його стаття: „Первые мастера из Кампоне в Модене“, далі — „Український варіант старої тосканської композиції“ (К. 1914). Закордоном 1921 р. вийшла його праця: „Київ. Історично-мистецький нарис“ (Відень 1921).

Нарис, на який подаємо рецензію, є досить докладний. Автор, запобігаючи уривчастості, намагається викласти його у вигляді не звичайного конспекту - програму, як це буває, а подає окрему статтю. Зміст свідчить про старання Д. Антоновича дати докладну історію українського мистецтва. Не починаючи з дійсного її періоду, він доводить, що наше мистецтво починається від перед-історичних часів.

Київ був одним з найдавніших осередків людської заселеності ще за почернової доби. І археологія подає нам сліди українського примітивного мистецтва. Правда, дані ці, застерігає він, невеликі і більше поки-що мають значіння для історії загальної культури.

Дійсну історію українського мистецтва Д. Антонович починає від IX — X в. нашої ери, цеб-то разом з документальною історією України. Справа пішла так, що живий рух у мистецтві Західньої Європи, який привів до утворення романо-візантійського стилю, одразу не став чужий для України, — були постійні артистичні взаємини України з грецьким сходом та заходом Європи (храми Чернігова й особливо Києва). Автор визнає, що в XII в. були вже на Україні свої майстри. До того, коли на заході від романовізантійської доби збереглися цікаві пам'ятки архітектури та скульптури, Україна визначалася в сфері малярства та стінної декорації. І це було першою добою розквіту українського мистецтва. В наступнім XIII ст. автор бачить наближення українського будівництва до західнього, романського (особливо на Галичині), а також, через утиски татарів, перехід мистецької праці на верхів'я Дністра та Полісся. Пам'яток старовини від цього часу слід шукати на заході України (Острог, Сутківці, Львів). Через ті-ж умови ми мало маємо пам'яток готичного стилю. Однак готичкі традиції утримались в українськй будівництві і після того, як на Заході цей стиль був уже пережитий. Зате продовжується декораційне фрескове малярство, яке, поступово відходячи від чисто декораційних принципів романо-візантійського стилю, проймається чим-раз більшим реалізмом (Сандомір, Краків). Так тяглося в значній мірі до XVI ст., коли з'являється ренесанс. І першим зразком тут є каплиця при львівській братській церкві. Тоді ж, зазначає Д. Антонович, починає виявлятися улюблений тип трьохбаних будівель, з тими трьома верхами, який виспівується в старих українських колядках. Почавшись ще за готичкої доби, цей тип розвивався широко з XVI ст. Помітно і впливи окремих західніх шкіл (флорентійської). Розвивається портретне малярство, будівання надгробків, граверство, друкарська справа, нерозривно сполучена з граверством. В XVII ст. центр українського життя переходить знову до Києва. Мистецтво вбирає в себе новий стиль. Це — бароко, який ми бачимо в оздобі мурувань. Українські майстри, справедливо помічає Д. Антонович зуміли приладнати бароко до деревляного будівництва, з деревляним різьбярством, змінюється відповідно і малярська школа. Орнаментизація у стилі бароко, змішуючись з попередніми впливами, переходить на килими й інші ткацькі вироби,

вишиття одягів світських та духовних, вироби снитерські та карбовані, посуд, декоративні емалі і т. н. Це був нобий значний період розквіту українського мистецтва. Так ішла справа до середини XVIII ст., коли на зміну пишному бароко прийшло бароко елегантське. З'являються окремі майстри, як Д. Левицький з Київ, Ант. Лосенко з Чернігівщини. XIX в. приносить замість елегантських форм попереднього бароко холодні та розсудливі форми стилю доби класицизму. Це як раз сполучається з періодом найтяжчого переслідування мистецтва з боку царського варварського режиму. З'являються декрети проти будівництва в українському характері. Кращих українських майстрів — скульптора Мартоса й малювача Боровиковського, як раніш Левицького та Лосенка, Шевченкові забороняють не лише писати, але й малювати. В другій половині XIX ст. настає доба безбарвного еkleктизму. З другого боку, кращі наші художні сили мусять віддавати свій талант чужій країні (Трутовський, Ярошенко, Репін). Один лише Микола Ге не схотів служити на півночі і повернувся на Україну. Тільки з початком XIX ст. молоді українські артисти, наперекір усім переслідуванням, почали віддавати свої сили Україні. Як бажаний факт Д. Антонович зазначає відкриття після революції у 1917 р. у Києві першої Академії мистецтва, що відразу стала перевищувати свіжістю талантів Академію петербурзьку, засхлу в своїй рутині. Згадує Д. Антонович видатних сучасних митців, що працюють нині по-за академією. Велике значіння нарешті надає автор сучасному поширенню музейної справи на Україні, що безумовно мусять гарно відбитися на будучім нашім мистецтві.

Змістовний конспект Д. Антоновича дуже, на наш погляд, програє від відсутності в ньому економічної бази. Періоди розвитку мистецтва поставлені в залежність від державних відношень, а не соціально-економічних, що в значній мірі знижує цінність праці, надаючи їй однобічності, і ставить її далеко позаду серед інших робіт з тої ж галузи.

Ів. Єрофіїв

М. Проліс. В тенетах далечини (Пам'яті Григорія Сковороди). Вид. „Нова Україна“. Прага — Берлін 1924. с. 60.

В художнім письменстві постать Г. С. Сковороди намагалися відбити не раз. Ще 1836 р. І. Срезневський в своїм оповіданні „Майор, майор“ („Моск. Наблюдатель 1836 VI) зачепив епізод з життя Сковороди романічного характеру, користуючись незовсім таки певними переказами старих людей. Сковорода, як людина, відбився в художніх творах Куліша (поема: „Грицько Сковорода“, написана після 1891 р.). Тичини та Поліщука. Про ці виображення оповів М. Плевако в своїй статті „Сковорода в світлі художньої літератури“ („Книга“ 1923, I). Автор статті гадає, що твори згаданих трьох письменників викликаються переважно ювілейними роками філософа. Так було з Кулішем, який писав свою поему біля 1894 р., так було з Тичиною та Поліщуком, що писали про Сковороду вже в наші часи. А коли так, то письменники не могли відходити далеко від тих матеріалів, котрі подавали вчені на часи ювілею, чи коло того. І справді Куліш, каже М. Плевако, скористовує біографічні дані про Сковороду, користуючись його „Житієм“, виданим Харк. Губ. Стат. Коміт. 1894 р. Одночасно відбилося у поемі і тодішнє „москвофільство“ письменника, тодішній його індивідуалізм та критицизм, що до України. Дійшло до ототожнення долі філософа з власною і навіть до змалювання Сковороди, як прихильника Катерини другої. Аналізуючи поему про Сковороду Тичини (уривками почала друкуватися з ч. 291 В. У. Ц. В. К. за 1922 р.), М. Плевако помічає інтерес до Сковороди в Тичини ще до останнього ювілею. Так ще 1920 р. Тичина присвячує свою книжку „Замість сонетів і октав“ Сковороді, а критика незабаром визнала близькість думок поета до думок українського філософа. Отже остання поема стала „відгуком на ювілей“, який, додамо, впав на бурхливі роки, роки нашого робітничо-селянського руху, і поема Тичини — це „гімн революції, гімн боротьби за соціальну правду, за визволення рабів... носієм ідеї революції, повстання бідних, занедбаних і замучених у Тичини є Сковорода, той самий Сковорода, який в Куліша являється спільником царці Катерини і ідеологом „єдиної неділимної турми“ для тих самих бідних і занедбаних“. Поема Поліщука (почала друкуватися з 5 ч. журналу „Шляхи мистецтва“ за 1922 р.) теж зв'язана з нашим часом. Автор ставить філософа за свідка селянських повстань проти поміщиків на Слобожанщині, що були відгуком гайдамаччини та коліївщини. Сковорода виображений в нього як позакласова постать, яка увялялася поміщикам мало не революціонером, селянам мало не ворогом. Селянам незрозумілий заклик Сковороди до самопізнання, до шукання щастя в собі; „за наукою своєю не бачив

не спостерігав Сковорода, що люди живуть уже вишим, що увірвався терпець рабам, що починається повстання". І обурення проти Сковорода є чи не головним моментом в нескінченій ще поемі Поліщука.

Нині перед нами ще один художній твір, де як образ фігурує Сковорода. Це „В тенетах далечини“ М. Проліса. Що являє собою це оповідання? Хронологічно воно зв'язане з ювілейними - ж сковородинськими святами нашого часу; з боку форми воно наближується до Кулішевого оповідання. Це прозовий, в значній мірі біографічний твір, а тому ми не бачимо в ньому того, що бажали - б бачити. Чи не головною хибою і в цій творі є те, що автор намагається поставити Сковороду в центрі оповідання. Отже ми чекали - б змалювання часу філософа, його епохи. В творах про життя великих людей як - раз слід подати оточення. Оповідання „В тенетах далечини“ не дає нам виображення того світу, про який саме Сковорода казав: „мір ловив мене, но не поймал“. Саме оповідання — уривчасте. Це кусочок життя Сковороди від часу, коли він повернувся з - за кордону, простуючи через Україну додому, в Чернухи. Скільки, здається, можна було - б подати цікавих картин історично - побутового характеру, отже автор не зумів перенести читача в „далечину“ минулого. Вийшло досить блідо, одноманітно, програмно. Видно, було прочитано про Сковороду й старанно повиписувано про його світогляд, звички, зовнішність. Тут є порівняння манахів з зчорнілим камінням, стовпами нетесаними, і думка про те, що всі ми на цій землі лише „в гостях“, часто згадується про „шукування стежки“, про необхідність знайти свою полицку, і про красу природи і про нелюбов до камінних міст. Це що до світогляду філософа. Що до біографії, то тут знаходимо сторінки про подорож додому, перебування в Чернухах, відвідання могил батьків, службу в Переяславі та Харкові. Все це у загальних фарбах, не характеризувано осіб, з якими доля зводила філософа (Томари, Ковалівського). Не тхне старовиною, часом тієї України, що з одного боку міцно трималася свого, а з другого тяглася до російського дворянства, нема живих народних типів, побіжно згадано про бурсацтво, усе неначе уривками з ювілейних статтів. Трохи краще про життя у майора та любов його до Марії. Тут є захоплюючі своїм настроєм сторінки. Є і гумор, коли оповідається про непрактичність Сковороди.

Однак, чи є гарний бік в цій творі?

Коли визнати правдивість принципу, що подібне пізнається подібним, то слід визнати, що авторові більш, ніж епоха, ніж увесь Сковорода, зрозумілий один бік душі Сковороди — його потяг до природи, до музики. І тут автор дає найкращі сторінки. Він вміє до того змалювати пейзаж, часто вживаючи його. Тут тонке, гарне вміння. Автор відчуває українську природу і ті сторінки, де уміщено пейзажа — кращі в оповіданні. І дуже влучно і вдало уміщується в нього серед природи задумливе обличчя Сковороди, з його сопілкою, з пройняттям почуттям природи. Тут ліризм, щиро висловлений і обгрунтований, заступає відсутність драматизму в усім майже оповіданні. Загальний тон витримано — від епіграфу (Ах, ти, тоска проклята...) до самих останніх рядків.

Певного виображення а ні самого Сковорода, а ні епохи оповідання не дає, однак як ліричний шкід воно має цінну. Мова — гарна, чиста.

Ів. Єрофіїв

„Плуг“ Літературний альманах. Збірник другий. За редакцією С. Пилипенка. Спілка Селянських письменників „Плуг“. ДВУ 1926. Сторінок 295, ціна 2 карб. 50 коп.

Розглядаючи збірник другий альманаху „Плуг“, ми хочемо зупинитися виключно на літературній молоді, поминувши старших письменників, бо центр ваги збірника саме в цій молоді, що ствержує і передмова: „Цей збірник являється демонстрацією нової фаланги плужан, що хочуть і свою борозну прокласти на широкому письменницькому лані поруч з іншими товаришами“. Проте альманах складено „між іншим“ бо: „було - б помилково вважати цю другу нашу книжку конденсатором певних досягнень чи, навпаки, прокламативною демонстрацією“. Трудно повірити в це запевнення, бо - ж звичайно вибиралося кращі речі, а значить подано „досягнення“.

Але поминімо кумедну передмову і перейдімо до творів молоді фаланги плужан, давши спокій, як ми вже сказали, старшій генерації. Твори „молодої фаланги“, як правило, — учневі спроби „пера і чорнила“ і стоять покіль що по - за художньою літературою, а тому критика їх була - б простісінським „ізбєнієм младенцев“. От саме через це ми й не хочемо критикувати, а обмежимося на кількох основних зауваженнях, що до цих спроб.

Перше, що впадає в очі при читанні речей Кузьмича, Первомайського, Кундзіча, Косарика, Брасюка, Кириленка і инш., це відсутність систематизування фактів, добору їх за типовими ознаками. Звичайно списується все, що автор бачив і чув в хронологічній послідовності і коли виявляється творчість, то лише у вигадці моралі, де добродійність звичайно бере гору. Автори не мають перед собою будь якого мистецького завдання, забуваючи чи не знаючи, що художній твір, то алгебраїчна задача з сотнями невідомих величин, які треба знайти. Тому то читача починає нудити на другій сторінці і твір не дочитується. Скрайня невибагливість і вбогість думки ставить такі спроби по-за мистецькими „законами“.

Візьмімо для ілюстрації оповідання Первомайського „За політику партії“. Зміст його такий: комсомольці, підтримуючи кооперацію (політика партії), колективом рубають ліс, щоб внести паї. В лісі одного комсомольця забиває дерево. Його поховали і зробили відповідного написа на могилі, а товариш додав, що той загинув „за політику партії“.

Цілком віримо, що подібний випадок трапився десь на Лубенщині, але, переказавши його, ми ще не матимемо художнього твору. Чому? Та тому, що тут немає художнього оформлення події, типів, побуту. Все наведене ні в якій мірі не є характерним і типовим. В оповіданні відсутність будь якої глибшої думки і навіть можливість зробити смерть комсомольця смертю героя, що дійсно гине за спільну справу, упущена, бо комсомолець гупо попав під дерево, можливо, пустуючи, і загинув він зовсім не за політику партії, а з власної легковажності. Коли ж до цього додати непереможне бажання агітувати, аж до того що: „був він червоний як хустка на плакаті „Не забувайте нас“, то і матимемо порожнє місце замість оповідання.

Ця несистематизованість і нехарактерність фактів і діянь осіб зовсім не випадкове явище в творах молодих письменників. Літературна початкуюча молодь дуже часто в листах до редакцій з приводу своїх творів підкреслює, що все мовляв написане в оповіданні вони не вигадали, а самі спостерігали в житті. Такі заперчення звучать гордо і авторі-самовидці, очевидно, переконані свято, що досить списати якусь дійсну життєву подію, щоб вишло художнє оповідання чи повість. З цього і походить відсутність добору художньо цінних характерних і типових елементів життя.

Письменник, пишучи, забуває, що його твір — то не нотатки для самого себе, для власного вжитку, а писання, що мусять захопити певними емоціями і зворушити певні думки і почуття у читача. Цього не можна досягти, пасивно переказуючи все, що пройшло перед очима письменника. В кращому разі це буде більш менш вдалий репортаж, який доповнює публіцистику фактами. Художня річ мусять зворушити найприхованіші почуття людини, а це можливо тільки тоді, коли письменник буде пам'ятати про читача, для якого він пише. Молодим початкуючим письменникам просто бракує установки на читача. Це особливо але для письменників, що намагаються своєю творчістю задовольнити широкі селянські маси. Через брак такої установки молодь кидається на різні дешевенькі словесні „ребуси“ та друкарські „фокуси“, намагаючись в цей спосіб скаламутити неглибокі озера своєї творчості, щоб вони здавалися глибшими.

Кузьмич, наприклад, пише: „щоб у словах, як у приводах, уклався вірний міцного вольту погляд“, або „Засвербіло промовністю“, або „сердце репетує (!) всім запалом“. Дозволимо собі в імені селянського читача спитати автора, що означає коли серце „репетує всім запалом“? Гнів? Радість? Закоханця? Або, що то за штука така „вірний міцного вольту погляд“, що має укластись „у словах як у приводах“? І де ото воно може „свербіти промовністю“?

Ми певні того, що у автора була якась думка, проста і зрозуміла нормальній людині, а він її невідомо для чого перекрутив, чи то боячись бути дуже простим, чи то догоджуючи „літературній моді“.

... „Я пишу, читачу, для тебе“... (стор. 45) заперення Кузьмич, але читач вправі сказати на це: „коли для мене, братіку, пишеш, то пиши толком, а не забивай мені памороки отими уривками слів, фраз та крапками...“

Та Кундзіч почасти „ребусів“ побиває рекорди:

„Поле снить під снігом. Недалеко лісу дівчина.
Місяць дивиться у відкриті очі... Дивиться...
дивиться... місяць у сині очі... у відкриті...
Там де впала, кров на снігу...
Туга - ліс...
плач - село...“

ніч ясна
— тліє небо...
— місяць
(ув очі).

Навіщо і кому потрібно затемнювати справу отакими вивертами? Невже автор в такий спосіб хоче наблизитись до сільських мас?

На всіх творах лежить печать композиційної рахитичности та розхристаности і от ця розхристаність хочуть замазати риторикою, балаканиною. Навіть „уривок з кіно-роману“ Кундзіча, де як-раз треба було-б сподіватися на підкреслену дію, і той складається з ліричних „ізліяній“.

Що до мови, то й тут справа стоїть негаразд. Вона кострубата, помітно спадає на очі авторська неохайність. Фраза неурівноважена і якомсь стоїть шкереберть. Непомітно роботи над словом.

Висновки з усього такі: молоді треба рішуче одкинути фокуси, ребуси, виверти і викрутаси і уперто працювати над досягненням простоти і ясности слова та над композицією твору, пам'ятаючи, що ліричною риторикою художніх дірок не залатати, не залатати їх також хорошими намірами автора...

Нема чого говорити, що виносити на люди в трьохтисячному тиражі такі твори також не слід.

В збірникові уміщено декілька грамотних поезій і тільки поезії Ведмицького справляють якомсь кумедне вражіння. „Кроки села“ це поправді не поезії, а збирання слів на зарані загадані рими. Тут і символізм і імажинізм змішалися в якомусь неурпродньому сполученні. Ставка на дешеvu і до тогож недоречну алітерацію:

— Тут коня, коня із криці
Взять пустить в широкий степ,
Кинуть камінь у криниці
Глянуть зорями з-під стель (Sic!)

Ви розумієте що небудь?
або:

Бурею мчить сонний легіт, (!)
(На розчахнених обрїях — тло).
Час горить на червоних лезах:
Задзвенів у рядках агітпроп.

У яких рядках „задзвенів агітпроп“, як то може сонний легіт „бурею мчати“ і що то за тло таке на „розчахнених обрїях“, — убийте — не зрозумію!

Зате у А. Дикого здібасемо щирі і легкі рядки:

„Як сивіюча сльода —	Ах, захочу перескочу
Мій туман зелений —	Золоті покоси, —
У озера загляда,	Це сухими бур'янами
Золотить стремена.	Вітер так голосе. („Осінь“)

Приємне вражіння робить коротеньке оповідання Качури „Без хліба“. Прекрасно подана в діалогах наддністрянська говірка і життєвою правдою віє од кожної сторінки оповідання. А тема його така, що легко було збитись на агітацію за новий вобут, попадись вона до рук „агітаторові“.

Видаю альманаха добре, але ціна не по змістові. Чи не краще було-б дати дійсні досягнення, коли вони є, і видати збірку меншу, дешевшу і цікавішу?

О. Слісаренко

П. Куліш, Чорна Рада, Літературна бібліотека „Книгоспілки“, Стаття й редакція О. Гермайзе, Київ, 1925, стор. XXXII + 215, ц. 80 к.

Видання Кулішевої „Чорної Ради“ в супроводі статті історика-марксиста, що дає прекрасний соціальний аналіз історичних подій „хроніки 1663 р.“ (так назвав автор свій кращий в українській літературі історичний роман), не можна не привітати. Це і єсть виконання того завдання критики, що його формулював Плеханов, як завдання „перекласти ідею художнього твору з мови мистецтва на мову соціології“.

Правда, Гермайзе в кращій частині своєї статті-передмови більш спирається на дійсних історичних фактах, ніж на художньому відбитку їх в „хроніці“, але це лише допомагає йому ширше охопити історичну дійсність. Соціальний аналіз останньої, що зробив Гермайзе, треба визнати за зразковий. Можна-б лише побажати більш чіткого проведення марксівського методу—що до історичної перспективи у дослідженому матеріалі. Стоючи завжди на боці пригноблених трудящих мас, Марке одначе недвозначно називав реакційним рухом „селянські війни“ часів реформації. „Доброти певної лінії революційної творчості“ керівникам хмельнищини й не могло „помістити“, бо й не було у тих керівників більш менш реалістичних ліній, а головне „не исполнились времена и сроки“... Історія може давати навчаючі вказівки майбутньому (хоч і кажуть, що історія наука, яка нікого ніколи нічого не навчає), але зовсім марна річ оцінювати її чи інші сили минулого з погляду сучасних симпатій. Історичним „вболіванням“ взагалі не місце в науці, бо її завдання лише розуміти...

Друге завдання критика (за Плехановим)—оцінка естетичної (художньої) гідності твору—поза межами фаху шановного автора передмовної статті. В кожному разі коротенькі уваги його: „багату на картини соціальної боротьби епоху початку Руїни подано художньо й повно“ (XXI стор.), „процес первісного збагачення козацької старшини виявляється яскраво - виразно“ (XXII стор.) і т. п. не можна визнати за вичерпуючий художній аналіз, а закінчення статті: „сучасний читач ще раз зробить той висновок, що аксіомою стало, з часів видання комуністичного маніфесту Маркса та Енгельса—твердження „Історія є невпинна боротьба класів“, (XXXII стор.)—викликає перш за все питання—хіба „аксіоми“ потребують potwierдження „ще раз“? а по друге певність, що художні твори мають такі ширші і глибші завдання, ніж висновок читача про правильність навіть важливіших аксіом. Художня оцінка „Чорної Ради“ вимагала-б окремої розвідки. Досить того, що вона з'являється таким зразком художньої історичної романтики, що якби Віктор Гюго написав свій славетний „93-й рік“ на кілька десятиліть раніш, Кулішеві не захиститись би було від обвинувачень, коли не в плагіаті, то в близькому наслідуванні (Кирило Тур у Сомка у в'язниці; Говен—у маркиза Лантенака). Незнання української мови, звичайно, захищає від подібного обвинувачення Віктора Гюго...

Мих. Могилянський

О. Кобилянська, Новелі. Літературна Бібліотека „Книгоспілки“ Редакція та вступна стаття В. Якубського. Київ, 1925, стор. XLIV + 228, ц. 90 к.

Запахні квіти літератури української „новелі“ Ольги Кобилянської видано в супроводі вступної статті В. Якубського, що під прапором ніби то соціологічного аналізу з'являється типовою „з приводу“, яка дуже мало допомагає зрозуміти письменника. Не заперечуємо абеткових міркувань Якубського про те, що „письменницький хист не буває ніколи чистим дарунком з неба, він завжди приходить в оточенні всіх впливів соціального осередку, що до нього письменник належить. І найбільший письменник бачить завжди не своїми очима, а очима своєї класи“ (XXV стор.). Але не можемо визнати за вдалий приклад цих загальних міркувань до аналізу творчості Кобилянської. Сам Якубський подає такі біографічні відомості про Кобилянську—батько—дрібний урядовець, „сім'я була велика (майбутня письменниця була сьома дитина), засоби життя були дуже обмежені, отже навіть освіти порядної дати їй не міг“,—що здавалось-би про класовий аристократизм письменниці говорити не доводиться. А це з одного боку ускладняє, а з другого полегчує аналіз ідеологічного аристократизму письменниці. До завдання рецензента не стосується те, чого не зробив дослідник. Вкажемо лише, що дослідник правильно зазначив джерело ідеологічних інспірацій—в захопленні філософією Ницше. Розуміння останньої виключно, як філософії аристократичного індивідуалізму, надто одностороннє, чого яскравим свідомством між иншим з'являється й ницшеанство Кобилянської. В ньому письменниця знайшла могутнього чинника протесту проти „розумового застою та моральної сплячки в дрібно-буржуазному урядовницькому оточенні“ (вираз Л. Українки), во ім'я гідності пригнобленої особистості людської. Соціологізм мислення мусів би пояснити Якубському, що для засвоєння світогляду більш нашій добі сучасного у Кобилянської не було і не могло бути жодних соціальних передумов, а головне, що і громадянський вплив у постузовому напрямку ще не міг вийти на просту дорогу сучасних нам з Якубським концепцій. Ідеологічний розвиток, особливо в свідомості літературного розвитку, не єсть процес логічний: відома річ, що міцна отрута з'являється часом кращою протиотрутою проти иншої міцної отрути... Таку роль в значній мірі відгравало ницшеанство взагалі, і ницшеанство Кобилянської зокрема. В кожному разі

воно було тим чинником, що порушив спокій міщанського стоячого болота галицько-буковинського, а в значній мірі й загально українського життя літературного, зв'язавши його з новим світом ідей і формальних прагнень письменства світового... І коли ми у Якубського знаходимо справедливую оцінку впливу творчості Кобилянської в новелах на селянські теми: міцний реалістично-художній хист письменниці не раз міцно вразить наші нерви, міцно стисне болем серце і владно зупинить думку на змальованих образах... художнє оформлення образу довго буде стояти в пам'яті, міцно, гостро й майстерне вирізьблене з справжнього життя", — то питаємо, а чого-ж ще можна вимагати від художника? і не розуміємо ніяких застережень, з якими, за Якубським, „треба підходити до новель Кобилянської“.

В цитаті з старої статті Л. Українки (1900 р.), наведеній у Якубського, маємо вже цілком правильний підхід до історично-літературної оцінки Кобилянської і можна лише пошкодувати, що сучасний дослідник не пішов простим шляхом, що його накреслила ще Л. Українка. До речі, — до твердження останньої, що „з року 1895 Кобилянська стала нарешті визнаним членом сім'ї в українському письменстві і тепер уже не може жалітися на неувважність редакторів, критиків і зокрема читачів“ Якубський додає: „дальші покоління „редакторів, критиків та читачів“ вже не з такою уважністю ставилися до творчості Кобилянської“ (XII стор.). Коли-б Якубський уважно переглянув „бібліографію“, додану до його статті, то він побачив би всю помилковість такого „додатку“, принаймні що до „дальших поколінь редакторів і критиків“... Та і на останніх сторінках статті своєї Б. Якубський міг би прочитати, що „цілком панегірична“ критична стаття Євшана з'явилась р. 1909, а стаття Срібляського з оцінкою ще „вищою“ (вищою за панегіричну!) р. 1918... Ну, а що до читача з „дальших поколінь“ — то тут поки що нема об'єктивних підстав щось твердити напевне, але думаємо, що й уваги читача не бракувало Кобилянській під час, коли друкувалося: „В неділю рано“, „Через кладку“, „За ситуаціями“, „Юда“...

Б. Якубському до високої міри властиве розуміння ваги літературно-художніх традицій і він безмежно далекий від „художнього“ світогляду свого критика, що не заперечує „художности новел Кобилянської“ і тут-ж додає — „кращі новелі читаються з нудом, як і більшість творів Кобилянської“, („Життя й Революція“, № 6—7, стор. 130). Тим більш шкода, що своїм нахилом до сухого схематизму він утворює такий безнадійний приєрзок, в якому всі кішки однаково сірі і ніжніші квіти майже дорівнюють якістю паростям бур'яну, що теж приймаються за окрасу життя молодого...

Мих. Могилянський

Вол. Юрезанський. Зникле село. Книгоспілка 1926 р.

„Зникле село“ — це оповідання про одну з славетних сторінок боротьби українського селянства проти поневолення, це оповідання про те, як 1789 р. проти панів Базилевських повстали селяни турбаївці, як вони переступили через трупи панські, як кілька років жили Турбаї, одбиваючися од влади, немов острівцець який, серед кріпацького моря, як нарешті покарано було все село.

Історик український О. Я. Ефіменкова написала цілу розвідку про оден виступ турбаївців. Розвідку цю згодом перекладено і українською мовою. Коли з'явилася стаття О. Ефіменкової, до редакції журналу „Киевская Старина“ надіслано було кілька заміток про цю-ж турбаївську катастрофу, надруковані були й народні пісні про виступ та кару турбаївців. І досі в селі Турбаях на Кременчуччині живуть серед старих людей перекази про боротьбу їхніх прадідів за волю. Були й спроби літературного оброблення цих переказів, як от Бакуїної в „Москвитянині“. Нині-ж маємо цілу повість, присвячену саме цій сторінці з боротьби українських селян.

Треба сказати, що В. Юрезанський, як видно з повісти, уважно та докладно ознайомився з науковою літературою про турбаївську катастрофу. В цілому він спромігся дати — хай трохи модернізовану — картину великої напруженої соціальної боротьби на Україні. Одно село Турбаї це немов відомий нам представник тих багатьох невідомих страдників — українських сіл. В цілому маємо яскравий правдивий малюнок. Проте що до окремих деталей, що становлять фон, треба авторові й чимало закинути. І насамперед, про що треба сказати — це про мову. Перекладач залишив силу русізмів: приміром, такий вираз „правда, вона, матушка, силу має“ (матушка це жінка попа і тільки) барин-батюшка, Спіридон скрізь, а не Свирид. Далі інші похибки і увесь час образити йде замість скривдити. Апостол кричить „як? не підчинятися?, а й славнозвісне врешті-решт, сила кострубятих виразів, що псують вражіння. Це що до перекладача, що-ж до автора, то треба сказати,

що його головна хвба та, що дієві особи розмовляють так, як сьогодні говорять; та й то не селяни. Вирази такі, як *замахорив*, *похерив*, *малахольні ледарі*, *хибарка*, звичайно, не підходять. І щоб таке міг сказати український селянин 18 віку, та й не тільки селянин, ніхто не повірить. Такі вирази так врізаються в пам'ять і так псують книжку, так не пасують до неї, що дивно стає, як авторове вухо цього не почуло. В історичній повісті така річ неприпустима. Або ось ще приклад: дід турбаївець в „Зниклому селі“ кричить: *які вони пани, щоб їм халера кишки повикручувала!* Не міг він так кричати, той дід, бо не знав він що таке холера: адже холера вперше з'явилася на Україні на початку 19 віку, коли той дід спав у домовині вже давно. І таких дрібничок чимало, а справа в тому, що питання мови для історичної повісті має чималу вагу, і з цього боку В. Юрезанський не задовольняє. Звичайно, можна налічити чимало окремих історичних помилок, іноді, як говориться „досадних“, проте для короткої рецензії нема чого їх перелічувати. Треба також зауважити, що місцями є нев'язка: *козак* чомусь ходить вже на панщину, хоч саме - ж справа йде, щоб присилувати їх ходити; *Базилевські* теж треба сказати саме були представники тієї групи поміщництва, що діяльно організують своє господарство, — це й *штовха*: їх на конфлікт, — а не поміщики - *нероби*, чимало рис з поміщицького побуту XIX віку перенесено на 18 вік, катування на допитах перебільшено, замість рушниць скрізь *гаківниці* і так далі. Отже при другому виданні авторові слід виправити оті помилки, що часто - густо просто *драгують*, бо - ж в цілому видно вміння авторове опанувати матеріал, видно вміння сухі історичні матеріали оживити, подати яскравий малюнок, отже й хочеться, щоб окремі подробиці не псували загального враження.

М. Горбань.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1926 ГОД

ДВУХМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСТПАРТА УКРАИНЫ

„ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ“

Задачей «ЛЕТОПИСИ РЕВОЛЮЦИИ» является восстановление героического прошлого партии пролетариата и выявление тех путей, которыми рабочие и крестьянские массы Украины пришли к освобождению от экономического, политического и национального порабощения.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» освещает историю КП(б)У и РСДРП (б - ов), историю массового революционного движения и вооруженной борьбы с царизмом, историю пролетарской революции и гражданской войны на Украине.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» дает исследовательские статьи по истории партии и ревдвижения, написанные на основании архивных материалов.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» помещает воспоминания участников ревдвижения, работников царского подполья и подполья белогвардейской оккупации.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» стремится воскресить в памяти старого революционного актива уроки прошлой борьбы, а партийному и комсомольскому молодняку дать понимание того процесса освободительной борьбы русских и украинских рабоче - крестьянских масс, который он призван довести до конца.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» дает биографический материал о героях революции, павших в борьбе.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» дает библиографические отзывы о новых книгах и журналах, посвященных истории революции и партии.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» дает хронику, освещающую деятельность истпартов на Украине.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» будущим историкам революции и партии готовит фактический материал, а партийной массе помогает в серьезном и углубленном усвоении истории партии и Октября.

УСЛОВИЯ ПОДПИСКИ:

1 год (6 книг)	6 руб. 50 коп.
1/2 » (3 книги)	3 » 50 »
Отдельн. номер	1 » 25 »

ПОДПИСКУ ПРИНИМАЕТ
СЕКТОР ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ ГИУ

ОТДЕЛ ПОДПИСКИ

г. Харьков, улица Энгельса, 19

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 3 місяці — 3 карб. || на 6 місяців — 6 карб. || на 12 місяців — 12 карб.

ІЗ ДОСТАВКОЮ.

Передплата для Америки — 1 долар 25 центів USA, для Чехії — 1 дол. USA, для решти Європи — 75 центів USA, на місяць із доставкою.

КОМПЛЕКТИ „Червоного Шляху“ за 1923 рік (7 книж.) можна придбати за 4 карб., за 1924 рік (8 книж.) за 5 карб. і за 1925 рік (9 книж.) за 6 карб. Разом за 15 карб. із доставкою. При замовленні всіх комплектів припускається кредит на три терміни: 7 карб. при замовленні, 5 карб. 50 коп. через 3 місяці й решту 5 карб. 50 коп. ще через 3 місяці, а разом у кредит буде коштувати — 18 карб.

Окремі числа можна виписувати по номінальній ціні.

Передплата приймається грішми, при чому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Періодичних Видаєнь Державного Видавництва України — Харків, вул. Фрідріха Енгельса, буд. № 19, в усіх конторах, філіях та представництвах Держвидаву в усіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Головної Контори, по усіх конторах по прийому передплати, по всіх філіях і агентствах газети „Вісти ВУЦВК“ і в усіх залізничних кіосках контрагентства друку, по всіх книгарнях Книгоспілки, в усіх конторах та філіях Вид-ва „Укр. Робітник“, а також у місцевих агентствах Українбанку, де вони є.

Закордонні передплатники мають звертатися до Головної Контори Вид-ва — до Харкова.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей гереховуються в редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, не прийняті до друку, зберігаються і з приводу їх редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній сторінці аркушу.

Передрук літературного й статейного матеріалу без згоди редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

0-30

ЦІНА 1 КРБ. 50 КОП.

Журнал продається у всіх
залізничних кіосках Контр-
агентства Друку на Україні